

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE "NICOLAE IORGA"

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOLUMUL XVIII
2000

MUZEUL BRĂILEI

EDITURA ISTROS

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE:

PAUL CERNOVODEANU (*redactor șef*), **ȘTEFAN ANDREESCU**, **VIOLETA BARBU**, **EUGEN DENIZE**, **ȘERBAN PAPACOSTEA**, **ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU**, **TÛDÔS KINGA**, **GHEORGHE LAZĂR** (*secretar de redacție*)

Revista “Studiul și materiale de istorie medie” apare o dată pe an.

În țară revista se poate procura pe bază de comandă la Muzeul Brăilei, str. Belvedere nr. 1, tel./fax 004039614725, Brăila, România.

La revue “Studiul și materiale de istorie medie” paraît une fois par an.

Toute commande de l'étranger: Muzeul Brăilei, str. Belvedere nr. 1, tel./fax 004039614725, Brăila, România.

Correspondența, manuscrisele și publicațiile vor fi trimise pe adresa Colegiului de redacție: B-dul Aviatorilor nr. 1, 71247, București, tel. 016509045.

©, 2000, MUZEUL BRĂILEI EDITURA ISTROS
Str. Belvedere 1, Tel. 039/614725

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE "NICOLAE IORGA"

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOL. XVIII, 2000

S U M A R

MAREA NEAGRĂ: INTERFERENȚE POLITICE ȘI COMERCIALE

VIRGIL CIOCÎLTAN, Enigme ale diplomatiei: primele tratate tătarogenoveze	9
OVIDIU CRISTEA, Relansarea politicii venețiene în spațiul egeano-pontic (1310-1332)	27
ȘERBAN PAPACOSTEA, Drumurile comerciale internaționale și geneza statelor românești în viziunea lui Nicolae Iorga și în istoriografia zilelor noastre .	45
ȘTEFAN ANDREESCU, Note despre Cetatea Albă	57
ILEANA CĂZAN, Itinerarii danubiano-pontice și realități balcanice în relatările călătorilor germani (secolul al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea)	79
PAUL CERNOVODEANU, Politica orientală engleză între 1733-1739. II. Anglia și războiul austro-ruso-turc (1736-1739)	95

DOCUMENTAR

ZSIGMOND JAKÓ, Cercetarea izvoarelor medievale diplomatice în Transilvania (II)	109
MARIA M. ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU, Campaniile generalului Federico Veterani în Transilvania și în Banat (1686-1694). II. (1690-1694).....	127

"Studii și Materiale de Istorie Medie", vol. XVIII, 2000, p. 1-311

GHEORGHE LAZĂR, Documente privitoare la negustorii Pepano și la ctitoria lor de la Codreni "pe Mostiște" (I)	147
--	-----

VARIA

NICOLAE-ȘERBAN TANAȘOCA – Umanistul Ioan Laskaris și românii	159
ANCA POPESCU, Mitropolia Goției într-o diplomă otomană de investire a Patriarhului de Constantinopol	167
ANDREI PIPPIDI, Două portrete românești în Malta	173
CRISTIAN LUCA, Depozitul lui Radu Mihnea la Zecca Veneției	189
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, Preliminarii la o istorie a nopții în Țările Române	197
CONSTANȚA GHIȚULESCU, Zestrea între normă și practică. Țara Românească în secolul al XVII-lea (I)	213
EUGEN DENIZE, Imaginea românilor în Spania (secolele XVI-XVIII). Noi contribuții	223
BOGDAN-FLORIN POPOVICI, Așezările în Branul de Sus.....	237

ADDENDA ET CORRIGENDA	249
-----------------------------	-----

RECENZII ȘI NOTIȚE BIBLIOGRAFICE	253
--	-----

Historical Dictionary of the Republic of Moldova, by ANDREI BREZIANU. European Historical Dictionaries, nr. 37. The Scarecrow Press, Inc. Lanham, Maryland and London, 2000, 273 p. + LXI p. (Violeta Barbu); *Documenta Romaniae Historica, B. Țara Românească*, vol. VIII (1576-1580). volum întocmit de DAMASCHIN MIOC și IOANA CONSTANTINESCU, București, 1996, Edit. Academiei Române, 631 p. (Violeta Barbu); *Poselstwo Rafala Leszczyńskiego do Turcji w 1700 roku* (Solia lui Rafal Leszczyński în Turcia din anul 1700), pregătită de Ilona Czamańska, cu ajutorul Danutei Zydorek, introducere și comentariu Ilona Czamańska, Leszno, Urząd Miasta Leszna, 1998, 279 p. (Antim Cristian Bobicescu); *Moskwa w rękach Polaków, Pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610- 1612* (Moscova în mâinile polonezilor. Memoriile comandanților și ofițerilor garnizoanei poloneze în anii 1610-1612), Wydawnictwo Platan, 1995, 518 p. (Antim Cristian Bobicescu); JÓZEF BUDZIŁO, *Wojna moskiewska wzniecona i prowadzona okazii fałszywych Dymitrów od 1603 do 1612 r* (Războiul Moscovei, început și purtat în timpul falșilor Dimitrie din 1603 până la 1612), opracowana przez J. Byliński i J. Długosz, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersitetu Wrocławskiego, 1995, 181 p. (Antim Cristian Bobicescu); VIOLETA BARBU, *Viața lui Esop. Studiu critic*, București, 1999, Edit. Minerva, 224 p. (Constantin Bălan); MIRON COSTIN, *Latopis Ziemi Mołdawskiej i iune utwory historyczne (Letopisețul Țării Moldovei și alte opere istorice)*, introducere, comentariu și traducere Ilona Czamańska, Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, 1998, 357 p. (Antim Cristian Bobicescu); *Histoire secrète des Mongols (Mongghol-un ni'uca tohciyan). Chronique mongole du XIIIe siècle*, traduit du mongol, présenté et annoté par Marie-Dominique Even et Rodica Pop, préface Roberte N. Hamayon, Série mongole publiée sous les auspices de l'Unesco, Paris, Gallimard, NRF, 1994, 350 p. (Eugen Ciurtin); ANTAL LUKÁCS, *Țara Făgărașului în evul mediu (secolele XIII-XVI)*, București, Edit. Enciclopedică, 1999, 220 p. (Ecaterina C. Petrescu); MARIANA ȘLAPAC, *Cetatea Albă Studiu de arhitectură militară medievală*, Edit. ARC, Chișinău, 1998, 212 p. + il. (Silviu Andrieș-Tubac); CONSTANTIN CIOBANU, *Biserica "Adormirea Maicii Domnului" din Căușeni*, Chișinău, 1997, 164 p. + il. (Silviu Andrieș-Tubac); BOGDAN MURGESCU,

Istorie românească - istorie universală (600-1800), București, 1999, Ed. a II-a, revăzută și adăugită, Edit. Teora, colecția Annales, 214 p. (Alexandru Madgearu); DORU BĂDĂRĂ, *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Muzeul Brăilei, Edit. Istros, Brăila, 1998, 340 p. (Constantin Bălan); CRISTIAN LUCA, *Petru Cercel un domn umanist în Țara Românească*, București, 2000, Edit. Militară, 158 pp. + anexe (Constantin Dobrilă); OVIDIU PECICAN, *Lumea lui Simion Dascălul*, Cluj-Napoca, 1998, Edit. Fundației pentru Studii Europene, 296 p. (Andreea Iancu); HENRYK WISNER, *Król i car Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku* (Rege și țar. Republica și Moscova în sec. XVI și XVII), Książka i Wiedza, Warszawa, 1995, 143 p. (Antim Cristian Bobicescu); WOJCIECH POLAK, *O Kreml i Smolenszczyznę Polityka Rzeczpospolitej wobec Moskwy w latach 1607-1612* (Pentru Kremlin și teritoriile Smolenskului. Politica Republicii față de Moscova în anii 1607-1612), Roczniki TNT, Toruń, 1995, 371 p. (Antim Cristian Bobicescu); ȘAROLTA SOLCAN, *Familia în secolul al XVII-lea în Țările Române*, Edit. Universității din București, 1999, 252 p. (Maria Magdalena Székely); Dr. IOLANDA ȚIGHILIU, *Societate și mentalitate în Țara Românească și Moldova. Secolele XV-XVII*, București, 1998, Edit. Paideia, 372 p. (Maria Magdalena Székely); ERIK FÜGEDI, *A középkori nemes és klánja* (Familia Elefánthy: nobilul medieval și clanul său), ed. a II-a, note și bibliografie îngrijite de Péter Banyó, Budapesta, 1999, Edit. Osiris, 250 p. (Mária Pakucs); PÁL ENGEL, *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében* (Societatea nobiliară din comitatul Ung în Evul Mediu), Budapesta, 1998, MTA Történettudományi Intézet, seria *Társadalom-és művelődéstörténeti tanulmányok* (Studii de istorie socială și a artei), 180 p. + anexe (Mária Pakucs); TÜDÖS S. KINGA, *Főnemesi életmód a XVII. századi alkonyán* (Viața cotidiană nobiliară în Secuime la sfârșitul secolului XVII), București, 1998, Edit. Kriterion, 294 p. + il. (Mária Pakucs); ILEANA CĂZAN, *Imaginar și simbol în heraldica medievală*, București, 1996, Casa de Edit., Presă și Impresariat Silex, 142 p. cu 18 fig. și 8 pl. în culori (Tudor-Radu Tiron); SILVIU ANDRIEȘ-TABAC, *Heraldica teritorială a Basarabiei și Transnistriei*, Chișinău, 1998, Edit. Museum, 163 p., 355 fig. incluse în text, VIII pl. color și 2 hărți (Tudor-Radu Tiron); ENTZ GÉZA, KOVÁCS ANDRÁS, *A Koloszvári Farkas utcai templom címerei* (Stemele bisericii din strada Farkas din Cluj), Budapesta, 1995, Edit. Balassi din Budapesta și Edit. Polis din Cluj, 94 p., 32 pl. alb-negru și 16 pl. color (Tudor-Radu Tiron); SILVIU DRAGOMIR, *Studii de istorie medievală românească*, ed. îngrijită, studiu introductiv și note de Sorin Șipoș, Cluj-Napoca, Centrul de studii transilvane, Fundația Culturală Română, 1999, 247 p. (Șerban Papacostea); VICTOR SPINEI, *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX-XIII*, Institutul European, Iași, 1999, 513 p. (Virgil Ciocîltan); SERGEI P. KARPOV, *La navigazione veneziana nel Mar Nero XIII-XV sec.*, Ravenna, 2000, Edizioni del Girasole, 207 p. (Șerban Papacostea); KONRAD GÜNDISCH, *Siebenbürgen und die Siebenbürgen Sachsen*, München, 1998, Langen Müller, 304 p. (Șerban Papacostea); CESARE ALZATI, *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc*, ediție îngrijită, traducere și bibliografie de Șerban Turcuș, postfață de Ioan-Aurel Pop, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 1998, 237 p. (Bibliotheca rerum Transilvaniae XX) (Șerban Papacostea)

ABREVIERI 309

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE
VOL. XVIII, 2000

SOMMAIRE

LA MER NOIRE: INTERFERENCES POLITIQUE ET COMMERCIALES

VIRGIL CIOCÎLTAN, Mystères de la diplomatie: les premiers traités tataros-génois	9
OVIDIU CRISTEA, Renouveau de la politique vénitienne dans l'espace Egéen-Pontique (1310-1332)	27
ȘERBAN PAPACOSTEA, Les routes commerciales internationales et la genèse des Etats roumains dans la vision de Nicolae Iorga et dans l'historiographie récente.....	45
ȘTEFAN ANDREESCU, Quelques notes sur Cetatea Albă	57
ILEANA CĂZAN, Itinéraires danubiens-pontiques et réalités balcaniques dans les notes des voyageurs allemands (XV ^e siècle - début du XVII ^e siècle)	79
PAUL CERNOVODEANU, La politique orientale anglaise entre 1733-1739. II. L'Angleterre et la guerre austro-russo-turque (1736-1739)	95

DOCUMENTAIRE

ZSIGMOND JAKÓ, Etude des sources diplomatiques médiévales de Transylvanie (II).....	109
---	-----

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XVIII, 2000, p. 1-311

MARIA M. ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU, Les campagnes du général Federico Veterani en Transylvanie et au Banat (1686-1694). II. (1690-1694)	127
GHEORGHE LAZĂR, Documents concernant les marchands Pepano et leur établissement fondé à Codreni “pe Mostiște” (I)	147

VARIA

NICOLAE-ȘERBAN TANAȘOCA, L'Humaniste Ioan Laskaris et les Roumains .	159
ANCA POPESCU, La Métropole de Gothie dans le diplôme ottoman d'investiture du Patriarche de Constantinople	167
ANDREI PIPPIDI, Deux portraits roumains à Malte	173
CRISTIAN LUCA, Le dépôt de Radu Mihnea à la Zecca de Venise	189
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, Préliminaires pour une histoire de la nuit dans les Pays Roumains	197
CONSTANȚA GHIȚULESCU, Dot entre norme et pratique. La Valachie au XVII ^e siècle (I).....	213
EUGEN DENIZE, L'image des Roumains en Espagne (XVI ^e - XVIII ^e siècles). Nouvelles contributions	223
BOGDAN-FLORIN POPOVICI, Les établissements de Branul de Sus	237

<i>ADDENDA ET CORRIGENDA</i>	249
<i>COMPTES-RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES</i>	253
<i>ABBREVIATIONS</i>	309

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE
VOL. XVIII, 2000

C O N T E N T S

THE BLACK SEA: POLITICAL AND COMMERCIAL INTERRELATIONS

VIRGIL CIOCÎLTAN, The Mysteries of Diplomacy: The First Tatar-Genoese Treaties	9
OVIDIU CRISTEA, Revival of Venetian Policy in the Aegean-Pontic Space (1310-1332)	27
ȘERBAN PAPACOSTEA, The International Commercial Roads and the Genesis of the Romanian States in the Approaches of Nicolae Iorga and of Contemporary Historiography	45
ȘTEFAN ANDREESCU, A Few Notes on Cetatea Albă	57
ILEANA CĂZAN, Danubian-Pontic Itineraries and the Balkan Realities in the Accounts of German Travellers (Sixteenth Century – Early Seventeenth Century) .	79
PAUL CERNOVODEANU, English Eastern Policy between 1733-1739. II. England and the Austrian-Russian-Turkish War (1736-1739)	95

DOCUMENTARY

ZSIGMOND JAKÓ, Research of Diplomatic Medieval Primary Sources in Transylvania (II)	109
---	-----

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XVIII, 2000, p. 1-311

MARIA M. ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU, General Federico Veterani's Campaigns Into Transylvania and the Banat (1686-1694). II. (1690-1694)	127
GHEORGHE LAZĂR, Documents Concerning the Merchants Pepano and the Establishment Founded by them at Codreni "pe Mostiște" (I)	147

VARIA

NICOLAE-ȘERBAN TANAȘOCA, Humanist Ioan Laskaris and the Romanians .	159
ANCA POPESCU, The Bishopric of Gothia in an Ottoman Document for Investiture of the Patriarch of Constantinople	167
ANDREI PIPPIDI, Two Romanian Portraits in Malta	173
CRISTIAN LUCA, Radu Mihnea's deposit in Venice	189
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, Preliminaries to a History of the Night in the Romanian Principalities	197
CONSTANȚA GHIȚULESCU, The Dowry between Norm and Practice. Wallachia in the Seventeenth Century (I).....	213
EUGEN DENIZE, The Image of the Romanians in Spain (Sixteenth-Eighteenth Centuries). New Contributions	223
BOGDAN-FLORIN POPOVICI, Settlements in North-Bran	237

<i>ADDENDA ET CORRIGENDA</i>	249
<i>REVIEWS AND BIBLIOGRAPHICAL NOTES</i>	253
<i>ABBREVIATIONS</i>	309

**ENIGME ALE DIPLOMATICII:
PRIMELE TRATATE TĂTARO-GENOVEZE**

VIRGIL CIOCÎLTAN

Una dintre cele mai însemnate componente ale negoțului desfășurat de genovezi în vremea supremației lor în Marea Neagră l-a alcătuit neîndoiește schimbul de mărfuri practicat cu tătarii.¹ Din păcate, cadrul juridic al comerțului desfășurat pe țărmul nord-pontic între 1261-1475, perioadă în care negustorii republicii ligure au frecventat asiduu porturile nord-pontice, este greu de reconstituit, mai cu seamă pentru primii aproximativ 120 de ani, deoarece în acest lung interval de timp lipsesc cu desăvârșire actele presupus indispensabile funcționării normale a numitei activități, adică privilegiile comerciale, acordate de stăpânul țării oamenilor de afaceri străini: cel dintâi document păstrat din această categorie, negociat de reprezentanții Hoardei de Aur în numele hanului Toktamâș și de ambasadorii Genovei, datează abia din toamna anului 1380².

Cum se explică această absență?

Existența privilegiilor ca fundament al relațiilor tătaro-genoveze până în 1380 a fost postulată de istorici nu numai pe temeiul unui considerent de ordin general³, ci și pe baza câtorva indicii cuprinse cu precădere în izvoarele veacurilor XIII și XIV, dar și de dată mai recentă⁴.

Cu ajutorul acestor mărturii, istoricii au socotit că sunt în măsură să discearnă trei acte grațioase acordate de precursorii lui Toktamâș negustorilor liguri: cel dintâi datând din primii ani după intrarea în vigoare a privilegiului de la Nymphaion în 1261, al doilea emanat "din mila" lui Özbek în 1313, iar al treilea dat de urmașul său, Geanibek, în 1347.

Exegeții au pus lipsa textelor originale, a copiilor, a traducerilor sau măcar a rezumatelor în seama vicisitudinilor timpului, care au făcut să dispară atâtea dintre vestigiile - inclusiv scrise - ale istoriei. Ceea ce a dat în mod suplimentar apă la moară opiniei conform căreia cele dintâi privilegii redactate din ordinul hanilor din Sarai pentru negustorii Genovei s-au pierdut este chiar lășământul arhivistic al partenerilor de afaceri de odinioară: plin de lacune al fostei republici comerciale⁵, ca și inexistent al Hoardei de

¹ Din voluminoasa bibliografie consacrată acestei teme, v. în special capitolele care o privesc în sintezele Heyd, Brătianu, *Recherches*, Balard.

² V. Ciocîltan, *Restauratia*, Ciocîltan, *Reichspolitik*.

³ Stabilirea condițiilor de practicare a comerțului a fost în evul mediu unul dintre cele mai lucrative atribute ale suveranului, de care hani cinghizhanizi nu puteau să nu facă uz, dată fiind insuficiența cronică a bugetelor de care au dispus; v. în acest sens capitolul *Simbioza han-negustor* în Ciocîltan, *Mongolii* 22-27.

⁴ V. mai jos p. 10 și urm.

⁵ Frecvența acestor goluri în arhivele Genovei în comparație cu situația, mult mai bună, a acordurilor realizate de venețieni cu tătarii, care s-au păstrat fără excepție (v. Nystazopoulou-Pélékidis), s-ar explica convenabil prin cunoscuta deosebire de structură și de comportament a celor două state: primul - cât se poate de lax, al doilea - centralizat și rigorist, inclusiv în conservarea actelor oficiale (v. Lopez, *Venise*).

Aur⁶. În consecință, părerea că actele în discuție au fost nimicite în decursul timpului domină în interpretarea speței, indiferent dacă această concluzie a fost prezumată tacit sau formulată explicit⁷.

În pofida indiciilor care susțin această încheiere larg împărtășită, mai multe argumente îndrumă raționamentul spre altă ipoteză, anume că între tătari și genovezi au existat în mod cert înțelegeri, numai că ele nu au fost până în 1380 fixate în scris, părțile contractante mulțumindu-se cu acorduri verbale.

Tranșarea chestiunii depășește aspectul strict formal al practicii diplomatice, fiind dăătoare de seamă pentru interesele, manifeste sau ascunse, care au legat, dar au și despărțit ulusul tătar și republica ligure în secolele XIII-XIV.

*

Lista lacunelor este deschisă, firește, de privilegiul original, în temeiul căruia genovezii au făcut comerț pe teritoriul Hoardei de Aur. În cazul că documentul a fost, într-adevăr, redactat, el trebuie să fi fost emis curând după intrarea în vigoare a privilegiului de la Nymphaion, prin care împăratul bizantin Mihail VIII Paleologul deschisese în exclusivitate negustorilor genovezi și pisani în 1261 porțile Mării Negre⁸: interesele oamenilor de afaceri liguri pe țărmul nord-pontic erau în 1269 nu numai intens manifestate, ci și clar articulate doctrinar în vederea salvagărdării poziției lor dominante în zonă - probabil Caffa -, periclitată de posibila concurență a venețienilor din Tana⁹. Faptul că genovezii au avut atât de timpuriu de protejat interese speciale în regiune¹⁰ nu înseamnă însă neapărat că ele erau acoperite de un privilegiu al hanului, cum avea să fie neîndoielnic cazul începând cu anul 1313.

Cea mai importantă mărturie din epocă, care pare să contrazică această constatare, aparține lui Nichifor Gregoras. Istoricul bizantin a consacrat un veritabil

a acordurilor realizate de venețieni cu tătarii, care s-au păstrat fără excepție (v. Nystazopoulou-Pélékidis), s-ar explica convenabil prin cunoscuta deosebire de structură și de comportament a celor două state: primul - cât se poate de lax, al doilea - centralizat și rigorist, inclusiv în conservarea actelor oficiale (v. Lopez, *Venise*).

⁶ Este de amintit indiferența - dacă nu chiar aversiunea -, obișnuite în imperiile stepei, față de acte scrise: producția acestui articol a fost în toată istoria de aproape două veacuri a Hoardei de Aur extrem de scăzută. Din acest mănunchi restrâns de documente, doar câteva au supraviețuit în traduceri sau scurte referiri în izvoare întocmite în afara statului tătar (v. Ciocîltan, *Mongolii* 18).

⁷ În sensul din urmă Papacostea, *Gênes* 222.

⁸ Pentru analiza conținutului, context istoric și bibliografie, v. Balard I 42 urm.

⁹ În instrucțiunile date de conducerea Genovei ambasadorilor trimiși la Roma în vederea tratativelor cu venețienii, medierea papei era condiționată de angajamentul său de a-și însuși o condiție obligatorie, anume ca negustorii Serenissimei să nu frecventeze Tana (Cessi 10); această clauză avea să revină apoi obsesiv în negocierile similare ale celor două republici italiene cu scopul evident al negustorilor liguri de a impune Caffa ca singurul centru colector și redistribuitor al întregului comerț nord-pontic; în textul din 1269 numele Caffei nu este însă pomenit și a fost dedus din "seria fenomenală" ulterioară, în care orașul s-a aflat incontestabil în miezul tuturor discordiilor (v. Papacostea, *Tana, passim*).

¹⁰ Privilegiul de la Nymphaion, care rezerva doar lor și negustorilor din Pisa dreptul de a naviga în Marea Neagră (Sanguinetti & Bertolotto 796), a fost încălcat de împăratul Mihail VIII prin tratatul încheiat în 4 aprilie 1268 cu ambasadorii Veneției, care asigura și negustorilor acestei republici aceeași "libertate"; în consecință, genovezii s-au văzut încă din anul următor nevoiți să organizeze apărări sectoriale în interiorul bazinului pontic împotriva principalilor lor rivali (v. nota precedentă).

excurs explicativ originilor Caffei, prilej de a-i dezvălui cadrul legal, precum și modalitatea prin care coloniștii l-au transgresat:

"Aici se află o colonie a latinilor din Genova, numită de localnici Caffa, la o mie trei sute de stadii de Bosforul Meotid (= Bosforul Cimmerian) <...>. «...» latinii și, îndeosebi, genovezii obișnuiesc să se dedea cu sârguință negoșului și vieții de marinăr și să tragă din aceste îndeletniciri venituri bănești pentru traiul lor privat și pentru cel colectiv. De aceea, ei respectă de mult timp un principiu stabilit în comun și foarte folositor statului lor, anume să încheie tratate de prietenie cu stăpânii orașelor de pe țărm, care au porturi bune <...>. Ei (= genovezii) sunt siliți să străbată acele locuri și să cumpere sau să vândă mărfuri acolo și acest lucru nu li se părea posibil înainte de a fi încheiat tratate de prietenie cu cei care stăpâneau porturile. Au făgăduit să achite vămile, potrivit felului și în cuantumul stabilit de comun acord și să ofere spre vânzare tuturor celor interesați toate mărfurile pe care le importau de pretutindeni. Astfel au obținut în condițiile fixate concesiile și și-au înălțat adăposturi și hanuri cu grajduri, ca și locuințe și magazine, necesare pentru depozitarea lucrurilor aduse acolo. În acest chip a fost construit cu nu mulți ani în urmă și numitul oraș (= Caffa) de către latinii din Genova, după ce în prealabil fuseseră la marea căpetenie (*hegemon*) a sciților (=tătarilor) și obținuseră de acolo îngăduința în acest scop.

Dar orașul nu a fost edificat de la început astfel cum se află astăzi în ceea ce privește incinta de zid și mărirea. Mai întâi a fost delimitat cu un șanț și o palisadă un mic teritoriu, care era locuit fără altă întăritură. Mai târziu însă, cu scurgerea timpului, au adus pe uscat și pe apă pietre, s-au construit case în lung și în lat și s-au înălțat mult acoperișurile. Ei au acoperit astfel pe nesimțite mai mult teren decât li se dăduse, motivând că aveau nevoie de case mai multe și mai mari, lucrul fiind cerut de mărfurile aduse și oferite spre vânzare în piață; au extins și cuprinsul palisadei și al șanțurilor și au așezat sub ele fundația unui zid de cetate. Așa au înălțat, piatră peste piatră, un oraș cu ziduri puternice de apărare, pe care nimeni nu îl putea asedia cu ușurință, încât siguranța locuitorilor se rezema pe o bază solidă"¹¹.

Acesta este cel mai circumstanțiat izvor referitor la sorgintea Caffei genoveze. Nu este, deci, de mirare că fragmentul a fost amplu comentat de-a lungul vremii, începând cu lucrarea lui G. L. Oderico în veacul XVIII, continuând cu monumentală sinteză a comerțului levantin elaborată în secolul trecut de W. Heyd și terminând cu solida monografie consacrată acum două decenii de M. Balard activității negustorilor liguri în România¹². Nenumărate alte studii, care au întregit efortul de elucidare a cazului, n-au ocolit, firește, nici ele depoziția istoricului bizantin¹³.

Deosebit de prețios pentru clarificarea întregii chestiuni este elementul cronologic oferit de Nichifor Gregoras, remarcat ca atare de W. Heyd: Caffa fusesese construită în virtutea concesiilor acordate de han "cu nu mulți ani în urmă"¹⁴, termenul de referință *ante quem* fiind 1359, când cronicarul din vremea Paleologilor și-a încheiat "Istoria romeilor"¹⁵.

În mod curios însă, marele specialist al Levantului medieval a socotit că "nu

¹¹ Gregoras II 683-4.

¹² Oderico 127, Heyd II 158-65, Balard I 114-8.

¹³ V. bibliografia mai veche și mai nouă la Balard I 114-8.

¹⁴ Heyd II 160; savantul german a observat în același loc și în același context că și cronicarul genovez Giorgio Stella a menționat în jurul anului 1400 că, potrivit spuselor bătrânilor, așezarea primilor coloniști la Caffa ar fi de dată recentă.

¹⁵ Ostrogorsky 386.

mulți ani" pot să însemne și aproximativ un secol¹⁶, de unde a conchis că privilegiul de instalare a genovezilor la Caffa a fost dat de hanul Möngke Temür "foarte curând după 1266"¹⁷. Or, puținii ani menționați de cărturarul grec trimit incomparabil mai firesc la concesiile lui Özbek din 1313, pe care însă W. Heyd a scăpat-o complet din vedere în cursul discuției despre începuturile Caffei.

Judecând după "reacțiile de respingere" ale unora dintre riveranii bazinului pontic, readucerea genovezilor la Caffa - ca, de altminteri, și izgonirea lor în 1308, după asediul de opt luni ordonat de hanul tătarilor Tokta¹⁸ - trebuie să fi fost un eveniment de răsunet, pe care Gregoras, curtean din preajma împăratului Andronic II (1282-1328), nu avea cum să îl ignore¹⁹. În acest sens pledează și congruența de fond a datelor transmise de bizantin cu cele furnizate de o sursă geneveză anonimă mai precis informată, care furnizează un amănunt edificator: pe baza privilegiului hanului nu a fost construită, ci reconstruită Caffa²⁰. Nu mai puțin semnificativă în acest context este ignoranța desăvârșită a genovezilor înșiși cu privire la începuturile marii lor colonii din Marea Neagră²¹.

Prin urmare, Gregoras, principalul martor invocat istoriografic pentru deslușirea misterioasei nașteri a Caffei în secolul XIII, aduce de fapt lămuriri privitoare la renașterea orașului, săvârșită cu binecuvântarea hanului Özbek literalmente din propria sa cenușă în prima parte a veacului următor. Cauză a anacronismului a fost, după cât se pare, un simplu *lapsus memoriae*, cu atât mai plauzibil, cu cât între a doua întemeiere a

¹⁶ El a folosit indicația pentru a dovedi că prin expresia "marea căpetenie a sciților" este de înțeles hanul tătarilor, nu un conducător cuman anterior întemeierii Hoardei de Aur în 1242 (Heyd II 160).

¹⁷ *Ibid.* 163.

¹⁸ *Anno domini MCCCXVII in festo beati francisci toctai imperator tartarorum in dominio gazarie propter multas superbias quas Januenses fecerant in suo imperio precepit quod omnes Januenses erunt capti per totum suum imperium in here et persona. quod et factum fuit ita quod mercatores qui erant in saray capti fuerunt et deportati sed postea ex precepto dicti imperatoris persone eorum usque in sulcati ducti fuerunt et aliqui in Caffa venerunt. reliqui remanserunt ibi incarcerati qui postea quasi toti frigori gladio et desasio perierunt. Dicto autem M^o dictus thoctai missit ad destructionem caffè elbasar filium suum qui aplicuit in gazaria dicto M^o de mense novembris et ibi congregavit exercitum suum inter equites et pedites centum milia et venit in caffè. erant Januenses CCC et greci CCC ac esperantes in adiutorio dei ad se defendendum et familias eorum et contra dictos inimicos dei se viriliter posuerunt. et cum multis preliis et incendiis dictam terram caffè dicti tartari fere per menses VIII duriter afflixissent. ultimo videntes Januenses ibi existentes quod propter deficientiam quam non habebant terram tenere non poterant. Fecerunt consilium generale in quo deliberatum fuit derelinquere terram et ascendere in lignis. itaque die XX maij MCCCXVIII derelicta fuit caffè et tota igne combusta manibus dictorum (Promis 500-1) Januensibus; v. Ciocîltan, *Mongolii* 148 urm.; distrugerea bazei comerciale și strategice a comunei ligure pe țărmul Crimeii i-a încurajat pe bizantini să adopte o atitudine mult mai fermă în cursul tratativelor cu genevezii din anul 1308 (Laiou 184-6).*

¹⁹ V. Ciocîltan, *Mongolii* 167.

²⁰ *Anno domini MCCCXVJ redificata fuit civitas Caffa per dominum antonium gallum et dominum nicolaum de pagana syndicos comunis Janue per gratiam sibi concessam per Usbech imperatorem tartarorum* (Promis 502); din această formulare nu se înțelege dacă tot 1316 este anul emiterii privilegiului; cu mai mult temei poate fi conjecturat 1313, când genevezi sunt atestați cu certitudine în oraș, unde reclamă furturi săvârșite de trapezuntini (Balard I 202 n. 30).

²¹ V. mai jos n. 46.

coloniei genoveze din Crimeea - despre care a luat cunoștință probabil din auzite - și momentul consemnării evenimentului trecuseră totuși câțiva ani buni.

Chiar dacă se face însă abstracție de descrierea speței în sine, considerațiile de ordin general înfățișate de Gregoras la începutul fragmentului citat mai sus privitoare la obiceiul "latinilor și, îndeosebi, al genovezilor" "de a încheia tratate de prietenie cu stăpânii orașelor de pe țărm" ca premisă a începerii activității negustorești în acele locuri sunt logice și de bun simț. În această categorie încap - măcar în principiu - și fondarea inițială a Caffei, în cazul dat stăpânul orașului de pe țărm fiind, desigur, unul dintre hanii Hoardei de Aur din secolul XIII.

Dedusă în acest chip, existența unui tratat tătarogenovез în veacul amintit nu rezistă însă nici ea unui examen critic: contrar afirmațiilor lui Gregoras, regula observată peste tot în Levant a fost absența "tratatelor de prietenie" de început - inutile atâta vreme cât musafirii de peste mări respectau condițiile generale de desfășurare a comerțului stabilite de gazde. Acordurile - dintre care cele mai multe s-au păstrat! - au fost, dimpotrivă, expresii ale unor situații excepționale, ele fiind de obicei destinate să pună capăt unor conflicte, dar și să pecetluiască alianțe.

Această stare de lucruri se întâlnește la tot pasul în părțile Orientului pe unde au umblat frâncii și, mai cu seamă, genovezii.

Cu sultanatul mameluc, principalul furnizor de mirodenii și importator de sclavi din bazinul Mediteranei, negustorii liguri au inaugurat cel mai târziu în 1263 nu numai relații comerciale, ci și politice.²² Cel dintâi tratat mamelucogenovез datează însă abia din mai 1290, fiind rezultatul unor negocieri anevoioase, conduse din partea comunei de Alberto Spinola, care au pus capăt războiului dintre cele două puteri.²³

În ajunul declanșării ostilităților, plenipotențiarul comunei și comandantul expediției, amiralul Benedetto Zaccaria, a cooptat în efortul de combatere a inamicului comun regatele creștine din Mediterana orientală: în septembrie 1288 a fost perfectată o alianță ofensivă și defensivă cu regele Ciprului, Henric II,²⁴ iar în decembrie Leon III, care l-a primit pe reprezentatul republicii ca pe un izbăvitor al Armeniei Mici din robia instaurată de mameluci în 1285, a acordat genovezilor un privilegiu comercial extrem de generos.²⁵ Succesorul său, Hethum II, care a înnoit actul grațios în 1289, a fost și mai magnanim.²⁶ Este mai presus de îndoială că genovezii au făcut comerț în cele două regate și până la încheierea tratatelor de prietenie, conformându-se regulilor fixate de

²² Pentru context, v. Ciocîltan, *Mongolii* 82.

²³ Traducerea latină a actului a fost publicată de Belgrano 167-75, iar versiunea engleză a originalului arab împreună cu adnotările din epocă ale șefului cancelariei mamelucre, Ibn 'Abd az-Zahir, de Holt, *Qalawun* 101-8 (reluat Holt, *Diplomacy* 141-51); v. Ciocîltan, *Mongolii* 76.

²⁴ Un izvor genovез (Doria 91) i-a subliniat anvergura: *In dicta conventione exceptati non erant reges et principes, cum quibus conventiones antea habebamus*; după eșecul expediției, conducerea comunei a refuzat să ratifice acordul, ceea ce l-a determinat pe rege să-l rupă și el în 1292; normalizare relațiilor genovezo-cipriote s-a produs cu greu în 1298; v. Heyd II 5, Caro II 127-8, Lopez, *Genova* 142, Ciocîltan, *Mongolii* 73.

²⁵ Originalul armean a fost publicat împreună cu traducerea latină și franceză de Saint Martin 111-21 și de Éd. Dulaurier/RHC DA I 745-54; v. comentarii istorice la Desimoni 435, Brătianu, *Recherches* 161, Caro II 127, Lopez, *Genova* 144-5, Papacostea, *Gênes* 220, Ciocîltan, *Genoa* 293, Ciocîltan, *Mongolii* 73.

²⁶ Textul privilegiului nu s-a păstrat; Doria 94-5 sugerează însă o astfel de lărgire: *Antonius (= Hethum II) impetravit etiam quod homines Janue possent ascendere in Turchiam cum ballis et mercibus pro satis minori pretio quam solvere soliti erant*.

suveranii statelor respective. Doar conjunctura excepțională din 1288-1289 a dus la modificarea regimului comercial normal, explicit afirmată în cazul statului armean din Cilicia²⁷.

Incapabili să impună reguli comerciale statornice potrivit condiției lor de stăpâni - mai mult nominali, decât reali - ai Strămtorilor, Bizanțul împăraților paleologi întruchipează în ordinea de idei discutată anomalia prin excelență: mulțimea de păci, armistiții și alte acorduri încheiate în secolele XIII și XIV cu principalele puteri angrenate comercial în ținuturile Romaniei, Genova și Veneția,²⁸ arată o stare de criză cvasipermanentă, care deosebește esențial acest caz de altele în care au fost implicați negustorii italieni. Privilegiul din 1261 de la Nymphaion - act fondator de netăgăduit al relațiilor bizantino-genoveze, pe care negustorii republicii ligure și-au durat hegemonia de peste două veacuri în bazinul pontic - nu are deloc valoare exemplară, nici cel puțin pentru legăturile comerciale ale Superbei sau ale Serenissimei cu riveranii Mării Negre.

La Trapezunt, de pildă, este semnalată în 1290 o colonie genoveză condusă de un consul, unii dintre membrii ei ocupând funcții de răspundere în administrația imperială - semn inconfundabil al raporturilor de încredere reciprocă, care nu au necesitat un acord-cadru.²⁹ Prietenia s-a schimbat însă în dușmănie aprigă de îndată ce genovezii au încercat să schimbe condițiile obișnuite de desfășurare a comerțului în minusculul stat al Marilor Comneni: ei nu au ezitat să recurgă la acte de violență în două rânduri - 1304 și 1313-1314 - pentru a-l constrânge pe împăratul Alexios II să le acorde scutire totală de vamă și, totodată, să le aloce în capitală o fâșie de teren. Dacă această din urmă revendicare a fost satisfăcător soluționată în cursul aplanării primului episod al conflictului (1304), cererea principală privitoare la abolirea taxelor pe circulația mărfurilor a fost respinsă și a doua oară cu aceeași hotărâre, fapt care i-a silit pe genovezi să se resemneze definitiv cu plata vămii trapezuntine. Pacificarea ambelor înfruntări a lăsat vestigii de natură diplomatică.³⁰

Și în corespondentul continental al Trapezuntului, anume în Tabriz, metropola comercială a mongolilor stabiliți în Iran, genovezii au ocupat față de alți negustori occidentali un loc unic ca pondere economică și importanță politică încă din vremea ilhanului Arghun (1284-1291). Până la sfârșitul existenței acestui stat cinghizhanid

²⁷ V. nota precedentă; venețienii, deși făceau și ei probabil de la mijlocul secolului XIII comerț cu sultanatul egiptean, au simțit nevoia unui privilegiu abia în noiembrie 1288 pentru a contracara preponderența genovezilor în cele două regate din Mediterana răsăriteană (un fragment al acestui act referitor la condițiile oferite supușilor republicii în Siria s-a păstrat într-un document ulterior; v. Heyd II 38 n. 3); după căderea Acrei în 1291, relațiile veneto-mameluce au fost total întrerupte până la încheierea tratatului de pace din 1302 (DVL I 5-9; v. Heyd II 37-8).

²⁸ Pentru orientare în abundența literatură de specialitate consacrată raporturilor statului bizantin cu puterile occidentale în secolele XIII-XIV, v. Balard I 17-114, Chapman și Laiou *passim*; constatarea retrospectivă făcută de Marino Sanudo în prima jumătate a veacului XIV are valoare de bilanț pentru relațiile Serenissimei cu basileii: *Dominus <...> et comune Venetiarum transeunt de treugua in treugua cum Imperatore Graecorum nunquam pacem agere volentes* (Sanudo/Wolff 153; v. Laiou 67); cu toate că a fost de la început (1261) concepută simbiotic și și-a păstrat acest caracter fundamental până la dispariția statului de la Bosfor (1453), cooperarea bizantino-genoveză nu s-a săvârșit nici ea fără tensiuni, transformate ades în înfruntări deschise.

²⁹ Brătianu, *Actes* 274, Brătianu, *Recherches* 174, Ciociltan, *Mongolii* 107-8.

³⁰ V. Karpov 143-50, Ciociltan, *Mongolii* 114-5; în privilegiul obținut de la Alexios II în 1319 de venețieni, se precizează că ei vor achita taxele pe circulația mărfurilor *sicut Januenses solvunt*.

(1335) nu se găsește nici cel mai vag indiciu al unui act special menit să reglementeze activitatea negustorilor liguri: ei s-au conformat pur și simplu normelor în vigoare în Ilhanat, pe care le înfățișează ghidul comercial întocmit de florentinul Francesco Balducci Pegolotti în prima jumătate a secolului XIV³¹.

Din același motiv, nici hani din Sarai nu au emis acte pentru negustorii străini, dacă conjuncturi deosebite nu au reclamat înscrisuri oficiale. De exemplu, se știe că la Soldaia, cel mai de seamă oraș portuar din Crimeea în veacul XIII și, probabil, încă la începutul secolului următor, venețienii și genovezii, deși l-au frecventat intens, nu au avut nevoie de nici un privilegiu.³²

Situație asemănătoare la Tana de la vărsarea Donului: colonia negustorilor liguri, preponderentă aici și susținută de baza strategică din apropiere, Caffa, nu a simțit nicicând trebuința unui iarlâk al suveranului tătar pentru a-i proteja drepturile.³³ În schimb, mai slab reprezentată numeric³⁴ și fără puncte de reazem proprii în regiune, venețienii - care activau de peste un deceniu în marele antrepozit al stepei euro-asiatice, fiind din 1326 organizați după tipic colonial clasic³⁵ - au crezut că un document cu tamgaua hanului - cerut și obținut din partea atotputernicului Özbek în 1332³⁶ - îi va apăra de vexațiunile din ce în ce mai virulente în ultimii ani ale rivalilor ereditari³⁷. Acesta a fost motivul principal care i-a îndemnat pe negustorii comunei venețiene să se acopere cu garanțiile de securitate scrise ale capilor statului la Trapezunt și în Ilhanat - cu rezultate mai nesatisfăcătoare decât în Hoarda de Aur.³⁸

Dacă este să dăm crezare lui Gregoras, Caffa nu a devenit peste noapte oraș al

³¹ Pegolotti 27-8; în privilegiul acordat venețienilor în 1320, ilhanul Abu Sa'id îi asigura că nu vor fi forțați la plata unor taxe suplimentare, altele decât cele stabilite de *usanza antigha* (DVL I 173); v. Ciociltan, *Mongolii* 113-114, 119 n. 178.

³² V. Nystazopoulou-Pélékidis 26-7, Ciociltan, *Mongolii* 141.

³³ V. monografia Skrzinskaja.

³⁴ Concludentă în această privință este dispoziția dată de senat consulului din Tana "să facă venețieni", adică să acorde cu anumite condiții cetățenie venețiană unui anumit număr de "latini" (Nystazopoulou-Pélékidis 29).

³⁵ Berindei & O'Riordan 247, Ciociltan, *Mongolii* 180.

³⁶ DVL I 243-4; pentru date, v. Heyd II 181 n. 4.; comentarii la Brătianu, *Vénitiens* 18-9, Skrzinskaja 8, Papacostea, *Tana* 205, Ciociltan, *Mongolii* 179.

³⁷ Nystazopoulou-Pélékidis 28-9; în versiunea italiană a privilegiului dat de hanul Geanibek venețienilor în 1347 este amintit faptul că Özbek <...> *a li nostri Franchi Venetiani sia dato luogho diuiso da quello de Zenoessi, da poder far le suo merchadantie* <...> (DVL I 313).

³⁸ Tentativa de a pătrunde în 1291 pe ruta Trapezunt-Tabriz a fost brutal curmată de aceeași inamici (v. Ciociltan, *Mongolii* 120); cu poziția încă mai consolidată în Marea Neagră după încheierea primului război al Strămtorilor în 1299, negustorii liguri i-au ținut practic la distanță pe venețieni - potrivit păcii de la Milano din același an, învinșii puteau trimite anual în bazinul pontic doar două vase (Finke II 687) -, ceea ce i-a împiedicat să fructifice invitația ilhanului Ölgeitü, exprimată în 1305 într-un privilegiu foarte avantajos, să vină în Persia (în DVL I 147 datat 1306, rectificat de Petech 567); abia după diminuarea puterii genoveze datorate războiului civil din metropolă, cu repercusiuni severe asupra coloniilor pontice, venețienii s-au putut infiltra sub pavăza privilegiilor în 1219 la Trapezunt, iar un an mai târziu și în Ilhanat (DVL I 122-4, 173-6); revirimentul genovezilor a adus cu sine noi șicane oamenilor de afaceri venețieni, astfel că statutul acestora din urmă a trebuit reconfirmat la Tabriz prin intermediu trapezuntin în 1332 (Brătianu, *Vénitiens* 44-5, Karpov 80); necazurile lor au continuat totuși până la prăbușirea Ilhanatului în 1335, deși din 1334 se pusese și sub protecția mamei ilhanului Abu Sa'id (Petech 568; v. Ciociltan, *Mongolii* 118-23).

genovezilor, ci "pe nesimțite", coloniștii punând "piatră peste piatră" pentru a-i ridica zidurile destinate să-i apere neatârnamarea față de han. Se înțelege din acest pasaj că așezarea s-a aflat în posesiune și sub jurisdicție tătară încă o bucată de vreme după ce primii genovezi au început să facă comerț aici.

Conform tradiției înregistrate de cronicarul genovez Giorgio Stella, între primii sosiți la Caffa a fost Baldo Doria, dar după știința compatriotului său Agostino Giustiniani - mai plauzibilă, întrucât are susținere documentară -, cinstea revine lui Antonio dell'Orto, a cărui familie avea, într-adevăr, dreptul, recunoscut în 1316 într-un act public de conducerea republicii, de a percepe un impozit pe traficul de mărfuri la Caffa în virtutea meritelor de pionier ale înaintașului, din păcate necunoscute mai îndeaproape.³⁹

Cea dintâi certitudine privitoare la existența Caffei este din 1281, an în care notarul Gabriele di Predono instrumenta în Pera contracte pentru concetățenii săi angajați cu afaceri în așezarea amintită din Crimeea.⁴⁰ Colonia apare ca o comunitate încheată în 1284, când este menționat primul ei consul, Lucheto Gambono⁴¹, un progres organizatoric înregistrându-se în 1290 prin adoptarea primului ei statut⁴².

De importanță aparte pentru elucidarea cadrului juridic în care a avut loc întemeierea și dezvoltarea primară a Caffei este prezența vameșilor tătari în oraș, documentată în 1289-1290.⁴³ Coroborată cu altă informație, care dovedește că agenții hanului au colectat de la bun început aici vama convenită hanului,⁴⁴ ea atestă caracterul legal și normal al relațiilor tătaro-genoveze în a doua jumătate a secolului XIII.

Nimic nu sugerează că genovezii au beneficiat de alte condiții la Caffa decât cele obișnuite în orașele portuare ale Hoardei de Aur. Un privilegiu inițial, respectiv - în versiunea lui Gregoras - un "tratat de prietenie" originar nu pot fi găsite pentru Caffa dintr-un motiv foarte simplu: la fel ca la Soldaia și la Tana, un atare act a fost perfect inutil atâta vreme cât autoritățile locale au vegheat cu succes ca "uzanțele" să fie respectate.

Lăsată în seama memoriei colective în absența unui document scris, peste obârșia Caffei genoveze - cu siguranță modestă și discretă - s-a așternut după un timp uitarea, mărturisită fără înconjur în secolul XVI de Agostino Giustiniani, unul dintre cei mai informați cronicari din metropola ligure: nimeni nu mai știa dacă republica a obținut locul "prin donație, prin cumpărare sau prin război"⁴⁵.

Hotărâți să depășească acest prag al cunoașterii, dar îndrumați de Nichifor

³⁹ Heyd II 165, Balard I 115-6.

⁴⁰ Brătianu, *Mer Noire* 233, Balard II 850.

⁴¹ Balard II 902.

⁴² Heyd II 164.

⁴³ Balard I 459 n. 11.

⁴⁴ Textul tratatului negociat de ambasadorii comunei ligure și de cei ai Hoardei de Aur în 1380 dispune ca venitul cuvenit hanului să fie prelevat *segundo le premere usansse*, adică potrivit obiceiului inițial (Sacy 54; v. Balard I 459, Ciocîltan, *Mongolii* 211).

⁴⁵ Giustiniani 136: *Ecco che la Repubblica ha posseduto, ampliato, e forse di novo edificato la città di Caffa nobilissima, e non dimeno habbiamo certezza alcuna se il sito della città sia pervenuto in la Repubblica, o per via di donazione, o per via di compra, o per via di guerra* <...>; nici ceilalți cronicari genovezi (Stella, Caffaro etc.) nu știu mai multe (v. Balard I 114); declarația englezoaicei Maria Guthrie, aflată în ultimii ani ai secolului XVIII în Rusia, care pretinde că ar fi văzut actul (citată de Papacostea, *Gênes* 222 n. 36), este greu de crezut, mai ales că *testis unus, testis nullus*.

Gregoras pe o cale greșită, cercetătorii moderni au fost convinși de existența privilegiului original ca o condiție prealabilă, indispensabilă relațiilor tătarogenoveze și au încercat să-i surprindă cât mai exact coordonatele externe și parametri interni. Înarmați cu o prejudecată atât de solidă, ei au vânat, de fapt, o nălucă.

*

Cu totul alta este situația privilegiului din 1313, a cărui realitate este indubitabilă: afirmația categorică a cronicarului genovez anonim în această privință - Caffa a fost reconstruită grație concesiiei hanului Özbek⁴⁶ - este susținută, *malgré soi*, de Gregoras însuși⁴⁷, la care se adaugă destule alte probe directe și indirecte, între ele fiind de amintit în primul rând felul cum a crescut și s-a fortificat orașul după revenirea negustorilor liguri în anul menționat.

Ce a făcut necesar privilegiul este iarăși cât se poate de limpede: a pus capăt rupturii survenite între tătari și genovezi în 1307⁴⁸. El se înscrie, așadar, tipologic în seria tratatelor de pace, cum au fost, de exemplu, cele încheiate de ambasadorii comune cu sultanul din Cairo în 1290 sau de venețieni cu suveranul aceleiași țări în 1302⁴⁹.

Ceea ce intrigă însă și în acest caz este absența nu numai a actului scris, ci și a oricărei referiri cât de cât concrete la conținutul său, în afară de aceea de ordin general a sursei genoveze pomenite mai înainte. Desigur, bănuiala că înscrisurile s-au pierdut se impune de la sine, numai că - examinată în lumina antecedentelor, a circumstanțelor imediate și a evoluției ulterioare - grația hanului arătată genovezilor în 1313 nu pare să fi îmbrăcat forma normală a unui document redactat conform cerințelor diplomației și regulilor diplomatiei, ci a fost garantată exclusiv verbal.

Germenii acestei "anomalii" sunt sezizabili din veacul precedent, când cei dintâi coloniști genovezi au ales locul viitorului lor bastion în nordul Mării Negre. Faptul că ei nu s-au mulțumit să-și desfășoare activitatea numai în Soldaia, metropola economică a Crimeii - care era sigur capabilă să le satisfacă exigențele strict comerciale - și au căutat în vecinătate încă o piață denotă de la început "intenții ascunse", pe care dezvoltarea ulterioară a Caffei le-a deconspirat cu prisosință.

Instruiți cel mai recent de expulzarea lor din Acra în 1258, genovezii realizaseră cât este de periculos să te afli la bunul plac al gazdei - experiență pe care s-au străduit din răspuțeri să nu o repete pe țărmul nord-pontic. Alegerea însăși a amplasamentului, destinat să servească coloniștilor drept cuib din care să nu poată fi alungați, s-a făcut după criterii apte să le satisfacă în viitor deopotrivă nevoile comerciale și de securitate, atât dinspre mare, cât și dinspre uscat.

Dintre multe așezări mărunte de pe țărmul sud-estic al Crimeii, singura capabilă să concureze prin poziția sa geografică Soldaia ca port al Solhatului, capitala administrativă și comercială a Peninsulei Taurice, unde venea marele drum din stepă, era antica Teodosia.⁵⁰ Plasată la nord de Soldaia, ea se afla, pe de altă parte, mai aproape și, deci, mai avantajos așezată față de Tana de la gurile Donului, punctul de convergență al produselor din silvo-stepă și, mai târziu, avanpost al mării rute comerciale spre Asia Centrală și spre China.⁵¹ Genovezii au optat pentru fosta Teodosie și datorită calităților ei

⁴⁶ V. mai sus n. 20.

⁴⁷ V. mai sus p. 12.

⁴⁸ V. mai sus n. 18.

⁴⁹ V. mai sus și n. 23, 27.

⁵⁰ V. harta regiunii la Balard I 153.

⁵¹ Heyd II 158.

topografice: situată pe țărmul unui mic golf,⁵² portul s-a putut dezvolta nestânjenit, astfel că la chei puteau acosta în prima jumătate a veacului XIV cel puțin două sute de vase,⁵³ în timp ce configurația terenului a permis fortificarea lui cu șanțuri și palisade la început, apoi cu ziduri și turnuri de apărare.⁵⁴

Când au venit genovezii, Teodosia trebuie să fi fost în cel mai bun caz o ruină, insignifiantă economic și demografic - alte însușiri imperativ necesare pentru reușita operației. Doar într-un astfel de loc puteau "oaspeții" să fie majoritari, condiție indispensabilă pentru a dirija dezvoltarea coloniei și a localității spre ținta finală: autonomia față de hoarda tătară.

Ca martor ocular al manierei abuzive prin care genovezii au fortificat Pera și au tras foloase imense de pe urma acestui petec de pământ cu regim de extraterritorialitate în detrimentul vistieriei imperiale,⁵⁵ Nichifor Gregoras a subliniat - de astă dată în absolută concordanță cu realitatea - că negustorii liguri au întărit Caffa "pe nesimțite", adică înșelător.⁵⁶ Întăriturile au fost probabil încă din 1298 suficient de puternice pentru a-l sfida pe emirul Nohai, biruitorul hanului Tokta,⁵⁷ iar câțiva ani mai târziu, în 1307-1308, au rezistat opt luni asalturilor armatei tătare.⁵⁸

Transformarea Caffei într-o veritabilă redută și, implicit, a coloniștilor din chiriași în proprietari a constituit pentru suveranii din Sarai o provocare constantă, care a împovărat masiv contenciosul tătar-genovez. Obligația dictată de ideologia imperială cinghizhanidă hanilor tătari din stepa cumană a fost să extirpe excrescența străină din trupul Hoardei de Aur. Acestui imperativ i-au răspuns cu aceeași hotărâre, dar cu efecte diametral opuse Tokta, iar mai târziu, între 1343-1347, Geanibek.⁵⁹

Între cei doi inamici de moarte ai coloniștilor din Caffa a domnit hanul Özbek, care a îngăduit genovezilor nu numai să revină în vechiul loc, ci și să reconstruiască orașul,⁶⁰ ruinat cu cinci ani în urmă. Este cert că el a încălcat astfel flagrant un principiu fundamental de guvernare, respectat de înaintașul și de succesorul său.

Cum se explică concesiile ieșite din comun făcute de Özbek genovezilor în 1313?

Situația cu adevărat disperată a Hoardei de Aur datorată izolării comerciale și diplomatice la care o condamnase Tokta o dată cu izgonirea genovezilor din Caffa,⁶¹ l-a constrâns pe noul han să lanseze grabnic, din chiar anul înscăunării sale (1313), un program energetic de reluare a vechilor legături, în primul rând cu partenerul și aliatul

⁵² Cu acces facil și posibilități de acostare optime, la adăpost de vânturile din nord (*ibid.*).

⁵³ Ibn Battuta II 357-8.

⁵⁴ V. etapele acestui proces la Balard I 199-215 și harta *ibid.* 203.

⁵⁵ *Promis* 500; v. Balard I 60-1, 180 urm., 184-6, Laiou 148-9, 261.

⁵⁶ V. mai sus p. 11.

⁵⁷ Coloniștii l-au asasinat pe Aktagi, nepotul lui Nohai, trimis să strângă dările, crimă pe care nu ar fi cutezat-o, dacă nu ar fi fost încrezători în fortificațiile orașului lor; în mod ciudat, izvoarele referitoare la campania de represalii pomenesc alte așezări năpăstuite, între care Soldaia, dar nu Caffa, unde avusese loc asasinatul (v. Ciocîltan, *Mongolii* 147-8).

⁵⁸ V. mai sus n. 18.

⁵⁹ Ciocîltan, *Mongolii* 182 urm.

⁶⁰ V. mai sus în n. 20 depoziția lipsită de orice echivoc a sursei genoveze.

⁶¹ Ciocîltan, *Mongolii* 149-58; cu deosebire sugestiv este mesajul adresat în aprilie 1313 ilhanului Ölgeitü, în care Özbek îl implora să accepte "ca drumurile tăiate să se deschidă iarăși" pentru că "mărfurile și pânzeturile <...> zac îngrămădite și se strică" (QaşaPB 128).

tradițional, sultanatul mameluc,⁶² care nu puteau renaște fără cooperarea unei puteri maritime.

Dat fiind faptul că tătarii nordici erau complet lipsiți de mijloace navale⁶³, iar flota mamelucă suferea de o slăbiciune extremă,⁶⁴ tot ambarcațiunilor genoveze le-a revenit misiunea, ca și în veacul precedent,⁶⁵ de a redeschide și de a menține în stare funcțională linia maritimă între cele două puteri islamice⁶⁶.

Ceea ce se cuvine însă subliniat cu toată tăria este poziția de forță din care și-au negociat genovezii revenirea la Caffa: situația lor eminentă la curtea din Cairo,⁶⁷ dar - mai cu seamă - supremația de necontestat pe care și-o asiguraseră în Marea Neagră, unde concurența venețienilor era paralizată de peste un deceniu,⁶⁸ i-a făcut pentru Özbek parteneri nu numai indispensabili, ci și unici⁶⁹: înfăptuirea întregului proiect de deschidere economică și politică - o necesitate vitală a Hoardei de Aur în 1313 - a depins de conlucrarea cu negustorii liguri.

Aflat la cheremul genovezilor, hanul a fost silit să le satisfacă pretenția de căpătâi: reconstruirea Caffei. Özbek a fost cu siguranță conștient că privilegiul care i-a fost smuls în 1313 consfințează de fapt desprinderea așezării de sub autoritatea tătară: deși fusese susținută doar de amenajări rudimentare, capacitatea defensivă a orașului în 1307-1308⁷⁰ îi era neîndoielnic bine cunoscută. În același sens pledează și faptul că fără încuviințarea sa nu ar fi putut crește pe pământ tătar o cetate străină inexpugnabilă,⁷¹ pe care nu a încercat în cursul glorioasei⁷² și lungii lui domnii (1313-1341) să o nimicească.

Determinată de geneza și de fondul cu totul aparte al privilegiului din 1313 a fost și absența exprimării sale în conformitate cu normele diplomatiei. Un act oficial, destinat să consacre grația, într-adevăr, excepțională a hanului nu a existat pentru că nu a fost în interesul său să redacteze un astfel de document, al cărui conținut îl incrimina atât de grav. Această procedură a fost aleasă pentru a limita riscul ca aranjamentul să-și piardă caracterul secret.

⁶² Ciocîltan, *Mongolii* 158 urm.

⁶³ *Ibid.* 13-5, 85 n. 28.

⁶⁴ Ayalon, *Mamluks*, Ayalon, *Wafidiya*.

⁶⁵ Ciocîltan, *Mongolii* 85-6.

⁶⁶ *Ibid.* 162 urm.

⁶⁷ Numit "frate" de sultan, negustorul Segurano Salvaigo a fost agentul cel mai dinamic al refacerii axei Sarai-Cairo (Kedar *passim*, Ciocîltan, *Mongolii* 162 urm.).

⁶⁸ În urma primului război al Strămtorilor (Gregoras II 876-7, Heyd II 169, Caro II 174-81, Brătianu, *Recherches* 251 urm., Schmid 147, Berindei & O'Riordan 245, Papacostea, *Gênes* 228-33, Ciocîltan, *Mongolii* 145-7).

⁶⁹ Raportul negustorilor liguri față de Hoarda de Aur era același - deși în ceea ce privește motivațiile cu diferențele de rigoare - ca și cel față de Egipt în a doua jumătate a veacului precedent, descris ca atare de Ehrel 342: "Genoa's supremacy in the Black Sea, combined with Egypt's demand for slaves from the Crimea, put her in an extremely strong bargaining position. One may go so far as to state that in the second half of the thirteenth century the Genoese held the key to the survival of the Mamluk sultanat, a development which Genoa welcomed; and as long as her leverage remained effective, she pursued a policy of cooperation with the masters of Egypt".

⁷⁰ V. mai sus n. 18 și Gregoras II 684, Brătianu, *Recherches* 219-20, Balard 199-100.

⁷¹ Referitor la măsurile excepționale decretate de conducerea statului genovez începând cu anul 1316 în vederea "reedificării cât mai grabnice și mai rapide" a orașului colonial, precum și la frenezia constructivă de la fața locului, v. Ciocîltan, *Mongolii* 167-7.

⁷² Hoarda de Aur a atins în vremea sa apogeul dezvoltării sale economice și statele (v. concordant în această privință Spuler 87, 99, Grecov & Iacubovschi 87, 247).

Darea în vileag printr-un înscris a privilegiului ar fi fost deosebit de compromițătoare pentru han, întrucât mărinimia sa a fost profund "neconstituțională". Ōzbek - un suveran pătruns de idealul cinghizhanid de cucerire a lumii, a cărui misiune era, deci, să sporească patrimoniul ulusului său, nicidecum să-l știrbească⁷³ - ar fi trebuit să consfințească formal în 1313 o cesiune teritorială⁷⁴, ceea ce contravenea fundamental misiunii sale princiare. Un *gentlemen's agreement* avea, pe lângă alte avantaje, și pe acela de a salva aparențele.⁷⁵

În ciuda acestui handicap formal, grația cu care i-a copleșit hanul pe genovezi în 1313 a constituit fundamentul trainic pe care negustorii liguri și-au clădit poziția hegemonică în nordul Mării Negre, din care multele asalturile venite dinspre mare sau dinspre uscat nu i-a mai putut disloca până la sfârșitul mării lor istorii pontice în 1475.

⁷³ Pentru ideologia imperială a mongolilor medievali, v. Kotwicz, Voegelin, Turan; Ōzbek declara pe acest temei negustorilor străini că potențaii din Occident trebuie să i se supună, întrucât dețin puterea *malo titulo* (Winterthur 162, Ciocîltan, *Restaurația* 588 n. 7), stare de lucru pe care - credeau cei amenințați - avea și mijloacele și voința spre sfârșitul domniei să o remedieze (Sanudo/Kunstmann 779, Laurent *passim*).

⁷⁴ Argumentele care conturează transferul de fapt al localității în stăpânire genoveză (cu respectarea însă a unor drepturi ale hanului, precum vama imperială și altele) sunt deduse din regimul proprietății funciare, din organizarea administrativ-juridică și din reglementările de ordin comercial ale orașului (v. Ciocîltan, *Mongolii* 169-70).

⁷⁵ Dar și dezavantaje, generate de ambiguitatea formulei, care nu preciza drepturile genovezilor, așa cum ar fi făcut-o un act scris; iată, de pildă, cum în "procesul verbal" întocmit în octombrie 1344 de Marco Ruzzini și Giovanni Steno, ambasadorii Veneției aflați la Caffa, este evidențiată poziția oficială a senatului față de miezul controversii, anume cui îi aparținea de drept orașul, de care depindea reglementarea problemelor esențiale ale comerțului: *Et si per vos dominos syndicos et ambaxatores communis Ianue vellet dicere quod mercaciones possent fieri in Caffa, vollendo dicere ipsum Caffam esse communis Ianue et non Imperatoris Çanibec, nos syndici et ambaxatores communis Veneciarum dicimus quod hoc dicere de racione non potestis, cum commune Ianue habeat terram Caffa ab Imperatore cum certis condicionibus et pactis et quod ipse dominus Imperator teneat in Caffa suos rectores et officialles qui faciunt iusticiam et racionem in omnibus gentibus excepto quam in Ianuensibus, qui officialles etiam nomine ipsius domini Imperatoris exigunt in dicto Caffa nomine comercli tria per centenario tam a Ianuensibus quam a quibuscumque alliis personis, sicut proprie ipsi faciunt in Tana, ita quod commune Ianue in dicta terra Caffa dicere iurisdictionem habere inter suos Ianuenses tantum et non in aliqua allia persona. Et si per vos dominos syndicos et ambaxatores communis Ianue vellet dicere quod vos in Caffa excutitis comerclum, nos syndici et ambaxatores communis Veneciarum dicimus quod comerclum quod excutitis est tantum solomodo a vestris Ianuensibus, quibus licitum est a vobis ipsum ab ipsis excutere tamquam a vestris civibus, sed a nulla aliqua allia persona comerclum non excutitis nec de racione facere non debetis, ita quod si aliquis vellet ipse Caffa non esset in Imperio Imperatoris Çanibec, hoc de racione et cum veritate dicere non posset* (Morozzo della Rocca 291; nepotrivirea de fond a comparației propusă de solii venețieni între statutului Caffei și cel al Tanei este evidentă în ciuda unor elemente comune); singurul contraargument invocat de negociatorii genovezi a fost starea de fapt, legitimată de propriul ei trecut, care trimite cu siguranță la vremea lui Ōzbek: <...> *allegantibus ipsis* - raporta același sol, Giovanni Steno, senatului - *quod non habebant nec habent, quod locus predictus Caffa sit et includatur in imperio Zanibechi imperatoris predicti, sed habebant et habent, quod sit ipsius domini Ducis et communis Ianue* <...> (DVL I 329 urm.); în absența unui înscris, genovezii își întemeiau, așadar, dreptul de stăpânire la Caffa pe o evidență, existentă în 1344 la fel ca în anii precedenți, pe care contemporanii familiarizați cu situația de pe țărmul nord-pontic nu aveau cum să o ignore.

*

Tot fără acte este și tratatul de pace încheiat de Geanibek cu genovezii în 1347, destinat - ca orice acord de acest fel - să pună capăt ostilităților, declanșate cu patru ani mai devreme de tătari împotriva negustorilor italieni din Tana, concentrate însă curând împotriva Caffei, care nu a cedat însă.⁷⁶

Databil cu ajutorul unei mențiuni dintr-un document venețian⁷⁷, acordul - al cărui conținut este necunoscut - beneficiază în schimb chiar de caracterizarea genovezilor care înfruntaseră oastea Hoardei de Aur. În scrisoarea fără dată, adresată dogelui Giovanni de Murta (1344-1350), ei apreciau pacea "incertă și nesigură, ba - mai mult - sedicioasă din partea tătarilor".⁷⁸ Rezervele mentale ale lui Geanibek, care făceau ca înțelegerea să fie precară, sunt înfățișate în același raport: sub aparența liniștitoare a concordiei, hanul pândește de fapt capturarea orașului, tot mai epuizat de cheltuielile exorbitante reclamate de asediul prelungit și de ciumă, care rărise drastic rândurile apărătorilor. Asistența financiară solicitată patriei-mame de colonia din nordul Mării Negre ca urmare a presiunii exercitate de tătari și după 1347⁷⁹ dovedește că pacea era mai mult fictivă.

Dificultatea de a ajunge la o înțelegere fermă cu hanul - care presupunea recunoașterea rezultatului umilitor al războiului, adică independența Caffei - era dată de însuși statutul de monarh cinghizhanid: pentru cel ce "credea că stăpânește întreaga lume" - ironizau iritați informatorii genovezi pretențiile de dominație universală ale lui Geanibek⁸⁰ - era imposibil să admită oficial înstrăinarea definitivă a unui petec de pământ din patrimoniul ulusului său. Certificat al acestei situații, un act scris ar fi fost, ca și în cazul lui Özbek, fatal prestigiului său.

Din direcția opusă necesității de a-și salva onoarea de suveran se manifesta nevoia - nu mai puțin imperativă - de a satisface interesele economice vitale ale Hoardei de Aur, prejudiciate grav de stagnarea schimburilor comerciale în anii de război.⁸¹

Rezultanta celor două tendințe contradictorii a fost acordul echivoc - foarte probabil tot verbal - din 1347, a cărui viață lungă exprimă realitatea de fond a relațiilor hanilor din Sarai cu coloniștii din Caffa până în 1380: nici pace, nici război.

⁷⁶ Ciocîltan, *Mongolii* 185 urm.

⁷⁷ Membrii senatului venețian au ales la 19 iunie 1347 doi ambasadori, *quoniam nova habemus* - explicau ei - *quod Imperator Zanibech cum lanuensis est concordatus et cum Dei auxilio sit sperandum quod aconciunt et concordium obtinemus etiam nos* (Morozzo della Rocca 275; v. Heyd II 197, Petti Balbi 219, Papacostea, Tana 213).

⁷⁸ Petti Balbi 226: <...> *cum Caffa locus fuerit longevus temporibus expugnatus <...> ad finem honorabilem pervenerimus cum illo qui toto mundo dominari se credit, ex quo secuta est pax, licet incerta et non segura, ymo potius sediciosa pro Tartarorum parte <...>*.

⁷⁹ *Ibid.*: Ajutorul era necesar quia Tartari oculum non habent nisi dumtaxat quod expense deficiant et locus belatoribus denudetur, maxime quia sperant de infinita pestilencia mortalitatis, que infinitos bellatores prostravit, et taliter sunt consumpti quod pauci remaneant viri.

⁸⁰ V. mai sus n. 78.

⁸¹ Geanibek pare să fi fost supus chiar unei presiuni "de jos", de care luase cunoștință franciscanul Petru; el a relatat venețienilor, <...> *proprio suo ore qualiter omnes mercatores de Sorgati et omnis populus multum dixerat habere pacem et similiter populus Tartarorum habere pacem dixerat, et similiter omnes dicunt non in oculo sed pallam ex incomoditate quam sufferunt* (Morozzo della Rocca 277-8; v. Ciocîltan, *Mongolii* 196 urm.).

*

O lumină retrospectivă asupra primelor înțelegeri tătaro-genoveze cu laturi atât de obscure ale conținutului și forme aruncă tratatele încheiate conform canoanelor diplomatice începând cu anul 1380 de ambasadorii hanului Toktamâș cu reprezentanții comune.

Un argument în favoarea absenței înregistrărilor scrise ale înțelegerilor realizate până atunci de hanii din Sarai cu coloniștii din Caffa este furnizat de lipsa oricărei referiri la atari documente în textele tratatelor din 1380 și din anii următori⁸² - practică neobișnuită inclusiv în Hoarda de Aur: în privilegiul acordat venețienilor în 1347, de exemplu, Geanibek amintește actele similare către aceiași beneficiari date de tatăl său Özbek în 1332 și de el însuși în 1342⁸³.

Întrebarea-cheie privește, desigur, motivul inovației introduse de Toktamâș, care - spre deosebire de precursorii săi Özbek și Geanibek - nu s-a sfiit să consacre în scris doar o stare de fapt, anume autonomia Caffei, ci a concedat republicii ligure prin același act și dreptul de stăpânire deplină a unor așezări - între ele Soldaia -, aflate până atunci în proprietatea hoardei tătare.⁸⁴

Mobilul concesivității fără precedent a hanului Toktamâș este de căutat în conjunctura care l-a constrâns să procedeze altfel decât înaintașii săi. Potrivit unei știri contemporane, genovezii au dispus de un atû de primă mărime, capabil să-l convingă pe noul han, surprins tocmai pe când se îndeletnicea cu refacerea unității statului tătar, să depășească scrupulele peste care nu putuseră trece nici Özbek, nici Geanibek: în orașul genovezilor din Crimeea își căutase refugiu principalul său adversar, emirul Mamai. Trocul consecutiv a fost reciproc avantajos: în schimbul recunoașterii în scris a autonomiei Caffei și al transferului Goției în posesia comunei ligure, Toktamâș a fost izbăvit de cel mai primejdios rival și a putut domni netulburat peste întreaga Hoardă de Aur.⁸⁵

Războiul cu rușii în 1382, apoi - cinci ani mai târziu - campania în Asia Centrală împotriva fostului său binefăcător, Timur Lenk, l-au silit pe hanul din Sarai să caute neutralitatea, respectiv sprijinul activ al genovezilor și să confirme în consecință tratatul originar din 1380.⁸⁶

Cât de înjositor trebuie să fi resimțit Toktamâș concesiiile făcute genovezilor este dovedit de tentativele sale de a le anula cu puterea armelor de îndată ce constrângerile conjuncturale au dispărut: așa se explică asaltul asupra Caffei în 1383 și luptele generalizate din 1386-1387⁸⁷.

Hanul ar fi revenit cu siguranță și asupra ultimului acord încheiat cu genovezii în vara anului 1387, numai că soarta, devenită potrivnică în urma înfruntărilor cu Timur, nu i-a mai dat ocazia.

⁸² Ciocîltan, *Mongolii* 208-22.

⁸³ DVL I 312.

⁸⁴ Ciocîltan, *Mongolii* 209-12.

⁸⁵ *Ibid.* 212-3.

⁸⁶ *Ibid.* 218-9, 221-3.

⁸⁷ *Ibid.* 220-1.

Bibliografie

- Ayalon, D., *The Mamluks and Naval Power. A Phase of the Struggle between Islam and Christian Europe, Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, I, Yerushalayim 1965 (= idem, *Studies in the Mamluks of Egypt (1250-1517)*, Variorum Reprints, London 1977, VI).
- Ayalon, D., *The Wafidiya in the Mamluk Kingdom*, "Islamic Culture. An English Quarterly" 25, 1951: 89-104 (= idem, *Studies in the Mamluks of Egypt (1250-1517)*, Variorum Reprints, London 1977, II).
- Balard, M., *La Romanie génoise (XIIe - début du XVe siècle)*, I-II, Rome 1978.
- Belgrano = *Tattato del sultano d'Egitto col Comune di Genova nel MCCLXXX* republicato dal socio L. T. Belgrano, "Atti della Società ligure di storia patria" 19, 1888: 147-176.
- Berindei, M. et G. Migliardi O'Riordan, *Venise et la Horde d'Or (fin XIIIe - début XIVe siècle). À propos d'un document inédit de 1324*, CMRS, 29, 1988, 2: 243-256.
- Boutaric, M., *Notices et extraits de documents inédits relatifs à l'histoire de la France sous Philippe le Bel, Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Impériale et autres bibliothèques*, XX, 1862.
- Brătianu, G., *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290)*, Bucarest 1927.
- Brătianu, G., *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München 1969.
- Brătianu, G., *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIVe siècle après la deuxième guerre des Détroits*, "Echos d'Orient" 37, 1934: 148-159.
- Brătianu, G., *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris 1929.
- Caro, G., *Genua und die Mächte am Mittelmeer, 1257-1311. Ein Beitrag zur Geschichte des XIII. Jahrhunderts*, I-II, Halle 1895-1899.
- Cessi, R., *La tregua fra Venezia e Genova nella seconda metà del sec. XIII*, "Archivio Veneto-Tridentino" 4, 1923: 1-55.
- Chapman, C., *Michel Paléologue, restaurateur de l'empire byzantin (1261-1282)*, Paris 1926.
- Ciocîltan, V., *Genoa's challenge to Egypt: 1287-1290*, RRH, 32, 1993, 3-4: 283-307.
- Ciocîltan, V., *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuția cinghizhanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerțului euro-asiatic*, București 1998.
- Ciocîltan, V., *Reichspolitik und Handel: die tatarisch-genuesischen Verträge von 1380-1387*, "Il Mar Nero" 1, 1994: 261-278.
- Ciocîltan, V., *Restaurarea Hoardei de Aur și tratatele tătarogenoveze din anii 1380-1387*, RI, s.n., 1, 1990, 6: 571-595.
- Desimoni, C., *Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à Ayas (Petite Arménie) et à Beyrouth par devant des notaires génois*, "Archives de l'Orient latin" 1, 1881: 434-534.
- Doria = Iacobi Aurie, *Annales ann. MCCLXXX-MCCXCIII, Annali genovesi di Caffaro e dei suoi continuatori dal MCCLXXX al MCCLXXXIII*, a cura di C. Imperiale di Sant'Angelo, V, Roma 1929 (Fonti per la Storia d'Italia, XIV bis).
- DVL = *Diplomatarium veneto-levantinum sive acta et diplomata res venetas, grecas sive Levantis illustrantia*, pars I: a. 1300-1350, ed. G. M. Thomas, Venetiis 1880; pars II: a. 1351-1454, ed. R. Predelli, Venetiis 1899.

- Finke** = *Acta Aragonensia. Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen, zur Kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II. (1291-1327)*, hrsg. von H. Finke, I-II, Berlin-Leipzig 1908, III Berlin-Leipzig 1922.
- Forcheri**, G. *Navi e navigazione a Genova nel Trecento. Il "Liber Gazarie"*, Genova 1974.
- Giustiniani**, Agostino, *Annali della Repubblica di Genova*, ed. G. B. Spotorno, I-II, Genova 1854.
- Grecov**, B. D. și A. I. **Iacubovschî**, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București 1953.
- Gregoras** = Nicephori Gregorae *Byzantina historia*, cura L. Schopeni, I-II, Bonnae 1829-1830.
- Heyd**, W., *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, I-II, Leipzig 1936.
- Holt**, P. M., *Early Mamluk Diplomacy. Treaties of Baybars and Qalawun with Christian Rulers*, Leiden-New York-Köln 1995 (Islamic History and Civilisation, 12).
- Holt**, P. M., *Qalawun's Treaty with Genoa in 1290*. "Der Islam" 57, 1980: 101-108.
- Ibn Battuta** = *Voyages d'Ibn Battoutah*. Éd. et trad. en français par C. Defremery et B. Sanguinetti, I-IV, Paris 1859 (ed. anastatică 1949).
- Karpov**, S. P., *L'Impero di Trebizonda, Venezia, Genova e Roma 1204-1461. Rapporti politici, diplomatici e commerciali*, Roma 1986.
- Kedar**, B. Z., *Segurano-Sakran: un mercante genovese al servizio dei sultani mamaluchi c. 1303-1322, Fatti e idee di storia economica nei secoli XII-XX. Studi dedicati a Franco Borlandi*, Bologna 1977: 75-91.
- Kotwicz**, W., *Les Mongols, promoteurs de l'idée de paix universelle au début du XIIIe siècle*, "Rocznik orientalistyczny" 16, 1950: 428-434.
- Labib**, S. Y., *Handelsgeschichte Ägyptens im Spätmittelalter (1171-1517)*, Wiesbaden 1965 (extras din "Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte", Beiheft 46).
- Lalou**, Angeliki E., *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge (Mass.) 1972.
- Laurent**, V., *L'assaut avorté de la Horde d'Or contre l'Empire byzantin (Printemps-été 1341)*, REB, 18, 1960: 145-162.
- Lopez**, R. S., *Genova marinara nel Duecento. Benedetto Zaccaria, ammiraglio e mercante*, Milano 1933.
- Lopez**, R. S., *Venise et Gênes: deux styles, une réussite*, idem, *Su e giù per la storia di Genova*, Genova 1975: 35-42.
- Mas Latrie**, L. de, *Histoire de l'Ile de Cypre sous le règne de la maison de Lusignan*, II, Paris 1852.
- Morozzo della Rocca**, R., *Notizie da Caffa, Studi in onore di Amintore Fanfani*, III, Milano 1962: 266-295.
- Nystazopoulou-Pélékidis**, Marie, *Venise et la mer Noire du XIe au XVe siècle*, Venezia 1970.
- Oderico**, G. L., *Lettere ligustiche*, Bassano 1792.
- Ostrogorsky**, G., *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1963.
- Papacostea**, Ș., «*Quod non iretur ad Tanam*». *Un aspect fondamental de la politique génoise dans la mer Noire au XIVe siècle*, RESEE, 17, 1974, 2: 201-217.
- Papacostea**, Ș., *Gênes, Venise et la mer Noire à la fin du XIIIe siècle*, RRH, 29, 1990, 3-4: 211-236.

- Pegolotti**, Francesco Balducci, *La pratica della mercatura*, ed. A. Evans, Cambridge (Mass.) 1936.
- Petech**, L., *Les marchands italiens dans l'Empire mongol* > "Journal asiatic" 250, 1962, 2: 549-574.
- Petti Balbi**, Giovanna, *Caffa e Pera a metà del Trecento*, RESEE 16, 1978, 2: 217-228.
- Promis**, V., *Continuazione della Cronaca di Jacopo da Varagine dal 1297 al 1332*, "Atti della Società ligure di storia patria" 10, 1874: 493-512.
- RHC DA** = *Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens*, I, Paris 1869.
- Sacy**, S. de, *Pièces diplomatiques tirées des archives de la République de Gênes > Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi*, XI, Paris 1827: 53-64.
- Saint Martin**, J. de, *Décret ou privilège de Léon III d'Arménie en faveur des Génois en l'année 1288 > Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du roi et d'autres bibliothèques*, XI, 1827: 97-122.
- Sanguinetti**, A., - G. Bertolotto, *Nuova serie di documenti sulle relazioni coll'Impero Bizantino*, Roma 1902.
- Sanudo**, *Liber = Liber secretorum fidelium crucis super Terrae Sancte recuperatione et conservatione*. Cuius auctor Marinus Sanutus dictus Torsellus. Primum in Bongartii opere *Gesta Dei per Francos* intitulo editum Hanoviae MDCXI [= Hannau (ed. anastatică: Jerusalem 1972)].
- Sanudo/Kunstmann** = F. Kunstmann, *Studien über Marino Sanudo den Aelteren mit einem Anhang seiner ungedruckten Briefe*, "Abhandlungen der historischen Classe der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften" 7, 1855: 695-819.
- Sanudo/Wolff** = R. L. Wolff, *The So-called Fragmentum of Marino Sanudo*, Joshua Starr Memorial Volume, New York 1956.
- Sauli**, L., *Imposicio Officii Gazarie > Monumenta Historiae Patriae*, II: *Leges municipales*, Augustae Taurinorum 1838, col. 299-430.
- Schmid**, Margarete Pia, *Die diplomatischen Beziehungen zwischen Konstantinopel und Kairo zu Beginn des 14. Jahrhunderts im Rahmen der Auseinandersetzung Byzanz - Islam*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Ludwig-Maximilians-Universität zu München s. a. [text dactilografat].
- Skržinskaja**, Elena Č., *Storia della Tana*, "Studi Veneziani", 10, 1968: 1-33.
- Soranzo**, G., *Il papato, l'Europa cristiana e i Tartari. Un secolo di penetrazione occidentale in Asia*, Milano 1930.
- Spuler**, B., *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502*, Wiesbaden 1965.
- Turan**, O., *The Ideal of World Domination among the Medieval Turks*, "Studia Islamica" 4, 1955: 77-90.
- Verlinden**, Ch., *La Crète, débouché et plaque tournante de la traite des esclaves aux XIVe et XVe siècles*, Studi in onore di Amintore Fanfani, III, Milano 1962.
- Voegelin**, E., *The Mongol Orders of Submission to the European Powers*, "Byzantion" 15, 1941: 378-413.
- Winterthur** = *Die Chronik Johannis von Winterthur*, hrsg. von Fr. Baethgen, Berlin 1955.

RÄTSEL DER DIPLOMATIK: DIE TATARISCH-GENUESISCHEN VERTRÄGE IM 13. UND 14. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Obwohl die besonders regen tatarisch-genuesischen Handelsbeziehungen kurz nach 1261 einsetzten, stammt der erste Vertrag, der die gegenseitigen Rechte und Pflichten schriftlich festhält, erst aus dem Jahre 1380. Eindeutige Hinweise bezeugen aber, dass auch in der Zwischenzeit das Verhalten der italienischen Kaufleute bzw. der tatarischen Behörden durch gewisse Vereinbarungen geregelt worden ist. Der Verdacht, die Urkunden seien einfach verschollen, hat sich historiographisch mühelos durchgesetzt.

Eine aufmerksame Überprüfung des Faktenbestandes führt jedoch zu einer anderen Schlussfolgerung.

Die Existenz eines "Freundschaftsvertrags" als Voraussetzung für die ursprüngliche Niederlassung und für die darauf folgende Handelstätigkeit der Genuesen in der Goldenen Horde belegt als Kronzeuge der byzantinische Geschichtsschreiber Nikephoros Gregoras mit der Behauptung, dass solche Abkommen für die "lateinischen" Kaufleute überall in fremden Gebieten untentbehrlich gewesen sind. Folgt man den Spuren der Genuesen in der Levante, so ist unschwer festzustellen, wie gründlich sich der Gelehrte getäuscht hat. Im mamlukischen Sultanat, in den Königreichen Zypern und Kleinarmenien sowie im trapezuntinischen Kaiserreich haben beispielsweise die ligurischen Kaufleute jahrelang Handel ohne vorausgehende "Freundschaftsverträge" getrieben. Es reichte, die allgemein gültigen Verordnungen zu beachten und die vom Landesfürst festgelegten Abgaben korrekt zu entrichten, um willkommen zu sein. Die verhältnismäßig späten "Freundschaftsverträge", die Genua mit den oben erwähnten Staaten geschlossen hat, sind nur dann nötig geworden, wenn es sich um die Versöhnung nach einem Krieg oder um die Besiegelung einer Allianz handelte.

Die tatarisch-genuesischen Beziehung lässt sich in diese Fallreihe einstufen und widerspricht folglich der für moderne Historiker so irreführenden Aussage Nikephoros Gregoras: Die Urkunde, die die Rahmenbedingungen für die genuesischen Händler in der Goldenen Horde von Anfang an bestimmt haben soll, ist nicht zu finden, weil so ein Aktenstück nie verfasst worden ist.

Das Dasein des Handelsprivilegs, mit dem der Tatarenkhan Özbek die Genuesen 1313 ausstattete, kann an sich nicht bezweifelt werden, denn indirekte Zeugnisse bestätigen es zur Genüge. Die schriftliche Fassung ist allerdings nicht - wie die Historiker annehmen - verlorengegangen. Ihre Abwesenheit lässt sich besser durch das Verweigern Özbeks, die Urkunde, die seinem Prestige als Herrscher sehr geschadet hätte, zu unterzeichnen: Er hätte nämlich dadurch die "verfassungswidrige" Abtretung der tatarischen Hafenstadt Kaffa an die ligurischen Kaufleute in bonne et due forme anerkannt.

Einen ähnlichen Grund hinderte 1347 seinen Nachfolger Dschanibek den Friedensvertrag mit den Genuesen schriftlich zu verankern.

RELANSAREA POLITICII VENEȚIENE ÎN SPAȚIUL EGEANO - PONTIC (1310-1332)

OVIDIU CRISTEA

Prima jumătate a secolului al XIV-lea marchează o redresare puternică a comerțului venețian în România, intervalul 1320-1348 fiind considerat de Freddy Thiriet drept perioada de vârf a Serenissimei în această regiune¹. Revenirea venețiană s-a realizat pe de o parte prin penetrarea treptată în bazinul pontic în urma încheierii unor acorduri cu puteri riverane precum Bizanțul, Trapezuntul, Hoarda de Aur și Bulgaria, iar pe de altă parte prin întărirea autorității metropolei asupra seniorilor din insule². Piatra de temelie a acestei redresări a fost schimbarea politicii Serenissimei față de Imperiul bizantin. Dacă perioada 1261-1310 a fost dominată, în politica externă venețiană, de ideea restaurației Imperiului latin de Constantinopol pe calea cruciadei, după 1310 Veneția a renunțat la tentativele revenirii la situația din 1204 și s-a orientat către îmbunătățirea relațiilor cu basileul. Motivele acestei schimbări de atitudine au fost căutate în creșterea amenințării turcești în Egeea și în efectele negative pe care starea de război dintre Bizanț și Occident le avea asupra comerțului venețian³, dar probabil că la fel de mult a contat consolidarea permanentă a Genovei la Constantinopol și în Marea Neagră, consolidare paradoxală dacă avem în vedere că la începutul secolului al XIV-lea Republica ligure a cunoscut o perioadă de frământări interne⁴ concomitent cu contestarea pozițiilor sale din bazinul pontic de către unele puteri riverane⁵.

¹ Freddy Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen Âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIVe - XVe siècle)*, Paris, 1959, p. 162.

² Aceasta nu a împiedicat totuși ca, în anumite cazuri, acești seniori venețieni să duă propria lor politică; de ex. în 1332 bailul insulei Negroponte protesta la Veneția față de faptul că ducele arhipelagului Niccolo Sanudo încheiase un acord cu turcii fără a include insula Negroponte (G. I. Brătianu, *Les Vénitiens dans la Mer Noire au XIVe siècle. La politique du Sénat en 1332-1333 et la notion de latinité*, Académie Roumaine. Etudes et Recherches, XI, p. 6 și doc. 8, p. 43-44).

³ Sunt motivele invocate de F. Thiriet, *La Romanie...*, p. 159; pentru al doilea motiv v. de ex. hotărârea din 14 mai 1310 când senatul venețian interzicea vaselor republicii să facă comerț la Salonic, în Strămtori sau în Marea Neagră. Orice fel de transport spre aceste regiuni era prohibit până la semnarea unui acord cu basileul.

⁴ Michel Balard, *La Romanie Génoise (XIVe-début du XVe siècle)*, Roma, 1978, I p. 66-67; acest paradox este sintetizat de Geo Pistarino, *I Gin dell'Oltremare*, Genova, 1988 p. 89: "rimane per noi sempre oggetto di stupore il divario tra la modesta dimensione ed organizzazione dello Stato e l'enorme potere economico - e quindi anche politico - di Genova".

⁵ De menționat în primul rând conflictele cu Bulgaria și cu Hoarda de Aur; pentru disputa cu țarul Theodor Sviatoslav v. Vasil Gjuzelev, *Nuovi documenti sull'atti ita commerciali dei genovesi nelle terre bulgare nel secolo XIV*, "Genova e la Bulgaria nel Medioevo", Genova, 1984, p. 400. Istoricul bulgar presupune că la origine a fost încercarea țarului de a impune un tarif vamal asupra comerțului genovez. Michel Balard, *Les génois et les régions bulgares au XIVe*

Felul în care Veneția a căutat să contrabalanseze influența crescândă a Genovei în România poate fi surprins în scrierile unor contemporani precum Marino Sanudo cel Bătrân sau Marco Minotto. Primul, un foarte cunoscut teoretician care a întrezărit posibilitatea hegemoniei venețiene pe calea cruciadei, al doilea un personaj de prim rang al politicii venețiene în Levant, deținător al funcției de bail al Serenissimei la Constantinopol.

1. *Premisele teoretice: Marino Sanudo Torsello.* Poziția Veneției în România în momentul renunțării la ideea restaurației Imperiului latin de Constantinopol este foarte bine sintetizată de așa numitul "fragment" al lui Marino Sanudo Torsello, în fapt - așa cum a demonstrat Robert Lee Wolff - o continuare a cronicii lui Villehardouin⁶: "*Dominus vero dux et comune Venetiarum transeunt de treugua in treugua cum imperatore Grecorum numquam pacem agere volentes. Itaque semper homines Veneti substinuerunt et manutenuerunt gentem que in imperio Romanie remansit, sicut etiam principatus Amoree et terrarum ad eam pertinentium, cum etiam ipse dominus dux et comune Venetiarum teneant bonam partem in iam dicta terra. Et econverso Januensis substinuerunt et manutenuerunt aliam partem grecorum contra deum et omnia jura tam per comune quam per divisum.*"⁷. Cele câteva pagini în care nobilul venețian comprimă istoria celor 57 de ani de dominație latină la Strâmtori sunt mai mult o prezentare a politicii venețiene în România în perioada respectivă, decât o istorie a Imperiului latin. Mai întâi Sanudo observa că Veneția a cheltuit foarte mult pentru a susține pe împărații latini din cauza incapacității acestora de a se apăra în fața amenințărilor la care au fost în permanență expuși⁸. Cât de important a fost concursul venețian în menținerea stăpânirii latine la Strâmtori rezultă și din observația lui Sanudo că recucerirea Constantinopolului de către bizantini s-a făcut în momentul absenței flotei Serenissimei, plecată într-o

siècle, în "Byzantinobulgarica", 7, 1981, p. 89 consideră că ruperea legăturilor bulgaro-genoveze a fost influențată în mare măsură de tensiunile în raporturile bulgaro-bizantine, mai ales de recucerirea bulgară a porturilor Mesembria, Anchialos și Agathopolis. Pentru conflictul cu hanul Tokta v. Virgil Ciocîltan, *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII-XIV*, București, 1998, p. 149-158. La aceste două episoade se poate adăuga și tentativa lui Andronic al II-lea de a lovi în poziția genovezilor la Constantinopol cu ajutorul mercenarilor catalani, aspect asupra căruia vom reveni într-un studiu aparte.

⁶ Fragmentul a fost publicat mai întâi de Ducange în anexă la cronică la Villehardouin, dar cel care l-a atribuit lui Sanudo a fost Charles Hopf, *Chroniques Gréco-Romanes inédites ou peu connues*, Berlin, 1873, p. 171-174; Hopf considera că textul a făcut parte dintr-o scrisoare pierdută a nobilului venețian. Robert Lee Wolff, *Hopf's So-Called "Fragmentum" of Marino Sanudo Torsello*, în Idem, "Studies in the Latin Empire of Constantinople", Variorum Reprints, London, 1976 a reeditat textul folosind un al doilea manuscris. Istoricul american a arătat că din începutul textului rezultă clar că este vorba de o completare a unei alte lucrări referitoare la cucerirea latină a Constantinopolului, pe care a identifică cu cronică la Villehardouin. Completarea lui Sanudo datează din perioada 1328-1341.

⁷ Robert Lee Wolff, *Hopf's So-Called "Fragmentum"...*, p. 152.

⁸ Robert Lee Wolff, *Hopf's So-Called "Fragmentum"...*, p. 150: "Etiam Veneti fuerunt multum gravati quamplurimis expensis ad substinendum civitatem Constantinopolitanam predictam". Situația financiară dificilă a imperiului este ilustrată de gestul ultimilor împărați latini de a vinde tot ce era mai de preț în Constantinopol "dictus Imperator Latinus cum successoribus suis in tantum fuit gravatus, quod ultimus Balduinus imperator vendidit et distribuit quasi totum, quod habebat in Constantinopoli discooperiendo palatia plumbea et vendendo, ac etiam alia graviora agendo".

acțiune împotriva insulei Daphnusia⁹. În urma recuceririi bizantine "*Dominus dux et comune Venetie videntes se adeo de Constantinopoli expulsos doluerunt multum et vehementer turbati sunt*"¹⁰ și din acest motiv Republica lagunelor a căutat să recupereze prin toate mijloacele Constantinopolul trimițând soli la papă *et ad alios barones fideles quos ad istud negotium valere credebant, scilicet conquirendi imperium Romanie*¹¹. Implicarea Serenissimei în toate proiectele care, după 1261, au urmărit refacerea Imperiului latin de Constantinopol, a avut drept consecință existența unei tensiuni permanente în raporturile dintre Republică și Bizanț. Din această ostilitate Veneția nu a avut decât de pierdut pentru că, în opinia lui Sanudo, puterile terestre aliate nu au fost în măsură să-și onorize angajamentele asumate; Carol de Anjou din cauza Vecerniilor Siciliene¹², iar Carol de Valois din cauza morții soției sale Catherine de Courtenay, moștenitoarea drepturilor la tronul Imperiului latin¹³. Aceste eșecuri repetate au făcut ca Veneția să cheltuiască sume uriașe în scopul apărării posesiunilor sale din Levant, în timp ce Genova nu a avut decât de câștigat consolidându-și permanent pozițiile în Marea Neagră și la Constantinopol. În final Sanudo constata cu amărăciune că *"...ipsi Januenses maxima divitias perceperunt. Et econtrario Veneti multa dampna receperunt ac etiam multam pecuniam expenderunt, et maxime pro conservatione Nigropontis et aliarum terrarum que pro Francos et Latinos tenentur. Que omnia non possent breviter enarrari et propterea dimittemus"*¹⁴.

În fața acestei disproporții dintre genovezi și venețieni¹⁵ Marino Sanudo Torsello a încercat să elaboreze un proiect care să asigure restaurarea hegemoniei venețiene în bazinul oriental al Mediteranei. Acest proiect, îmbrăcat în haina cruciadei, a cunoscut mai multe faze de redactare. Prima, ilustrată de binecunoscuta lucrare *Liber*

⁹ R. L. Wolff, *Hopf's So-Called "Fragmentum"...*, p. 151: "Potestas vero Venetorum nomine dominus Marco Gradenigo egressus erat terram cum exercitu galearum ut iret et dampnificaret inimicos Grecos, et accipere quandam terram que ei fuerat promissa dari". O explicație asemănătoare apare într-o altă lucrare a lui Sanudo, *Istoria del Regno di Romania* (Charles Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Paris, 1873; reimpr. anastatică, Bruxelles, 1966, p. 114-115)

¹⁰ R. L. Wolff, *Hopf's So-Called "Fragmentum"...*, p. 152.

¹¹ R. L. Wolff, *Hopf's So-Called "Fragmentum"...*, p. 152.

¹² C. Hopf, *Fragmentum Marini Sanuti...*, p. 173; R. L. Wolff, *Hopf's So-Called "Fragmentum"...*, p. 152-153: "*Sed propter rebellionem Sicilie rex predictus (=Carol de Ajou) intendere non potuit*". Nici acțiunile anterioare ale lui Carol de Anjou nu au avut mai mult succes în opinia lui Sanudo: "*Verum tamen ante rebellionem Sicilie Rex Karolus supradictus misit plures exercitus tam per terram quam per mare, ad expugnandum imperium Romanie. Sed parum fecerunt.*" (Ibidem, p. 153).

¹³ C. Hopf, *Fragmentum Marini Sanuti Torselli...*, p. 173; R. L. Wolff, *Hopf's So-Called "Fragmentum"...*, p. 153. Opinia lui Sanudo este doar în parte corectă; în fapt eșecul tentativei lui Carol de Valois se datorează unui complex de factori.

¹⁴ C. Hopf, *Fragmentum Marini Sanuti Torselli...*, p. 174; R. L. Wolff, *Hopf's So-Called "Fragmentum"...*, p. 153.

¹⁵ Conform părerii lui R.L. Wolff "fragmentul" poate fi datat între 1328 și 1341 (R. L. Wolff, *Hopf's So-Called "Fragmentum"...*, p. 149); este cert că trebuie datat după 1308 deoarece amintește de eșecul proiectelor lui Carol de Valois și de moartea soției acestuia Catherine de Cortenay survenită în acel an. Personal cred că perioada de timp a datării fragmentului poate fi restrânsă la intervalul 1308-1311 deoarece nu există elemente care să se refere la evenimentele din Romania posterioare anului 1310 precum instalarea catalanilor în ducatul Atenei sau creșterea presiunii emiratelor turcești asupra imperiului colonial venețian.

Secretorum Fidelium Crucis, a doua de o sumedenie de scrisori care nu au făcut decât să reia acest proiect, adaptându-l însă permanent la modificările situației politice din Mediterana răsăriteană. Înainte de a rezuma ideile fundamentale care se desprind din planurile de relansare venețiană întocmite de Sanudo, se cuvine să remarcăm o deosebire esențială între cele două etape de redactare: prima pune accentul pe deplasarea interesului venețian de la Strâmtori spre Egipt și Țara Sfântă, în timp ce în a doua fază centrul de greutate devine Egeea, puncte de legătură a comerțului venețian cu "Marea cea Mare" și cu bazinul oriental al Mediteranei. Cu alte cuvinte, în prima etapă, Sanudo încerca să facă uitată restaurarea Imperiului latin, teoretizând o reîntoarcere la obiectivele primei cruciade, cu o modificare esențială: ținta urma să fie Egiptul și nu Ierusalimul¹⁶. A fost influențată această opțiune de preponderența genoveză la Strâmtori și de eșecurile restaurării Imperiului latin? Ipoteza nu poate fi respinsă deoarece în *Liber*, Sanudo atinge și această problemă: odată ocupat Egiptul și Țara Sfântă, recucerirea Constantinopolului devenea o chestiune de zile.

În a doua etapă -epistolară- a elaborării proiectului de cruciadă, Sanudo a revenit asupra pozițiilor sale, opțiunea fiind influențată în mare măsură de expunerea imperiului colonial venețian la atacurile catalanilor și emirilor turci. În această nouă conjunctură, Sanudo a pledat pentru o acțiune energetică în Egeea care ar fi deschis calea unui "passagium generale" către Egipt și Țara Sfântă. Această nouă orientare a cruciadei propusă de Sanudo a corespuns în bună măsură politicii venețiene în deceniile patru și cinci ale secolului al XIV-lea¹⁷. Tratatul purtat în această perioadă de Serenissima cu papalitatea și regele Franței au evidențiat punctul de vedere venețian: cucerirea Ierusalimului nu era posibilă decât în momentul în care posesiunile latine din Romania erau eliberate de amenințarea turcă.

* * *

a) *Visul oriental: Liber Secretorum Fidelium Crucis*¹⁸: este interesant de observat că prima redactare a acestui proiect, intitulată *Conditiones Terre Sancte* era încheiată în 1309 înaintea Conciliului de la Vienne¹⁹ și într-un moment în care proiectul

¹⁶ Pentru Sanudo primul care ar fi sesizat că cheile regatului Ierusalimului se află în Egipt ar fi fost regele Angliei, Richard Inimă de Leu: "*Riccardus etiam Rex Angliae mente conceperat...cum magno stolo terram Aegypti invadere, eaque subacta terram promissionis acquirere*" (Marino Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, Ierusalim, 1972; reimprimare anastatică a ediției din 1611, lib. III, XI, 1, p. 202).

¹⁷ Pentru felul în care punctele de vedere ale lui Sanudo au influențat politica venețiană în prima jumătate a secolului XIV fundamental rămâne studiul d-nei Angeliki Laiou, *Marino Sanudo Torsello, Byzantium and the Turks: the Background to the Anti-Turkish League of 1332-1334*, în "Speculum", 45, 1970, 3, p. 374-392.

¹⁸ Singurul studiu monografic asupra acestei lucrări rămâne cel al lui Arturo Magnocavallo, *Marin Sanudo il Vecchio e il suo progetto di crociata*, Bergamo, 1901, care în ciuda vechimii merită încă să fie consultat. Mai recent Franco Cardini, *Per un'edizione del Liber Secretorum Fidelium Crucis di Marin Sanudo il Vecchio*, în Idem, "Studi sulla storia e sull'idea di Crociata", Roma, 1993, p. 317-375 și Franco Cardini, *I costi della Crociata. L'aspetto economico del progetto di Marin Sanudo il Vecchio*, Ibidem, p. 377-411. Acest ultim studiu definește cel mai bine proiectul lui Marino Sanudo: un tratat de propagandă pentru cruciadă, dar, în același timp, un "itinerarium peregrinationis", o "pratica della mercatura", un portulan, un manual istorico-geografic, o "epitoma rei militaris" și un repertoriu tehnico-economic al organizării și costurilor unei cruciade (p. 379).

¹⁹ Pentru problema cruciadei la conciliul de la Vienne v. Sylvia Schein, *Fideles Crucis*.

lui Carol de Valois de recucerire a Constantinopolului se găsea într-un punct mort. Așa cum s-a remarcat deja, ideea susținută de Sanudo - slăbirea puterii sultanului mameluc pe calea blocadei²⁰ - nu era nouă, numai că, spre deosebire de predecesorii săi, Sanudo a descris mult mai amănunțit modul de realizare a acestei blocade și a examinat motivele precise pentru care embargoul ar fi fost fatal musulmanilor²¹. Astfel, o flotă de 10-15 galere trebuia să intercepteze legătura mamelucilor cu Constantinopolul și cu Hoarda de Aur²² și să asigure blocada comercială a Egiptului. Totodată, întreruperea legăturii cu Alexandria făcea necesară o reorientare a marilor axe comerciale. Mărfurile urmau să fie îndreptate către porturile Persiei (*ad ripas tartarorum*) și de aici pe Eufrat către Siria și Mediterana. Potrivit lui Sanudo atunci când un drum comercial nu mai era practicabil era necesar ca negustorii să găsească o altă cale pe care să procure mărfurile căutate²³ și venețianul adăuga că așa cum apa "*naturaliter labitur ad valles, mercimonia transferuntur ad loca ubi magis requiruntur*". Nobilul venețian arăta că prăbușirea sultanatului mamelucilor nu ar fi afectat Europa deoarece mărfurile care se găseau în Egipt puteau fi procurate cu ușurință din alte părți: de exemplu zahărul din Cipru, Rhodos, Moreea, Malta, iar bumbacul din Apulia, Sicilia, Creta, Romania sau Cipru.

Concomitent cu această deturnare a rutelor comerciale, blocada navală ar fi

The Papacy, the West, and the Recovery of the Holy Land 1274-1314, Oxford, 1991, p. 239-257.

²⁰ În fapt, la data la care Sanudo își elabora proiectul embargoul împotriva Egiptului era, teoretic cel puțin, în vigoare. Practic însă, funcționarea acestuia lăsa de dorit v. Eliyahu Ashtor, *Levant Trade in the later Middle Ages*, Princeton, 1981, p. 17-63 deoarece chiar papalitatea acorda, în schimbul unor sume de bani importante, permisiunea de a face comerț cu musulmanii. Doar între 1323-1344 embargo-ul a funcționat ceva mai bine, dar nici în această perioadă nu se poate vorbi de o sistare a comerțului europenilor cu mamelucii. Pentru aceeași problemă v. și Jean Richard, *Le Royaume de Chypre et l'embargo sur le commerce avec l'Egypte (fin XIIIe -début XIVe siècle)*, în "Academie des Inscriptions et Belles Lettres. Comptes Rendus", 1984, p. 120-134 și Jose Trenchs Odena, "De Alexandrinis". *Comercio Prohibido con los musulmanes y el papado durante la primera mitad del siglo XIV*, în "Anuario de Estudios Medievales"(Barcelona), 10, 1980, p. 237-320.

²¹ Franco Cardini, *I costi della Crociata...*, p. 383 observa pe bună dreptate că toți predecesorii lui Sanudo care au teoretizat blocada Egiptului au făcut rare referiri la problemele de natură economică, concentrându-se asupra raportului parvum passagium/magnum passagium, asupra opțiunii între calea terestră și cea maritimă sau a problemei conducătorului ideal al expediției; cf. C.J. Tyerman, *Marino Sanudo Torsello and the Lost Crusade: lobbying in the Fourteenth Century*, în "Transactions of the Royal Historical Society", 32, 1982, p. 60.

²² Marino Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, I, V, III, p. 32-33 Sanudo considera că flota trimisă pentru a bloca Egiptul ar fi contribuit și la slăbirea turcilor împiedicând și schimbul de ambasade (*legationes & tractatus*) între mameluci, Bizanț și Hoarda de Aur. Potrivit nobilului venețian legătura stabilită între Cairo și Sarai (III, XIII, VIII, p. 238-239: "Soldanus autem Aegyptius, transmissis per mare nuntiis ad Tartaros Cumaniae, foedus iniit; & promiserunt mutuo quod si Abaga contra alteram ipsorum partem procederet, reliqua eius regnum inuaderet") ar fi influențat în mare măsură trecerea la Islam a hanului Özbek. Sanudo afirma că este foarte periculos pentru creștinătate ca Islamul să prindă rădăcini în părțile septentrionale ale Mării Negre, deoarece hanul avea o oaste uriașă. Pentru axa Cairo-Constantinopol-Cairo v. Virgil Ciocîltan, *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII-XIV*, București, 1998, p. 81-86.

²³ Marino Sanudo Torsello, *Liber Secretorum...*, p. 23: "*nam quando mercimonia constringuntur vel impediuntur taliter quod conduci nequeant aliquo per unam viam, mercatores ad utilitatem suam vigilantes, cogitant, perquirunt & inueniunt viam aliam, per quam illa conducunt ad locum ipsum*"

întrerupt legătura Egiptului cu Marea Neagră, zonă din care mamelucii se aprovizionau cu sclavi, grâu, mei, etc. contribuind decisiv la ruina economică a sultanului de la Cairo. Prăbușirea puterii mamelucre ar fi fost urmată de cucerirea de către creștini a Bizanțului²⁴, a întregii Africi și a insulelor din Oceanul Indian. Fixarea acestor obiective demonstrează că, în opinia lui Sanudo, cruciada era menită să consolideze pozițiile comerciale ale Veneției în Levant²⁵. Sanudo sugera chiar ca echipajele galelor să fie formate doar din venețieni (deoarece aceștia cunoșteau cel mai bine mărele Levantului și dețineau cele mai multe puncte de sprijin în Arhipelag), iar în fruntea expediției să fie ales un venețian, sau, cel puțin, un conducător agreat de Veneția²⁶. Este de presupus că în cazul reușitei acestui “passagium generale”, venețienii ar fi rămas arbitri ai negoțului cu India prin Marea Roșie fapt care ar fi dat o lovitură puternică comerțului genovez din Marea Neagră²⁷.

Se poate pune întrebarea în ce măsură acest proiect personal a primit încuviințarea conducerii venețiene. Arturo Magnocavallo considera că Serenissima ar fi putut aproba măcar în parte proiectul deoarece în 1323, an în care Sanudo prezenta forma finală a proiectului papei Ioan al XXII-lea, Republica lagunelor interzicea cu strictețe negustorilor săi să frecventeze porturile egiptene²⁸. La acest argument se poate adăuga întreaga corespondență dintre Veneția și Filip al VI-lea de Valois în legătură cu cruciada în Țara Sfântă. Deși în perioada respectivă și-a concentrat eforturile în România, Republica lagunelor a încurajat permanent proiectele regelui Franței de eliberare a Țării Sfinte. Această atitudine se explică prin speranța că după eliminarea flotilelor turcești, Veneția ar fi avut posibilitatea să pună în practică proiectul lui Sanudo, cu ajutorul celui mai puternic monarh al creștinătății. Este ceea ce susține și o lungă scrisoare a lui Marino Sanudo adresată în 1332 regelui Franței, Filip al VI-lea²⁹. Scrisoarea poate fi considerată o formă prescurtată a proiectului de cruciadă expus în *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, la care textul face adeseori aluzie, dar cu câteva elemente noi. La începutul scrisorii, Marino Sanudo explica motivul care l-a îndemnat să-i scrie regelui Franței: aflându-se la curtea regelui Neapolelui, a aflat de intenția lui

²⁴ Deși ostil în acel moment Bizanțului, Sanudo nu recomanda o acțiune directă împotriva acestuia. O asemenea acțiune terestră ar fi fost prea riscantă din mai multe motive: drumul era prea lung, străbătea regiuni cu populații ostile cruciaților, imperiul era dificil de apărut după o eventuală recucerire (v. Angeliki Laiou, *Marino Sanudo Torsello...* p. 376). Acest punct de vedere a fost probabil în mare măsură influențat de eșecurile cruciadelor lui Carol de Anjou și Carol de Valois; ultimul argument (dificultatea menținerii unei stăpâniri latine la Strâmțori) se sprijinea pe cei 57 de ani de existență ai Imperiului latin. Interesant este că punctul de vedere exprimat de Sanudo se regăsește mai târziu în părerile sftnicilor lui Filip al VI-lea de Valois, care recomandau o cruciadă maritimă și respingeau cu fermitate ideea unui passagium care ar fi urmat calea terestră, motivele fiind identice cu cele invocate de Sanudo (v. textul la J. Delaville Le Roulx, *La France en Orient au XIVe siècle. Expéditions du Maréchal Boucicaut*, t. II Pièces justificatives et tables, p. 7-11).

²⁵ A. Magnocavallo, *Marin Sanudo il Vecchio...*, p. 104: “la crociata non ha solo un fine sacro, ma essa deve assicurare e aumentare la prosperità commerciale di Venezia”.

²⁶ Marino Sanudo Torsello, *Liber Secretorum*, p. 26 “...habeatque benevolentiam et amicitiam Venetorum”

²⁷ A. Magnocavallo, *Marin Sanudo il Vecchio...*, p. 105.

²⁸ A. Magnocavallo, *Marin Sanudo il Vecchio...*, p. 106.

²⁹ Scrisoare publicată de Fr. Künstmann, *Studien über Marino Sanudo den älteren, mit einem Anhang seiner ungedruckten Briefe*, în “Abhandlungen der historischen Classe der königlichen bayerischen Akademie der Wissenschaften”, VII, 1853, p.791-798.

Filip al VI-lea de a porni în cruciadă spre Țara Sfântă³⁰. Apoi era expusă condiția esențială a reușitei unui *passagium generale*: armarea a 10-15 galere "*pro maris custodia faciendā*" ceea ce ar fi permis slăbirea puterii sultanului "Babilonului"³¹. Etapa următoare consta în alegerea unui conducător al cruciadei "*homo diligens et timens deum ac magni valoris et prudentiae, qui sit pro utilitate boni communis christianitatis, et plus illud diligit quam proprium bonum, habeatque benevolentiam et amicitiam Venetorum*" (subl. m.)...³² care urma să conducă o oaste de 15000 de pedestrași și 300 de cavaleri³³. Ajuns în acest punct Sanudo considera că, înainte de cucerirea Egiptului, conducătorul cruciadei ar fi trebuit să-și îndrepte forțele împotriva turcilor pentru a-i împiedica să cucerească pământurile și insulele din Romania fapt ce ar fi constituit "*immensum dampnum et sinistrum*" pentru cruciadă³⁴. Turcii, argumenta Sanudo, erau un mare pericol pentru creștinătate. Cuceriseră orașul Niceea "*ubi antiquitus consueverunt celebrari concilia*" și aproape întreaga Asie Mică. Apoi armaseră 70 de nave cu ajutorul a mai mult de 300 "perfidii christiani" și atacaseră Romania de unde au luat numeroși captivi. Era deci necesară o intervenție imediată, pentru ca pământurile respective să nu devină pustii³⁵ și pentru a opri pătrunderea flotilelor turcești în Adriatică. În final, Sanudo amintea și de pericolul unei alianțe între emiratele turcești și tătarii din Hoarda de Aur care, la rândul lor, atacau imperiul Romei și luau în robie "*multas gentes Graecorum*"³⁶. Scrisoarea adresată regelui Franței sugerează o abandonare temporară a recuceririi Țării Sfinte în folosul unei acțiuni în Romania care să consolideze pozițiile latine (în primul rând venețiene) în această zonă.

Abandonarea definitivă de către Veneția a proiectului expus în *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, s-a produs la două decenii după elaborarea acestuia în formă finală, în contextul ascuțirii rivalității veneto-genoveze în Marea Neagră și a războiului dus de cele două puteri maritime împotriva lui Djanibek. În 1344, când Veneția obținea din partea papei Clement al VI-lea încuviințarea de a face negoț cu Egiptul, visul venețian de revenire în Țara Sfântă era realizat pe cale pașnică. Din acel moment Serenissima a fost ostilă oricărei cruciade ce își propunea cucerirea Egiptului, iar reacția Republicii în 1365 la atacarea Alexandriei de cruciații conduși de Pierre de Lusignan, sprijină din plin acest punct de vedere.

b) *Revenirea în Romania: scrisorile lui Marino Sanudo Torsello*. Elaborarea în formă finală a lucrării *Liber Secretorum Fidelium Crucis* nu a pus capăt activității de propagandă pe care Sanudo a desfășurat-o în favoarea cruciadei. Din deceniul al treilea al secolului al XIV-lea, nobilul venețian a susținut o intensă activitate epistolară cu

³⁰ Fr. Künstmann, *Studien...*, p. 791.

³¹ Pentru felul în care această denumire s-a impus în terminologia medievală v. Maria Matilda Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, *Babylone d'Egypte*, în RHSEE, 20, 1943, p. 190-201.

³² Fr. Künstmann, *Studien...*, p. 792-793; pasajul este foarte asemănător cu cel din *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, unde calitățile conducătorului erau expuse mai amănunțit.

³³ Francezii au obiectat că efectivele terestre și maritime propuse de Sanudo erau prea mici. Sanudo a replicat că planul francez era prea vast și prea costisitor ca să reușească. Istoria cruciadei demonstrează că efectivele mici erau cele mai eficiente; pentru această dispută v. C.J. Tyerman, *Marino Sanudo Torsello and the Lost Crusade...* p. 63.

³⁴ Fr. Künstmann, *Studien...*, p. 796.

³⁵ Fr. Künstmann, *Studien...*, p. 797. Cele din urmă paragrafe dădeau știri despre ultimele evenimente din Romania amintind atacurile turcilor asupra insulei Negroponte "et aliarum partium Romaniae" (Ibidem, p. 798)

³⁶ Fr. Künstmann, *Studien...*, p. 797.

scopul de a convinge capetele încoronate ale Europei de necesitatea adoptării ideilor sale³⁷. Numărul mare de scrisori³⁸ adresate papei, regelui Franței, împăratului bizantin, regelui Neapolelui, precum și unor persoane influente de la curțile acestora în scopul impunerii ideilor cuprinse în *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, relevă nu numai energia cu care Sanudo și-a susținut proiectul, dar și o foarte bună cunoaștere a realităților politice, a situației internaționale în prima jumătate a secolului al XIV-lea.

Multe din aceste scrisori conțin referiri la *Liber Secretorum Fidelium Crucis* sau includ idei exprimate de Sanudo în lucrarea sa. Cu toate acestea este evidentă deplasarea interesului teoreticianului de la blocada comercială împotriva Egiptului către situația imperiului venețian din Egeea a cărui existență era din ce în ce mai mult amenințată de raidurile catalane și turce. În acest context, cruciada împotriva sultanului de la Cairo devine un obiectiv secundar, prioritară fiind acțiunea în Egeea; se constată și o reconsiderare a felului în care flota creștină trebuia să acționeze în Levant: în locul blocadei comerciale și a interceptării “răilor creștini” care încălcau interdicția papală de a face comerț cu mamelucii, era susținută ideea unei escadre care să ducă un război ofensiv, de neutralizare a flotilelor turcești. Noul proiect relua o bună parte din elementele anterioare (forță navală de supraveghere a mărilor, preponderență venețiană, sprijinul papalității și al regelui Franței, necesitatea pacificării creștinătății), dar adăuga o serie de elemente noi: reconcilierea cu Bizanțul și alianța cu puterile maritime din Mediterana răsăriteană (Ospitalierii, regatul Ciprului, familia Zaccaria din Chios). Această alianță navală ar fi fost nu numai în folosul Țării Sfinte, dar ar fi constituit un ajutor foarte important pentru Romania și regatul Armeniei, aflate sub presiunea necredincioșilor³⁹.

b 1) *Reconcilierea cu Bizanțul* a constituit elementul cheie al reorientării politice venețiene în Romania. Serenissima a realizat că în situația în care prezența grecilor la Strâmțori nu putea fi înlăturată, singura soluție pentru a neutraliza influența crescândă a Genovei consta în ameliorarea raporturilor cu basileul. Pe de altă parte, în contextul presiunii turcești asupra imperiului colonial venețian, colaborarea cu basileul oferea Serenissimei un punct de sprijin pentru acțiunile flotei sale angajate în Egeea. Această nouă politică ale cărei origini sunt schițate prin tratatul din 1310, a fost consolidată de tratatul dintre Bizanț și Republica Sfântului Marcu din 1324. Apropierea

³⁷ O încercare de analiză a tentativei lui Sanudo de a impune concepția sa despre cruciadă la C.J. Tyerman, *Marino Sanudo Torsello and the Lost Crusade*..., p.57-73.

³⁸ Din păcate scrisorile lui Sanudo au fost publicate dispersat, la date diferite și uneori în publicații foarte greu accesibile: un număr de 22 de scrisori din perioada 1324-1329 însoțesc ediția lui J. Bongars, *Liber Secretorum Fidelium Crucis super Terrae Sanctae Recuperatione et Conservatione*, II, Hanovra, 1611. Din păcate ele nu au fost republicate în ediția anastatică din 1972. Alte scrisori au fost publicate de Fr. Künstmann, *Studien über Marino Sanudo den älteren, mit einem Anhang seiner ungedruckten Briefe*, în “Abhandlungen der historischen Classe der königlichen bayerischen Akademie der Wissenschaften”, VII, 1853, p. 697-819 și de Charles de la Roncière, L. Dorez, *Lettres inédites et mémoires de Marino Sanudo l'Ancien (1334-1337)*, în “Bibliothèque de l'Ecole des Chartes”, LVI, 1895, p. 21-44 (scrisorile la p. 34-44). În sfârșit A. Cerlini, *Nuove lettere di Marino Sanudo il Vecchio*, în “La Bibliofilia. Rivista di storia del libro e delle arti grafiche di bibliografia ed erudizione”, 42, 1940, p. 348-359.

³⁹ J. Bongars, *Gesta Dei per Francos*, II, Hanovra, 1611, doc. 1, p. 289-290, scrisoare către papa Ioan XXII din anul 1324: dacă flota creștină ar fi fost trimisă să patruleze în Mediterana orientală “*tunc terre Armeniae, Romaniae (...) starent solitae quietae*”.

dintre cele două puteri a fost facilitată de raidurile turcești din ce în ce mai numeroase, care amenințau nu numai Bizanțul ci și posesiunile venețiene din Egeea⁴⁰, dar și de schimbările intervenite în politica internă a Imperiului bizantin, noul împărat Andronic al III-lea angajându-se încă de la începutul domniei sale într-o serie de acțiuni ce au avut ca scop diminuarea influenței genoveze la Constantinopol. Noua orientare politică se regăsește din plin în scrisorile lui Sanudo. Dacă în *Liber*, Bizanțul era privit de Sanudo cu ostilitate, datorită alianței pe care basileul o avea cu mamelucii și cu genovezii, în scrierile sale ulterioare atitudinea sa s-a modificat radical. Chiar în 1324 - anul noului tratat bizantino-venețian - Sanudo scria împăratului Andronic al II-lea exprimându-și bucuria față de proiectele de unire a Bisericii, deoarece înlăturarea schismei constituia condiția esențială a cruciadei: "*cognoscens quod Ecclesiarum unio est complementum Passagii Terrae Sanctae*"⁴¹. În același an într-o scrisoare adresată lui Hieronymus, episcopul Caffei, Sanudo combătea ideea unei noi acțiuni antibizantine și ideile celor care susțineau ca oștile cruciate să străbată teritoriul Imperiului bizantin⁴². Venețianul era de părere că latinii ar fi putut cucerii Constantinopolul, dar nu ar fi reușit să-l păstreze din cauza puterilor din regiune - mai ales a Hoardei de Aur - și chiar dacă teritoriul bizantin ar fi rămas în mâinile cuceritorilor, populația greacă și-ar fi menținut atașamentul față de Biserica ortodoxă⁴³. Totuși, după cum a subliniat Angeliki Laiou⁴⁴, în 1324-1325 atitudinea lui Sanudo față de Bizanț este duplicitară; în scrisorile către papă sau către cardinali Sanudo sugera că formarea rapidă a unei ligi navale occidentale ar fi constituit un mijloc eficient de presiune ce i-ar fi obligat pe bizantini să colaboreze⁴⁵. Abia din

⁴⁰ Paul Lemerle, *L'emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur "La Geste d'Umur Pacha"*, Paris, 1957, p. 40-88; Elisabeth Zachariadou, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Venice, 1983, p. 3-29.

⁴¹ J. Bongars, *Gesta Dei per Francos*, II, Hanovra, 1611, doc. 7 p. 299. Sanudo îl informa pe împărat despre discuțiile privind organizarea unei noi cruciade.

⁴² Opțiunea pentru calea terestră a fost înșușită și de consilierii regelui Franței Filip al VI-lea "*le chemin par terre ne fasse mie à tenir pour plusieurs causes et raisons*": lungimea drumului, pericolele, oboseala oamenilor de arme și a cailor, dificultățile de aprovizionare etc. v. J. Delaville Le Roulx, *La France en Orient au XIVe siècle. Expéditions du maréchal Boucicaut*, II, Paris, 1886, p. 7-9; pentru polemica între partizanii căii terestre și cei ai căii maritime v. Michel Mollat, *Problèmes navales de l'histoire des croisades*, în "*Cahiers des Civilisations Médiévales*", 10, 1967, 3-4, p. 345-35. Autorul arată că opțiunea pentru calea maritimă s-a datorat nevoilor presante ale statelor latine din Orient și unor avantaje incontestabile: rapiditate și capacitate de transport. Dintre teoreticienii care au susținut ideea folosirii căii maritime amintim pe Carol de Anjou, Fidenzio de Padova, Marino Sanudo; pentru calea terestră au optat Ramon Lull, Brocard, Guillaume Adam. Pierre Dubois și Hayton au pledat pentru îmbinarea celor două.

⁴³ J. Bongars, *Gesta Dei...*, doc. 8, p. 299-300: "Ego autem contra ipsos (= partizanii cruciadei antibizantine) existens, dixi quampluribus Cardinalibus etiam idem dixi ad consilium Regis Roberti (=Robert de Anjou, regele Neapolelui) & quibusdam Baronibus Gallicis, quod Imperium suum(=al lui Andronic al II-lea) posset destrui, sed non posset conservari in pace, propter multas nationes, quae sunt circum circa suo Imperio & natione maxime Tartarorum. Et ponamus quod haberemus terram Imperii pro magna parte, non tamen haberemus cor populi ad obedientiam Ecclesiae Romanae". Pentru a întări această ultimă afirmație Sanudo aducea ca argument situația existentă în Cipru, Creta, Moreea, Negroponte și ducatul Atenei, aflate sub stăpânire francă, dar cu o populație rămasă fidelă Bisericii ortodoxe.

⁴⁴ Angeliki Laiou, *Marino Sanudo Torsello...* p. 382.

⁴⁵ J. Bongars, *Gesta Dei...*, doc. I, p. 290: "Ista (...) custodia Graecos ad unitate<m>

1326 atitudinea față de Bizanț devine tot mai binevoitoare în urma ambasadelor trimise de Andronic al II-lea la papă și la curtea Franței⁴⁶. În scrisoarea către sebastosul te fan Syropoulos, Sanudo scria că tratativele pentru Unirea Bisericii „*quotidie maturantur & meliorantur, ut prosperentur facta Imperii; ita quod si dominus Imperator voluerit tenere firmiter & continuare solcite, negotia feliciter finientur*”⁴⁷. Evoluția spre raporturi favorabile cu Bizanțul se reflectă și în concepția lui Sanudo asupra originilor schismei și motivele pentru care grecii persistă în aceasta. Dacă în primul caz venețianul considera că încoronarea lui Carol cel Mare ca împărat produsese ruptura între Constantinopol și Roma⁴⁸, motivele pentru care grecii refuzau să se supună papei erau căutate în situația dificilă a Bizanțului. Astfel, după ce amintea în termeni foarte elogioși pe Mihail al VIII-lea⁴⁹, Sanudo arăta că războiul civil izbucnit între Andronic al II-lea și Andronic al III-lea împiedica materializarea negocierilor pentru Unirea Bisericii. Nu era vorba de rea-voință ci de frica unei revolte a populației, care continua să rămână ostilă proiectelor unioniste⁵⁰. În ciuda acestui fapt, încheierea cu succes a tratativelor pentru unificarea Bisericii constituia în opinia lui Sanudo singura cale prin care bizantinii ar fi putut scăpa de atacurile turcilor și tătarilor și, poate din acest motiv, discuțiile pentru înlăturarea schismei au fost redeschise de către Andronic al III-lea⁵¹. Acesta a trimis papei două solii; în prima își exprima dorința de reconciliere cu Biserica catolică, iar în cea de a doua solicita învățați care să ușureze convertirea populației la catolicism⁵².

vestrae Sanctis matris Ecclesiae reduceret” sau doc. 2, p. 291.

⁴⁶ Pentru aceste ambasade v. H. Omont, *Lettre d'Andronic Paléologue au pape Jean XXII*, BEC, 67, 1906, p. 587; Idem, *Projet de réunion des Eglises grèque et latine sous Charles le Bel en 1327*, BEC, 53, 1892, p. 254-257.

⁴⁷ J. Bongars, *Gesta Dei...*, doc. 13, p. 303.

⁴⁸ Marino Sanudo Torsello, *Istoria del regno di Romania*, în Charles Hopf, *Chroniques gréco-romaines inédites ou peu connues*, Paris, 1873, p. 136: “Ed io penso, che dappoi, che l'Imperio Romano fu transferito da Greci a Tedeschi, non vi fu piu amor tra Greci e Latini”.

⁴⁹ Marino Sanudo Torsello, *Istoria del regno di Romania...*, p. 137: “...doppo la translazione dell'imperio, ne avanti, ne dappoi alcun' Imperator Greco non ha fatto tanto per la Chiesa e per ben della Christianita, quanto il sopradetto Si<gn>or Michieli”.

⁵⁰ Fr. Künstmann, *Studien über Marino Sanudo den älteren...*, p. 804 referindu-se la tratativele purtate de papa Ioan al XXII-lea și de regele Franței Carol al IV-lea cu Andronic al II-lea prin intermediul dominicanului Benedict de Como, Sanudo preciza că eșecul se datora războiului civil dintre basileu și nepotul său: “Quod tunc temporis erat magna divisio inter imperatorum Grecorum Andronicum defunctum cum nepote suo Andronico qui nunc regnat, propter quam divisione uterque ipsorum non fuit ausus loqui palam de fide, ne contrarium aliquid recipere a populis eorundem”. Faptul este confirmat de călugărul Filipo Incontri din Pera care afirma că basileul, temându-se că grecii din Constantinopol se vor ridica împotriva sa și-l vor proclama împărat pe nepotul său, a pretins că trimisul său în Occident nu a respectat instrucțiunile primite (v. *A History of the Crusades. III The Fourteenth and the Fifteenth Centuries*, ed. by Harry W. Hazard, general editor Kenneth M. Setton, University of Wisconsin Press, 1975, p. 49).

⁵¹ Fr. Künstmann, *Studien über Marino Sanudo den älteren...*, p. 804: “...ipsi Graeci non possunt videre aliquam viam nec modum ut evadant a manibus Turchorum et Tartarorum infidelium, quin perficiatur unio fidei supra dicte”.

⁵² Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453*, vol. 4, Regesten von 1282-1341, München-Berlin, 1960, doc. 2972 și 2976; J. Gill, *Byzantium and the Papacy*, New Brunswick - New Jersey, 1979, p. 193. Pentru activitatea Ordinului dominican în

Papalitatea a încercat să influențeze decizia împăratului prin intermediul soției acestuia, Anna de Savoia⁵³. Invocând și nenorocirile abătute asupra Imperiului Bizantin⁵⁴, papa a pledat pentru Unire în scrisori adresate patriarhului Isaia⁵⁵, împăratului și soției acestuia⁵⁶ într-o perioadă în care alianța militară între latini și bizantini devenise fapt împlinit. Ca și predecesorul său, Andronic al III-lea s-a ferit să dea un răspuns ferm problemei unioniste de teama unei reacții ostile a populației. Pentru bizantini problema reunificării ecleziastice a lumii creștine trebuia discutată într-un conciliu ecumenic, nu doar între papă și împărat⁵⁷, iar acest punct de vedere s-a menținut pe toată durata secolelor XIV-XV.

Deși tratativele privind Unirea Bisericilor nu s-au concretizat, Veneția a promovat cu consecvență ideea colaborării cu Bizanțul. Includerea bizantinilor în rândul ligilor navale destinate eliminării turcilor din Egeea și încheierea tratatului din 1324 între Serenissima și Andronic al II-lea⁵⁸, constituie momentele cele mai importante ale acestei orientări politice. Formarea ligii navale și obiectivele stabilite pentru aceasta sugerează flexibilitatea politicii venețiene nu numai în raporturile cu "schismaticii", dar și în problema cruciadei.

răsăritul Europei v. lucrarea recentă a d-nei Claudine Delacroix-Besnier, *Les dominicains et la chrétienté grecque aux XIVe et XVe siècles*, Roma, 1997.

⁵³ Pentru tratativele lui Andronic al III-lea cu papalitatea v. Joseph Gill, *Byzantium and the Papacy*..., p. 196-199; Ursula Victoria Bosch, *Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341*, Amsterdam, 1965, p. 142-145; *A History of the Crusades. III The Fourteenth and the Fifteenth Centuries*..., p. 54-57.

⁵⁴ Această afirmație constituie un loc comun al gândirii medievale occidentale; chiar și în lumea bizantină au existat astfel de interpretări. Totuși, în discuțiile purtate în 1366 cu legatul papal Paul, Ioan Cantacuzino - devenit între timp călugărul Ioasaf - respingea ideea unei legături cauzale între schismă și declinul imperiului. Ca argument fostul împărat invoca cucerirea Spaniei de către arabi care avusese loc înainte ca schisma să se producă. Pentru acest episod v. Jean Meyendorff, *Projets de concile oecumenique en 1367. Un dialogue inédit entre Jean Cantacuzene et le légat Paul*, în "Dumbarton Oaks Papers", 14, 1960, p. 147-177.

⁵⁵ *Acta Ioannis XXII (1317-1334)*, ed. Aloysius Tăutu, Vatican, 1952, doc. 136 p. 253-254 din 4 august 1333.

⁵⁶ *Acta Ioannis XXII (1317-1334)*, ed. Aloysius Tăutu, Vatican, 1952, doc. 141 p. 262-263 și doc. 141a p. 263-264 din 22 februarie 1334.

⁵⁷ Punct de vedere clar exprimat de Ioan Cantacuzino în discuțiile din 1366 cu legatul papal Paul care însoțise expediția lui Amedeo de Savoia v. Jean Meyendorff, *Projets de concile oecumenique en 1367. Un dialogue inédit entre Jean Cantacuzene et le légat Paul*, în "Dumbarton Oaks Papers", 14, 1960, p. 147-177. p. 147-177. El reiese și din discuțiile anterioare purtate de Andronic al III-lea prin intermediul lui Barlaam (*A History of the Crusades. III The Fourteenth and the Fifteenth Centuries*..., p. 54). Pentru Barlaam conciliul nu se putea ține până când turcii nu erau îndepărtați de la frontierele imperiului (Ibidem p. 56).

⁵⁸ textul în Georg Martin Thomas, *Diplomatarium Veneto-Levantinum sive acta et diplomata res venetas graecas atque Levantis illustrantia a. 1300-1550*, I-II, New York, 1965 (= DVL), I, doc. 98, p. 200-203; pentru Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1972, p. 311 tratatul a fost rezultatul problemelor interne și a dorinței basileului de a stabili relații bune cu Occidentul; Donald M. Nicol, *Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations*, Cambridge University Press, 1988 p. 248-249 nu contestă acest fapt, dar crede că : "it was still more a sign of his own sense of insecurity(...) He was elderly and tired and he could not compete with the new vitality of Venice".

b.2) *Liga navală*. Pe lângă pledoaria pentru reconcilierea cu Bizanțul, Sanudo și-a modificat în scrisorile sale și opinia asupra alcătuirii flotei creștine (nucleul flotei urma să fie constituit de puterile din Egeea la care se adăugau galerele Veneției și nu de puterile occidentale ca până atunci) și a obiectivelor pe care aceasta trebuia să le îndeplinească în Mediterana răsăriteană: protejarea regatului Armeniei, a posesiunilor latine din România, anihilarea pirateriei turcești, oprirea comerțului între "răii creștini" și Egiptul mameluc, Unificarea Bisericii⁵⁹.

Ca și în cazul lucrării *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, concepția lui Sanudo despre cruciada în Egeea s-a conturat treptat⁶⁰, pe măsură ce veștile primite din România deveneau tot mai alarmante. Astfel, dintre toate obiectivele pe care Sanudo le amintea într-o scrisoare din 1325, prioritară devenea asigurarea pozițiilor venețiene din România. La originea "devierii egeene" a cruciadei teoretizate de Marino Sanudo stăteau turcii "et alias gentes malas" (-catalanii), *quae per mare transeunt, per quos principatus Amoreae, & suorum subditorum insulae graviter molestantur*⁶¹. În aceeași scrisoare Sanudo îl informa pe cancelarul regelui Neapolelui, arhiepiscopul Ingram de Capua, de raidurile turcești întreprinse împotriva insulelor Negroponte și Naxos⁶².

Un an mai târziu, tonul lui Marino Sanudo devine și mai alarmant: turcii care stăpânesc Asia Mică⁶³ atacă fără încetare insulele din România și principatul Moreei "in tantum quod si non habebunt succursum amittentur & praesertim insula Nigropontis est proveniendia in manus illorum de Compagna". În aceeași epistolă, adresată unor oameni ai Bisericii, Sanudo adăuga că fără eforturile lui Martino Zaccaria, Niccolo Sanudo, ospitalierilor și Veneției, posesiunile din Levant ar fi fost pierdute⁶⁴. Această mențiune cuprinde în fapt nucleul viitoarei ligi navale reunite în jurul Serenissimei și care va obține succesul de la Adramyttion împotriva lui Yakshi, emirul de Qarasi.

În sfârșit, în 1329, situația prezentată de Sanudo în scrisorile sale era sumbră: nu numai că Negroponte și celelalte insule din arhipelag erau continuu atacate de turci care luau o mulțime de robi, dar situația creștinătății se deteriora în fiecare zi din cauza conflictelor interne. Venețianul deplângea mai ales starea de dezbinare existentă în Italia

⁵⁹ J. Bongars, *Gesta Dei...*, doc. 2, p. 290-291 din 1325; doc. 4, p. 296 din 1326.

⁶⁰ Peter Lock, *The Franks in the Aegean 1204-1500*, London-New York, 1995, p. 111 caracterizează astfel "devierea egeeană" a cruciadei: "the materialisation of the Turkish threat produced a change from a crusade based around a powerful western potentate with ambitions in the Aegean to a group response embodied in the Holy Leagues and their fleets in the 1330s and 1340s. Concomitant with this change in emphasis from the individual to a group, came a change from grand power politics to political settlement and from titular claims to real power on the ground". Acest punct de vedere poate fi nuanțat: Franța - liderul cruciadei - nu a avut nici un fel de interese în Egeea și acest fapt explică în bună măsură de ce Filip cel Frumos nu a sprijinit suficient proiectele fratelui său, Carol de Valois; în al doilea rând trecerea de la "titular claims" la "real power on the ground" a existat atata timp cât Veneția s-a implicat activ în lupta împotriva emiratelor turcești.

⁶¹ J. Bongars, *Gesta Dei...*, doc. 3, scrisoare către Ingram, arhiepiscop de Capua și cancelar al regelui Neapolelui, p. 292.

⁶² J. Bongars, *Gesta Dei...*, doc. 3, p. 294.

⁶³ Potrivit venețianului stăpânirea Asiei Mici asigura turcilor o putere foarte mare deoarece regiunea respectivă era mai mare decât "tota Yspania"; J. Bongars, *Gesta Dei...*, doc. 5, p. 298.

⁶⁴ J. Bongars, *Gesta Dei...*, doc. 5, p. 298

atât pe uscat⁶⁵, cât și pe mare unde "*Ianuenses, intrinseci & extrinseci, affligunt mundum totum per mare*"⁶⁶. Singura soluție consta în alcătuirea unei "societas"⁶⁷ îndreptată împotriva turcilor "et alias gentes malas" din care urmau să facă parte puterile navale din Egeea. Într-o scrisoare din 28 octombrie 1329, Sanudo preciza că Ospitalierii erau dispuși să armeze 2-3 galere, iar Veneția putea să mențină în Egeea 2 galere în folosul ligii navale⁶⁸.

Așa cum s-a subliniat⁶⁹ ideile lui Sanudo au precedat demersurile politice ale Republicii Sfântului Marcu. În 1329 pregătirile pentru constituirea ligii navale se găseau încă într-o fază incipientă; în acel an, ca și în perioada 1330-1331, conducerea Veneției și-a limitat eforturile diplomatice doar la tratative cu papa și cu regele Franței, iar în plan militar a cerut ducelui Candiei și bailului insulei Negroponte să colaboreze împotriva turcilor⁷⁰. În 1332, an în care Sanudo scria regelui Franței pentru a-l convinge să îndrepte cruciada împotriva turcilor din Asia Mică, Serenissima a desfășurat o amplă activitate diplomatică. În Occident au fost reluate tratativele cu regele Franței, și cu regele Neapolelui, Robert de Anjou,⁷¹ iar în Levant pe lângă armistițiul semnat la 4 iulie 1332 cu Andronic al III-lea, se cerea reprezentanților Republicii din Creta și Negroponte să colaboreze cu Ospitalierii⁷², cu Niccolo Sanudo și cu Bartolomeo Ghisi la crearea unei flote care să acționeze împotriva emiratelor turcești⁷³. În anul următor Veneția a încercat să obțină aderarea la ligă a regelui Ciprului, Hugues de Lusignan⁷⁴.

Intensa activitate diplomatică depusă de Serenissima s-a concretizat în alcătuirea unei ligi navale puse sub flamura crucii, ce trebuia să intre în acțiune în aprilie 1333. Punerea în aplicare a alianței încheiate la Rhodos s-a făcut cu mare dificultate fiind nevoie de doi ani și nu de unul pentru ca flota creștină să intre în acțiune. Față de proiectul inițial se decidea în 1334 ca flota creștină să fie compusă din 40 de galere dintre care 10 ale venețienilor, 10 ale ospitalierilor, 8 ale Franței, 6 ale regelui Ciprului și 6 ale bizantinilor. Bizanțul nu a mai participat însă la luptele din 1334, iar Veneția a fost serios afectată de izbucnirea revoltei Cretei. Nu este cazul să insistăm asupra rezultatelor obținute de "cruciați", campania încheiată cu victoria de la Adramyttion fiind reconstituită în amănunt de lucrările lui Paul Lemerle și Elisabeth Zachariadou⁷⁵. Să

⁶⁵ Aluzie la conflictul dintre papa Ioan al XXII-lea și împăratul Ludovic de Bavaria.

⁶⁶ J. Bongars, *Gesta Dei...*, doc. 20, p. 312-313 și doc. 22, p. 315-316

⁶⁷ J. Bongars, *Gesta Dei...*, doc. 21, p. 313-315.

⁶⁸ J. Bongars, *Gesta Dei...*, doc. 22, p. 315

⁶⁹ Angeliki Laiou, *Marino Sanudo Torsello...* p. 383-384.

⁷⁰ Angeliki Laiou, *Marino Sanudo Torsello...* p. 384.

⁷¹ F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, I, Paris, 1958, doc. 13; pentru negocierile purtate de Veneția cu Robert de Anjou v. Norman Housley, *Angevin Naples and the Defence of the Latin East: Robert the Wise and the Naval League of 1334*, în "Byzantion", 51 1981, 2, p. 548-556.

⁷² În ciuda propunerilor de alianță relațiile Serenissimei cu ioaniții au fost destul de reci. Pentru motivele acestei antipatii reciproce v. Anthony Luttrell, *Venice and the Knights Hospitallers of Rhodes in the Fourteenth Century*, "Papers of the British School at Rome", 26, 1958, p. 195-212.

⁷³ Sp. Theotokes, Η κατά τον ΙΔ' συμμαχία των κρατών του Αιγαίου κατά των Τούρκων, în "Epeteris Hetaireias Byzantinon Spoudon", 1930, doc. 1, p. 290.

⁷⁴ Michel Balard, *Chypre, les républiques maritimes italiennes et les plans de croisade (1274-1370)*, în "Cyprus and the Crusades", Nicosia, 1995, p. 101.

⁷⁵ Paul Lemerle, *L'Emirat d'Aydin Byzance et l'Occident. Recherches sur "la Geste*

amintim doar că Marino Sanudo, "părintele spiritual" al acestei cruciade, considera acțiunea flotei creștine drept un succes⁷⁶, dar își exprima temerea că, după retragerea acesteia, turcii vor continua atacurile împotriva posesiunilor latine din România. Cu aceeași ocazie, Sanudo semnala pericolul coeziunii între turci și Hoarda de Aur ceea ce ar fi făcut ca întreaga creștinătate să fie "*in maximo periculo constituta*"⁷⁷.

Victoria flotei creștine la Adramyttion poate fi considerată drept un succes limitat ce nu a pus capăt raidurilor maritime ale emirilor turci. Totuși această acțiune a avut consecințe importante:

- a întărit politica Republicii lagunelor de apropiere de Bizanț cu atât mai mult cu cât eliminarea genovezilor din Foccea și Chios, în urma unor acțiuni militare viguroase ale lui Andronic al III-lea, crea perspectiva creșterii influenței venețiene în Egeea⁷⁸.

- a convins Serenissima că stoparea incursiunilor turcești nu era posibilă fără o largă cooperare regională și că eficiența flotei creștine depindea de menținerea acesteia în Levant pe termen lung.

- a evidențiat rolul strategic al Strămtorilor în desfășurarea operațiunilor din Egeea. În optica venețiană Constantinopolul putea avea un rol strategic (baza navală a ligii navale ce urma să opereze în Levant) și de aprovizionare a flotei creștine: în negocierile purtate cu Filip al VI-lea al Franței, Senatul venețian menționa Marea Neagră drept principală zonă de aprovizionare a cruciaților.⁷⁹

- a servit drept model pentru acțiunile următoare, în ciuda complicațiilor provocate de moartea lui Ioan al XXII-lea și, ulterior, de izbucnirea războiului de 100 de ani.

Ideea esențială care se degajă din operele lui Sanudo referitoare la cruciadă este

d'Umur Pacha", Paris, 1957, p. 89-101

⁷⁶ C. de la Roncière, Leon Dorez, *Lettres inédites et mémoires de Marino Sanudo l'Ancien*, BEC, 56, 1895, p. 25-26 și doc. 3, p. 35-36. Editorii îl identifică pe destinatar cu regele Ciprului Hugues IV, iar scrisoarea este datată după 22 octombrie 1334.

⁷⁷ Fr. Künstmann, *Studien...*, p. 811-812. Scrisoare către ducele Louis de Bourbon din 22 octombrie 1334. După ce expunea pe scurt preliminariile constituirii ligii navale și forțele participante la constituirea acesteia, Sanudo își exprima teama că "...expectabunt donec predictae galeae unionis discendant de portibus Romaniae, et postea ipsi faciant mala quae sunt consueti facere. Ideo timendum est valde, quia si Turchi acquirerent terras Romaniae occidentis - sicut acquisiverunt terras Romaniae orientis, cujus acquisitionis et major pars fuit in eo tempore - sociando se cum Tartaris septentrionalibus, ut effective in voluntate ostendunt, tota christianitas est in maximo periculo constituta".

⁷⁸ Freddy Thiriet, *La Romanie...*, p. 170 este de părere că ascensiunea vremelnică a Bizanțului în timpul domniei lui Andronic al III-lea a creat iluzia că imperiul va putea asigura securitatea traficului în Egeea și Strămtori; în scurt timp însă venețienii au realizat că nu trebuie să lase în seama altuia această problemă: "Pour ralentir l'avance turque et maintenir la liberté maritime contre les prétentions génoises, il n'y avait qu'un seul moyen: s'emparer à son tour de fortes positions aux abords des Détroits".

⁷⁹ DVL, I, doc. 110 p. 220-222. Tratatul cu regele Franței luaseră în discuție posibilitatea eliberării Țării Sfinte pentru care erau necesare "*viginti milia militum et quinquaginta milia peditum*", o flotă de 20-30 de galere care să atace teritoriile și vasele sultanului, dar și pe ale turcilor "*quod mare et maritimam cogentur deserere*". Veneția se angaja să țină vasele sale la dispoziția regelui timp de 6 luni pe an, la nevoie și pe timp nefavorabil, iar pentru furnizarea celor necesare expediției Serenissima propunea mai multe baze de aprovizionare, printre care și Marea Neagră ("*partibus Maris Maioris*").

aceea a restaurării hegemoniei venețiene în Mediterana orientală. Dacă genovezii nu apar decât episodic în scrierile sale, acest fapt nu se datorează ignorării lor de către teoreticianul venețian, ci poate conștientizării poziției de forță deținute de aceștia la Strâmțori. Convins că eliminarea rivalilor prin măsuri brutale precum “Războiul de la Curzola” nu era posibilă, Marino Sanudo Torsello a încercat să găsească o cale care să asigure preponderența venețiană, evitându-se în același timp un conflict cu Genova.

Conducerea Republicii lagunelor a urmat calea propusă de Sanudo. Atât în acțiunile care au condus la victoria de la Adramyttion, cât și în cele purtate un deceniu mai târziu cu ocazia “cruciadei de la Smirna”, Serenissima a vizat consolidarea imperiului său colonial din Egeea și asigurarea prosperității comerțului negustorilor din lagună. În paralel însă, Republica Sfântului Marcu și-a îndreptat atenția și către “frontul nordic”- bazinul Mării Negre- acolo unde era necesară contrabalansarea influenței crescânde a Genovei, pericol asupra căruia atrăsese atenția bailul venețian la Constantinopol, Marco Minotto.

2. *Premisele teoretice: Marco Minotto.* În timp ce opera lui Marino Sanudo Torsello ne oferă o perspectivă globală a situației politice din Mediterana răsăriteană, raportul lui Marco Minotto⁸⁰, bailul Veneției la Constantinopol, ne prezintă o situație concretă: poziția Serenissimei în Romania și raportul de forțe veneto-genovez. Minotto exprima chiar la începutul raportului său că poziția venețienilor în imperiu nu este una foarte solidă, punct de vedere întemeiat pe numărul de supuși venețieni prezenți în Romania. Bailul considera că pentru supușii Serenissimei erau necesare prea multe dovezi pentru a se declara venețieni: era necesar să dovedești că tatăl, bunicul și străbunicul fuseseră cetățeni ai Veneției⁸¹, în timp ce Genova acorda cetățenia tuturor celor care o solicitau⁸². Din acest motiv, afirma Minotto, “*in Romania semper diminuimus et Januenses semper crescunt*” deoarece atât grecii, cât și venețienii, solicitau cetățenia genoveză, singura cale de a obține un statut privilegiat în Romania⁸³. Această situație era, potrivit lui Minotto, inacceptabilă cu atât mai mult cu cât chiar împăratul bizantin ar fi fost mulțumit “*quod essemus magni in suo Imperio de personis et concivibus*”⁸⁴.

Poziția nesigură a venețienilor în imperiu se reflecta în faptul că supușii basileului îi tratau rău pe negustorii din lagună la Constantinopol, la Salonic și în insule. Venețienii, susținea bailul, nu puteau obține dreptatea fără să o cumpere și trebuiau să depășească numeroase obstacole pentru a-și desfășura activitatea⁸⁵. Într-adevăr venețienii

⁸⁰ DVL, I, p. 103-105.

⁸¹ Julian Chrysostomides, *Venetian Commercial Privileges under the Palaeologi*, “Studi Veneziani”, 12, 1970, p. 277-278 pune la îndoaială rigoarea cu care reprezentanții Serenissimei ar fi aplicat această măsură; interpretare contrazisă de un document din DVL, I, p. 210 comentat de Gh. I. Brătianu, *Les Vénitiens dans la Mer Noire au XIVe siècle. La politique du Sénat en 1332-1333 et la notion de latinité*, Academie Roumaine. Etudes et Recherches XI, București, 1939, p. 29: la 26 mai 1328 Isaac Venier, revenit la Veneția din Orient își dovedea cetățenia venețiană aducând dovezi că era fiul lui Giovanni Venier din Acra.

⁸² Benjamin Z. Kedar, *Merchants in Crisis. Genoese and Venetian Men of Affairs and the Fourteenth Century Depression*, New Haven-London, 1976, p. 8 precizează că la Veneția erau necesari 25 de ani de rezidență în oraș plus plata regulată a împrumuturilor forțate ale Comunei pentru ca dreptul de cetățenie să fie acordat.

⁸³ Un comentariu amplu al pasajului la Gh. I. Brătianu, *Les Vénitiens dans la Mer Noire au XIVe siècle...* p. 25; cf. Julian Chrysostomides, *Venetian Commercial Privileges...*, p. 277-278.

⁸⁴ DVL, I, doc. 60, p. 104.

⁸⁵ *I Libri Commemorativi della Repubblica di Venezia*, introd. R. Predelli, Venezia, 1876 în

nu puteau vinde grâul din regiunile Mării Negre fără să achite o taxă specială și fără permisiunea expresă a împăratului⁸⁶, măsură socotită discriminatorie de conducerea Serenissimei.

Nici partea a doua a raportului nu era mai optimistă. Minotto se plânga că venețienii din Constantinopol nu se prezintă bailului, merg la palatul imperial fără să fie însoțiți de reprezentantul Serenissimei și chiar consilierii bailului preferă uneori să-și vadă de afacerile lor în loc să-și onoreze obligațiile. Raportul ilustrează o oarecare stare de dezorganizare, consecință a poziției de inferioritate pe care venețienii o aveau în România în raport cu Genova.

Nu știm ce impact a avut raportul bailului venețian în metropolă, dar după 1317 se constată o recăștigare treptată a pozițiilor Veneției pe de o parte ca urmare a soluțiilor propuse de Sanudo -reconcilierea cu Bizanțul și cruciada în Egeea - pe de altă parte prin penetrarea în bazinul pontic și prin schimbarea de atitudine a conducerii Veneției față de o serie de probleme semnalate în raportul lui Minotto. Un loc aparte îl ocupă preocuparea Veneției pentru întărirea poziției negustorilor săi în România. În această nouă optică, numărul de negustori venețieni pare să devină un indicator precis al preponderenței venețiene. În 1339 Marele Consiliu nota că poziția Serenissimei se baza pe bunăstarea și creșterea numărului de negustori, supuși ai săi, care rezidau în diferite părți ale lumii⁸⁷, iar opt ani mai târziu Senatul venețian observa că forța Republicii depindea de frecvența cu care negustorii săi apăreau în porturile de peste mări⁸⁸. Cazul cel mai clar însă al preocupării conducerii venețiene pentru asigurarea preponderenței sale în bazinul pontic a fost semnalat de Gh. I. Brătianu⁸⁹ și se referă la o situație din 1332. În luna februarie a aceluia an o ambasadă venețiană obținuse de la hanul Özbek privilegiul de instalare la Tana⁹⁰. Serenissima era însă în pericol de a nu putea beneficia de pe urma privilegiului din cauza numărului mic de supuși ai săi prezenți în acele ținuturi îndepărtate. Din acest motiv, Senatul dădea instrucțiuni consulului Republicii să acorde cetățenia venețiană *in omnibus partibus et terris subiectis Usbech solum* pentru 50 de negustori de origine și de limbă latină.

În lumina acestui episod, raportul lui Marco Minotto din 1317 poate fi considerat ca punct de plecare al politicii pe care Serenissima a desfășurat-o în bazinul

Monumenti storici dalla deputazione Veneta di Storia Patriaș, II, doc. 209, p. 214. Aceste constatări fac parte dintr-un raport datat 3 martie <1320>. Printre aceste obstacole Minotto amintea imposibilitatea venețienilor de a vinde grânele aduse din Marea Neagră de la Mesembria și Anchialos, deoarece potențialii cumpărători erau obligați să plătească o taxă. Pentru restricția vânzărilor de grâu la Constantinopol v. Gh. I. Brătianu, *L'Etatisme des Paléologues et les colonies latines*, în Idem, "Etudes byzantines d'histoire économique et sociale", Paris, 1938, p. 162.

⁸⁶ Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, ed. Victor Spinei, II, București, 1988, p. 173.

⁸⁷ Freddy Thiriet, *Délibérations des assemblées vénitiennes concernant la Romanie. I (1160-1363)*, Paris, 1966, doc. 472, p. 308: Cum inter alia sit principaliter habendus respectus ad conservationem, augmentum et bonum nostrorum qui, mercatorio more, conversantur per varias partes mundi, cum in hoc consistat condicio status nostri".

⁸⁸ DVL, I, doc. 170, p. 340: "Cum augmentum status nostri sit multiplex frequentatio mercatorum in pluribus et diversis mundi partibus...."

⁸⁹ Gh. I. Brătianu, *Les Vénitiens dans la Mer Noire au XIVe siècle...*, p. 18.

⁹⁰ M.E. Martin, *Venetian Tana in the Later Fourteenth and Early Fifteenth Centuries*, "Byzantinische Forschungen", 11, 1987, p. 375 precizează că așezarea venețiană de la Tana întemeiată în 1333 avea o circumferință de 280 de metri adică o jumătate față de colonia venețiană de la Trapezunt și 1/8 din cartierul de la Constantinopol

pontic după această dată. Privilegiul obținut de la împăratul de Trapezunt în 1319, acordul cu Bizanțul din 1324, tratatul cu Hoarda de Aur din 1333 și apoi cel cu Bulgaria(1347, reconfirmat în 1352)⁹¹ constituie momentele care jalonează noua infiltrare venețiană în "Marea cea Mare" și concurența rivalilor genovezi. Dintre aceste evenimente două au o semnificație aparte: încheierea acordului cu Marii Comneni(1319) și permisiunea de instalare la Tana acordată de hanul de la Sarai. Tratatul din 1319 a permis Venetiei spargerea monopolului pontic genovez, fapt sugerat și de atitudinea conducerii Serenissimei față de comerțul în această zonă: dacă în primii ani ai secolului al XIV-lea navele din lagună au circulat în Marea Neagră sub inițiativă privată, din 1320 flotele trimise în această direcție sunt organizate de Comună⁹². "Momentul de cotitură" al politicii pontice venețiene este marcat fără îndoială de anul 1332 căci, în urma privilegiului obținut de la hanul Özbek, Venetia atingea un punct nevralgic al raporturilor sale cu Genova: instalarea la Tana⁹³. Aproape simultan se producea o răsturnare spectaculoasă a politicii venețiene în Egeea: în 1332 se puneau la Rhodos bazele ligii creștine care urma să acționeze împotriva emiratelor turcești. Acțiunea simultană a Serenissimei în cele două spații maritime reflectă strânsa legătură existentă între cele două mări. Asigurarea exploatării comerciale a Mării Negre nu se putea face fără existența unor legături de comunicație maritime sigure în Egeea. Pe de altă parte, starea de război din Egeea, făcea impracticabil negoțul cu Asia Mică ceea ce impunea, în condițiile embargoului egiptean, orientarea spre bazinul pontic.

Deși au abordat problemele politicii venețiene din unghiuri de vedere diferite, Marino Sanudo Torsello și Marco Minotto pot fi considerați "teoreticienii" relansării politice venețiene în Egeea și Marea Neagră. Chiar dacă e greu de știut în ce măsură conducerea Republicii și-a modelat acțiunile conform ideilor celor doi, este cert că acțiunea politică venețiană în deceniile patru și cinci ale secolului al XIV-lea a atins multe din sugestiile formulate de autorii sus-amintiți. Astfel a fost posibil ca în mai puțin de două decenii (dacă luăm ca punct de referință anii 1332-1333) Venetia să recupereze terenul pierdut în fața Genovei după războiul de la Curzola. Această reechilibrare a forțelor explică o deosebire majoră între primele două războaie ale Strămtorilor: în timp ce conflictul din 1295-1299 a fost urmărit și provocat de Venetia, dornică să elimine efectele tratatului de la Nymphaion și recucerirea bizantină a Constantinopolului, războiul din 1350-1355 a fost declanșat de genovezi care nu s-au împăcat nici un

⁹¹ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 50; Vasil Gjuzelev, *I rapporti bulgaro-genovesi nei secoli XIII-XIV*, în "Genova e la Bulgaria nel Medioevo", Genova, 1984, p. 106; Elisabeta Todorova, *The Black Sea interests of the italians and the bulgarian ports(13th - 15th centuries)*, "Byzantinobulgarica", 7, 1981, p. 232.

⁹² Frederic C. Lane, *Merchant Galleys 1300-1334: private and communal operation*, în Idem, *Venice and History. The Collected Papers of Frederic C. Lane*, ed. by a committee of Colleagues and Former Students, Foreword by Fernand Braudel, Baltimore, 1966, p.211. Autorul constată (p. 215) că în cele trei zone de interes venețian flotele operau sub un regim diferit. În Cipru și Armenia în mod obișnuit (regulated), în Flandra "cu autorizație" (licensed) iar în Romania sub organizarea Comunei. Distincția între "regulated voyages" și "licensed voyages" este uneori greu de făcut. De obicei prima categorie era deschisă tuturor navelor atâta timp cât respectau regulile "mudei". În al doilea caz numărul de vase, conducătorul și itinerariul erau stabilite de Senatul venețian.

⁹³ Șerban Papacostea, "*Quod non iretur ad Tanam*" un aspect fundamental de la politique génoise dans la Mer Noire au XIVe siècle, RESEE, 17, 1979, 2, p. 205. Un consul venețian este menționat la Tana în 1326, S. P. Karpov, *Génois et Byzantins face à la crise de Tana de 1343 d'après les documents d'archives inédits*, BF, 22, 1996, p. 33.

moment cu ideea pătrunderii venețiene într-un spațiu pe care îl doreau rezervat în exclusivitate. Noul conflict s-a desfășurat într-o conjunctură cu totul diferită. Dacă în anii 1320-1321 Giovanni Villani constata că nu exista, în întreaga creștinătate și în lumea islamică o cetate mai bogată și mai puternică⁹⁴ decât Genova, la mijlocul secolului al XIV-lea această situație devenise caducă. Concurarea Republicii ligure a devenit posibilă în urma reorientării politicii venețiene, dar și a unei diferențe de mentalitate adeseori subliniată de istorici⁹⁵ și ilustrată de o nuvelă a florentinului Franco Sachetti: potrivit spuselor unuia dintre personaje, un călugăr, exista o diferență uriașă între genovezi și venețieni. Genovezii erau precum catării: dacă unul din turmă era lovit cu un baț toți o luau la fugă. Venețienii, în schimb, erau precum porcii: dacă unul era lovit se repezeau cu toții asupra celui care dăduse lovitură⁹⁶.

REVIVAL OF VENETIAN POLICY IN THE AEGEAN-PONTIC SPACE (1310-1332)

Abstract

An analysis is made of the Venetian policy in the Aegean Sea and the Black Sea in the first half of the fourteenth century. At the end of the first war of the Straits, Venice had been unable to achieve her major goal, namely the ousting of the Genoese from Constantinople. Unable to obtain a clear victory over her rivals, Venice opted for a change in her policy in the Aegean-Pontic space. Therefore, the Serenissima put her hostile attitude aside and promoted, after 1310, a policy of rapprochement in her relations with the Byzantine Emperors. In addition, Venice gave up the idea of a crusade meant to restore the Latin Empire, and put forward the project of a naval action directed against the Turkish emirates in Asia Minor.

Instead of using force, the Venetians adopted the tactics of peaceful, step-by-step infiltration in the Pontic space, rendered all the more propitious by the internal difficulties Genoa was experiencing in the first decades of the fourteenth century. The agreements signed by Venice with the Empire of Trapezunt, Byzantium, the Golden Horde and Bulgaria, put to question the Genoese hegemony in the Black Sea. As a result, a new conflict broke out between the two naval powers in the middle of the fourteenth century, the unclear result of which confirmed the existence of a balance of power in the Pontic and Aegean space.

⁹⁴ ed. F. Ghenardi Dragomanni, Florența, 1844-1845, 2, p. 244.

⁹⁵ Roberto Sabatino Lopez, *Venise et Gênes: deux styles, une réussite*, în Idem, "Su e giù per la storia di Genova", Genova, 1975, p. 35-42; mai recent Elisabeth Crouzet-Pavan, *Gênes et Venise: discours historiques et imaginaires de la cité*, în "Le forme della propaganda politica nel due e nel trecento" a cura di Paolo Cammarosano, Roma, 1994, p. 427-453 și Peter Lock, *The Franks in the Aegean 1204-1500...*, p. 159.

⁹⁶ Franco Sachetti, *Il Trecentonovelle*, ed. E. Faccioli, Torino, 1970, nuvela 71, p. 184; anecdota este comentată de Benjamin Z. Kedar, *Merchants in Crisis. Genoese and Venetian Men of Affairs and the Fourteenth Century Depression*, New Haven-London, 1976

DRUMURILE COMERCIALE INTERNAȚIONALE ȘI GENEZA STATELOR ROMÂNEȘTI ÎN VIZIUNEA LUI NICOLAE IORGA ȘI ÎN ISTORIOGRAFIA ZILELOR NOASTRE

ȘERBAN PAPACOSTEA

Înțelegerea apariției statului în viața societății românești medievale sau, în terminologia tradițională, “întemeierea Țării Românești și Moldovei”, a evoluat mult din însăși vremea când s-a desăvârșit acest proces decisiv și până în zilele noastre. Istoriografia română modernă a realizat un mare pas înainte când a înțeles că apariția statului medieval românesc nu a fost produsul unui “eveniment” – fie el și deosebit de însemnat cum a fost atât de controversatul “descălecat” – ci, un “proces” istoric, rezultat final al convergenței unor factori multipli, interni și internaționali.

Între acești factori care au concurat la geneza statală românească, un loc aparte îl ocupă marile drumuri ale comerțului internațional care, din secolul al XIV-lea, poate chiar din secolul anterior, au străbătut teritoriul viitoarelor state românești. Descoperirea relativ târzie a rolului acestui factor se explică prin dezvoltarea întârziată a cercetărilor de istorie economică pe plan general european și încă mai mult în istoriografia română. Deși preocupări de istorie economică apar și în scrierile istoricilor pașoptiști și ale generației următoare, disciplina însăși nu a fost puternic reprezentată în istoriografia română decât spre sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul secolului următor prin lucrările unui A.D. Xenopol, Nicolae Iorga, Ion Nistor și alții.

În dezvoltarea acestui domeniu al cercetării istorice un loc din ce în ce mai însemnat, pe măsura îmbogățirii bazei documentare prin noi descoperiri în arhive și biblioteci, a ocupat schimbul de produse intern și internațional. Publicarea tratatelor de comerț ale țării Românești cu Brașovul – tratate care au luat forma unor privilegii acordate de domnii munteni orașului din țara Bârsei și de cei ai Moldovei marelui emporiu comercial al regatului polon în Sud-estul teritoriilor sale, orașul Lemberg (Lwów) -, a atras atenția istoricilor noștri asupra însemnătății internaționale a drumurilor continentale care au stabilit o legătură continuă între Europa Apuseană și centrală, pe de o parte, și Marea Neagră, Gurile Dunării, pe de altă parte, prin teritoriul celor două state românești, încă din faza imediat următoare constituirii lor.

După un șir de contribuții documentare însemnate pentru cunoașterea realităților comercial-politice ale bazinului pontic în această vreme și pentru înțelegerea mai largă a rolului prelungirilor continentale ale comerțului Mării Negre, după nu mai puțin însemnate lucrări de interpretare a acestui bogat material, Nicolae Iorga a sfârșit prin a stabili o corelație directă între apariția și dezvoltarea drumurilor comerciale internaționale și constituirea statelor românești: “Alcătuirea politică îndoită, adică țara Românească și Moldova, o cereau și mari nevoi de viață economică universală, care au prezidat la unificarea târzie a vieții țărănești libere în jurul celor două centre domnești”, afirma istoricul în 1912. Temă care a revenit în diverse forme, dar la fel sau chiar și mai

răspicat, în lucrările sale ulterioare. Iată în forma ei cea mai categorică teza lui Nicolae Iorga cu privire la relația drum comercial-stat, astfel cum a formulat-o istoricul în 1922: “Linia de comerț a Dunării de Jos avea să dea naștere unui stat, cealaltă linie comercială, a Crimeii și a Caffei... avea să creeze un alt stat paralel cu celălalt, care s-a întemeiat mai întâi în Carpați, pentru a coborî curând până la Dunăre. Aceasta a fost necesitatea întemeierii, cu rasa română, a unui principat român de o parte, pentru a sluji linia Dunării inferioare, și aceea a întemeierii, după câteva zeci de ani, spre 1359–1360, a principatului Moldovei, în văile Nistrului, Prutului și Siretului” (*Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient au Moyen Age*, p. 93-94). Teza și-a găsit afirmarea cea mai răspicată în titlul unei conferințe de istorie susținute în 1928: *Drumurile de comerț creatoare ale statelor românești*.

Teza lui Nicolae Iorga cu privire la raportul drum-stat în evoluția societății românești medievale a fost preluată de generația următoare de medieviști români între care la loc de frunte se află Gheorghe I. Brătianu și Petre P. Panaitescu. Cel dintâi a contribuit esențial la cunoașterea trecutului medieval al Mării Negre, a rolului thalasocrațiilor italiene – Veneția și Genova mai ales – în transformarea bazinului pontic într-o mare arteră a comerțului intercontinental. Cel de-al doilea a adus însemnate precizări la înțelegerea rolului drumului comercial care străbătea din nord în sud teritoriul Moldovei, în dezvoltarea celui de-al doilea stat românesc.

Apoi, regimul totalitar comunist, care s-a revendicat sub raport ideologic de la gândirea lui Karl Marx, a abandonat această direcție de cercetare, pornind de la ideea profund greșită potrivit căreia comerțul ar fi fost un “fenomen parazitar” întrucât nu a fost forță de producție, ci s-a dezvoltat doar din exploatarea producției. Astăzi această viziune eronată, ca și altele ale aceluiași teoretician al comunismului, a intrat în muzeul rătăcirilor ideologice ale secolelor XIX și XX.

După decenii de noi cercetări care au adus la iveală un vast material necunoscut în trecut, pe temeiul căruia au fost considerabil lărgite orizonturile cunoașterii istorice, cheștiunea esențială a rolului marelui comerț internațional în geneza și evoluția statelor românești medievale, corect intuită de N. Iorga în esența ei, apare validată, dar și considerabil întregită cu elemente noi, lămuritoare. Cadrul internațional, forțele sale constitutive principale, înlănțuirea acțiunii lor, mobilurile lor politice și comerciale, toate elementele care au precedat și însoțit apariția statelor românești și prima fază a existenței lor până în vremea consolidării dominației otomane, pot fi mai îndeaproape cunoscute și înțelese datorită masivei reînnoiri a bazei documentare, îndeosebi a celei referitoare la trecutul medieval al Mării Negre, și noilor concluzii desprinse din cercetarea lor.

Faptul hotărâtor în această evoluție a fost transformarea Mării Negre în ceea ce Gheorghe I. Brătianu a numit “o placă turnantă a comerțului mondial”. Iată momentele și etapele principale care au cadencat această evoluție:

În 1204, Cruciada a patra și cucerirea Constantinopolului de către Latini au înlăturat definitiv barajul bizantin la Strâmtoarele Mării Negre al cărei acces, timp de secole, fusese refuzat puterilor mediteraneene. Din spațiu strategic și economic al Imperiului Bizantin, punct de reazem esențial al puterii acestuia, Marea Neagră a devenit “un buzunar al Mediteranei”, pentru a relua formula lui Fernand Braudel. Stăpâni pe unele poziții comerciale cheie din Mediterana răsăriteană, venețienii nu au explorat intensiv posibilitățile comerciale ale bazinului pontic și mai ales oportunitățile create pătrunderii pe această cale în interiorul Asiei, la sursele produselor orientale atât de căutate și prețuite în occidentul Europei. Abia în ultimul an al hegemoniei venețiene în

Marea Neagră, doi frați, Niccolo și Mateo Polo, pornind de la Soldaia, la acea dată principalul centru comercial al Peninsulei Crimeea, au ajuns până în China, etapă importantă a descoperirii continentului asiatic de către europeni.

Anul 1261 inaugurează a doua etapă a evoluției Mării Negre spre asumarea unei mari funcții internaționale. Pe temeiul alianței cu genovezii, a doua mare putere navală a Mediteranei, împăratul Mihail VIII Paleologul restaurează puterea bizantină la Constantinopol. Restaurație parțială pe teritoriul fostului imperiu bizantin și foarte limitată în bazinul Mării Negre. Printr-o clauză specială a tratatului încheiat cu Genova, la Nymphaion, scurt timp înaintea acțiunii de recucerire a Capitalei, împăratul a transferat Republicii Ligure drepturi largi în Marea Neagră, inclusiv acela de a-i elimina din comerțul regiunii pe rivalii comerciali cei mai primejdioși, în speță pe venețieni.

Când genovezii au preluat controlul efectiv al comerțului pontic, cadrul politic internațional al regiunii suferise modificări esențiale față de deceniile precedente. Din anii 1241 – 1242 se instaurase asupra unei mari părți a Europei răsăritene și a țărmului nordic și vestic al Mării Negre dominația *Hoardei de Aur*, unul din statele mongole alcătuite în urma marilor invazii declanșate de Ghinghis han și de urmașii săi. Un al doilea stat mongol, cu centrul în Iran, *Ilkhanatul Persiei*, își asigurase la rândul său accesul indirect la Marea Neagră prin mijlocirea statului vasal cu centrul la Trapezunt, stat care revendica moștenirea imperială a Bizanțului. Acum, în urma acestor modificări geopolitice majore, Marea Neagră oferea condiții excelente pentru legătura între lumea mediteraneană, în căutare frenetică de produse orientale, și diferitele segmente ale lumii asiatice de unde erau procurate prețioasele mărfuri: Asia Centrală, Iranul și Golful Persic, India și Oceanul Indian, în sfârșit China. Evoluția situației generale în raporturile Est-vest în ultimele decenii ale secolului XIII au transformat această posibilitate, virtualitate, într-o mare realitate a istoriei universale.

În ultimul deceniu al secolului XIII, puterile cruciadei au pierdut ultimele poziții de pe țărmul Mediteranei Orientale. În anul 1291 a căzut ultimul bastion al cruciadei, cetatea Acra, poziție importantă nu numai din punct de vedere strategic dar și comercial. Poziția avantajoasă a negustorilor mediteraneeni în Siria și Palestina a fost acum definitiv pierdută în favoarea Egiptului sultanilor mameluci, devenit intermediar obligatoriu al schimburilor de produse între Asia și Mediterana, spre marele avantaj al vistieriei sultanilor din Cairo și al negustorilor săi. Evoluție majoră care nu lăsa lumii mediteraneene decât o poartă sigură de penetrație în interiorul continentului asiatic: Marea Neagră. Larga disponibilitate a statelor mongole pentru comerțul cu Occidentul, atitudine care reflectă un interes deosebit manifestat de căpeteniile mongole pentru marele comerț internațional, a dat acum un impuls extraordinar legăturilor comerciale directe între negustorii italieni și lumea asiatică prin Marea Neagră, care a îndeplinit timp de aproape două secole, până în vremea cuceririi Constantinopolului de către turcii otomani, un rol unic în evoluția ei, ca factor de istorie universală, și în evoluția regiunilor riverane cu largi penetrații în interiorul continentului european și asiatic. Mărturie a acestei funcții internaționale de prim plan asumată de Marea Neagră din a doua jumătate a secolului XIII sunt cele trei războaie genovezo-venețiene pentru comerțul pontic, dintre care cel dintâi s-a desfășurat în ultimul deceniu al secolului.

Referindu-se la comerțul intercontinental dezvoltat în nordul Mării Negre prin teritoriile Hoardei de Aur, înspre China și Asia Centrală, un izvor venețian afirma: "Acolo se află izvorul tuturor mărfurilor". Inapoiat din îndelungata sa ședere în China, Marco Polo atestă în scrierea sa, *Il Millione*, prezența masivă a negustorilor

mediteraneeni în bazinul pontic: “despre Marea cea Mare (= Marea Neagră) nu v-am povestit nimic și nici despre țările care se află în jurul ei, deși le-am cercetat pe toate. Dar mi se pare că ar fi osteneală zadarnică să povestim lucruri care nu sunt de folos și pe care alții le relatează zilnic, căci sunt atât de mulți cei care o cutureieră și care navighează în apele ei, neîntrerupt, cum sunt venețienii și pisanii, și mulți alții care călătoresc acolo deseori, încât toți știu ce se află acolo; și de aceea tac și nu mai spun nimic în această privință”. Fragmentul pontic al lucrării lui Marco Polo atestă, cum nu se poate mai elocvent, masivitatea prezenței lumii mediteraneene în Marea Neagră. Din Mediterana, un braț al Occidentului a cuprins masiv bazinul pontic. Celălalt braț al lumii și civilizației occidentale avea să vină câteva decenii mai târziu din Europa Centrală spre Marea Neagră.

Cu câteva decenii întârziere în raport cu evoluția economică a Mării Negre, se constată un remarcabil avânt și în statele Europei centrale, între care Polonia și Ungaria ocupă un loc de frunte. Pe temeiul acestui avânt economic, manifestat și prin accelerarea procesului de urbanizare, dinastii celor două țări – ultimii suverani ai dinastiei Piast în Polonia, regii Casei de Anjou în Ungaria – au dezvoltat o puternică politică centralizatoare în interior și o nu mai puțin puternică politică de expansiune teritorială. Remarcabil e faptul că atât consolidarea internă cât și expansiunea teritorială a celor două regate au fost puternic condiționate de problematica comerțului internațional: Comerțul și politica și-au încrucișat de acum înainte tot mai evident cursul în desfășurarea evenimentelor în spațiul central și est-european în secolul al XIV-lea. Cele două arii de rapidă dezvoltare economică din acest spațiu - Marea Neagră și Europa central-răsăriteană – s-au atras reciproc în a doua jumătate a secolului: comerțul central-european a tins firesc spre Marea Neagră, iar negustorii genovezi din bazinul pontic au început să exploreze și să exploateze drumurile continentale, care, de la gurile Dunării și de la limanul Nistrului, conduceau spre interiorul continentului european. Întinse arii ale Europei Centrale și Răsăritene au fost integrate acum în spațiul economic și de civilizație al Occidentului. În pendularea istorică între Occident și Orient, caracteristică pentru acest spațiu, definit de istoricul polon Oskar Halecki drept *Borderlands of Civilization*, momentul părea să indice orientarea spre Occident. Indicii categorice în această privință au fost drumurile de comerț deschise încă de la sfârșitul secolului XIII; oricum, câteva decenii mai târziu, ele constituiau puternice legături între bazinul Mării Negre și Europa Centrală prin teritoriile regatului ungar, ale celui polon și ale statelor românești constituite între timp.

Puternica dezvoltare a comerțului internațional pe aceste linii de comunicație de curând deschise a fost precedată de, dacă nu a mers chiar mână în mână cu, masive mutații geopolitice în regiune. Cele două regate, ai căror factori de decizie tindeau programatic să le integreze în rețeaua comerțului internațional, apar de acum înainte ca puteri de prim plan în constelația de forțe delimitată de trei mări: Marea Adriatică, Marea Baltică și Marea Neagră.

Scurt timp după preluarea tronului de către cel de-al doilea rege angevin al Ungariei, Ludovic I, în 1342, au devenit evidente țelurile principale ale viitoarei sale politici externe. Expansiunea atât spre răsărit, dincolo de munții Carpați, cât și în sud-estul Europei. Aproape concomitent s-a manifestat tendința Poloniei de expansiune în Răsărit, sub regele Cazimir I, ultimul Piast. După ce în 1343, prin tratatul de la Kalisz, regele Poloniei a renunțat pe termen lung să recupereze gurile Vistulei de la Ordinul teutonic, el a orientat hotărât expansiunea regatului său spre Răsărit, în teritoriile ruse

apusene, în cnezatele Halici și Volhina, în contact nemijlocit cu teritoriul celui de-al doilea stat românesc, Moldova.

Îndărătnicia cu care regatul ungar și cel polon și-au căutat ieșirea la mare în cursul secolului XIV se explică prin hotărârea lor de a se integra în marile curenți ale comerțului internațional, asiatic sau levantin, devenit în această vreme una din principalele surse de venituri și putere. Dar această integrare era imposibilă atâta timp cât accesul la cele trei mări era blocat de alte puteri: de la țărmul Adriaticii, Ungaria fusese înlăturată încă de la începutul secolului XIII de Veneția, iar legăturile Poloniei cu Marea Baltică fuseseră întrerupte la începutul secolului XIV de cavalerii Ordinului teutonic; țărmul nord-vestic al Mării Negre era încă puternic ținut sub control de Hoarda de Aur spre mijlocul secolului XIV, obstacol major în calea contactului comercial direct cu intensă zonă de comerț internațional care era Marea Neagră, unde se încrucișau în această vreme principalele artere ale schimburilor euroasiatice din Extremul Orient, Asia Centrală, Oceanul Indian, Orientul Mijlociu și Mediterana. Înlăturarea paznicilor acestor ieșiri la mare, care, prin vămile impuse, reduceau considerabil avantajele pentru negustori și stat derivate din contactul cu liniile comerciale maritime, era o condiție indispensabilă pentru afirmarea celor două regate ca factori de seamă ai comerțului internațional. Curtea de la Buda și cea de la Cracovia au înțeles fără întârziere acest imperativ și au acționat în consecință pentru a înlătura piedicile din calea expansiunii comerțului internațional al statelor lor.

Cea dintâi ocazie pentru realizarea acestui obiectiv s-a oferit în Răsărit în aria puterii mongole a Hoardei de Aur. Declinul din ce în ce mai marcat al puterii statului mongol cu sediul la Sarai pe Volga, îndeosebi după încetarea din viață a hanului Özbeg (1340), a creat un vid de putere pe care puterile învecinate din Apus nu au ezitat să-l folosească. Marea ofensivă împotriva Hoardei de Aur a fost declanșată în 1340 la Halici și a fost continuată timp de un sfert de secol concomitent sau separat de Ungaria, Polonia, Țara Românească, Moldova și Lituania; scopul acestui îndelungat marș spre răsărit a fost alungarea tătarilor din regiunea gurilor Dunării și de pe țărmul nordic al Mării Negre. Decisivă la capătul acestui lung șir de înfruntări, care nu ne sunt decât imperfect cunoscute, a fost victoria marelui cneaz al Lituaniei, Gedimin, asupra tătarilor, la Sinnie Vodî în 1362 sau 1363, în urma căreia dominația lituaniană a cuprins Ucraina până la Kiev. Fragmentele apusene ale Hoardei de Aur au pierdut, ca urmare a acestei evoluții, legătura cu centrele de putere tătară din Crimeea și de pe fluviul Volga și au fost condamnate la dispariție. Enclava tătară din Buceag, între gurile Dunării și Nistru, a dispărut și ea, la o dată imposibil de stabilit, sigur însă înainte de anul 1386 când tătarii pierduseră deja controlul asupra Cetății Albe. Drumul spre Marea Neagră, nestingherit de controlul Hoardei de Aur, era acum deschis puterilor Europei Centrale.

Această oportunitate majoră și pozitivă a fost considerabil consolidată de o evoluție paralelă în însăși Marea Neagră. Concomitent cu ofensivele antitătare ale puterilor continentale, Genova, sau mai exact genovezii din Pont, au cuprins treptat toate pozițiile strategice-cheie de pe țărmul nordic și nord-vestic al Mării Negre până la gurile Dunării, poziții smulse dominației tătare. Angajați în conflict deschis cu Hoarda de Aur, care a încercat să le reia orașul-cetate Caffa, așezarea lor principală din Crimeea și din întregul bazin al Mării Negre, genovezii nu numai că au reușit să respingă asalturile repetate și de mari proporții ale tătarilor, dar au trecut la contraofensivă. Pentru a împiedica constituirea unor centre comerciale rivale în desfășurarea legăturii dintre Asia și Marea Neagră prin teritoriile controlate de Hoarda de Aur, genovezii au eliminat unul

după altul punctele de sprijin ale puterii tătare din nordul și vestul țărmului pontic, de la Caffa până la Chilia-Licostomo; în acest din urmă punct strategic de primă însemnătate și-au instaurat propriul control la mijlocul secolului al XIV-lea. Așadar, dinspre Marea Neagră ca și dinspre Europa Centrală piedicile au fost înlăturate din calea legăturii libere a mărfurilor și negustorilor. Brațul mediteranean al lumi europene s-a întâlnit cu cel central-european în Marea Neagră, cuprinzând și teritoriul statelor românești în faza finală a constituirii lor teritoriale și organizării lor politice.

Încă nu fusese obținută victoria finală asupra tătarilor, când regele Ludovic al Ungariei a luat primele măsuri pentru a asigura regatului său o legătură sigură și permanentă cu Marea Neagră. În 1358, el a acordat negustorilor sași din Brașov (Kronstadt) un privilegiu care le deschidea calea spre Dunărea de Jos prin teritoriile transcarpatice, cu scutire totală de taxe vamale. Actul regelui Ungariei presupunea exercițiul suveranității asupra unui teritoriu aflat în vecinătatea imediată a Țării Românești dacă nu fusese deja încorporat în hotarele ei. El mai însemna și renunțarea de către domnii țării Românești la veniturile vamale furnizate de o arteră a comerțului internațional care avea să se dovedească foarte productivă. Inițiativa lui Ludovic de Anjou s-a aflat la originea unui nou conflict între Țara Românească și Ungaria ale cărui prime semne au apărut încă din anul următor și care, cu evoluții care nu ne sunt decât parțial cunoscute, s-a prelungit până în 1365 – 1366. Parte componentă esențială a păcii dintre cele două state a fost privilegiul comercial acordat în 1368 de domnul Țării Românești, Vladislav Vlaicu, negustorilor brașoveni, prin care le era asigurată libera circulație spre Dunăre și Marea Neagră, pe "... drumul Brăilei", însă cu plata taxelor vamale impuse de domnia Țării Românești în cadrul unui regim vamal privilegiat. Privilegiul lui Vlaicu, unul din primele acte emise de cancelaria Țării Românești și păstrate, a devenit factor constitutiv al politicii externe a țării timp de un secol și jumătate. Însemnătatea actului, rolul său hotărâtor în evoluția politicii externe a Țării Românești până la primele decenii ale secolului XVI și, pe cale de consecință, în însăși consolidarea statului e un indiciu sigur al strânsei interdependențe între stat și drum comercial în istoria țării, încă din faza genezei statului sau cel puțin din vremea desăvârșirii organizării sale.

Amploarea traficului comercial pe itinerarul care lega Europa Centrală cu Marea Neagră pe drumul Brăilei e vădită în anul următor, 1369, când regele Ludovic a acordat brașovenilor dreptul de depozit (*jus stapuli*), care le asigura funcția lucrativă de intermediari comerciali obligatorii între produsele orientale și cele europene pe această linie de legătură. Negustorii "străini", hotărâște actul regal, adică poloni, germani și alții care veneau din Europa Centrală cu mărfurile lor, în primul rând *postavul*, trebuiau să-l expună spre vânzare la Brașov de unde avea să fie transportat mai departe de brașovenii înșiși. Atât de timpurie și atât de masivă a fost presiunea comerțului central-european în direcția Mării Negre prin Brașov și prin teritoriul Țării Românești! Rapida dezvoltare a nodului comercial care a fost Brașovul secolului XIV reflectă evoluția uneia din marile căi comerciale internaționale ale evului mediu, drum de-a lungul căruia se încrucișau neîntrerupt produsele Europei Centrale și chiar Apusene – *postavul* flamand în primul rând – cu spișeriile, mirodeniile și țesăturile orientale, transportate pe mare și pe Dunăre.

Cu oarecare întârziere față de Ungaria, și-a deschis și Polonia drumul spre Marea Neagră, în a doua jumătate a secolului XIV. Și această legătură, ca și cea a Ungariei, a fost silită să se împlinească prin teritoriul unui stat românesc, domnia Moldovei. Decisivă pentru această evoluție, constituirea unui nou mare drum continental

între Europa Centrală și Marea Neagră, a fost vecinătatea nemijlocită a celor două state, după ce în 1349, apoi definitiv în 1386, regatul polon a încorporat în hotarele sale teritoriile ruse apusene, Halici și Volinia.

Constituirea Uniunii polono-lituaniene – 1385, tratatul de la Krewo, care a atras după sine “una din cele mai însemnate modificări ale raportului de forțe din Europa Răsăriteană” – a influențat hotărâtor și de îndată evoluția politică a Moldovei. Atrasă în sfera de influență a regatului polon, Moldova lui Petru I stabilește încă din 1387 raporturi de cooperare cu vecinul său din nord sub forma unei legături vasalice. Jurământul de fidelitate prestat de domnul Moldovei regelui Vladislav Jaghiello s-a aflat la originea uneia din direcțiile principale ale politicii externe a Moldovei în secolele XIV – XVI, direcție prin care s-a manifestat și o puternică convergență de interese comerciale.

Sprijinită de Polonia, Moldova și-a extins spre sud teritoriul. În 1392, domnul Roman I se putea intitula: “domn de la munte până la Marea cea Mare”.

Încă din 1386 e atestat contactul dintre genovezii din Caffa și conducerea Moldovei. Un registru contabil din Caffa a înregistrat călătoria la domnul Moldovei a doi soli genovezi de seamă, care au ajuns la curtea lui Petru I prin Maurocastrum, la vărsarea Nistrului în mare. Fapt care justifică presupunerea că raportul feudo-vasalic stabilit un an mai târziu între Polonia și Moldova a avut o însemnată componentă comercială. De acum înainte, prin mijlocirea legăturii cu Moldova, regatul polon a devenit o putere pontică.

Același motiv care s-a aflat la originea înzeștrării Brașovului cu dreptul de depozit de către regele Ludovic I-a determinat pe Vladislav Jaghiello al Poloniei să instituie dreptul de depozit în favoarea orașului Lemberg, devenit popas și loc obligatoriu de depunere a mărfurilor de către negustorii străini de oraș care veneau dinspre Europa Centrală sau dinspre Marea Neagră. Componenta comercială a raportului politic stabilit între Polonia și Moldova nu ne este cunoscută decât mai târziu, datorită privilegiului comercial acordat de Alexandru cel Bun negustorilor lioveni. Atât sub raportul mărfurilor vehiculate cât și în privința regimului drumului comercial, situațiile sunt larg asemănătoare: în cazul legăturii Țara Românească–Regatul ungar, prin mijlocirea privilegiilor acordate Brașovului, și în cel al legăturii dintre Moldova și Polonia, prin mijlocirea privilegiului acordat orașului Lvov. În Țara Românească ca și în Moldova un rol însemnat în dezvoltarea legăturii cu Marea Neagră a revenit elementului germanic din Transilvania, respectiv din orașele ruse apusene și, deloc neglijabil, aceluiasi element germanic atestat în centrele urbane în devenire ale celor două principate române, îndeosebi în Moldova (orașele Siret, Neamț, Baia, Hârlău etc).

Un alt numitor comun al celor două masive drumuri continentale a decurs din faptul că la capătul lor se aflau, în poziție dominantă, genovezii, atât la gurile Dunării, cât și la vărsarea Nistrului.

Pentru a controla circulația mărfurilor pe Dunăre, genovezii au ocupat încă de la mijlocul secolului XIV insula Licostomo, care domina trecerea din mare pe fluviu. În insulă se afla o fortificație sub conducerea unui “gubernator insule et castru Licostomo”. În apropiere de Licostomo se afla așezarea comercială Chilia, important loc de întâlnire a drumului comercial maritim și a celor continentale. Numeroase acte întocmite de notarii genovezi în cele două centre oglindesc intensitatea activității comerciale confirmată de atestarea prezenței bancherilor genovezi la Chilia. Așezarea genoveză de la gurile

Dunării întreținea legături nu numai cu toate centrele pontice dar și cu importante orașe mediteraneene, între care, firește, se afla și Genova.

Nu mai puțin intens, poate chiar mai mult, au exploatat genovezii al doilea drum continental, după ce s-au instalat și au controlat capătul său maritim de la Cetatea Albă. Având ca bază acest centru, genovezii au pătruns adânc în teritoriul Moldovei și în provinciile răsăritene ale regatului polon, nu numai în calitate de negustori, dar și ca dregători, și chiar ca stăpâni de domenii.

Întâlnirea genovezilor din Pont cu factorii cei mai dinamici ai Europei Centrale în expansiune spre Răsărit a creat condițiile încadrării unei părți a acestui spațiu, inclusiv țărilor române, în sistemul de relații al comerțului euroasiatic. Întregul spațiu părea pe cale să fie încadrat, sub raport economic și cultural, în lumea occidentală, mai mult decât oricând înainte.

Din partea lor, coloniștii germani, de proveniență din Transilvania și din teritoriile ruse apusene, au contribuit în mare măsură la înflorirea vieții urbane în cele două principate, unde au adus din patria de origine și elemente ale culturii apusene. Genovezii la rândul lor au introdus în regiune metode și tehnici comerciale și financiare avansate. Amintirea fabuloaselor fortificații construite de ei pe țărmul Mării Negre a rămas puternic întipărită în memoria colectivă a popoarelor riverane.

Drumurile comerciale de însemnătate internațională au devenit mai totdeauna în evul mediu – și nu numai atunci – terenul unor rivalități acerbe pentru dominarea și exploatarea lor. Marea Neagră și teritoriile pierdute de Hoarda de Aur în aria vestică a stăpânirilor ei nu au alcătuit o excepție de la această regulă.

Devenită una din zonele cele mai active ale comerțului internațional în urma masivei penetrații a genovezilor în apele ei, Marea Neagră s-a transformat într-un focar permanent de conflicte care au cuprins arii întinse ale teritoriilor riverane. Trei mari războaie veneto-genoveze pentru hegemonie în bazinul pontic, desfășurate în mai puțin de un secol – de la sfârșitul secolului XIII până în penultimul deceniu al secolului următor –, sunt un indiciu sigur al amploarei schimbului de mărfuri în această zonă: cea dintâi încercare de forțe – războiul de la *Curzola*, s-a încheiat în 1299 cu o înfrângere zdrobitoare a Veneției. Doar treizeci de ani mai târziu a reușit Republica Lagunelor să-și implanteze o colonie proprie în nordul bazinului pontic, la vărsarea Donului în Marea de Azov, la Tana. Prezență foarte stânjenitoare pentru genovezi, care au recurs la toate mijloacele politice sau războinice pentru a-și înlătura rivalii comerciali din poziția favorabilă câștigată cu concursul Hoardei de Aur. Eșecul demersurilor pașnice ale Genovei a îndrumat inevitabil spre înfruntare armată evoluția raporturilor dintre cele două mari puteri maritime mediteraneene: urmarea acestui eșec a fost *Războiul Bosforului* (1350 – 1355), încheiat fără un rezultat decisiv. În cursul celei de-a treia înfruntări de forțe cu Veneția – *Războiul de la Tenedos* sau de la *Chioggia* (1376–1381) –, Genova a avut de partea sa regatul ungar, care își croise drum până la țărmul dalmat, smuls dominației venețiene în anii anteriori. Alianța ungaro-genoveză, însoțită de un vast program de cooperare comercială în Marea Neagră, pe linia Dunării și în Adriatică, tindea programatic să elimine Veneția din comerțul Europei Centrale. Asediată pe mare de genovezi și pe uscat de oștirile regelui Ungariei, Veneția s-a aflat în continuare expusă situației disperată de un efort eroic de despresurare, Veneția s-a aflat în continuare expusă ostilității celor două adversare coalizate. Proiectul de a elimina Veneția din comerțul Europei Centrale, proiect făurit de genovezi în alianță cu regele Ludovic al Ungariei, a

fost reactivat de succesorul acestuia, Sigismund I de Luxemburg, și a rămas o “permanență” a raporturilor internaționale în spațiul pontic și în toate spațiile angrenate în comerțul Mării Negre; căci, constată un observator contemporan, în urma păcii din 1381, Veneția și Genova “armele le-au depus, dar ura n-au depus-o niciodată”.

Și drumurile continentale ale comerțului euro-asiatic care legau Europa Centrală cu Marea Neagră au declanșat puternice rivalități. Concurența pentru controlul acestor drumuri comerciale a constituit o componentă însemnată, uneori dominantă, a relațiilor internaționale în Europa Centrală și Sud-Estică. Principalii participanți la această concurență au fost, de o parte, Țara Românească și Ungaria, a căror ieșire la Marea Neagră se afla la Licostomo–Chilia, iar pe de altă parte Moldova și Polonia, a căror legătură cu bazinul pontic era Cetatea Albă. În a doua jumătate a secolului al XV-lea și-a manifestat veleitățile de control asupra acestor centre un nou concurent: Imperiul otoman.

Raporturile ungaro-polone în spațiul extracarpatic și cele moldo-muntene au fost dominate în secolul al XV-lea de lupta pentru Chilia, trecută în 1409–1419 din stăpânirea genovezilor în cea a Moldovei lui Alexandru cel Bun. Momentul culminant al înfruntării declanșate de această evoluție și în același timp ilustrativ pentru toată concurența dintre cele patru puteri a fost tratatul încheiat la Lublau în 1412 între regii Poloniei și Ungariei, act care în această privință a asigurat Regatului ungar legătura cu Marea Neagră prin Chilia iar celui polon prin Cetatea Albă. Rivalitățile ulterioare pentru controlul gurilor Dunării îndeosebi se subsumează acestui acord-cadru și se înțeleg la lumina lui. Întreaga istorie a rivalității pentru Chilia și Cetatea Albă se va reconstitui mai clar pornind de la această constatare.

Comerțul oriental, intercontinental, a avut însemnătate decisivă pentru expansiunea Occidentului spre Răsăritul continentului. Dar tocmai pentru că s-a dovedit extrem de lucrativ, același comerț a declanșat rivalități și conflicte îndârjite care au înlesnit considerabil desfășurarea în Europa a puterii otomane, al cărei punct de pornire s-a aflat în Asia Mică; evoluție care avea în cele din urmă să anihileze întregul sistem de relații comerciale intercontinentale, astfel cum se statornicise în secolul XIV.

Simptomatic pentru această evoluție e un fapt petrecut în 1351. La începutul Războiului Bosforului, flota genoveză s-a aflat blocată în strâmtoare de forțele navale ale Veneției și ale Bizanțului. Pentru a scăpa dintr-o situație aparent lipsită de perspectivă de salvare, amiralul genovez Paganino Doria a făcut apel la concursul emirului turc Orhan. Astfel s-au pus bazele unei alianțe genovezo-otomane, care, cu scurte întreruperi, a durat aproape un secol. În 1444, când oastea cruciaților ajunsese la Varna, pregătită să înlăture cu desăvârșire prezența turcilor în Europa, aceiași genovezi au asigurat transferarea trupelor sultanului Murad II din Asia Mică spre țărmul european al Mării de Marmara, provocând dezastrul cruciadei cu consecințele cunoscute. Atitudinea genovezilor în 1444 a fost determinată de primejdia foarte reală a instalării venețienilor la Gallipoli, așadar a posibilității pentru aceștia de a domina Strâmtoarele. Nouă ani mai târziu, aceiași genovezi au participat eroic la apărarea Constantinopolului împotriva turcilor sultanului Mehmed II; prea târziu însă pentru a mai putea schimba cursul istoriei.

Expansiunea Porții otomane în Europa sud-estică a fost mult înlesnită și de rivalitățile generate de drumurile comerciale și continentale care străbăteau teritoriul Moldovei și Țării Românești: e suficient să amintim în această privință repetatele cooperări ale Poloniei cu sultanii otomani în scopul de a contracara împlinirea obiectivelor Ungariei la Dunărea de Jos.

Stăpâni pe Constantinopol din luna mai 1453, otomanii au urmărit programatic

reconstituirea întregii arii de dominație a Imperiului bizantin – “terrae que quondam fuerant sub imperio Grecorum” – și au acționat în consecință. Subordonarea strictă a Mării Negre a fost un obiectiv de frunte al acestui program.

Etapele majore ale împlinirii lui au fost: 1453–1454 – instituirea controlului riguros al Strâmtorilor; 1454–1456 – subordonarea puterilor pontice prin impunerea tributului; 1460–1461 – cucerirea țărmului sudic al Mării Negre până la și inclusiv Trapezuntul; 1475 – cucerirea Caffei și a întregului sistem de așezări genoveze și venețiene din bazinul pontic; 1484 – cucerirea Cetății Albe și a Chiliei. Marele rol de istorie universală al Mării Negre se încheie acum; Marea Neagră, din factor de legătură între Mediterana, Europa Centrală și Asia, a fost transformată într-o anexă a sistemului economic al Imperiului otoman. Italienii au dispărut aproape cu desăvârșire din bazinul pontic; elementul germanic din Moldova și Țara Românească s-a stins lent în secolul XVI. Negustorii turci, greci, armeni, evrei și alții, sub protecție otomană, au luat locul occidentalilor. Tiparele culturale occidentale din cele două țări cedează acum terenul în avantajul celor orientale. Pendulul istoriei în acest spațiu a evoluat spre Orient și avea să rămână în acest punct cardinal timp de câteva secole.

* * *

În concluzie, revenind la problema raportului între drumul de comerț internațional și geneza statului medieval românesc în viziunea lui Nicolae Iorga și în stadiul actual al medievisticii românești:

1. Drumul de comerț, desigur, nu a fost singurul factor generator al statului – atât al Țării Românești cât și al Moldovei – dar neîndoielnic a fost unul din factorii săi constitutivi, în etapa finală a genezei statale.

2. Drumurile care au străbătut teritoriile celor două state au precipitat încheierea lor teritorială în direcția gurilor Dunării și a Mării Negre.

3. Veniturile vamale percepute de domnia celor două state, deși imposibil de cuantificat cu mijloacele documentare disponibile, explică în mare măsură consolidarea puterii centrale în Moldova și Țara Românească și forța militară însemnată de care au dispus.

4. Afirmarea dreptului de a controla și a exploata vama cele două drumuri a fost unul din principalele aspecte ale consolidării poziției Țării Românești și Moldovei pe planul relațiilor internaționale.

5. Drumurile intercontinentale care le-au străbătut teritoriul au integrat cele două state întruna din cele mai de seamă realități ale raporturilor Est-Vest în secolele al XIV-lea și al XV-lea. Prin cele două extinderi ale lumii occidentale spre Marea Neagră, cea propulsată din Mediterana și cea rezultată din înaintarea spre Răsărit a Europei Centrale, spațiul românesc a fost cuprins în aria de civilizație a Occidentului până când cucerirea și dominația otomană l-a atras din nou în sfera lumii orientale.

Așadar, drumul nu a creat statul în sens exclusiv, dar a fost unul din factorii care au concurat la geneza Țării Românești și a Moldovei, la prosperitatea și la afirmarea lor internațională în prima etapă a existenței lor.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- N. Iorga, *Trei lecții de istorie despre însemnătatea românilor în istoria universală*, Vălenii de Munte, 1912.
- N. Iorga, *Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient au Moyen Age*, Paris, 1924.
- N. Iorga, *Drumurile de comerț creatoare ale statelor românești*, București, 1928.
- P.P. Panaitescu, *La route commerciale de Pologne à la mer Noire au Moyen Age*, în *RIR*, III, 1934 (și în vol. *Interpetări românești*, București, 1994, p. 83 – 98).
- Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră de la origini până la cucerirea otomană*, I – II, București, 1988.
- S. Iosipescu, *Drumuri comerciale în Europa Centrală și Sud-estică și însemnătatea lor politică (secolele XIV – XVI)*, în *AIIAI*, 19, 1982, p. 265 – 284.
- Ș. Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a țării Românești și Moldovei (secolele XIV – XVI). Drum și stat*, în vol. *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988, p. 151 – 204.
- Ș. Papacostea, *Un tournant de la politique génoise en Mer Noire au XIVe siècle: l'ouverture des routes continentales en direction de l'Europe Centrale*, în vol. *Oriente e Occidente tra Medioevo ed età moderna. Studi in onore di Geo Pistarino*, II, Genova, 1997, p. 939 – 947.

LES ROUTES COMMERCIALES INTERNATIONALES ET LA GENÈSE DES ETATS ROUMAINS DANS LA VISION DE NICOLAE IORGA ET DANS L'HISTORIOGRAPHIE RÉCENTE

Résumé

Parmi les facteurs qui ont concouru à la constitution des Principautés Roumaines au Moyen Age, la route commerciale a été longtemps ignorée jusqu' à l'époque où les progrès des recherches d'histoire économique ont mis à jour l'importance des itinéraires ouverts aux échanges euro-asiatiques aux XIIIe et XIVe siècles dans le bassin pontique et en Europe Centrale. Le mérite d'avoir découvert le rôle de premier plan des routes commerciales dans l'évolution de la société roumaine qui, au XIVe siècle, s'émancipant de sous les dominations étrangères, a réussi à dépasser le cadre archaïque d'organisation politique – les communautés villageoises groupées sous l'autorité de leurs chefs locaux (juges, cnèzes, voivodes) – pour constituer deux Etats puissants, la Valachie et la Moldavie, sujets et non plus exclusivement objets des relations internationales, appartient sans doute à N. Iorga: "La ligne de commerce, de la Crimée, de Caffa, tout en accroissant l'importance de la Pologne... créera un autre Etat parallèle avec celui qui s'établira d'abord dans les Carpates pour descendre bientôt jusqu' à la ligne du Danube. Telle est la nécessité de la fondation, avec la race roumaine, d'une principauté valaque, d'un côte, pour desservir la ligne du Danube inférieur, et celle de la création, après quelques dizaines d'années, vers 1350-1360, de la principauté de Moldavie, dans les vallées du Dniestr, du Pruth, du Séréth" (N. Iorga, *Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient au Moyen Age*, Paris, 1924, p. 93 – 94).

Deux lignes d'évolution historique ont contribué à engendrer cette nouvelle conjoncture économique: d'un côté la pénétration des Vénitiens et des Génois dans le bassin pontique dont ils firent le lien principal entre la Méditerranée et le continent asiatique, véritable "plaque tournante" du commerce euro-asiatique aux XIIIe et XIVe siècles; d'un autre côté le développement quasi-simultané de deux grandes routes continentales reliant l'Europe Centrale et la Mer Noire. Du côté maritime, les Génois, solidement installés en Crimée, aux Bouches du Dniestr et du Danube, ont assumé un rôle capital dans l'épanouissement du commerce euro-asiatique en direction de l'Europe Centrale.

L'impact de ces deux routes commerciales continentales sur l'évolution de la situation économique et politique de l'Europe Centrale et des pays riverains de la Mer Noire ne saurait être exagéré. Le régime du commerce le long de ces routes a été l'un des éléments constitutifs essentiels des rapports entre la Hongrie et la Valachie et, respectivement, entre la Pologne et la Moldavie à partir du XIVe siècle, jusqu'à l'époque où l'expansion ottomane dans le bassin pontique et en Europe Centrale a fini par modifier fondamentalement les données de la situation géopolitique de la région.

Dans la seconde moitié du XIVe siècle, la rivalité vénéto-génoise pour la contrôle du commerce pontique a été à l'origine de deux grandes guerres: la guerre du Bosphore (1350 – 1355) et la guerre de Ténédos (1376 – 1381) – au cours desquelles Gênes et la Hongrie se trouvèrent du même côté dans une suprême tentative d'annihiler la fonction commerciale traditionnelle de Venise.

Les ressources pécuniaires fournies à la Moldavie et à la Valachie par les routes qui traversaient leur territoire en acquittant des taxes douanières considérables expliquent en partie au moins la force militaire et le rôle politique assumé par les deux états dans les relations internationales de la région. La prospérité de ces routes et l'importance de leurs points d'aboutissement aux Bouches du Danube et du Dniestr, dans les grands ports de Licostomo et Moncastro, a été la raison première de la rivalité des puissances de l'Europe Centrale et du Sud-Est qui tentèrent à tour de rôle d'en assumer le contrôle aux XIVe et XVe siècles.

NOTE DESPRE CETATEA ALBĂ

ȘTEFAN ANDREESCU

La 26 mai 1351, în plin război genovezo-venețian, autoritățile din Genova își instruiău trimișii în “părțile Romaniei”, printre altele, să obțină contribuții financiare pentru susținerea ostilităților și din “Mahocastro”: “Etiam et pro habendo ut supra monetam et contribuendo ad guerram, scribatis et faciatis in Cembaro, Mahocastro, Vicina et in locis allis maris maioris ubi ianuenses sint”¹. Rezultă astfel că, la mijlocul secolului al XIV-lea, la Cetatea Albă exista o colonie genoveză suficient de însemnată spre a fi în atenția metropolei.

Pe de altă parte, în aceleași împrejurări, socotelile expediției lui Paganino Doria au înregistrat faptul că, în primăvara anului 1351, o corabie genoveză, a lui Galeotto Gallo, trimisă la Caffa *pro portando nova*, pe drumul de înapoiere a capturat lângă “Maurocastro” o navă grecească - un “lignum” -, a cărei încărcătură a fost apoi vândută la licitație în Pera². Operațiunile militare au atins deci și zona Cetății Albe, dat fiind că bizantinii erau aliații Veneției³.

Acestea sunt cele dintâi informații care ne îngăduie să reluăm discuția, cu multe necunoscute, despre evoluția atât de importantei cetăți - port de la limanul Nistrului până la intrarea ei sub autoritatea domnilor Moldovei⁴. Și ele trebuie, de bună seamă, asociate de mențiunea din faimosul manual de comerț al florentinului Francesco Balducci Pegolotti - redactat către 1321 - 1329 sau în 1335 - 1336 - despre “grâul de Cetatea

¹ L. T. Belgrano, *Cinque documenti genovesi-orientali*, în “Atti della Società Ligure di Storia Patria”, XVII, 1885, nr. V, p. 250. Pentru acest al doilea război al Strămtorilor, vezi: Albano Sorbelli, *La lotta tra Genova e Venezia per il predominio del Mediterraneo*, în “Memorie della R. Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna”, *Classe di scienze morali*, serie I, vol. V, 1910 - 1911, Sezione di scienze storico-filologiche, p. 88 - 157; E. C. Skrzinskaja, *Petrarca sui Genovesi nel Levante*, trad. italiană în *Saggi e documenti*, V, *Storici sovietici del Levante genovese*, a cura di Anna Prefumo, Civico Istituto Colombiano, Genova, 1985, p. 59 - 87. Cu privire la răsfrângerea efectelor războiului dintre 1350 - 1355 asupra situației de la Dunărea de Jos, vezi Șerban Papacostea, *De Vicina à Kilia. Byzantins et Génois aux bouches du Danube au XIVe siècle*, în RESEE, XVI, 1978, 1, p. 64 - 79.

² Michel Balard, *A propos de la bataille du Bosphore. L'expédition génoise de Paganino Doria à Constantinople (1351 - 1352)*, în volumul său, *La mer Noire et la Romanie génoise (XIIIe - XVe siècle)*, Variorum Reprints, London, 1989, II, p. 449; Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 74. Izvorul a fost parțial publicat de Vasil Ghiuzelev, *Ocerți vărhu istoriata na Bălgarskii Severoiztok i Cernomorioto (kraia na XII - načaloto na XV vek)*, Sofia, 1995, p. 117.

³ Mihail Volkov, *La rivalità tra Venezia e Genova nel secolo XIV*, în *Saggi e documenti*, IV, Civico Istituto Colombiano, Genova, 1983, p. 160; W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Age*, vol. II, Leipzig, 1886, p. 199 - 200; Sandra Origone, *Bisanzio e Genova*, Genova, 1992, p. 237.

⁴ Cea mai recentă cercetare cu privire la începuturile istoriei Cetății Albe, cu punerea la contribuție a datelor arheologice, aparține lui Victor Spinei, *La genèse des villes du Sud-Est de la Moldavie et les rapports commerciaux des XIIIe - XIVe siècles*, în BSt, 35/2, 1994, p. 215 - 241.

Albă” (*Grano da Maocastro*), fără doar și poate marfa care i-a atras cel mai mult pe neguțătorii genovezi în acest punct⁵.

Dar care era statutul politic al Cetății Albe în preajma mijlocului veacului al XIV-lea? În această privință ne vin în ajutor actele notarului Antonio di Ponzo, rogate la Chilia, în 1360 - 1361, care atestă fără nici o umbră de îndoială că gurile Dunării se găseau încă în această vreme sub dominație mongolă⁶. Și, implicit, este limpede că același statut îl avea și Cetatea Albă, plasată pe litoralul pontic spre nord-est în raport cu Chilia, adică mai în interiorul ariei aflate sub control tătar. Dar, exact în același moment, în jurul anului 1361, are loc moartea lui Berdibeg, hanul în timpul căruia Hoarda de Aur a atins maxima întindere teritorială⁷. A urmat, în sânul Hoardei, un lung interval de lupte pentru putere, dublate de o presiune externă tot mai accentuată.

Astfel, în 1362 - 1363, cneazul Olghierd al Lituaniei (1345 - 1377) izbutește să înfrângă o puternică oaste tătară la Apele Albastre (Sinnie Vodi), aproape de fluviul Bug, succes care a dat o lovitură hotărâtoare dominației mongole în spațiul nord și vest-pontic. Potrivit cronicarului polon din secolul al XVI-lea Stanislav Sarnicki, cneazul Olghierd, în fruntea oștilor sale, a înaintat până la gurile Niprului, nimicind rezistența tătară din această regiune: “Și pe trei comandanți ai lor, Kadlubeg, Dimitrie și Kaczibei de la care și astăzi își trage numele acel port < Odesa >, i-a zdrobit cu oștile sale, i-a izgonit și i-a distrămat, astfel că unii dintre ei au luat-o la fugă dincolo de fluviul Tanais < Donul >, iar alții dincolo de Tyras < Nistru > până în câmpiile dobrogene”⁸.

Citatul abia reprodus, demult cunoscut în istoriografia noastră, a stârnit felurite comentarii. De pildă, pentru Nicolae Iorga, toate cele trei căpetenii tătare înfrânte “se refugiară atunci în Dobrogea”. Însă nu se poate ignora apropierea făcută în lucrarea lui Sarnicki între numele “Kaczibei” și vechea denumire a portului Odesa. După cum în Buceag a supraviețuit toponimul “Cătlăbuga”, unde, în noiembrie 1485, Ștefan cel Mare al Moldovei a dobândit una din ultimele lui biruințe contra turcilor¹⁰. Iar cronicarul otoman Kemal-paşa-zade (Ibn Kemal), la începutul veacului al XVI-lea, enumera mai multe morminte de căpetenii tătare ce se găseau pe malul Dunării și în împrejurimile

⁵ Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura*, ed. by Allan Evans, Cambridge Mass., 1936, p. 42; am adoptat datarea propusă de Robert-Henri Bautier, *Les relations économiques des occidentaux avec les pays d'Orient, au Moyen Age. Points de vue et documents*, în vol. *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Océan Indien. Actes du huitième colloque international d'histoire maritime (Beyrouth, 5 - 10 septembre 1966)*, Paris, 1970, p. 286.

⁶ Vezi Silvia Baraschi, *Tatars and Turks in Genoese deeds from Kilia (1360 - 1361)*, în RESEE, t. XXV, 1987, 1, p. 61 - 67, dar mai ales Virgil Ciocâltan, *Alanii și începuturile statelor românești*, în RI, serie nouă, t. VI, 1995, 11 - 12, p. 946 - 947.

⁷ Bertold Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223 - 1502*, ed. a doua, Wiesbaden, 1965, p. 109 - 116; Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră (De la origini până la cucerirea otomană)*, vol. II, ed. îngrijită de V. Spinei, București, 1988, p. 210 (în 1357 Hoarda a izbutit să ocupe Azerbaidjanul, iar Berdibeg, fiul hanului Djanibek, a fost instalat guvernator în Tabriz).

⁸ Am folosit tălmăcirea lui Șerban Papacostea, *La începuturile statului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut*, în SMIM, VI, 1973, p. 55.

⁹ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 38.

¹⁰ *Cronicile slavo-române din sec. XV - XVI publicate de Ion Bogdan*, ed. revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 19, 35, 51, 64. Apropierea a fost făcută de C. Racoviță, *Începuturile suzeranității polone asupra Moldovei (1387 - 1432)*, în RIR, X, 1940, p. 237 - 332.

Chiliei și Cetății Albe, printre care și cel al lui “Kutlu-Buga”, adăugând că sunt “locuri cunoscute în țara amintită < Moldova >, care și-au luat numele de la acele triburi care au trăit cândva pe acolo”¹¹. Nu putem decât conchide că, probabil, una din cele trei căpetenii tătare înfrânte la Sinnie Vodî de lituanieni - pentru români *Cătălăbuga* - s-a refugiat și instalat, cu oamenii săi, într-o zonă din Basarabia meridională, învecinată cu Dunărea.

În fine, Dimitrie, menționat și el de Sarnicki, este un personaj care, așa cum au remarcat atât C. Racoviță, cât și Gh. I. Brătianu, are o existență atestată de izvoare istorice. Într-adevăr, este binecunoscut privilegiul pe care regele Ludovic de Anjou al Ungariei l-a emis la Vișegrad, în 22 iunie 1368, în favoarea neguțătorilor din Brașov și ținutul său, în temeiul căruia se poruncea să nu se perceapă *tricesima* de la negustorii *Domini Demetrii principis Tartarorum*, pentru ca, reciproc, și negustorii brașoveni să poată “trece nestingheriți și slobod cu lucrurile și mărfurile ... în țara acestui domn Dimitrie, fără a plăti tricesima”¹². Cu drept cuvânt, Gh. I. Brătianu observa: “Acest document arată că posesiunile stăpânitorului tătar se învecinau undeva cu acele ale regelui Ungariei: punctul de contact nu se poate afla decât tot în regiunea gurilor Dunării, până unde fusese împinsă «marca» estică ungară”. Dar tot Brătianu adăuga că, în urma dezmembrării Hoardei de Aur și în condițiile în care Lituania a atins țărmul Mării Negre între Nipru și Bug, “părțile de miazăzi ale Transnistriei și Basarabiei de astăzi au rămas tătarești” și tot “aci va fi fost stăpânirea celui Dimitrie”¹³.

Pentru Nicolae Iorga stăpânirea prințului Dimitrie - după el, în realitate, un “Timur” - și-ar fi avut centrul la Cetatea Albă¹⁴. Mai nou, Victor Spinei a propus drept reședință a aceluiași personaj localitatea basarabeiană Orheiul vechi, “care era un oraș prosper și totodată - în conformitate cu o supoziție plauzibilă - centru de batere a monedelor cu legenda *Şehr al-Djedid* și *Ianghi-Şehr* (= Orașul Nou)”¹⁵. Dar cea mai plauzibilă ipoteză ni se pare cea argumentată de Octavian Iliescu, potrivit căruia, ținând seamă de direcția comerțului brașovean, dar și de o enigmatică emisiune monetară locală, reședința acestei căpetenii tătare s-a aflat în fortăreața Enisala, care proteja un vechi port maritim genovez (*Bambola*, în portulanele și hărțile nautice medievale), astăzi înghițit de apele lacului Razelm¹⁶.

Ceea ce trebuie să reținem pentru demersul nostru este faptul că, în jurul anului 1370, o “salbă” de cel puțin trei principate tătarești dominau, din punct de vedere politico-militar, litoralul pontic, în spațiul cuprins între nordul Dobrogei și fluviul Bug.

¹¹ *Cronici turcești privind țările române (Extrase)*, vol. I, întocmit de M. Guboglu și Mustafa Mehmet, București, 1966, p. 217; asupra pasajului citat a atras atenția Victor Spinei, *Moldova în secolele XI - XIV*, București, 1982, p. 275.

¹² Ultima ediție: DRH, D, I, București, 1977, nr. 49, p. 90.

¹³ Gh. I. Brătianu, *În jurul întemeierii statelor românești* (III), în RI, serie nouă, IV, 1993, 5 - 6, p. 599 - 600.

¹⁴ N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, III, *Les fondateurs de l'Etat*, Bucarest, 1937, p. 264; același punct de vedere a fost împărtășit ulterior de G. I. Brătianu, în studiul său apărut postum *Demetrius princeps Tartarorum*, în RER, IX - X, Paris, 1965, p. 39 - 46.

¹⁵ V. Spinei, *Moldova în secolele XI - XIV*, p. 275 - 276; ulterior, și-a revizuit însă opinia (*La genèse*, p. 239 - 240).

¹⁶ Octavian Iliescu, *Génois et Tatars en Dobroudja au XIVe siècle. L'apport de la numismatique*, în *Etudes byzantines et post-byzantines*, III, recueillies et publiées par Emilian Popescu et Tudor Teoteoi, București, 1997, p. 161 - 178.

Evident, în raza de acțiune și de influență a acestor ultime rămășițe ale dominației Hoardei de Aur intra și Cetatea Albă, unde, timp de câteva decenii, a existat de bună seamă o fructuoasă colaborare genovezo-tătară. Când și cum a trecut, însă, Cetatea Albă în stăpânirea Moldovei?

Întrebarea a suscitât până acum multe discuții, fără să se poată ajunge la o concluzie fermă. Nicolae Iorga scria bunăoară, în anul 1913, că Cetatea Albă a fost "cucerită poate încă supt Roman, tatăl lui Alexandru" (cel Bun), iar în altă parte a aceleiași lucrări repeta că "Roman Vodă o stăpânise pe la 1390", adăugând însă că "genovezii o ocupaseră puțin în urmă", de abia sub Alexandru vodă cel Bun ea alipindu-se "statornic la Moldova"¹⁷. Evident, la baza afirmației marelui istoric a stat titlul folosit de voievodul Roman în actul din 30 martie 1392: "Marele singur stăpânitor, din mila lui Dumnezeu domn, Io Roman voievod, stăpânind țara Moldovei de la munte până la mare"¹⁸. Prin urmare este limpede că anterior acestei date Moldova atinsese, în procesul său de extindere teritorială, țărmul Mării Negre, luând în stăpânire, fără nici o îndoială, și cetatea-port de la limanul Nistrului. Trebuie spus numaidecât că până în prezent termenul *ante quem* oferit de actul menționat a rămas unicul reper sigur în problema dezbătută.

A existat o ipoteză, lansată de istoricul polon O. Górka și preluată la noi de C. Racoviță, potrivit căreia "Lituania a posedat Cetatea Albă înainte de 1390, chiar excluzând cu totul ipoteza că Jurg Koriatovici ar fi domnit în Moldova". Iar C. Racoviță ținea să adauge că "nu e nimic extraordinar în presupunerea că Cetatea Albă va fi fost dată lui Petru de Polonia, când aceasta ajunge un corp unitar cu Lituania"¹⁹. Dar ipoteza respectivă a fost respinsă ca nefondată de Gh. I. Brătianu, care a susținut că cetatea-port de la vărsarea Nistrului în mare a fost anexată Moldovei "en même temps que la région occupée jusque-là par les Tatars dans le dernier quart du XIVe siècle"²⁰.

De curând, de teoria "interludiului lituanian" în stăpânirea asupra Cetății Albe s-a lăsat ispitit și colegul nostru Ștefan S. Gorovei. Domnia sa scrie următoarele: "Mi se pare foarte plauzibilă ipoteza că, după lupta de la Sinie Vodă, în contextul expansiunii lituaniene spre Marea Neagră, marele duce Olgierd să-și fi întins, un moment numai, controlul și asupra litoralului pontic dintre gurile Dunării și limanul Nistrului, incluzând, firește, și Cetatea Albă, prin alungarea tătarilor de acolo, după 1368. Astfel, nu cred că poate fi cu desăvârșire exclus ca marele oraș portuar, cu enclava respectivă, să fi trecut de la tătari la moldoveni prin intermediul lituanienilor și nu exclud deloc posibilitatea a această trecere să se fi făcut și în baza unei alianțe dinastice". Dar, ceva mai jos, Ștefan

¹⁷ N. Iorga, *Chestiunea Dunării (Istorie a Europei răsăritene în legătură cu această chestie)*, ed. V. Spinei, Iași, 1998, p. 221 și 228. În acest fel Iorga încerca să "împace" izvoarele, aparent contradictorii. Căci în 1899, bizuindu-se numai pe scrierea genovezului Nicolo della Porta - după care "acum" (*ad presens*), Mocastro se număra printre orașele pe care Genova le stăpânea în teritoriile necredincioșilor -, susținea că "nu e nici o îndoială că Maurokastron, luat, cred de la Tătari, după înfrângerea lor de Ludovic cel Mare și înainte de întărirea noului Stat moldovean, era genoves în 1410" (*Chilia și Cetatea Albă*, p. 57 - 58).

¹⁸ Ultima ediție: DRH, A, I, București, 1975, nr. 2, p. 3; cf. N. Iorga, *Histoire des Roumains*, III, p. 335 - 336 (unde este citat cel de-al doilea act al lui Roman, în care figurează acest titlu, cel din 5 ianuarie 1393).

¹⁹ C. Racoviță, *op. cit.*, p. 317.

²⁰ G. I. Brătianu, *Demetrius princeps Tartarorum*, p. 45 - 46; Idem, *Marea Neagră*, II, ed. cit. p. 250 - 251, n. 52.

S. Gorovei se contrazice oarecum atunci când presupune o ocupație “*manu militari*, asupra Cetății Albe și a ținutului aferent”, care ar fi avut loc “la 1377 - 1378”, în urma înfrângerii lituanienilor la sfârșitul anului 1377. Ca o consecință imediată a preluării controlului asupra marelui oraș-port s-a produs “*deschiderea drumului comercial moldovenesc*”, iar mai apoi, după septembrie 1387, Petru I va bate cea dintâi monedă, “punând la baza noului sistem monetar tocmai unitatea ponderală folosită de coloniile pontice” (genoveze)²¹. În ceea ce ne privește, ne vom apleca mai departe, în chip special, asupra chestiunii momentului de început al funcționării faimosului “drum moldovenesc” și, cu acel prilej, vom vedea în ce măsură anexarea Cetății Albe poate fi asociată atât de strict de acest eveniment.

Deocamdată să continuăm trecerea în revistă a părerilor cele mai semnificative asupra evoluției stăpânirilor asupra Cetății Albe. Și vrednic de consemnat aici ni se pare punctul de vedere formulat de Șerban Papacostea, într-un studiu publicat în anul 1973. După domnia sa, formațiunea politică tătară a lui “Dimitrie”, atestată în 1368, “cuprindea sudul Moldovei și o parte cel puțin din Dobrogea”. Totodată, Șerban Papacostea a pus în valoare o știre extrasă din registrele “Massariei” din Caffa, după care, în vara anului 1386, o solie genoveză s-a îndreptat prin “Maocastro” către Constantin și Petru voievod, “occasionsse guerre de Sorcati”, deci în legătură cu războiul genovezo-tătar, în curs de desfășurare. Cea mai importantă concluzie a studiului citat rămâne, firește, aceea că în anul menționat pe teritoriul Moldovei încă existau doi voievozi, dintre care unul - Constantin - domnea peste o formațiune politică din părțile meridionale ale viitorului stat. Procesul unificării teritoriale s-a consumat fără nici o îndoială în răstimpul 1386 - 1392, când, așa cum am văzut, Roman vodă domnea peste țara Moldovei “de la munte până la mare”.

Chestiunea Cetății Albe a fost, însă, văzută de Șerban Papacostea în chipul următor: “În 1386, nici măcar Maurocastrum nu se mai afla sub control tătar. Faptul că o solie genoveză îndreptată spre Moldova urma să intre în țară prin această cetate, la o dată când genovezii se aflau în conflict militar cu tătarii, este dovada cea mai sigură a dispariției statului tătar al principelui Dimitrie. Era dominației mongole asupra Moldovei era încheiată”²². Ulterior, domnia sa și-a întregit interpretarea astfel: “Cetatea Albă a fost eliberată de sub dominația tătară cel mai târziu în 1386 și a intrat în stăpânirea Moldovei sub Petru Mușat sau, cel mai târziu, sub fratele său Roman”²³. Cu alte cuvinte, pe cât înțelegem, în această viziune în anul 1386 Cetatea Albă se afla deja sub controlul celui Constantin, care domnea peste ținuturile meridionale ale viitoarei Moldove, ea intrând odată cu aceste ținuturi sub autoritatea lui Petru vodă sau a fratelui său Roman, oricum până la data de 30 martie 1392.

Iată, însă, că mai de curând din același registru pentru anul 1386 au fost extrase alte două însemnări, extrem de prețioase, care ne revelează existența unei căpetenii tătare *aliată* cu genovezii în războiul contra Hoardei de Aur și al cărei nume - coincidență tulburătoare! - era “Cotobogha” sau “Cattabogha”. Într-una din aceste însemnări se pomeneste de daruri - produse alimentare și stoffe - trimise “domino Cotobogha tartaro, existenti in exercitu contra Sorcati”. Iar în cealaltă se vorbește de “famuli” și cai “in

²¹ Ștefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, p. 207 - 209.

²² Șerban Papacostea, *La începuturile statului moldovenesc*, p. 55 - 56.

²³ Am citat una din notele lui Ș. Papacostea, la ediția: N. Iorga, *Studii asupra evului mediu românesc*, București, 1984, p. 160 (n. 2).

exercitu cum Catabogha contra illos de Sorcati”²⁴. După părerea noastră, această căpetenie tătară - un “dominus” pentru genovezi! -, care a îndrăznit să înfrunte puterea hanului Toktamîș, restauratorul unității Hoardei de Aur după lupta de la Kalka (1380), trebuie să-și fi exercitat autoritatea într-o zonă periferică, fapt care i-a înlesnit tendința centrifugă. Or, tocmai aceasta era situația emirului din Buceag, de care am amintit mai sus, acel *Cătlăbuga*, al cărui nume a rămas în toponimia locală. Dacă așa au stat într-adevăr lucrurile, atunci în 1386 Cetatea Albă se putea prea bine afla încă sub control tătar, abia în anii următori fiind anexată, în împrejurări necunoscute, Moldovei.

De altminteri, există încă o dovadă care, în opinia noastră, trădează existența unei lungi perioade, după întemeierea Moldovei, în care zona de contact comercial cu litoralul pontic s-a găsit sub autoritate tătară. Este vorba de o realitate din domeniul monetar, specifică numai în cazul Moldovei, și anume utilizarea până târziu, în veacul al XVII-lea, a “zloților tătarești” pentru operațiunile de vânzare-cumpărare a pământurilor. Semnificația numismatică a acestei formule, îndelung uzitate în viața economică a Moldovei, a stârnit vii discuții²⁵. Fără a avea competența necesară, înclinăm totuși pentru soluția propusă de Octavian Iliescu: “zloții tătarești” nu sunt altceva decât ducații de aur venețieni - care au început să circule în țările române în a doua jumătate a veacului al XIV-lea, așa cum atestă descoperirile de tezaure monetare - sau imitațiile lor, atribuibile, cu probabilitate, genovezilor²⁶.

Iată acum concluzia lui Octavian Iliescu, în legătură cu explicația ce trebuie dată acestei denumiri: “Le nom de zlotys tatars, accordé aux ducats vénitiens par les documents de Moldavie, s’explique donc tout simplement par la provenance orientale de ces pièces”²⁷. Aici am dori, însă, să insistăm: de ce fenomenul cu pricina nu se întâlnește și în țara Românească învecinată, unde știm că “poarta” comercială reprezentată de brațul Chilia se afla în 1360 - 1361 sub dominație tătară, iar corăbii venețiene veneau aici spre a încărca grâu, la concurență cu cele genoveze²⁸? Oare nu pentru faptul că zona meridională a Moldovei, inclusiv Cetatea Albă, “poarta” comercială a statului românesc de la răsărit de Carpați, s-a găsit până foarte târziu, către 1390, sub control tătar? Credem că numai o asemenea împrejurare ar putea lămuri mulțumitor adâncă înrădăcinare terminologică a “zloților tătarești” în Moldova și nu doar, în general, “proveniența orientală” a ducaților venețieni, precum și a imitațiilor lor.

*

În studiul său din 1940, despre *Începuturile suzeranității polone asupra Moldovei*, C. Racoviță făcea următoarele observații: “Dintre orașele din Polonia Lwówul

²⁴ Enrico Basso, *Il “Bellum de Sorcati” ed i trattati del 1380 - 87 tra Genova e l’Orda d’Oro*, în “Studi Genuensi”, 1990 - 8, nuova serie, Genova, 1991, p. 22, n. 31 și 35.

²⁵ Vezi Ernest Oberländer-Târnoveanu, “Tartarian Zlots” - *A Golden Horde Legacy in the Monetary Terminology and Practice of Mediaeval Moldavia and its neighbouring Countries*, în RRH, XXX, 1991, 3 - 4, p. 189 - 220 (cu întreaga bibliografie a problemei).

²⁶ Octavian Iliescu, *La monnaie vénitienne dans les pays roumains de 1202 à 1500*, în RESEE, XV, 1977, 2, p. 360 - 361.

²⁷ *Ibidem*, p. 361.

²⁸ N. Iorga, *Chilia și Cetatea Albă*, p. 49 (știrea semnalată de Iorga privește prezența a două corăbii venețiene, care în 1359 au plecat de la “Licostomo” doar pe jumătate pline cu grâne, din pricina atitudinii genovezilor de acolo).

era cel mai interesat în comerțul cu Moldova. Prin situația lui geografică el deținea cheia acestui comerț, mai cu seamă de când obținuse dreptul de depozit în 11 Noemvrie 1380. Prin acest drept, Lwówul deținea monopolul comerțului cu Moldova. Nici un negustor nu putea trece prin Lwów și dincolo de Lwów, ci trebuia să-și vândă marfa negustorilor de aici, care o duceau mai departe. Orașul a căutat să mențină acest privilegiu cu îndârjire, împotriva Cracoviei, care obținuse dreptul de a nu respecta depozitul de la Lwów”²⁹.

Plecând de la aceste observații, Ștefan S. Gorovei se întreba de curând: “Dar care este raportul: Cetatea Albă a intrat sub controlul Moldovei datorită deschiderii drumului comercial sau drumul comercial s-a deschis prin Moldova datorită faptului că această țară încorporase Cetatea Albă?”. Domnia sa răspundea imediat: “În ceea ce mă privește, sunt înclinat să cred că raportul just se află în a doua variantă: *drumul comercial s-a deschis prin Moldova datorită faptului că această țară încorporase deja vechiul Asprokastron*. Altminteri, acordarea dreptului de depozit pentru Liov - act recunoscut ca semnificând «monopolul comerțului cu Moldova» (C. Racoviță) - ar avea o îndreptățire mai greu de explicat” (Subl. lui Șt. S. G.)³⁰. Iar ceva mai jos repeta și întârea: “... am credința că acordarea acestui « Stappelrecht » orașului Liov în 1380 este urmarea directă a deschiderii *drumului moldovenesc*, care trebuie să fi funcționat deja un anumit răstimp; la rândul-i deschiderea acestui drum comercial este urmarea directă a încorporării Cetății Albe în Moldova. Astfel, perioada când poate fi căutată data intrării Cetății Albe sub control moldovenesc se poate restrânge la anii 1375 - 1380”³¹.

Ne-am întrebat, în legătură cu cele de mai sus, dacă privilegiul lui Ludovic de Anjou din 11 noiembrie 1380 pentru Liov poate fi, într-adevăr, folosit ca reper cronologic pentru fixarea momentului începerii funcționării “drumului moldovenesc”. Dar, din lectura documentului reiese doar că orașul Liov căpăta dreptul de depozit obligatoriu numai în ceea ce privea “drumul tătăresc” (*via tartarica*): oricare negustor care, cu mărfurile sale, dorea să se îndrepte către “Tartaria” trebuia mai întâi să-și expună mărfurile spre vânzare în Liov, pentru un răstimp de 14 zile, după care era liber să-și continue călătoria; la fel și la înapoiere³². Or, asta înseamnă că, de fapt, în 1380 Liovul și-a asigurat “monopolul” comercial strict în legătură cu artera terestră ce făcea posibil contactul cu coloniile italiene prin Podolia și stepa nord-pontică, *iar nu prin Moldova*. De altminteri, lucrul a fost observat încă mai demult de Ion Nistor: “Sie legten nämlich das den Lembergern im Jahre 1380 verliehene Privileg dahin aus, dass nur die auf der tatarischen Strasse gebrachten Waren der Lemberger Stapelpflicht unterlägen, während die moldauischen, d. i. die durch die Moldau aus der Tatarei gebrachten Waren, davon ausgeschlossen wären”³³. În interpretarea noastră, actul din 11 noiembrie 1380 dovedește fără putință de tăgadă că “drumul moldovenesc”, cu toate că funcționa, nu devenise încă un itinerar comercial în stare să concureze intensul negoț ce se desfășura pe “drumul tătăresc”.

²⁹ C. Racoviță, *op. cit.*, p. 307.

³⁰ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 204 (subl. lui Șt. S. G.).

³¹ *Ibidem*.

³² *Monumenta mediae aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*, t. V, partea I, ed. Franciszek Piekosiński, Cracovia, 1879, nr. LVIII, p. 72 - 73.

³³ I. Nistor, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV., XV., und XVI. Jahrhundert*, Gotha, 1911, p. 20; vezi și Șerban Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV-XVI). Drum și stat*, în SMIM, X, 1983, p. 37.

Fenomenul respectiv s-a petrecut ceva mai târziu, foarte probabil în ultimul deceniu al veacului al XIV-lea. Spunem aceasta deoarece abia în actul emis de regele Vladislav Jagello în 15 martie 1403, în scopul rezolvării conflictului dintre orașele Cracovia și Liov în chestiunea comerțului oriental, apare cea dintâi mențiune “oficială” a “drumului moldovenesc”, ca rută alternativă în raport cu vechiul “drum tătăresc”. Mai exact, actul cu pricina confirmă, în prima sa parte, decizia acordării dreptului de depozit orașului Liov, în termenii privilegiului din 1380. Dar către sfârșitul textului răsare această prevedere nouă: “Despre trecerea în Moldova < *ad partes Walachie* > astfel a fost hotărât de prelații și baronii noștri, că dacă cetățenii și negustorii din Liov vor voi să meargă în Moldova pentru negustorie și mărfuri, atunci și cetățenii Cracoviei vor putea să treacă în aceeași Moldova și în Tartaria oriunde cu mărfurile lor și vor putea să meargă fără a fi nevoiți să stea 14 zile < în Liov >, dar plătind vămile obișnuite tot acolo în Liov”³⁴. Prin urmare, dacă Liovul își păstra dreptul de depozit în privința “drumului tătăresc”, concurența era lăsată liberă pe celălalt itinerar către spațiul pontic, adică prin Moldova. Ceea ce înseamnă, după noi, că ascensiunea “drumului moldovenesc” era încă în curs. Dar curând, așa cum a observat pe bună dreptate C. Racoviță, cetățenii din Liov au obținut preponderența și pe această arteră comercială, deoarece ei au fost cei care au căpătat de la vodă Alexandru cel Bun privilegiul comercial din 8 octombrie 1408³⁵.

Încă odată: comerțul de tranzit prin Moldova funcționa desigur de o bună bucată de vreme. Și el a primit un impuls hotărâtor, așa cum deseori s-a subliniat, prin încheierea legăturii suzerano-vasalice din septembrie 1387, între proaspătul rege Vladislav Jagello și domnul Moldovei Petru I, act politic ce a succedat îndeaproape reîntrirea Haliciului - “Rusia Mică” sau “Rusia Roșie” - în hotarele Poloniei (august 1387)³⁶. Însă celălalt impuls, la fel de important, a venit, credem, din direcție opusă, anume din mediul coloniilor genoveze de pe țărmul Mării Negre. Motivul fundamental al interesului sporit al genovezilor pentru această variantă a legăturii cu Polonia trebuie că a decurs din gravele tulburări produse în stepele nord-pontice de acțiunile lui Tamerlan. De ajuns să ne gândim că în 1395 forțele acestuia au distrus Tana, după ce anterior loviseră Urgenț, iar ulterior Sarai și Astrahan. Cu alte cuvinte, a fost anihilată marea cale nordică a caravelor, care, prin Tana, aprovizionă cu prețioase mărfuri orientale - mirodenii și mătase - piața de pe litoralul pontic. Iar aceasta s-a întâmplat în contextul îndelungatei confruntări dintre Toktamîș, hanul Hoardei de Aur, și Tamerlan³⁷.

Pentru cele de față interesează cu precădere cea din urmă etapă a acestei gigantice confruntări - inițiată încă din 1388 -, care a fost marcată de înfrângerea severă suferită de Toktamîș în bătălia de pe valea râului Terek (15 aprilie 1395). Hanul s-a

³⁴ *Monumenta mediaevali historica res gestas Poloniae illustrantia*, V - I, nr. CII, p. 144; am folosit tălmăcirea lui C. Racoviță, *op. cit.*, p. 308, n. 1.

³⁵ *Ibidem*, p. 308.

³⁶ Vezi, mai ales, P. P. Panaitescu, *La route commerciale de Pologne à la mer Noire au Moyen Age*, în RIR, III, 1933, p. 180 - 181 și Șerban Papacostea, *Începuturile politicii comerciale*, p. 37 - 38.

³⁷ Vezi discuția la Mihnea Berindei și Gilles Veinstein, *La Tana - Azaq. De la présence italienne à l'emprise ottomane (fin XIIIe - milieu XVIe siècle)*, în “Turcica”, VIII/2, 1976, p. 123 - 126. Pentru originea acestei artere nordice, în contextul evoluției marelui comerț est - vest, vezi Virgil Ciocâltan, *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII - XV. Contribuția Cinghizhanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerțului euro-asiatic*, București, 1998, p. 87-104.

refugiat mai întâi în regiunea de pe țărmul stâng al fluviului Volga. Dar două izvoare arabe atestă că spre sfârșitul toamnei aceluiași an sau la începutul iernii 1395/1396 Toktamîș se găsea în Crimeea, unde a purtat o mare bătălie cu “frâncii genovezi”, ba chiar a asediat cetatea Caffa (știrea a sosit la Cairo în 17 martie 1398)³⁸. Este de bănuît că anterior genovezii din coloniile pontice, în frunte cu Caffa, au făcut act de supunere față de Tamerlan și acest fapt a provocat reacția hanului. Ar mai fi de adăugat că și pentru anul 1398 letopisețele rusești - mai exact letopisețul lui Nikon - informează că hanul Toktamîș “a lovit cu război cetățile de pe țărmul mării”³⁹. Este limpede că, în aceste circumstanțe, “drumul tătăresc”, prin Kîpceak, devenise impracticabil, compromițând astfel comerțul cu Polonia. și această împrejurare a încurajat decisiv frecventarea drumului ce străbătea Moldova, de la Cetatea Albă până la Liov.

Interesul sporit al genovezilor pentru comerțul cu Polonia a fost pricinuit, pe de altă parte, și de decăderea legăturilor pe marile artere către Asia Centrală și China, cum a fost cazul cu drumul ce pornea de la Tana⁴⁰. Semnificativ sub acest unghi ni se pare faptul că de abia în anul 1409 întâlnim cel dintâi genovez, “Franciscus de Cantello de Kaffa”, care dobândește cetățenia în orașul Liov⁴¹. Este și acesta un indiciu că numai de curând Liovul căpătase o importanță deosebită pentru neguțătorii italieni de pe țărmul Mării Negre ...

Am lăsat la urmă, în chip intenționat, cel de-al treilea elenient menit să favorizeze dezvoltarea rapidă a “drumului moldovenesc” în ultima decadă a veacului al XIV-lea: încorporarea în hotarele Moldovei a cetății-port de la limanul Nistrului, împreună cu ținutul înconjurător. Reamintim că evenimentul s-a produs în mod sigur înainte de 30 martie 1392. Dar când anume? Am văzut ceva mai devreme că Ștefan S. Gorovei apreciază că intrarea sub controlul Moldovei a Cetății Albe, pe care o plasează în 1377 - 1378, a precedat “deschiderea” arterei comerciale cunoscută mai apoi sub numele de “drumul moldovenesc”, care ar fi avut loc “între 1380 și 1382”⁴².

Pentru noi, însă, lucrurile se prezintă astfel: comerțul cu spațiul pontic, dominat de coloniștii italieni, s-a desfășurat o destul de lungă perioadă fără ca Moldova să înglobeze în teritoriul său Cetatea Albă. Dovadă sunt “zloții tătărești”, de care ne-am

³⁸ B. D. Grecov și A.I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București, 1953, p. 353. Mulțumim colegului N. Pienaru, care ne-a atras atenția că data de 17 martie 1396 nu este cea a atacului asupra Caffei, cum au crezut autorii citați, ci doar a sosirii veștii despre acest eveniment la Cairo.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Șerban Papacostea consideră că “alternativa” la “drumul tătăresc” a fost căutată încă din răstimpul războiului tătaro-genovez dintre 1383 - 1387 (*Începuturile politicii comerciale*, p. 38); vezi și Idem, *Genovezii din Marea Neagră și integrarea Europei Centrale în comerțul intercontinental*, în RI, s.n., VII, 1996, 7 - 8, p. 479, unde apreciază că vechiul drum tătăresc “a cedat funcția pe care o îndeplinise” la finele sec. XIV sau la începutul celui următor (ceea ce coincide cu concluzia noastră!).

⁴¹ *Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta*, ed. Aleksander Czolowski, t. II, Lwow, 1896, nr. 225, p. 79; vezi și Armando Saponi, *Gli italiani in Polonia fino a tutto il Quattrocento*, în Idem, *Studi di storia economica*, vol. III, Firenze, 1967, p. 160.

⁴² Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 152. Cel dintâi reper cronologic este, după părerea autorului citat, privilegiul lui Ludovic de Anjou pentru Liov, de care ne-am ocupat și noi. Cât despre celălalt, anul 1382, el reprezintă data celei dintâi tranzacții comerciale cunoscute între un cetățean al Liovului și Moldova, semnalată de P. P. Panaitescu (*La route commerciale de Pologne à la mer Noire au Moyen Age*, p. 174).

ocupat ceva mai sus. Iar, pe de altă parte, împrumutul pe care în 1388 Petru I l-a acordat regelui Vladislav Jagello, de 3000 de *ruble française de argent*, a fost de fapt calculat pe baza unității ponderale folosite în coloniile pontice (*sommo*)⁴³. În fine, descoperiri numismatice recente - tezaurul de la Buruienești (jud. Neamț) - au stabilit în chip definitiv că cea dintâi emisiune monetară a lui Petru I și, totodată, a Moldovei datează anterior anului 1380. Iar această monedă a avut drept model "un nominal de argint din sistemul monetar polonez, denumit kwartnic"⁴⁴. Este limpede, deci, că această emisiune răspundea unei stringente nevoi economice și anume comerțului cu Haliciul și cu Polonia. Avem prin urmare, datorită acestor elemente, conturată imaginea unor schimburi comerciale ale Moldovei orientate atât spre miazănoapte, cât și spre miazăzi, care în fond sugerează funcționarea "drumului moldovenesc", indiferent de dreptul de depozit din 1380 acordat Liiovului (care, în realitate, privea "drumul tătäresc"!).

În ceea ce ne privește, credem că trecerea Cetății Albe sub autoritatea domnului Moldovei s-a petrecut după depunerea omagiului vasalic de către Petru I, la Liiov, în 26 septembrie 1387. Nu putem preciza în nici un fel cum a avut loc evenimentul. Dar ne întrebăm dacă nu cumva el a precedat îndeaproape cererea lui Petru I, adresată patriarhului ecumenic din Constantinopol, în anul 1391, de a-l înălța pe Iosif, episcop de Asprokastron (Cetatea Albă) la rangul de mitropolit al Moldovei. Sigur că alegerea momentului pentru desprinderea de dioceza Rusiei a fost determinată de circumstanțe externe⁴⁵. Dar nu este mai puțin plauzibil să bănuim și o motivație internă, recentă, care nu putea fi decât anexarea "malului mării" - inclusiv Cetatea Albă -, acea "parathalassie", pomenită în chip separat de "Moldovlahia" în titlul din inscripția grecească de pe epitrahilul lui Alexandru cel Bun⁴⁶. Un asemenea eveniment, într-adevăr, putea justifica, după părerea noastră, schimbarea statutului ierarhului ce până atunci purtase titlul de "episcop de Asprokastron"... Ba chiar o impunea !

*

Vom trece acum la discutarea unui alt aspect enigmatic al legăturilor moldogeneveze: privilegiul pe care Alexandru vodă cel Bun l-ar fi acordat genovezilor în anul 1409. Bogdan Petriceicu-Hasdeu depune mărturie că a văzut acest act, la Odesa, într-o colecție particulară, puțin după mijlocul secolului trecut. Dar de atunci nimeni nu l-a mai zărit, ca să-i confirme spusele. Totuși, Ion Nistor credea în existența actului: "Zwar ist bis heute das Original dieses Privilegs nicht veröffentlicht worden, und obwohl wir auch gar

⁴³ Vezi Octavian Iliescu, *Le prêt accordé en 1388 par Pierre Mușat à Ladislas Jagellon*, în RRH, XII, 1973, I, p. 123 - 138.

⁴⁴ Costin C. Kirițescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, vol. I, ed. a II-a, București, 1997, p. 76, n. 2 și 77. Cf. opinia diferită a lui Ștefan S. Gorovei, *Cu privire la data primelor monede moldovenești*, în "Suceava", V, 1978, p. 568 - 569 și 571.

⁴⁵ Ștefan Andreescu, *Mitropolia de Halici și episcopia de Asprokastron. Câteva observații*, în volumul: *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, București, 1998, p. 125 - 136.

⁴⁶ Vezi N. Iorga, *Patrahirul lui Alexandru cel Bun: cel dintâi chip de domn român*, în Idem, *Studii asupra evului mediu românesc*, ed. cit., p. 159 - 160. Dacă actul lui Mircea cel Bătrân din 27 decembrie 1391, în care titlul îl vedește pe domnul muntean stăpân "usque ad confinia Tartariae" este autentic - așa cum au crezut atât N. Iorga (*Histoire des Roumains*, III, p. 333), cât și ultimii săi editori (DRH, B, I, București, 1966, nr. 15, p. 36 - 39) -, atunci devine plauzibilă ipoteza lui C. Cihodaru despre o colaborare între Petru I și Mircea contra tătarilor, care, de bună seamă, a precedat tratatul acestuia din urmă cu Polonia, din 10 decembrie 1389 (*Alexandru cel Bun (23 aprilie 1399 - 1 ianuarie 1432)*, Iași, 1984, p. 232).

nicht wissen, wo es sich befindet, so ist doch kein Grund vorhanden, die Aussagen Hasdeus zu bezweifeln, da ja viele Tatsachen für die Existenz eines derartigen Handelsprivilegs sprechen"⁴⁷. Nu vom stăruî deocamdată asupra argumentelor lui Nistor, altminteri perfect logice și îndreptățite.

Mult mai sceptic s-a vădit, însă, în privința acestui act Nicolae Iorga. Cităm: "Privilegiul din 1409 dat de Alexandru cel Bun genovezilor, pe care Hasdeu declara că l-a văzut la Odesa în mâinile lui Alexandru de Stourdza, nu-mi pare a fi existat în adevăr: dacă actul ar fi fost de fapt supt ochii lui Hasdeu, acesta n-ar fi lipsit de la datoria de a-l publica"⁴⁸.

De curând, Șerban Papacostea evoca același document în chipul următor: "Mijloacele ne lipsesc pentru a confirma sau infirma afirmația lui B. P. Hasdeu, care pretinde a fi văzut privilegiul acordat de Alexandru cel Bun genovezilor de la Cetatea Albă. Sigur este, însă, că genovezii au avut la Cetatea Albă un regim privilegiat pe care, ca pretutindeni de altminteri, au știut să-l consolideze în detrimentul puterii locale, situație generatoare de tensiuni și conflicte îndelungate". Dar este de remarcat că autorul citat s-a referit la spusele lui Hasdeu prin intermediul lucrării lui I. Nistor⁴⁹.

În ce ne privește, am vrut să verificăm nemijlocit în ce constau spusele lui Hasdeu și, mai ales, în ce context se găsesc ele. Este adevărat că textul cu pricina se află imprimat într-o publicație foarte rară, "Foaea de Storia Română", care a apărut la Iași numai în decursul unui singur an, 1859 (la Biblioteca Academiei Române din București se poate consulta sub forma unui microfilm, sub cota: M.P. 259). În acest eferem periodic, Hasdeu a publicat în "serial" un studiu despre *Negoțiul moldovan sub Alesandru Bunul*. De fapt, întreg acest studiu este o analiză amănunțită a privilegiului comercial acordat de Alexandru vodă cel Bun orașului Liov și pe care Hasdeu îl va publica ulterior, în 1865, în tălmăcire românească, în a sa *Archiva Istorică a României*, însă sub data 8 octombrie 1407⁵⁰. Data actului a fost mai apoi rectificată de I. Bogdan în 8 octombrie 1408 și așa a fost reeditat în colecția lui M. Costăchescu⁵¹. Amănuntul nu este lipsit de importanță pentru discuția de față.

La un moment dat, ajungând să comenteze clauza din privilegiu prin care liovenilor le era îngăduit "să-și ție, în Suceava, o casă, dar în această casă să nu ție cârciumă, nici să nu facă bere, nici mied, nici măcelărie să nu ție, nici pâne să nu vândă", Hasdeu ținea să facă și această judicioasă observație: "Acest articol ne îndeamnă de a socoti că și genuezii își aveau de asemenea în Suceava o abaldă comerciară, cu atât mai vârtos ca astă era din obicinuitele sale chiar în mai depărtatele țări"⁵².

⁴⁷ I. Nistor, *op. cit.*, p. 184.

⁴⁸ N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*, în: Idem, *Opere economice*, ed. îngrijită de Georgeta Penelea, București, 1982, p. 502, n. 9.

⁴⁹ Șerban Papacostea, *Moldova lui Ștefan cel Mare și genovezii din Marea Neagră*, în AIIIX, XXIX, 1992, p. 68. Același autor scria în altă parte: "Il nous est impossible d'affirmer avec certitude si le privilège que leur aurait accordé en 1409 le prince Alexandre le Bon de Moldavie a bel et bien existé ou s'il ne s'agit que de l'un des fruits de l'imagination exubérante de l'historien Bogdan P. Hasdeu qui affirmait, il y a plus d'un siècle, l'avoir vu personnellement" (Idem, *Une révolte antigénoise en Mer Noire et la riposte de Gênes (1433 - 1434)*, în "Il Mar Nero", I, 1994, p. 283).

⁵⁰ B. P. Hasdeu, *Archiva Istorică a României*, I - I, București, 1865, p. 130 - 132.

⁵¹ I. Bogdan, *Inscripțiile de la Cetatea Albă și stăpânirea Moldovei asupra ei*, în AARMS, Seria II, t. XXX, București, 1908, p. 340 - 341, n. 8; M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, Iași, 1932, nr. 176, p. 630 - 637.

⁵² B. P. Hasdeu, *Legislațiunea. Negoțiul moldovan sub Alesandru Bunul*, în "Foaea de

În ultima parte a studiului său, în care Hasdeu a sintetizat imaginea comerțului moldovenesc ce rezulta din examinarea amănunțită a importantului document, el a vrut să atragă atenția și asupra altor două izvoare prețioase, pe care nu le-a putut pune la contribuție. Sau, spre a-i folosi propriile cuvinte: “Însă știm a bună samă despre ființarea a două alte izvoare ...” Cel dintâi era “un manuscris aflat în arhivele înpărătești de la Peterburgul, intitulat: «Litere compositionis differentiarum inter cives Cracovienses et Leopolienses (an. 1403) occasione transitus cum mercantiis ad provincias et loca Tartarie et Valahie»”. Despre acest izvor, fără doar și poate actul regelui polon Vladislav din 15 martie 1403, binecunoscut astăzi și de care ne-am ocupat și noi mai sus, Hasdeu a aflat prin intermediul unei publicații rusești, la care și face cuvenita trimitere.

Cât privește cel de-al doilea izvor pe care a ținut să-l semnaleze, Hasdeu a scris următoarele: “și 2, un așezământ de vamă între Alesandru Bunul și Genuezii de Caffa din 1409, ce l-am văzut, sunt acum aproape cinci ani, în biblioteca răposatului Alesandru Sturza de la Odesa, și din al cărui cuprindere nu țin aminte fără numai tocmai de a-și înființa Genuezii o abaldă neguțătorească și de a-și avea un consul în Cetatea Albă”⁵³. În fine, câteva pagini mai departe, Hasdeu se referea din nou la același document: “În Cetatea Albă vedem abalda (dépôt) neguțătorească Genuezilor, în Suceava - a Lvovenilor”⁵⁴.

Înainte de toate ni se pare că re-datarea privilegiului comercial pentru Liov - pe care Hasdeu îl credea din 1407 - face deosebit de plauzibilă emiterea de către Alexandru cel Bun, la o dată foarte apropiată a unui privilegiu destinat genovezilor din Crimeea. În felul acesta era reglementat, în 1408 - 1409, comerțul pe teritoriul Moldovei al principalilor parteneri în schimburile între spațiul pontic și Polonia.

Pe de altă parte, instalarea unui consul genovez la Cetatea Albă ni se pare deosebit de probabilă, ținând seamă de faptul că aici s-a menținut până târziu - așa cum atestă documentația existentă⁵⁵ - o puternică comunitate genoveză. Ba mai mult, există indicii că această comunitate era structurată potrivit “tipicului” din celelelalte colonii genoveze. Astfel, de pildă, într-un act din 1452 întâlnim numele unui genovez, Ettore Mansano, despre care se precizează că avea statutul de “burgensis” în Cetatea Albă⁵⁶.

Observații recente asupra celor două nume - ambele de sorginte bizantină, dar cu semnificație total opusă! -, sub care este menționată în izvoare cetatea - port de la gura Nistrului, *Asprokastron* (Cetatea Albă) și *Maurocastrum* (Cetatea Neagră), datorate profesorului Șerban Papacostea, ne îngăduie să înțelegem unde anume era plasată, înlăuntrul așezării, comunitatea genoveză. Iată mai întâi concluzia sa: “Pe țărmul apusean al limanului Nistrului, pe o înălțime stâncoasă, orientată spre mare, spre «marea cea neagră» (mavri thalassa) se afla fortăreața Maurokastron, Maurocastrum, Moncastro,

Storia Română”, Iași, Anul Unirii I (1859), p. 34. Cu privire la acest studiu, pe care din păcate nu l-a reeditat, Aurelian Sacerdoțeanu afirma că este una din “expunerile magistrale” ale lui Hasdeu, deschizătoare de orizonturi asupra instituțiilor vechi românești, în speță “dreptul comercial în relațiile internaționale” (*Introducere* la: B. P. Hasdeu, *Scrieri istorice*, vol. I, ed. îngrijită de A. Sacerdoțeanu, București, 1973, p. XXIX).

⁵³ B. P. Hasdeu, *op. cit.*, p. 50.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 57.

⁵⁵ Încă în 1445 seniorul de Wavrin, cu două galere, povestea că “a ajuns într-o zi la un port numit Cetatea Albă, unde se află un oraș și o cetate care sunt ale genovezilor” (*Călători străini despre țările române*, vol. I, îngrijit de Maria Holban, București, 1968, p. 85; s.n. - Șt. A.).

⁵⁶ N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1897, p. 28.

«Cetatea neagră», care domina o așezare urbană cuprinsă la rândul ei între ziduri de cetate. Lângă aceasta, lipit de ea, se afla orașul propriu-zis Cetatea Albă, Bialgorod, Album Castrum sau Akkerman, înconjurat și el de ziduri care se deschideau spre uscat prin trei porți⁵⁷. Avem deci de-a face, practic, cu *două cetăți* alăturate, dintre care prima avea în interior o fortăreață prevăzută cu patru tunuri - pe care Evlia Celebi o asemăna cu cea de la Galata, adică fosta Pera genoveză⁵⁸ -, și, de bună seamă, chiar dacă au pierdut citadela, unde s-au instalat pârcălabii moldoveni, genovezii au rămas în continuare înlăuntrul celei dintâi incinte.

Din păcate, până în ziua de astăzi nu a ieșit încă la iveală din arhivele din Genova vreun act care să probeze existența, la un moment dat, a unui consul genovez la Cetatea Albă. Dar lucrul nu este deloc exclus în viitor. Oricum, obiecția lui Nicolae Iorga cu privire la cele susținute de Hasdeu nu credem că stă în picioare.

Ar mai fi poate un alt indiciu, extras tot din arhivele din Genova, dar de cu totul altă natură, care sugerează că relațiile între Caffa și Moldova, sub Alexandru vodă cel Bun, se bucurau de un caracter privilegiat. Este vorba de o notiță din registrele «Massariei» din Caffa, în care se spune că, la data de 12 iunie 1420, a fost dată o sumă de bani unui nobil războinic valah, scăpat din captivitate turcească. Iată textul cu pricina: «In 12 Iunii < 1420 >. Pro Iacobo de Roza collectore introitus victuallium et sunt quos dedit in secundo quidam valacho ex nobilibus armigeris velacorum qui captus fuit a turchis et qui sibi dantur amore Dei et christianitatis de mandato imissione (?) duorum consullis et massarorum in 122»⁵⁹. De bună seamă, această știre reprezintă un ecou al expediției otomane, care, după ce a lovit țara Românească în lungul Dunării, s-a îndreptat pentru întâia oară și către Moldova, unde a fost asediată Cetatea Albă. Atacul turcesc asupra Moldovei a avut loc nu cu mult timp înainte de 25 mai 1420⁶⁰. Și s-ar putea prea bine ca boierul «valah» care a răzbatut până la Caffa să fi fost prins de turci în cursul luptelor pentru Cetatea Albă. Dar ceea ce ne interesează, de fapt, în mărturia de mai sus este tratamentul extrem de binevoitor de care s-a bucurat la Caffa acest războinic român, foarte probabil moldovean. El nu poate fi atribuit, după părerea noastră, numai milei creștinești a autorităților genoveze de acolo, ci faptului că boierul respectiv provenea dintr-un stat cu care Caffa întreținea relații stabile, pe baze contractuale, care-i impuneau o asemenea atitudine. Altminteri, fostul prizonier al turcilor ar fi îngroșat neîndoielnic rândul sclavilor vânduți pe piața din Caffa ...

Credem deci, alături de I. Nistor, care a remarcat pe bună dreptate că Alexandru cel Bun a acordat privilegiu comercial Liovului, Bistriței și Brașovului și nu există nici un motiv pentru care să nu fi emis unul și pentru genovezii din Caffa, că actul din 1409

⁵⁷ Șerban Papacostea, *Maurocastrum și Cetatea Albă: identitatea unei așezări medievale*, în RI, serie nouă, VI, 1995, 11 - 12, p. 914- 915.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 914.

⁵⁹ Știre semnalată de Gian Giacomo Musso, *Nuove ricerche d'archivio su Genova e l'Europe Centro-Orientale nell'ultimo Medio Evo*, în «Rivista Storica Italiana», an. LXXXIII, 1971, 1, p. 143; cota actuală sub care se află registrul respectiv la Archivio di Stato di Genova este: Sala 34, 590/1229 (= *Caffe Massaria*, 1420, 2, f. 50 v.).

⁶⁰ C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 258; vezi și Elizabeth A. Zachariadou, *Ottoman Diplomacy and the Danube Frontier (1420 - 1424)*, în «Harvard Ukrainian Studies», VII, 1983, p. 683 - 684; N. Pienaru, *Les Pays Roumains et le Proche Orient (1420 - 1429) (I)*, în RRH, XXVIII, 1989, 3, p. 191 - 192; Virgil Ciociltan, *Poarta Osmană și gurile Dunării în secolul al XV-lea*, în Rdl, t. 38, 1985, 11, p. 1062.

văzut de Hasdeu la Odesa este o realitate. El a făcut negreșit parte din seria de acte care au reglementat comerțul pe teritoriul Moldovei în prima perioadă a domniei lui Alexandru vodă. “Drumul moldovenesc” se afla de acum încolo sub controlul strict al domnului de la Suceava, interesat⁷ să prospere, pentru beneficiile pe care le aducea vistieriei sale!

*

Nicolae Iorga a discutat odinioară, într-o comunicare rostită la Academia Română, două documente venețiene, din 1435 și 1436, pe care el însuși le-a descoperit și editat. Era vorba, mai întâi, de o hotărâre a Senatului venețian, comunicată bailului din Constantinopol, cu privire la o modificare în itinerariul “călătoriei” anuale în “Romania” a convoiului de nave ale Serenissimei - una din cele trei galere ce alcătuiau convoiul va merge la “Maurocastrum”. Scopul acestei decizii era următorul: “ut mercatores et cives nostri in loco Mauro-Castri possint facere mercaturam”. Prin urmare, se stabilea o legătură comercială regulată între Veneția și Cetatea Albă. Sigur, însă, informația cea mai interesantă se găsește într-un *post-scriptum* al actului, menit să ofere lămuriri suplimentare reprezentantului venețian din capitala bizantină asupra originii acestei decizii. I s-a comunicat astfel că predecesorul său în funcția de bail, Marino Zane, a fost vizitat în secret de “pater illius qui dominatur Maurocastro, qui caloierus est” și i-a invitat pe venețieni să facă escală la Cetatea Albă, cu făgăduiala că fiul său - “dominus dicti loci” - le va face înlesniri și scutiri de taxe negustorilor și navelor ce vor sosi acolo.

Lucrurile se pare că au decurs atât de bine, încât în anul următor, la 15 martie 1436, era desemnat un viceconsul “in Maurocastro”, în persoana lui Francesco Duodo. Dar, câțiva ani mai târziu, la 2 iulie 1439, “s-a revocat permisia de a merge la Moncastro”⁶¹.

Episodul acesta “venețian” din istoria Cetății Albe a stârnit multe discuții, mai ales în privința identității moldovenilor care, de fapt, au inițiat legătura cu pricina. Nicolae Iorga s-a gândit la început că acel “călugăr” va fi fost “popa” Iuga. Dar în cuprinsul comunicării de care ne ocupăm și-a revizuit părerea: “Acuma însă mi se pare ... că nu poate fi decât acel fiu al lui Alexandru cel Bun, Aron, nume în general călugăresc, care s-a făcut apoi, ca să domnească mai mulți ani, Petru Vodă”. Ceva mai jos Iorga comitea o evidentă eroare, când scria că “acest «călugăr» era fiul cuiva care, cu câțva timp în urmă, fusese la Constantinopol și vorbise bailului de foloasele ce ar ieși dintr-o astfel de legătură”⁶².

Eroarea comisă de Iorga - și înaintea lui de I. Bogdan⁶³ - a fost îndreptată de către N. Bănescu. Într-adevăr, în adaosul la actul venețian din 27 aprilie 1435, “caloierus” nu se referă la “dominus Maurocastri”, ci la *tatăl* acestuia. Iar, el, tatăl, a fost cel ce, la Constantinopol, l-a vizitat în taină pe bailul Marino Zane, invitându-i pe venețieni să reînnoade legătura comercială cu Moldova, prin Cetatea Albă⁶⁴. În

⁶¹ N. Iorga, *Noi descoperiri privitoare la istoria românilor*, în Idem, *Studii asupra evului mediu românesc*, ed. cit., p. 223 - 224 și cele două anexe, p. 226 - 227.

⁶² *Ibidem*, p. 224; vezi și Idem, *Chilia și Cetatea Albă*, p. 93. De curând, ipoteza lui Iorga a fost îmbrățișată de Octavian Iliescu, *Les armoiries de la ville d'Asprokastro et leur origine byzantine*, în *Etudes byzantines et post-byzantines*, II, recueillies et publiées par E. Popescu, O. Iliescu et T. Teoteoi, București, 1991, p. 161 - 163.

⁶³ I. Bogdan, *Inscripțiile de la Cetatea Albă*, p. 344.

⁶⁴ N. Bănescu, *Maurocastrum - Mo(n)castro - Cetatea Albă*, în AARMSI, s. III, t. XXII, 1939-1940, p. 167 - 168.

consecință, Bănescu a respins ipoteza nouă a lui Iorga, care vedea în “călugăr” pe viitorul domn Petru Aron, întorcându-se în schimb la identificarea mai veche, cu “popa” Iuga, căruia un act din 7 decembrie 1436, emis de domnii-asociați Ilie și Ștefan, îi spune “Iuga protopop”⁶⁵. Mergând mai departe, presupunea că fiul protopopului Iuga, acel “dominus Maurocastri”, în numele căruia l-a contactat pe bailul venețian, trebuie să fie viitorul mare logofăt Mihul, nimeni altul decât cel ce în 1456 a dus sultanului Mehmet II actul de închinare a Moldovei. Numai că, în perioada de care ne ocupăm, documentele vorbesc de Mihul (Mihail) doar în calitate de “pisar” sau “gramatic”, abia de la jumătatea deceniului următor primind titlul de “logofăt”⁶⁶.

În altă ordine de idei, deosebit de prețioase ni se par discuțiile purtate de cei trei istorici amintiți cu privire la sensul pe care l-a acoperit titlul de “dominus Maurocastri”, folosit atât în actele genoveze, cât și în cele venețiene. Astfel, pentru N. Bănescu, această formulă îl desemna pe “dregătorul orașului” (subl. lui N. B.), ea neputându-se cu nici un chip aplica domnului Moldovei. Adică, potrivit lui I. Bogdan, era vorba de pârălăb, dregător domnesc însărcinat cu întreținerea și apărarea cetății, dar și cu atribuții administrative și judiciare ce se extindeau asupra ținutului dependent de ea. Dar tot I. Bogdan făcea o distincție între pârălăb și județul și pârgarii, care cârmuiau nu cetatea, ci orașul de la Cetatea Albă. Și asta pe temeiul unui act genovez din 1455, în care, după el, aceștia ar fi fost indicați sub forma *jupanus et seniores* (textul exact este acesta: ... *imo, ut vulgo creditur, comissione rectorum loci illius, quos jupanos vocant, et seniorum*)⁶⁷. Astfel - cităm în continuare din I. Bogdan -, “dacă genovezii nu vor fi confundat cumva « funcțiunea » județului cu « titlul onorific » de jupan - ce i se dădea în vorbire, ca oricărui funcționar mai înalt, - am avea de înregistrat pentru Cetatea Albă această particularitate că «județul» sau « șoltuzul » ei se numia *jupan*, ceea ce nu găsim în alte orașe, nici în Moldova, nici în țara Românească”. Iar din această evoluție semantică a cuvântului “jupan” deducea existența la Cetatea Albă, oraș cu populație amestecată, stăpânit de moldoveni împreună cu genovezii, existența unor “forme de organizație deosebite de tipul clasic al târgurilor moldovenești”⁶⁸.

Distincția făcută de I. Bogdan, în cazul Cetății Albe, între dregătoria de pârălăb - reprezentantul domniei - și cea de județ sau șoltuz al orașului, care aici ar fi purtat denumirea de “jupan”, nu poate fi, însă, acceptată. Și iată de ce. Cel de-al doilea pârălăb de Cetatea Albă cunoscut nominal, Iurghici, figurează întâia oară menționat în sfatul domnesc la 6 martie 1443 sub forma: “credința panului Iurghici, pârălăb de Cetatea Albă”⁶⁹. El are deci înaintea numelui titlul de “pan”, care era conferit în actele de

⁶⁵ *Ibidem*, p. 175 - 176; actul menționat, în DRH, A, I, nr. 165, p. 232.

⁶⁶ N. Bănescu, *op. cit.*, p. 177; cf. N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV - XVII)*, București, 1971, p. 279. Pentru biografia de “om de afaceri” a boierului Mihul, care însă se derulează și ea mai târziu, vezi N. Iorga, *Opere economice*, ed. cit., p. 514 - 516. Identitatea pârălăbului din 1435 cu Mihul a fost adoptată fără rezerve și de Matei Cazacu, care, mai mult, crede că tot el deținea această dregătorie și în 1440 (*A propos de l'expansion polono-lituanienne au Nord de la Mer Noire aux XIVe - XVe siècles*, în *Passé turco-tatar, présent soviétique. Etudes offertes à Alexandre Bennigsen*, Paris, 1986, p. 114, *infra*).

⁶⁷ I. Bogdan, *op. cit.*, p. 346 și 348 - 349; N. Bănescu, *op. cit.*, p. 175. Actul din mai 1455, cu formularea citată, la N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 32.

⁶⁸ I. Bogdan, *op. cit.*, p. 349.

⁶⁹ DRH, A, I, nr. 225, p. 316; vezi și N. Iorga, *Chilia și Cetatea Albă*, p. 99 - 100, precum și I. Bogdan, *op. cit.*, p. 328 - 329.

cancelarie moldovenești tuturor marilor boieri, membri ai sfatului. În schimb, au ieșit la iveală, relativ recent, două acte notariale genoveze, redactate la Constantinopol și Pera, în 30 ianuarie și, respectiv, 8 martie 1453, în care același personaj este amintit în chipul următor: "Dominus Georgici Inpanus Vlacus" (cu varianta, în al doilea act: "Gergici")⁷⁰. Așadar, pentru genovezi, el era "jupan Iurghici", așa cum îl cunoscuseră pe când deținea dregătoria de pârcălab de Cetatea Albă⁷¹. Rămâne în consecință valabilă numai observația lui Nicolae Iorga, după care, la Cetatea Albă, "pârcălabii erau numiți «jupan» de genovesi, cari par a fi voit astfel să-i osebească de obișnuinții dregători ai domniei"⁷².

Revenind la chestiunea care ne interesează, înseamnă că acel "dominus Maurocastri", pomenit în actul venețian din 1435, era fără doar și poate pârcălabul de Cetatea Albă. Precizările pe care le vom face în continuare sunt în număr de două. Cea dintâi este de natură cronologică și privește momentul când a avut loc întâlnirea secretă de la Constantinopol între acel "călugăr" și bailul venețian.

Andrei Pippidi a atras de curând atenția că momentul cu pricina poate fi stabilit în funcție de datele între care Marino Zane este atestat în exercițiul de bail în capitala bizantină, potrivit listei întocmite de Chryssa A. Maltezou⁷³. Or, aceste date sunt: 11 mai 1432 - 1434⁷⁴. Această precizare cronologică nu este deloc lipsită de noimă, deoarece indică în mod clar inițiativa moldovenească drept o reacție anti-genoveză, în strânsă legătură cu ceea ce Șerban Papacostea a demonstrat a fi fost "revolta anti-genoveză din anii 1433 - 1434 din bazinul pontic". Într-adevăr, pe fundalul unui nou război venețiano-genovez, izbucnit în aprilie 1431, în februarie 1433 locuitorii greci din Cembalo, port de pe coasta sudică a Crimeii, s-au răsculat și au ocupat fortul genovez care domina orașul. Faptul s-a produs din îndemnul prințului Alexis de Mangop, la rândul lui instigat de venețieni, dar și de tătarii din Chersonesul Tauric. Concomitent, genovezii de pe litoralul pontic au avut de înfruntat ostilitatea autorităților imperiale din Trebizonda, a cărei "miză" era chestiunea castelului Leontokastron, fost al genovezilor, dar distrus de acestea (și pe care întârziiau să-l reconstruiască). De asemenea, chiar împăratul bizantin Ioan al VIII-lea Paleologul a intrat în conflict cu genovezii din Pera, din pricina comerțului practicat de aceștia, iar la înapoierea flotei comandate de Carlo Lomellino din Crimeea - unde recucerise Cembalo -, adică prin august-septembrie 1434, ea a atacat Constantinopolul, fiind însă respinsă de bizantini⁷⁵. Iată deci tabloul unor reacții "în

⁷⁰ Ausilia Roccatagliata, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Pera e Mitilene*, t. I, *Pera, 1408 - 1490*, Genova, 1982, nr. 25, p. 92 și nr. 34, p. 107. Am corectat lectura "Inpanus" prin *Iupanus*, în articolul nostru *Au temps de la chute de Constantinople: nouvelles données sur les relations roumano - génoises*, în RRH, XXIII, 1984, 4, p. 329 - 330.

⁷¹ Meritul identificării cu fostul pârcălab Iurghici revine lui E. Oberländer - Târnoaveanu, *Moldavian merchants and commerce in Constantinople in the 15th century in the "Book of Accounts" of Giacomo Badoer*, în *Etudes byzantines et post-byzantines*, II, p. 169.

⁷² N. Iorga, *Noi descoperiri privitoare la istoria românilor*, p. 223.

⁷³ Andrei Pippidi, *Din nou despre inscripțiile de la Cetatea Albă*, în vol. *In honorem Paul Cernovodeanu*, ed. Violeta Barbu, București, 1998, p. 79.

⁷⁴ Chryssa A. Maltezou, *Instituția bailului Veneției la Constantinopol (1268 - 1453)* (în lb. greacă), Atena, 1970, p. 123.

⁷⁵ Vezi studiul lui Șerban Papacostea, *Une révolte antigénoise en Mer Noire ...*, p. 279 - 280 și 285 - 290; Peter Schreiner, *Venezianer und Genuesen während der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts in Konstantinopel (1432 - 1434)*, în "Studi Veneziani", XII, 1970, p. 362 - 368; Sandra Origone, *Bisanzio e Genova*, p. 174 și, mai ales, p. 244 - 245 (pentru ambasada bizantină la Genova, care a expus condițiile împăratului Ioan VII în vederea stingerii conflictului

lanț”, cum le-a denumit Șerban Papacostea, și în cadrul cărora se înscrie de bună seamă și invitația adresată de acel “călugăr” moldovean venețienilor de a veni la Cetatea Albă.

A doua precizare pe care dorim s-o facem ține de rangul “călugărului” care a discutat cu bailul Marino Zane. Oare numai în calitate de părinte al pârcălabului Cetății Albe ? Actul venețian din 1435 vorbește de privilegii ce aveau să fie acordate ulterior negustorilor venețieni. Or, acestea erau “apanajul” domniei⁷⁶. Ceea ce ne face să bănuim că acest “călugăr” însuși juca un anume rol la curtea domnească.

Lăsând la o parte chestiunea propriu-zisă a identității personajului cu pricina, din discuția pe care am evocat-o mai sus am reținut ipoteza că s-ar putea să avem de-a face cu un “protopop”. Și, adăugăm noi, nu cu unul oarecare. Spre a înțelege ceea ce vrem să sugerăm trebuie să reflectăm la chipul în care a fost alcătuită delegația Moldovei, care a participat la conciliul de la Ferrara - Florența. Odată ce decizia de participare a fost luată la Constantinopol, au fost trimise solii, cu scrisori “imperiale și patriarhale” în țările ortodoxe. Cum s-a procedat, însă, în privința Moldovei ? Iată ce spune Sylvestros Syropoulos, în “Memoriile” sale: “Pentru Moldovlahia se încredinșase misiunea mitropolitului care plecase acolo cu puțin timp mai înainte, mai pe urmă i-au scris din nou acestuia, precum și principelui, așa că de acolo a sosit mitropolitul împreună cu solul Neagoe și cu protopopul”⁷⁷. Dacă recităm cu atenție acest text, ne dăm seama că mitropolitul, un grec, Damian - la fel precum toți ceilalți întâistătători ai Moldovei din răstimpul 1416 - 1453⁷⁸ - rezida, de fapt, la Constantinopol. Această concluzie este întărită de modul în care s-a iscălit “protopopul” pe actul unirii, din 5 iulie 1439: “Protopopul Constantin și vicar al Moldovei ...”⁷⁹. Deci acesta, protopopul Constantin, păstora efectiv în eparhia Moldovlahiei ! Celălalt membru al delegației, boierul Neagoe, reprezenta desigur “puterea seculară”, pe domnii-asociați, Ilie și Ștefan⁸⁰. Dată fiind această împrejurare, bănuim că aceeași va fi fost și poziția deținută de “călugărul” care a discutat cu bailul Marino Zane câțiva ani mai devreme. Și așa se explică ușor însăși prezența lui la Constantinopol⁸¹.

Pe de altă parte, ne putem întreba dacă inițiativa invitării venețienilor la Cetatea Albă nu a fost cumva sugerată chiar de bizantini. Cu privire la cauza conflictului genovezo-bizantin din 1434, Laonic Chalcocondil afirmă laconic: “Dar împăratul de la Bizanț, Ioan, avea război cu genovezii dintr-o astfel de pricină în legătură cu comerțul

cu Peră).

⁷⁶ Așa cum a observat, pe bună dreptate, N. Bănescu, *op. cit.*, p. 178.

⁷⁷ FHDR, IV, București, 1982, p. 373 (trad. T. Teoteoi).

⁷⁸ Vezi Mircea Păcurariu, *Liste cronologice ale ierarhilor Bisericii Ortodoxe Române*, extras din BOR, XCIII, 1975, 3 - 4, p. 13; Steven Runciman, *Manuel II and the See of Moldavia*, în: *Kathegetria: Essays presented to Joan Hussey for her 80th birthday*, ed. by J. Chrysostomides, Camberley, Surrey, 1988, p. 520; Cf. Emilian Popescu, *Compléments et rectifications à l'histoire de l'Eglise de Moldavie à la première moitié du XVe siècle*, în vol. *Christianitas daco-romana*, Buc., 1994, p. 461 - 470.

⁷⁹ Vezi P. Ș. Năsturel, *Câteva însemnări despre sinodul de la Florența*, în MO, XI, 1959, 9 - 12, p. 646 - 647.

⁸⁰ Pentru identificarea lui cu logofătul Neagoe, vezi C. Auner, *Moldova la soborul de la Florența*, în RC, IV, 1915, 3, p. 396 - 397.

⁸¹ Matei Cazacu crede “qu'il faut la mettre en relation avec la venue du légat du pape Cristoforo Garatoni” (*op. cit.*, loc. cit.). Pentru prima misiune a acestuia în Imperiul bizantin, din 1433, vezi N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, II, Paris, 1899, p. 2.

Galatei < = Pera >⁸². A fost, de bună seamă, una din multele încercări de a limita concurența devastatoare pe care genovezii din Pera o făceau negustorilor greci, supuși ai împăratului și care dăuna, implicit, și finanțelor imperiale⁸³.

Să ne gândim, totodată, la faptul că reexaminarea recentă a faimoasei inscripții din 1440, de la Cetatea Albă - redactată, cum se știe, *în limba greacă!* - a pus în lumină elemente de sorginte bizantină, anume titlurile de *hypatos* și *magistros*, care însoțesc numele voievodului moldovean Ștefan și, respectiv, cel al pârcălabului care a privegheat atunci lucrările de întărire a cetății⁸⁴. Iar numismatul Octavian Iliescu, care a supus unui nou examen reprezentările de pe monedele descoperite la Cetatea Albă - o emisiune locală, pe care iarăși numele cetății, de pe revers, este în forma greacă: *Asprokastron !* -, susține că imaginea de pe reversul monedelor, o cruce greacă "légèrement pattée, quelques fois cantonnée de quatre globules", nu este în realitate crucea genoveză, așa cum s-a crezut, ci are o origine "nettement byzantine, ce qui est confirmé par la présence du nom byzantin de cette même ville dans la légende qui l'entoure"⁸⁵. Cum tipul iconografic al bourului, emblema heraldică a Moldovei, de pe aversul aceluiași monede de bronz, este databil după 1410⁸⁶, ne aflăm deci în prezența a încă unei mărturii a puternicei înrăuriri bizantine ce se exercita în continuare, în plin secol al XV-lea, în vechea posesiune de la limanul Nistrului. Să fie oare exagerată, în aceste condiții, bănuiala că întâlnirea de la Constantinopol între acel "călugăr" și bailul venețian a fost sugerată, dacă nu cumva chiar pregătită, de către autoritățile bizantine ?

Din fericire, pentru intervalul în care venețienii au făcut escală la Cetatea Albă dispunem de un izvor extrem de prețios: registrul de socoteli al negustorului venețian din Constantinopol, Giacomo Badoer, care acoperă răstimpul 2 septembrie 1436 - 26 februarie 1440. Datorită strădaniei lui E. Oberländer - Târnoveanu, care a extras din această "carte de socoteli" datele privitoare la legăturile de afaceri cu spațiul românesc, avem astăzi imaginea unor înfloritoare schimburi comerciale ale negustorilor moldoveni - în primul rând ale celui "jupan Iurghici", viitorul pârcălab al Cetății Albe - nu numai cu negustorii venețieni din Constantinopol, ci și cu cei greci ... Iar acești negustori, în raporturile lor cu venețienii și grecii, sau cu genovezii, apar "perfectly integrated into the juridical, technical, economic and cultural system of the Levantine commercial world of that epoch, ruled by the Italian businessmen. They appear both as creditors and debtors, handle transactions and mandates, conclude contracts, use the services of the bankers and brokers, make associations"⁸⁷. Cum în centrul contactelor de afaceri cu Moldova se afla Cetatea Albă, așa cum rezultă limpede din examinarea registrului lui Giacomo Badoer, înseamnă că, într-adevăr, în anii de care ne ocupăm concurența venețiano-genoveză pe acest sector al litoralului pontic s-a desfășurat liber. Ar mai fi de adăugat și că ulterior anului 1439, când a fost suspendată escula galerei din *muda* pentru *Romania*

⁸² Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice*, trad. Vasile Grecu, București, 1958, p. 172; vezi și P. Schreiner, *op. cit.*, p. 364.

⁸³ Pentru incidente ulterioare, expresie a aceleiași stări de tensiune dintre genovezi și bizantini, vezi Svetlana Bliznyuk, *Genovesi a Constantinopoli alla metà del XV secolo in base a documenti dell'Archivio di Stato di Genova*, în BZ, 90. Band, 1997/I, p. 13 - 23.

⁸⁴ Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 81 - 82.

⁸⁵ Octavian Iliescu, *Les armoiries de la ville d'Asprokastron*, p. 154 și 157 - 159.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 155 - 156.

⁸⁷ E. Oberländer - Târnoveanu, *Moldavian merchants and commerce in Constantinople*, p. 165 - 180 (în special, p. 179).

la Cetatea Albă, venețienii și-au păstrat aici suficiente contacte, din moment ce corespondența cu caracter politic a bailului venețian din Constantinopol cu prințul Alexis de Mangop - adversar al genovezilor ! - ajungea la destinație "via de Mocastro"⁸⁸.

*

Încă de acum un secol Nicolae Iorga sublinia că Cetatea Albă "păstrase oarecare autonomie sub Moldoveni și avea, afară de Pârcălabul domnesc, pecetea sa, jupanii săi și bătrânii săi"⁸⁹. În sprijinul acestui punct de vedere a venit descoperirea numismatică din 1937, acea emisiune de monete făcută la Cetatea Albă, databilă, cum am arătat, după 1410. Și Iorga s-a grăbit să remarce faptul că "frumoasa descoperire" "întărește vechea mea părere că orașul păstra și sub stăpânirea moldovenească un rost de oarecare autonomie, cu « bătrânii » lor"⁹⁰.

La rândul lui, Gh. I. Brătianu s-a alăturat acestei interpretări în întregime, scriind următoarele: "... portul de la vărsarea Nistrului apare în secolul următor <al XV-lea>, în documentele genoveze, ca o comună autonomă, având propria sa monedă (din care s-au găsit exemplare imprimate cu numele orașului și cu blazonul Moldovei), legată de posesiunile domnului moldovean așa cum comunele Flandrei au fost integrate, în aceeași vreme, în statul ducelui de Bourgogne"⁹¹.

Există, însă, un aspect care nu a fost sesizat și care, după părerea noastră, ilustrează la fel de bine precum emisiunea monetară locală statutul special al Cetății Albe în raport cu celelalte târguri și orașe moldovenești din prima jumătate a veacului al XV-lea - comerțul cu sclavi care se practica aici și care era una din îndeletnicirile fundamentale ale negustorilor genovezi. Avem la dispoziție două izvoare în această privință, care se confirmă reciproc. Este vorba mai întâi de mărturia lui fra Bartolomeo di Giano, care afirmă, în 12 decembrie 1438, că pe piața din Constantinopol soseau în fiecare an din Marea Neagră mai mult de treizeci de nave "sclavis plenae", robi vânduți de tătari la prețuri derizorii în Moncastro, la Tana și la Caffa⁹². Așijderea, în "Memoriile" lui Sylvestros Syropoulos, când se descriu condițiile în care au plecat bizantinii de la Veneția, în octombrie 1439, după încheierea lucrărilor conciliului de la

⁸⁸ Vezi Virginia Vasiliev, *Sur la seigneurie de "Todoro" en Crimée au XVe siècle, à l'occasion d'un nouveau document*, în "Mélanges de l'Ecole roumaine en France", 1929, I, p. 335; asupra datării documentului în 1441 sau chiar anterior. vezi A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Mass., 1936, p. 210 - 212. De altminteri și mai târziu, în 1453, un venețian din Creta, Nicolo Polo, făcea mari afaceri la Cetatea Albă, unde se afla fratele său (N. Iorga, *Lucruri noi despre Chilia și Cetatea Albă*, în Idem, *Studii asupra evului mediu românesc*, ed. cit., p. 300 - 301).

⁸⁹ N. Iorga, *Chilia și Cetatea Albă*, p. 116. Cum se observă, inițial Iorga făcea distincție între "pârcălab" și "jupanii" din Cetatea Albă, precedându-l astfel pe I. Bogdan. Dar ulterior, așa cum am arătat mai sus (n. 72), a susținut că cei doi termeni sunt echivalenți în cazul special al cetății - port de la limanul Nistrului.

⁹⁰ N. Iorga, *Noi descoperiri privitoare la istoria românilor*, p. 223.

⁹¹ Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră*, II, ed. cit., p. 232 și p. 250 - 251, n. 52.

⁹² Vezi Agostino Pertusi, *La situazione dell'Europa Orientale dopo la caduta di Smederevo (1439) in una lettera di fra Bartolomeo di Giano*, în vol. *Byzance et les Slaves (Etudes de civilisation)*, Mélanges Ivan Dujcev, Paris, 1979, p. 365; acest izvor a fost folosit de Victor Spinei, *La genèse des villes du Sud - Est de la Moldavie*, p. 226, dar într-un efort de a schița în chip general prezența acestui tip de comerț la Cetatea Albă "encore avant que la ville soit englobée dans les frontières de la Moldavie" și până către mijlocul veacului al XVII-lea (*Ibidem*, p. 225-228).

Florența, putem citi următoarele: “După care am urcat în galere, iar cel ce ne promisese să ne ducă înapoi la Constantinopol cu mult confort, corăbii numeroase și onoruri deosebite, a aranjat în așa mod lucrurile, încât noi am avut pe aceste galere încărcate, tot atât confort și comoditate cât găsesc robii cerchezi sau sciți transportați pe corăbii de la Caffa sau Asprokastron”⁹³.

Acest aspect se înscrie, negreșit, printre elementele care, potrivit lui Robert-Henri Bautier, “explică rolul economic și politic fundamental, jucat într-un anume moment al istoriei mondiale de triumphiul Caffa (sau Tana) - Trebizonda - Moncastro (Akkerman)”⁹⁴.

A FEW NOTES ON CETATEA ALBĂ

Abstract

Among the numerous questions linked to the past of Cetatea Alba there is one concerning the moment when the place came into the possession of Moldavia. A discussion is made of two recently expressed points of view. According to Ștefan Gorovei, this moment should be placed between 1377-1378, in any case before 11 November 1380, when King Louis of Anjou issued a privilege to the merchants of the town of Lwów. According to a more ancient opinion, embraced by the above-mentioned author, the deed in question proves that the town of Lwów obtained at that time the ‘monopoly of the trade with Moldavia’ (C. Racovita). However, a careful look at the text of 1380 will only reveal that Lwów obtained the right of compulsory deposit in relation to the ‘Tatar Road’ (*via tartarica*), which was tantamount to a monopoly over the commercial artery linking Poland to the Italian colonies in Crimea through the north-Pontic steppe, and not through Moldavia.

In a study of 1973, Șerban Papacostea put into light a piece of information from the ledgers of ‘Massaria’ /Massaria = treasury/ of Caffa, according to which in the summer of 1386 a Genoese embassy was sent to the voivodes Constantin and Petru by way of ‘Maocastro’ (Cetatea Alba), ‘occasione guerre de Sorcati’, that is in close relation to the Genoese-Tatar war which was in full swing. In the above-mentioned author’s opinion, Cetatea Alba was no longer under the control of the Tatars in 1386. Otherwise, the Genoese embassy could not have passed through the fortress-port lying at the mouth of the Dnestr. However, information dating to the same year of 1386 mentions a Tatar military chief by the name of ‘Cotobogha’ or ‘Cattabogha’ fighting in the Genoese camp against the Golden Horde. This Tatar prince may very well be ‘Kutlu-Buga’, who after the battle of Sinnic Vodi (Blue Waters) of 1362 or 1363 took refuge and settle in the northern region of the Danube mouths, an area which enabled a thorough control over Cetatea Alba as well.

⁹³ FHDR, IV, p. 381 și 383. Pentru comerțul de sclavi din bazinul pontic, care însă ar fi avut în epoca de care ne ocupăm drept “punct de plecare obligatoriu” doar Caffa, vezi Șerban Papacostea, *Une révolte antigénoise*, p. 282 - 283; asupra diminuării acestei îndeletniciri a genovezilor din Marca Neagră la mijlocul veacului al XV-lea, când centrul de greutate s-ar fi transferat în insula Chios, vezi Jacques Heers, *Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1961, p. 370 - 371. Totuși, J. Heers, pe temeiul unei mărturii din 1455, când o singură navă a transportat la Chios un număr de 114 sclavi din Crimeea, aprecia ca “à lui seul” acest număr dovedește că traficul era încă “tres intense”.

⁹⁴ R. H. Bautier, *op cit.*, p. 275. Menționăm că Șerban Papacostea a socotit, pe bună dreptate, că existența privilegiului moldovenesc pentru genovezii din Maurocastrum este “sigură”, deducând că însuși episodul din 1435 - hotărârea Senatului Veneției, de care ne-am ocupat și noi - dovedește că unul din elementele acestui act “a fost excluderea venețienilor din comerțul regiunii” (*Genovezii din Marea Neagră și integrarea Europei Centrale în comerțul intercontinental*, p. 480).

Therefore, the overthrowing of Tatar domination can no longer be placed definitely before 1386, but rather sometime later, around 1391.

A further paragraph of the present study focuses on the privilege awarded by Voivode Alexander the Good to the Genoese of Caffa in 1409. Bogdan Petriceicu Hasdeu pretended to have seen the related document in a private collection in Odessa, in the middle of the nineteenth century. However, no further reference has been made to it ever since. Furthermore, Nicolae Iorga expressed his doubts about the very existence of such a privilege. As a rule, Romanian historians gave little weight to the context in which B. P. Hasdeu mentioned the deed of Prince Alexander the Good. However, a careful analysis of this context pleads in favor of the veracity of the assertions concerning the privilege whereby the Genoese of Caffa were given the right to be represented by a consul and own a warehouse at Cetatea Alba.

A third question stems from the invitation of the Venetians to Cetatea Alba, not long before 1435, an act of open hostility against the Genoese on the north-Pontic shore. The author of this invitation, which was made in secret at Constantinople, was a monk (*qui caloierus est*) who, more importantly, was the father of the *părcălab* of Cetatea Alba (*dominus Maurocastri*). The exact identity of this 'monk' is still a question open to debate. The author of the present study believes that he may have held the position of vicar of the Metropolitanate of Moldavia and shepherded the eparchy of Moldovlachia, under the circumstances in which metropolitans of the time were all of Greek origin and resided most of the time in Constantinople.

ITINERARIUL DANUBIANO - PONTIC ȘI REALITĂȚI BALCANICE ÎN RELATĂRILE CĂLĂTORILOR GERMANI (SECOLUL AL XVI-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVII-LEA)

ILEANA CĂZAN

Expansiunea Casei de Austria spre Europa Centrală și de sud-est a devenit o realitate din epoca împăratului Maximilian I, care, la moartea lui Matia Corvin, încercase să obțină sprijinul lui Ștefan cel Mare pentru a ocupa tronul Ungariei.

După 1526 pentru Ferdinand de Austria interesul pentru sud-estul Europei, mai ales pentru bazinul pontic, a devenit o preocupare politică permanentă. Conflictul cu Imperiul Otoman a avut în subsidiar și lupta pentru controlul cursului mijlociu și inferior al Dunării și chiar al bazinului pontic.

Planurile de luptă antiotomană în secolul al XVI-lea, țesute de Casa de Austria, nu au neglijat nici un moment cursul Dunării, Balcanii și Marea Neagră. Cucerirea Constantinopolului și preluarea Strămtorilor a fost leit-motivul care a animat toate aceste planuri, care s-au dovedit a fi utopice. Pentru toate aceste motive lumea germană a început să devină tot mai interesată de cunoașterea unui rival de temut, despre care, la începutul secolului al XVI-lea, informațiile erau vagi, dacă nu chiar fanteziste.

Încercăm în cele ce urmează să surprindem evoluția informației vehiculate în Imperiul german, având drept subiect lumea otomană. De la început trebuie delimitate două paliere: cel al propagandei oficiale – ce rămâne cu obstinație ostilă celui mai de temut dușman al Imperiului – și cel al informației spontane, necenzurată politic, care evoluează de la relatări insuficient fondate, de la zvonuri și impresii incorect formate, din lipsă de cunoaștere, la o descriere relativ obiectivă, străbătută de curiozitatea științifică specifică epocii Renașterii.

În rândul publicațiilor care au pregătit opinia publică din Imperiul german pentru lupta cu turcii, cea mai mare răspândire au avut-o periodicele epocii, așa numitele *Neue Zeitung*. În limbajul vremii ele desemnau “noutatea [știrea] de ultimă oră”. Cea mai veche ediție păstrată este cea din 1502, care evoca pentru cititorii din Imperiul german, confruntarea dintre Ungaria, Veneția și Imperiul otoman și luptele date pentru insula Mytilene¹.

Aceste *Neue Zeitungen* urmăreau să impresioneze, în orice chip opinia publică germană, înspăimântând-o în scopul de a o convinge de necesitatea luptei antiotomane. Din această cauză otomanii sunt în mod constant prezentați ca niște păgâni, mai răi decât diavolii. Comportamentul inuman aplicat creștinilor este unul dintre subiectele preferate

¹ *Neue Zeitung von Orient und Aufgange*, editat de Hans Bockwitz, Leipzig, 1920, 2 p.

ale acestor publicații. În 1556 se publica o scrisoare a sultanului Süleyman I către Ferdinand de Austria. Scrisoarea era evident o contrafacere și era plină de invective la adresa celui care gira conducerea Imperiului german. Sfârșitul conținea o amenințare cutremurătoare. Sultanul care “este D-zeu pe Pământ” va nimici totul în calea sa, va arde, va omorî și va lua totul în stăpânire iar pe “creștinii tăi îi voi trage în țeapă, îi voi ciopârți și îi voi arunca pe veci în iad. Pe copiii voștri îi voi omorî ca pe niște căței, iar... pe femeile voastre... le voi necinști”.

La polul opus, orice victorie a creștinilor în lupta cu turcii devenea un prilej de prezentări triumfaliste și de propagandă religioasă, victoriile fiind atribuite în primul rând voinței divine ce dorea să îi pedepsească pe “necredincioși”². Așa era cazul succesorilor reputate în Mediterană de împăratul Carol al V-lea, începând din 1532 până în 1535³ sau cu descrierea asediului cetății Petrina (1594), când creștinilor nu le venea să creadă că au reușit să îi învingă și să-i alunge pe asediatori, fără o prea mare vărsare de sânge. Cel care relatea știrea considera că totul a fost o minune dumnezeiască, prin care s-a arătat creștinilor că Dumnezeu nu și-a întors fața de la ei⁴. Bucuria și recunoștința au fost atât de mari încât creștinii au înconjurat cetatea în genunchi pentru a-i mulțumi lui Dumnezeu pentru ajutorul dat.

În 1533 o asemenea propagandă religioasă, bine venită pe fondul progreselor înregistrate de Reformă, făcea obiectul unui alt *Neue Zeitung*, în care se prezenta dorința “regelui David” al Etiopiei de a se alia cu Carol al V-lea și cu papalitatea, prin intermediul regelui Portugaliei. Acesta era momentul să se reamintească vechimea credinței creștine în Etiopia și pericolul tiraniei otomane ce amenința deopotrivă Europa și Africa⁵.

Propaganda oficială a păstrat până la sfârșitul secolului al XVI-lea același ton și este suficient să amintim publicațiile din 1566, 1591 și 1595, scrise în timpul sau în preajma unor mari confruntări cu otomanii. În 1566 turcii erau descriși ca exercitând o “tiranie fără suflet”, fiind niște “câini turbați”, ...”însetați de sânge”⁶. Foaia de titlu a publicației care anunța campania otomană prezenta ororile făcute de tătari, aliații de nădejde ai otomanilor, vârful de lance al avangardei sultanului. Se spunea că aceștia au

² *Neue Zeitungen des Türckischen Keisers Absagsbrieff so er newlich dem Romischen Könige Ferdinando bey seinem Legaten zugestanden*, f.1., 1556, 2 f.

³ *Neue Zeitung und warhafte anzeygung wie die Streiffendrott des Türckischen Tyrannen und verfolger des Christlichen pluts auff hilff und Gnad des allmechtiger Gots durch die unsern erlegt und umgebracht am 18 Septembris geschen*, f. 1., 1532 și *Neue Zeitung von keiserlicher Maiestät von dem türcken dem grossen Sophi...aus Venedig gen. Augsburg geschriben* 1535, Augsburg, 13 și 26 martie 1535.

⁴ *Neue von Gott herlichene Victoria und Zeitung welchermassen aber mal in Krabaten und Windisch Land der Rom Kay. May. unsers allgernedigsten Herr und Kriegs Volck etliche Vestung und Granitz Heuser unter der Erwohlten Kon. Mit. und in Polen und Maximilian zu Österreich... dadurch (Got Lob) die Christenheit nun mehrers erweitertert, auch das schöne und herrliche Land Duropolia sampt andern des Österreichischen Fürstenthumber und Landen ... widerumb in unsern gewalt gebracht worden auß dem Christlichen Veldlager vor Petrina*, Wien, 1594

⁵ *Neue Zeitung die Werbung so Davidat der König auß Ethiopia welchen man bei uns gewonlich Priestern Johan oder Prethogiam nent, bei dem allerbey eigsten in Got Vater, Herrn Clement Bapst dem siebenden seines namens mistsampt demutiger gehorsame thun lassen*, broșură, datată 1532-1533.

⁶ *Neue Zeitung vom XXI. Augusti auß Wien*, Anno 1566, Augsburg, f. a3.

atacat satele și au ucis cu sânge rece numeroși “creștini nevinovați, femei și copii mici, lovindu-i fără îndurare, iar tot ceea ce au lăsat în urma lor a fost ars până la temelii⁷. În aceeași publicație se introducea, în scopuri propagandistice, ideea că sultanul era urât chiar la el acasă pentru comportamentul său tiranic. Se făcea aluzie la ambasada otomană sosită la Viena în 1565, prilej cu care austriecii rămâneau uimiți de bogăția ostentativă a ambasadorilor. Aceștia se dovediseră a fi deosebit de prietenoși, ei înșiși, se spunea în *Neue Zeitung* erau îngroziți de “tirania nesuferită și fără suflet a bătrânului câine”, de care se temea toată lumea, nu numai “bieții creștini nevinovați”, ci și proprii săi slujitori. Acesta nu se sfiise să verse sângele propriului său fiu, care fusese sugrumat chiar în fața sa⁸. Episodul, pe deplin adevărat, se referea la asasinarea lui Mustafa, fiul cel mare al sultanului.

La sfârșitul secolului tonul publicațiilor de propagandă se schimba. Deși din 1593 Imperiul se va confrunta din nou, în “Războiul cel lung” cu otomanii, mobilizarea la lupta cu turcii nu mai avea același ton de ură viscerală. Adeseori situația grea din centrul și sud-estul Europei era văzută ca un rezultat firesc al unei nepăsări prea mari, manifestate de occidentali timp de două secole, în fața înaintării forțelor otomane. În 1591 un alt *Neue Zeitung* făcea o trecere în revistă a marilor puteri ale zilei, precum și a situației conflictuale dintre Imperiul german și otomani. Punctul de confruntare era Ungaria, despre care se spunea că se întinsese, în vechime, de la Munții Carpați și de la Marea Neagră până la Marea Adriatică și la granițele Italiei. Dar faptul că Ioan Zápolya (în text contele de Zips) l-a chemat pe sultanul Süleyman I ca să arbitreze conflictul cu Ferdinand nu a făcut decât “să îi îndrepte și să îi împingă pe turci spre Germania”⁹. Notarea evenimentelor începea cu anul 1516, anul campaniei lui Selim I în Egipt. Victoriile otomanilor erau consemnate pe un ton neutru, asemănător pentru descrierea tuturor conflictelor europene din secolul al XVI-lea. Doar concluzia era clar favorabilă Casei de Austria: “între toate regatele și țările Creștinătății numai Imperiul german, condus de Casa de Austria a rămas întreg și bine păzit”¹⁰.

În 1598 Ioann Sturmii publica la Jena *De bello versus Turcas perpetuo administrando ad Rudolphum II. Romanorum Imperatorem Augustum Comentariorum sive sermones tres*. Lucrarea a fost concepută ca un șir de trei predici care să explice contemporanilor de ce otomanii erau dușmanii neîmpăcați ai Imperiului german. Autorul folosea prilejul ca să prezinte un tablou general al situației politice a epocii, în care “acești dușmani vor începe, vor înfăptui lucruri atât de grave și își vor spori îndrăzneala până într-atât, încât dacă Dumnezeu nu oprește asta, vom vedea în câțiva ani că vor fi devenit stăpânii întregii Europe”¹¹. Peste această observație generală, la toți învățații secolului al XVI-lea, autorul se simte obligat să explice cauzele expansiunii otomane.

În primul rând autorul considera pe creștini mai răbdători, pentru că ei ghidându-se după faptele Apostolilor și după Evangheliile, au suportat cu resemnare calamitățile și faptul că frați de ai lor au fost supuși la suplicii de către cuceritori și nu au

⁷ *Ibidem*, f. a1-2.

⁸ *Ibidem*, f. a3.

⁹ *Neue Zeitung oder Kurtzer Discurs von der gantzen Welt und was endlich darauf erfolgen werde*, Görlitz, 1591, f.B1.

¹⁰ *Ibidem*, f. B2.

¹¹ Ioannis Sturmii, *De bello ad versus Turcas perpetuo administrando ad Rodolphum II. Romanorum Imperatorem Augustum commentarii, sive sermones tres*, Jenae, 1598, f.63.

luat armele decât prea târziu, când nu se mai putea face mare lucru¹². Era o explicație frumoasă pentru o pasivitate vinovată a Occidentului care nu a luat atitudine decât atunci când pericolul s-a apropiat periculos de mult de granițele Imperiului și ale Papalității.

A doua cauză ar fi fost aceea că mulți principii creștini au tratat cu turcii, deși “s-a constatat barbaria lor și cât sunt de periculoși”.

În al treilea rând turcii își extinseseră stăpânirea în Europa, Asia și Africa pentru că li se permisesse să cucerească teritorii care i-au adus în imediata vecinătate a Imperiului.

A patra cauză era văzută în fanatismul religios al otomanilor, care urmează învățătura lui Mahomed, “pe care îl preamăresc zilnic”. O asemenea fervoare religioasă era, deja, de mult/străină creștinilor. De aceea Ioann Sturmius considera că singura soluție nu putea veni decât de la ajutorul divin, care să sporească forțele creștinilor, într-un moment în care otomanii cuceriseră o bună parte din Europa, plus teritorii din Africa și Asia. Interesant este faptul că între cei care luptaseră cu sorți de victorie împotriva turcilor erau trecuți și românii, alături de figuri ilustre ale secolului XV și XVI. “Urmând exemplul lui Uzun Hassan, palatinul Moldovei, Ștefan, i-a înfrânt pe turci, în numita Moldova și în Valahia, pe Dunăre”¹³. Regele Ungariei, Mathia Corvin fusese și el ajutat “cu multe forțe din Valachia”, iar el împreună cu Ștefan invadaseră Bosnia, provocând turcilor multe pagube¹⁴. Este clară confuzia dintre expediția lui Vlad Țepeș, din 1574, în Bosnia, întreprinsă în folosul regelui Ungariei și persoana lui Ștefan cel Mare, dar important este faptul că după peste 100 de ani istoriografia occidentală păstrase amintirea luptelor duse de Ștefan cu turcii, ca fiind un episod glorios al creștinătății în lupta cu Islamul. Cu aceeași ocazie Sturmius menționează că Transilvania era Dacia de odinioară¹⁵.

Autorul trece, în cea de a doua predică, la invective directe la adresa celor care ar fi trebuit să vegheze la securitatea Europei. El credea cu tărie că profeția lui Daniel viza cel de la patrulea Imperiu ca fiind Imperiul german, care a “transferat puterea din Italia și din cetatea eternă Roma în Germania”¹⁶, dar acest transfer de putere fusese în defavoarea autorității imperiale, care devenise din ce în ce mai slabă. “Împărații timpului nostru nu sunt în stare să răzbune în Polonia onoarea Imperiului¹⁷ și nici să apere Ungaria împotriva forțelor otomane, ce o amenință”¹⁸. În timp ce Papalitatea își mărea veniturile Imperiul era tot mai sărac. Împăratul avea tot mai puține venituri, rămânând, anual cu tot mai puțină armată, fără ajutoare de la principii, fără terenuri agricole și păduri, fără posibilitatea de a aduna provizii suficiente pentru soldați¹⁹.

În opoziție sunt enumerate sursele forței otomanilor. În primul rând pasivitatea creștinilor a sporit îndrăzneala turcilor. În plus deși credința turcilor era “spurcată”,

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*, f.81.

¹⁴ *Ibidem*, f.87.

¹⁵ *Ibidem*, f. 91.

¹⁶ *Ibidem*, f.104.

¹⁷ Este vorba despre lupta pentru tronul Poloniei care a început în 1572 la moartea lui Sigismund al II-lea, luptă în care Habsburgii ar fi dorit să asigure tronul acestei țări unui membru al familiei, pentru a putea controla efectiv răsăritul și centrul Europei. Lupta nu s-a încheiat decât în 1587, când tronul Poloniei a fost ocupat de un membru al dinastiei suedeze Vasa.

¹⁸ *Ibidem*, f. 105.

¹⁹ *Ibidem*.

trebuia luat în considerare faptul că sultanul o impune cu toată severitatea și el însuși era un credincios fervent. Orice erezie se pedepsea cu moartea și “era de admirat că deși sunt pe o cale greșită se supun autorității supreme” în stat²⁰. Religia dădea forța de coeziune a armatei, grupată în jurul sultanului. La ei sperjurul, calomnia, blestemele și toate faptele detestabile erau pedepsite cu severitate. Pentru a atenua impresia de obiectivitate pe care o degaja descrierea lui Sturmius, acesta revenea asupra durității otomanilor, ce îi făcuse să fie urâți de toate popoarele oprite; aceștia erau cruzi, luau copiii de la părinți și îi transformau în sclavi; nici musulmanii nu aveau un trai prea bun, cei nobili puteau oricând să cadă în dizgrație și să intre în cea mai de jos servitute²¹.

Dincolo de propaganda mai mult sau mai puțin ostilă și de răspândirea unor cunoștințe livrești despre Imperiul Otoman, contactul direct cu realitățile otomane s-a făcut prin intermediul ambasadorilor Casei de Austria și al celor care îi însoțeau.

În 1530 pleca spre Constantinopol prima ambasadă extraordinară, trimisă de Ferdinand de Austria în scopul de a-l convinge pe sultan de a-și retrage sprijinul militar și politic acordat lui Ioan Zápolya și de a-i recunoaște titlul de “rege al Ungariei”. Ambasada era formată din Joseph Lamberg și Niklas Jurišič (Jurischitz). Descrierea călătoriei a fost făcută, însă, de Benedict Cuperišič (Cuperischtz), un sloven, angajat pe post de *lateinische tulmetsch*²².

Suita ambasadorului pleca de la Viena la 12 august 1530, străbătea drumul prin Ungaria pe Dunăre și ajungea în Bosnia la 12 septembrie. Aici “voievodul” Murat îi întâmpina cu 100 de cai cu harnașamente scumpe făcându-le “o primire atât de frumoasă și de onorabilă”, într-un mic sat de graniță, numit Khanitza²³. În ciuda atenției pe care le-a acordat-o Murat-pașa, Cuperišič nu trecea cu vederea situația grea a creștinilor din teritoriile ocupate de otomani.

În cuvântul său introductiv autorul atrăgea atenția că puțini sunt occidentalii care se gândeau la pericolul pe care îl reprezintă “dușmanii credinței creștine, care în atât de puțini ani au impus prin forță o tiranie insuportabilă atât de multor regate creștine, care se află cu pământul și oamenii lor în puterea acestora, care se pregătesc pentru încă noi cuceriri în întreaga creștinătate, dar mai ales asupra națiunii germane”. Aceste cuceriri, considera Cuperišič, nu erau doar din vina otomanilor, ele se datorau “de cel mai multe ori și prostiei omenești și de și mai multe ori pedepsei dumnezeiești, trimisă nouă, celor care nu luăm în seamă necazurile și pericolele ce ne pândesc în viitor și luăm prea puțin în seamă învățăturile, stârnind mânia lui Dumnezeu, astfel încât pedeapsa se află chiar la ușa noastră...”²⁴. “Tirania turcilor” era pedeapsa meritată pentru creștinii care nu manifestau nici un fel de milă și de compasiune pentru frații lor de credință, căzuți în mâinile cuceritorilor. Cuperišič considera că adevăratul ajutor nu se află decât în mâna creștinilor care ar trebui cu toate forțele lor să se unească pentru a-i alunga pe otomani, pentru a-și apăra soțiile și copiii, viețile și bunurile lor.

Gânduri similare îi erau stârnite și la întâlnirea cu convoaiele de copii, trimiși la Constantinopol, acel “tribut al sângelui”, datorat de neamurile creștine, care trimiteau

²⁰ *Ibidem*, f. 109.

²¹ *Ibidem*.

²² Benedict Cuperischtz, *Itinerarium der Botschaftesreise des Joseph von Lamberg und Niklas Jurischitz durch Bosniein, Serbien, Bulgarien nach Konstatinopel, 1530*, Innsbruck, 1910, p.19.

²³ *Ibidem*, p.33.

²⁴ *Ibidem*, p.20

anual pentru trupele ieniceri ”cei mai frumoși, mai sănătoși și mai inteligenți băieți, între 7 și 10 ani”²⁵.

Slovac de origine, traducătorul ambasadei din 1530 a intrat ușor în vorbă cu populația din Bosnia și acesta nota cu regret că oamenii de aici își pusese ră toate speranțele și toată încrederea în armatele imperiale, în ”frații lor de credință” care vor veni să-i alunge pe otomani, iar ”acum toată încrederea noastră s-a spulberat pentru că vă vedem că și voi vă străduiți să obțineți de la împăratul turcilor pacea”²⁶.

Un alt călător german, Hans Dernschwam, care a însoțit ambasada extraordinară a Habsburgilor din 1553-1556, pleca cu o impresie proastă despre lumea turcă, aceasta datorându-se momentului politic, în care intrase în Imperiul otoman misiunea diplomatică din care făcea parte²⁷. În 1564 Iacob Betzek, sosit într-un moment favorabil negocierilor de pace, rămânea deosebit de încântat de lumea otomană²⁸. Nu insistăm asupra relațiilor celor doi, deoarece acestea au fost deja tratate pe larg, într-un alt articol²⁹.

Lucrurile se schimbau, treptat, în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea. Relativa acalmie în relațiile habsburgo-otomane, instalată după tratatul de la Adrianopol (1568), a permis ca tot mai mulți călători germani să vină în Imperiul otoman, atrași de curiozitatea științifică, de a cunoaște și înțelege o altă civilizație, cu o altă cultură și religie. De asemenea acești călători veneau atrași și de farmecul și mirajul Orientului, ce încetase să mai fie pentru occidentali un teritoriu interzis, unde domnea teroarea și unde ardea ”focul Gheenei”.

Toți acești călători urmau calea clasică, devenită deja bine cunoscută. Se imbarcau la Viena sau la Komaron și urmau cursul Dunării până la sud de Belgrad, prilej pentru a nota numeroase informații geografice, chiar de importanță strategică, dar și aspecte etnografice, religioase sau privind traiul cotidian. Toți acești călători notau starea de sărăcie în care se afla populația din Serbia, prost îmbrăcată, prost hrănită locuind mai ales în sate și având interdicția de a purta arme³⁰.

Drumul urma apoi cursul Dravei și al Moravei până la Niș, de unde călătorii porneau pe uscat spre Sofia, străbătând M-ții Balcani. Observațiile din această zonă a Imperiului otoman (Bulgaria) converg spre o imagine de prosperitate care se regăsește în toate descrierile de călătorie. Încă din 1530 Cuperișic constata că Bulgaria este o țară frumoasă, roditoare, bine populată și cu multe vite. Peste tot remarcă o abundență de produse. Referitor la religie germanul nota că ”il urmează pe Sfântul Pavel ca și sârbii” erau, deci schismatici, dar se tem de Dumnezeu și să nu cadă în păcat ”și ne-au primit cu cea mai mare reverență și ospitalitate în casele lor”. Bogăția care a caracterizat Bulgaria înainte de cucerirea otomană lăsase încă urme. Toți locuitorii, bărbați, femei și copii purtau haine frumoase, brodate cu mătase, iar femeile și fetele erau împodobite cu

²⁵ *Ibidem*, p.34.

²⁶ *Ibidem*, p.36.

²⁷ *Hans Dernschwam's Tagebuch, einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555)*, editat de Fr. Babinger, München, Leipzig, 1923.

²⁸ *Jacob von Betzeck Gesandtschaftsreise nach Ungarn und in die Türkei 1564-1565*, editat de K. Nehring în ”Veröffentlichungen des Finisch-Ungarischen Seminars an der Universität München”, Bd. 10 (1979).

²⁹ Ileana Căzan, *The Ottoman Empire in travel accounts by Habsbourg ambassadors, between 1533-1566*, în vol. *In honorem Paul Cernovodeanu*, București, 1998, p.355-369.

³⁰ Jacob von Betzeck, *op. cit.*, p.15.

cercei și brățări de argint și aveau cozi împletite din vârful capului până în pământ, în care se aflau funde colorate³¹.

Relatări similare se regăsesc și la Reinhold Lubenau, farmacistul misiunii diplomatice imperiale din 1587, care a lăsat una dintre cele mai ample descrieri a spațiului balcano-pontic. Lubenau, mânat spre Orient în primul rând de curiozitate, a păstrat un ochi obiectiv în relatarea realităților întâlnite.

Primul oraș care îl impresionează este Sofia, “așezată într-un loc deosebit de plăcut”. Lubenau remarca faptul că deși construcțiile sunt modeste, orașul era un mare centru comercial și meșteșugăresc. Aici se confecționau cele mai renumite mantii de blană din Imperiul otoman, iar raguzanii aveau un cartier comercial propriu chiar în centrul orașului lângă moscheea principală și baia publică. Lubenau era uimit de dezinvoltura cu care raguzanii se purtau într-un oraș otoman: se plimbau pe străzi “ca în propriul lor oraș”, aveau depozite și magazine și vindeau pânzeturi, mirodenii, mătase; “orice lipsea din oraș aduceau (îndată) din Ragusa”³².

Drumul de acces spre capitala Imperiului otoman străbătea Bulgaria de la N-V spre S-E, toți călătorii fiind obligați să treacă prin anticul Filippopoli (Plovdiv). În 1572 viitorul ambasador imperial, David Ungnad, remarca vechimea orașului, întemeiat de Filip al II-lea Macedoneanul. Peste tot îl întâmpinau vestigiile romane³³. Lubenau – la rândul său – insistă mai mult asupra descrierii orașului, menționând minele de aur, foarte bogate în Antichitate, aici bătându-se *Filipicii* de aur. Minele funcționau încă și Lubenau dădea o informație interesantă: în aceste mine lucrau, alături de bulgari, specialiști germani. Nu spune însă dacă aceștia lucrau cu un contract sau erau simplii prizonieri aduși din zonele miniere ale Imperiului german. Oricum de la acești specialiști germani bulgarii preluaseră numele uneltelor: *Stempel, Hammer, Zitrezang, Schmeltz, Oven* ³⁴. De menționat că stilul lui Lubenau este foarte familiar și ajută la reconstituirea imaginii unei epoci; el remarca faptul că pe ruinele anticului palat regal “mulți nobili domni și-au scris numele” așa că “și eu mi-am scrijilat acolo numele cu cuțitul”³⁵.

Următoarea etapă a călătoriei prin Imperiu se oprea la Adrianopol (Edirne), orașul construit de Hadrian și aflat nu departe de litoralul pontic. Același Lubenau constata cu plăcere că, dincolo de fortificațiile impresionante, se întindea un oraș cu clădiri frumoase și palate. În cartierul meșteșugarilor se făceau pânzeturile de in, mătase și brocart. Cartierele negustorilor abundau de mărfuri scumpe: perle, pietre prețioase, blănuri de zibelină, tigru și de panteră, precum și săbii, pumnale și harnașamente de cal (împodobite cu argint și pietre prețioase și aurite). Nici mărfurile alimentare nu îl lăsaus indiferent pe călătorul german: acesta aprecia compotul răcit cu gheață (“adusă tocmai de Muntele Olimp”), smochinele, stafidele, alunele, migdalele, curmalele și “multe alte lucruri ce nici nu pot fi amintite”³⁶.

În 1606, cu prilejul negocierilor care au încheiat “războiul cel lung” prin pacea

³¹ B. Cuperischitz, *op. cit.*, p.53.

³² *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*, editat de W. Sahn, Königsberg, 1912.

³³ *Beschreibung einer Legation und Reise von Wien aus Österreich auff Constantinopel durch Wollgeboren Herrn David Ungnad, Freyherrn zu Sonneck und Pfandsherrn auff Bleyburgk auß Römischen keyserlichen Maiestät befehligh und abfordung an den Türckischen Keyser, Anno 72, verrichttet*, Güstrov, 1582, f.Dii-Diiii.

³⁴ R. Lubenau, *op. cit.*, p.112-114.

³⁵ *Ibidem*, p.115.

³⁶ *Ibidem*, p.119.

de la Zsiva-Török, emisarii Habsburgilor remarcău aceleași realități. Maximilian Brandstetter, secretarul ambasadei condusă de Adam Freiherr von Herberstein lăsa o descriere a călătoriei în manuscrisul *Itinerarium oder Reisebeschreibung*³⁷. Autorul considera că Adrianopolul era la fel de mare ca Praga. Fortificațiile orașului mai păstrau urmele turnurilor romane. În interiorul acestor ziduri se desfășura o activitate comercială prosperă. Existau 12.000 de negustori evrei, iar grecii erau la ei acasă și prin numărul mare de biserici ortodoxe, în timp ce otomanii nu aveau decât două moschei, de unde răsună, însă, zilnic chemarea muezinului. Maximilian Brandstetter făcea și observații datorate unui ochi practic. El admira grădinile sultanului din oraș, dar aprecia că acestea produc fructe și legume în valoare de 15.000 de taleri³⁸.

Călătoria prin Grecia îi prilejuia tâlmaciului ambasadei extraordinare din 1530 numeroase remarci care arată starea de spirit a unui intelectual al vremii, referitor la situația politică din Balcani. Cuperișic observa numărul mare de biserici creștine din Grecia, dar nota că grecii au sărbători și preoți schismatici, pe care îi urmează fără prea multă convingere. Poartă haine turcești și sunt greu de recunoscut printre turci, iar unii dintre aceștia recunosc deschis că „lipsa lor de credință le-a adus nenorocire” („Dacă avem atât de mult de îndurat este numai vina noastră, pentru că noi ne-am plecat tiraniei turcului, câinele turbat,). Cuperișic relatea spusele unui grec bătrân, care își balma conaționalii pentru că atunci când turcii începuseră să atace țările din Balcani au stat pasivi și au așteptat ca aceștia să îi ocolească, sperând că, dacă nu îi provoacă, otomanii vor pleca spre Occidentul Europei și vor abandona Grecia. În urma acestei greșeli turcii „ajunseseră să stăpânească 1/3 din lume, în Asia și Africa și 1/2 din Europa.” Călătorul german încheia acest episod cu cuvintele cvasiprotetice ale grecului: „De aceea, voi nobili și mândri domni, nu vă plecați urechea la ceea ce vă vor spune. Cu cât sunt mai mieroși turcii, cu atât mai mult urmăresc să câștige”³⁹.

Intrarea în Constantinopol a fost pentru Cuperișic o surpriză neplăcută. La 17 octombrie 1530 membrii ambasadei austriece au fost întâmpinați de o escortă de 100 de călăreți, care i-au însoțit în oraș. Aici au fost găzduiți într-un caravanserai, unde practic au devenit prizonieri, fiind păziți de 2 ceauși care nu i-au părăsit nici un moment. Ca semn de ostilitate ambasadorii au fost duși pe jos în audiență la Ibrahim-pașa. Ajunși la palatul marelui vizir nu s-au putut opri să nu admire bogăția hainelor tuturor slujitorilor înveșmântați în mătase. La fel, au admirat și frumusețea și opulența palatului lui Ibrahim-pașa, care i-a primit „așezat ca un rege”⁴⁰. La început audiența s-a desfășurat în termeni protocolari, ceea ce a fost de natură să îi mai liniștească pe ambasadorii, speriați de moarte. Numai cei doi mesageri personali ai lui Ferdinand au fost opriți la audiență și chiar au fost poftiți să se așeze, restul suitei a fost concediat, așteptând la ușă timp de 3 ore.

Întâlnirea cu sultanul s-a desfășurat mai puțin tensionat. Ambasadorii au primit încuviințarea să se deplaseze călare până la palatul sultanului, în schimb, membrii de rând ai misiunii diplomatice au mers pe jos. În fața moscheii Sfânta Sofia au intersectat

³⁷ Manuscrisul a fost publicat de K. Nehring în articolul *Adam Freiherrn zu Herberstein Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsivatörök (1606)*, München, 1983.

³⁸ *Ibidem*, p.120-123.

³⁹ B. Cuperisitz, *op. cit.*, p.57-58.

⁴⁰ *Ibidem*, p.56-57

convoiul oficial al sultanului și primul lucru pe care l-au observat au fost cei 4 elefanți, care făceau parte din suita acestuia⁴¹.

Ajunși la seraiul sultanului ambasadorii au descălecat și au intrat în prima curte de incintă, unde se găseau aproximativ 3 000 de oameni, plasați în cele 4 puncte de gardă. Cuperișic continua să rămână mirat de risipa de haine scumpe pe care o vedea la trupele de ieniceri, ca și la cele de spahii. Nu mai puțin mirați au fost germanii, însă, când s-au pomenit față în față cu” 10 lei și 2 leoparzi, legați cu lanț, dar care urlă îngrozitor”⁴². Audiența la sultan s-a rezumat la o jumătate de oră de mesaje protocolare, după care ambasadorii s-au reîntors să negocieze cu Ibrahim-pașa, fără prea mare succes, după cum se știe.

La plecare au primit darurile de adio și au înmănat la rândul lor, drept cadou, 10.000 de aspri, două lingouri de aur, cupe și obiecte din argint⁴³. Banchetul de adio a fost un nou prilej pentru ambasadori să cunoască obiceiurile otomanilor. Au fost îmbrăcați, obligatoriu, în caftane scumpe, de mătase, au fost primiți de toți cei patru viziri ai sultanului și au fost conduși la masă, unde s-au servit 35 de feluri de mâncare. Cei doi ambasadori au fost așezați la o masă de argint, împreună cu cei patru viziri, restul au stat mai departe, observând însă ierarhia protocolului otoman. La o altă masă se aflau doi mari preoți, separat, singur la masă, era așezat Ibrahim-pașa, iar la o a patra masă, mai departe de privirile supușilor, a fost prezent și consilierul personal al sultanului⁴⁴.

David Ungnad, în 1572, menționa cam aceleași forme de protocol, pe care ambasadorii era bine să le cunoască. El și cu Eduardo Provisionali au avut voie să se deplaseze călare, prin Constantinopol. Găzduire li s-a oferit tot într-un caravanserai, dar, ca semn de bunăvoință, sultanul le-a trimis în dar 2 butoaie cu vin. În schimb membrii misunii diplomatice au plătit pentru casă și masă câte un ducat de persoană⁴⁵. Din 1533 până în 1572 occidentalii învățaseră multe despre obiceiurile otomane. În special știau că nu sunt bine primiți dacă nu răspândesc peste tot o mulțime de daruri. Dacă funcționarilor mărunți li se dădeau mici sume de bani și atenții modeste, pentru marele-vizir aveau pregătiți: 7.000 de taleri, un serviciu de tacâmuri de argint, o tavă și cupe de argint (în valoare de 2098 de taleri). David Ungnad știa că aceste daruri vor fi bine primite, pentru că “Mehmet-pașa, <Sököllü> este un bătrân avar”, căsătorit cu fiica sultanului, și care, deși fiu al unui creștin din Bulgaria, ajunsese la această înaltă demnitate slujindu-l cu credință pe sultan și, mai ales, urându-i pe creștini. Darurile ce au fost înmănată celorlalți viziri au fost următoarele: al doilea vizir primea 1.000 de taleri, tacâmuri de argint, și două ceasuri. Ungnad menționa că și acesta era căsătorit cu una din fiicele sultanului și că era fiul unui cizmar din Ungaria. Nici el nu părea a-i iubi prea mult pe creștini, pentru că nu a manifestat o prea mare politețe, dând mâna cu ambasadorii șezând⁴⁶. Al treilea vizir, turc de origine, era o persoană foarte prietenoasă, ceea ce ne permite să tragem concluzia că cei care ajungeau înalți demnitari otomani, dar proveneau din familii modeste de creștini, erau cei mai trufași parteneri de negocieri ai ambasadorilor Casei de Austria, deoarece renegându-și credința își renegaseră și condiția

⁴¹ *Ibidem*, p.60.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*, p.61.

⁴⁴ *Ibidem*, p.63.

⁴⁵ *Beschreibung einer Legation...*, f.Diiiii-Ei.

⁴⁶ *Ibidem*, f.Ei.

socială umilă a părinților lor. Acest Ahmat-pașa primea, însă, numai 500 de ducați, un ceas și tacâmuri de argint, de o mai mică valoare. Aceleași daruri au fost rezervate și celui de al patrulea vizir.

Bineînțeles că cele mai mari cadouri erau rezervate sultanului. În același an, 1572, Ungnad aducea pentru Selim al II-lea 45.000 de taleri, tacâmuri de argint, cristale, unelte de scris și o masă de scris tot de argint, cupe mari, vase mari și carafe de argint, toate în valoare de 3136 de taleri⁴⁷.

După ce au înmănat darurile și tributul datorat sultanului, care a fost predat direct la trezoreria Porții, ce se afla în a doua curte de incintă a palatului sultanului, Ungnad și suita sa au fost invitați la banchetul oficial, ocazie cu care au mâncat pui prăjiți, carne de oaie înăbușită, tăiței cu orez la cuptor, orez cu legume, copt tot în cuptor. La același banchet a fost prezent și emisarul domnului din țara Românească (Alexandru-Mircea) care adusese tributul datorat sultanului. Cele două ambasade erau, deci, tratate la același nivel de protocol.

În final au fost primiți de sultan care i-a întâmpinat în picioare, semn de mare bunăvoință. Apoi i-a poftit în sala de audiențe, unde s-a așezat pe un jilț și le-a oferit măneca de la caftan să o sărute. Darurile au fost înmăunate ienicerilor, iar tributul a fost imediat înscris în registrele cu evidențele finanțelor Imperiului.

În 1606 ambasadorul Adam Freiherr von Herberstein aducea o cantitate mai mare de obiecte de valoare, care să îl impresioneze pe sultan. Una din condițiile păcii negociate era aceea de a nu se mai plăti tribut Porții, ci să aibă loc, cu ocazia diferitelor misiuni diplomatice, doar un schimb reciproc de daruri. Sultanul a încercat să eludeze această prevedere, în timp ce Rudolf al II-lea se străduise, încă dinainte de izbucnirea "războiului celui lung", să impună această nouă abordare a relațiilor diplomatice bilaterale. Ca urmare Von Herberstein aducea cu sine obiecte în valoare de 134.875 de florini, din care cea mai mare parte era destinată sultanului. Lista darurilor cuprindea: obiecte de argint, în valoare de 27.500 de florini, un smarald mare și 3 perle, în valoare de 11.250 de florini, un smarald mic, în valoare de 2.500 florini, un inel cu agat lucrat în aur, în valoare de 3.125 de florini. Apoi urmau obiecte de o mai mică valoare (per bucată), cum ar fi: oglinzi mari și mici de cristal și cu ramă de argint, ceasuri de aur, coliere de perle și din alte pietre prețioase, mese de scris (mari și mici) din argint, ochelari, ceasuri cu figurine, ceasuri medalion, tacâmuri din argint aurit, inele cu diamante și rubine, mese de scris din fildeș⁴⁸. În fața acestei revărsări de daruri lăcomia demnitarilor otomani a fost stărnită, nu potolită. Vizirul, Ali-pașa, a cerut fără nici o reținere ca peste darurile ce îi erau destinate să mai primească 12 cupe de argint pe care dorea să le dăruiască la nunta fiicei marelui vizir, Murad-pașa. Herberstein era disperat că tot ceea ce adusese cu sine părea a nu fi suficient pentru a satisface cererile tuturor demnitarilor otomani⁴⁹.

Audiența la sultan a urmat tipicul deja cunoscut diplomaților occidentali. După ce li se făcuseră cadou caftane pentru această ocazie specială⁵⁰, membrii ambasadei au fost însoțiți de 2 ceauși și de 20 de soldați, care au sosit la locuința ambasadorului, aducând cai pur-sânge, din grajdurile sultanului. Diplomaților li s-a permis să se

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ K. Nehring, *op. cit.*, p.45.

⁴⁹ *Ibidem*, p.43-44.

⁵⁰ În Imperiul Otoman era o mare impolitețe ca în fața sultanului să porți alte veșminte decât cele tradiționale turcești

deplaseze călare, deși suita ambadorului era de 100 de persoane. Ambadorul urmat de “*această splendidă pompă*” a intrat pe prima poartă a *Seraiului*, într-o curte spațioasă, cu coloane, unde pe ambele părți se aflau o mulțime de ieniceri și de spahii⁵¹. În cea de a doua curte au descălecat și au pornit pe jos prin grădinile sultanului, unde creșteau arbori rari: chiparoși, lauri, măslini. De aici suita s-a îndreptat spre clădirea *Divanului*, unde a avut loc prima masă oficială. Spre deosebire de banchete cu această ocazie mâncarea a fost adusă în 5 castroane mari de metal, puse la dispoziția tuturor comensalilor și așezate direct pe podea, unde pe covoare groase s-au așezat toți invitații. S-au servit pui fripți, pește, supă de orez, șerbet și suc de lămâie⁵².

După masă au fost prezentați sultanului și li s-a permis să îi sărute poala veșmântului. Sultanul i-a primit înconjurat de cei 5 viziri, într-o cameră mică, unde se aflau numeroase covoare, țesute cu fir de aur și argint, care împodobeau pereții. Acesta se afla așezat pe un fel de estradă, pe perne brodate cu fir de aur și argint și cu perle. Ținea un genunchi ridicat, iar celălalt picior era strâns sub el. Pe mână avea un inel deosebit de prețios cu un diamant, ce costase 90.000 de ducăți. Prezentarea diplomaților și a suitei s-a făcut după un ceremonial bine pus la punct. Unul câte unul membrii suitei au fost luați de mână de ceași și duși în fața sultanului, unde au fost obligați să îngenuncheze, cu fruntea la pământ, după care sărutau caftanul, apoi erau ridicați și erau conduși spre ieșire cu spatele. După ce s-a încheiat audiența au fost poftiți la adevăratul banchet, unde au luat loc la mese, dar toată primirea ce li se făcuse nu fusese de natură să îi înveselească prea tare, toți rămânând triști și temători⁵³.

Cel mai mare entuziasm l-a resimțit, însă, când a ajuns la Constantinopol Lubenau. Autorul găsește prilejul nimerit pentru a face o prezentare istorică și geografică a orașului. Amintește că orașul s-a numit în Antichitate Byzantion, apoi Nova Roma sau Constantinopol, pentru că turcii să îl numească Istanbul, iar rușii Tzarigrad. Sultanul cucerind o mare parte a vechiului Imperiu roman s-a considerat îndreptățit – scrie Lubenau – să se intituleze împărat roman, *Rumeli Czar*⁵⁴.

Constantinopolul îi apărea lui Lubenau ca fiind plasat într-unul din cele mai frumoase locuri de pe pământ. Era scăldat de apele Mării Negre “ce vine din țara Românească și din Moldova”. Autorul dă și o etimologie fantezistă numelui Mării Negre, dar interesantă pentru că arată faptul că acesta era mai familiarizat cu spațiul românesc, decât cu oricare altă realitate geografică sau istorică, legată de Marea Neagră. El considera că Moldova se mai numea *Mori Davia*, ceea ce ar fi însemnat *Schwartz Davia* (Davia cea Neagră), de unde a venit numele Mării Negre în Evul Mediu. Anticul Pontus Euxinus a devenit Marea de lângă *Mori Davia*, teritoriul locuit în vechime de “*Davi* sau de *Daji*, învecinați cu *geții* sau cu *goții*”⁵⁵. Desigur confuzia dintre geți și goți era deja un loc comun în istoriografia medievală, primul ce făcuse această confuzie fiind Iordanes; interesantă rămâne, însă, argumentația călătorului german, care simțea nevoia să dea explicații geo-istorice, luându-i ca punct de referință pe daci. Deși amalgamate informațiile transmiteau contemporanilor un mesaj clar privind vechimea românilor în spațiul pontic, valahii și moldovenii fiind urmașii geto-dacilor.

Descrierea făcută de Lubenau Constantinopolului este atât de amănunțită, cu

⁵¹ *Ibidem*, p.123.

⁵² *Ibidem*, p.124.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ R. Lubenau, *op.cit.*, p.133.

⁵⁵ *Ibidem*.

informații topografice atât de precise, încât putem deduce că observațiile sale nu erau pur științifice. În același timp se pare că Lubenau s-a putut plimba nestingherit prin oraș, lucru ce nu se întâmplase la jumătatea secolului al XVI-lea, când toți emisarii Casei de Austria erau păziți de unul sau mai mulți ceauși⁵⁶.

Călătorul german considera că acest oraș era unul dintre cele mai frumoase orașe ale timpului, având o suprafață de 18 mile italiene. Constantinopolul îi apărea la fel de frumos “văzut de pe apă ca și de pe uscat”⁵⁷. Alături de clădirile monumentale și de palate deosebit de frumoase, observa construcțiile modeste din piatră, care nu aveau decât o singură cameră. Pentru un om de rând o casă era foarte scumpă și ca să o poată avea turcii “muncesc ca măgarii”; ceea ce la Constantinopol se vindea cu 1000 de ducăți “la noi nu ar valora nici 200 de franci”⁵⁸.

Interesante sunt datele statistice furnizate de Lubenau, care nota că în Constantinopol erau: 4492 străzi mari, 2984 străzi mici, 2274 cuptoare de pâine, 947 fântâni, și 5852 mori cu cai⁵⁹. Toate aceste informații se puteau dovedi foarte utile pentru o eventuală tentativă de asediu asupra cetății.

Câte un capitol de câteva pagini este dedicat de călătorul german descrierii Sfintei Sofia, considerată a fi una “dintre capodoperele artistice ale lumii... Această construcție trebuie să are 101 uși de intrare ca și tot atâtea capele și altare câte zile are un an, după cum a descris-o Benjamin evreul. Avea 900 de preoți care așteptau să slujească liturghia și are o milă germană în circumferință”⁶⁰. Venitul anual pe care îl aducea această biserică statului fusese de 300.000 de ducăți. Lubenau continua descrierea, folosindu-se și operele istoricilor bizantini, vorbind despre coloana de aur și de argint curat, ce se afla în mijlocul bisericii și numeroasele sfeșnice și candelabre de aur care răspândeau o lumină orbitoare. Sfânta Sofia fusese construită după modelul Pantheonului de la Roma, dar la dimensiuni mult mai mari și nu era de mirare că sultanul o transformase în principala moschee a Imperiului său, unde se deplasa personal ca să asiste la slujbele religioase. Poarta de intrare era atât de lată încât se putea intra cu o trăsură la care erau înhamate 4 cai⁶¹.

Lubenau folosește prilejul pentru a împărtăși contemporanilor săi un aspect mai puțin cunoscut, ba chiar voit trecut sub tăcere de propaganda oficială antiotomană. Era vorba despre faptul că musulmanii nu respingeau existența lui Isus Christos, pe care îl considerau un mare profet al lui Dumnezeu, născut de o fecioară și adus pe lume de însuși Dumnezeu. De aceea se mai afla încă în Sfânta Sofia un perete pe care era pictat Botezul lui Isus, sub pictură se mai citea încă în grecește propoziția: “Acesta este fiul meu iubit, pe care eu îl îndrăgesc nespun”. Cel care îi arătase această curiozitate și care îi tradusese propoziția fusese un turc, care îl condusese și într-o încăpere secretă unde se afla un fragment din mormântul lui Mahomed. Pictura creștină era încă vizibilă în multe părți. Pe o boltă l-a văzut pe Christos înconjurat de cei 12 Apostoli⁶².

Lubenau era uimit că biserica nu avea nici o fereastră și întreaga lumină năvălea

⁵⁶ Hans Derschwan's *Tagebuch*..., p.42-43; Jacob von Betzeck, *op. cit.*, p.15.

⁵⁷ R. Lubeanau, *op.cit.*, p.137.

⁵⁸ *Ibidem*, p.138.

⁵⁹ *Ibidem*, p.140.

⁶⁰ *Ibidem*, p.142. Lubenau face referire la lucrarea lui Jonaes Benjamin, *Itinerarium Benjaminis*.

⁶¹ *Ibidem*, p.143.

⁶² *Ibidem*, p.144.

pur și simplu prin cupola centrală. Fiind lăcașul de cult preferat al sultanului, acesta se îngrijea ca pentru întreținerea Sfintei Sofia (numită de turci *Aia Sofia*, de la grecescul *Hagia Sofia*) să se cheltuiască zilnic 1001 aspri⁶³.

Descrierea vechiului hipodrom îi oferă lui Lubenau prilejul să descrie ruinele romane și bizantine, încă vizibile. Locul era numit de turci *Atmeidan*, de la expresia latinească pe care o preluaseră și grecii, *ad metam*. Chiar și sultanii organizau în acel loc spectacole publice⁶⁴.

Lubenau întâlnea în Hipodrom un obelisc egiptean și încerca să explice sensul hieroglifelor, pe care nu le bănuia a fi o scriere, ci le vedea ca o înșiruire de animale, insecte și păsări, care reprezentau pentru egipteni un cifru prin care transmiteau din generație în generație secretele cultului lor⁶⁵.

Urma apoi descrierea grădinii zoologice pe care o avea sultanul, ca și a rarităților ce puteau fi văzute aici: girafe și elefanți, aceștia din urmă uimindu-l pe călătorul german prin inteligența lor, demonstrată într-un număr de dresură.

Amănunte prețioase pentru capacitatea de apărare a orașului sunt date și referitor la *fortăreața celor 7 turnuri* (celebra *Yedikule*). Este notată suprafața ei, câte turnuri și câte incinte de apărare avea, câți ieniceri o păzeau (500) și cât se cheltuia pentru solda lor (5000 de aspri de persoană pe an)⁶⁶. La *Yedikule* se aflau și comorile sultanilor, tot ceea ce aduseseră mai de preț, din marile campanii duse în întreaga lume. Fortăreața celor șapte turnuri aflată pe malul Mării Negre era și punct de colectare a vămilor, de aici era dirijat comerțul, cu regiunile Imperiului sau cu cele din exterior. Veneau mărfuri din Ancara, Brussa, Caramania, Tripoli, Siria, Armenia, Persia, India, Georgia, Arabia, regiunile tătarăști, de la Moscova și chiar din China. Nici mărfurile europene nu lipseau, ele soseau de la Veneția, din Anglia, Polonia și Olanda.

Palatele sultanului erau și ele descrise pe larg, prilej pentru Lubenau ca să se entuziasmeze de frumusețea arhitecturii și de bogăția ornamentației. Acestea aveau sute de camere, grădini de plăcere, cu fântâni arteziene, străjuite de coloane de marmură și din pietre semi-prețioase. Unul dintre palatele de vară avea o formă interesantă, fiind construit ca o sferă, în mijlocul căreia izvora o fântână cu apă rece.

Lubenau descria, din auzite și apartamentele femeilor, subliniind faptul că la musulmani femeile erau ținute închise, departe de ochii bărbaților, chiar fiii sultanului nu stăteau cu mamele lor decât până la vârsta de 7 ani. În schimb vârsta celor care locuiau în apartamentele femeilor, era, pentru sclave, de la 8 la 60 de ani. Cum statutul juridic al celor 4 soții oficiale ale sultanului era tot cel de sclave, iar concubinele proveneau, ca și soțiile, din prizoniere aduse din toată lumea creștină și necreștină, călătorul german conchidea că sultanul nu avea nici o soție legitimă, deci copii săi erau toți niște bastarzi și, în concluzie, toți sultanii erau niște "copii de târfe"⁶⁷. Trebuie subliniat faptul că acesta este singura observație ireverențioasă și tendențioasă pe care o face Lubenau la adresa otomanilor, în general. și atunci când descrie regula fraticidului, valabilă ca un cod nescris în familia sultanului, el găsea explicația că această soluție extremă curma luptele pentru tron și răspundea regulei religioase după care în Cer este un singur Dumnezeu și pe Pământ un singur Stăpân.

⁶³ *Ibidem*, p. 146.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 148.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 157.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 163.

Lubenau nu trece cu vederea nici descrierea cultului la musulmani și a principalelor moschei din Constantinopol, dintre care unele erau și instituții de învățământ. Făcea și o statistică: moscheile erau în număr de 485, școli primare erau 625 și școli superioare 515. Călătorul german sublinia rolul social al religiei în Imperiul otoman, pe lângă moschei, funcționau în afară de școli, azile și spitale pentru cei nevoiași, primeau ajutor vădulele și orfanii. În plus multe moschei întrețineau și hanuri (caravanseraie), unele oferind găzduire gratuită măcar pentru 3 zile oricărui călător⁶⁸. La toate acestea Lubeanu adăuga descrierea băilor publice, unde masajul și baia de aburi, urmate de destinderea în bazinele cu apă rece i se păreau deosebit de reconfortante.

Nu în ultimul rând se oprea autorul citat la descrierea palatului Patriarhului. Cu această ocazie prezenta ierarhia Bisericii ortodoxe, al cărei șef era patriarhul de la Constantinopol, precum și a bisericilor subordonate acestuia: cea greacă, circasiană, moldoveană, munteană, bulgară, rusă, bosniacă, albaneză, sârbă, dalmată, croată. Patriarhia plătea anual sultanului 12.000 de ducăți, iar pentru garda de ieniceri era obligată să plătească întreținerea acestora. În rest lui Lubenau i se părea că turcii nu îi persecutau prea mult pe creștinii din Constantinopol, palatul patriarhal fiind un model de opulență și de frumusețe arhitectonică. La fel, biserica patriarhală i se părea monumentală și frumos ornamentată, în mijlocul bisericii aflându-se o fântână arteziană⁶⁹.

Întreaga descriere făcută de Reinhold Lubenau păstrează limitele obiectivității și de aceea am insistat asupra ei. În plus este una dintre cele mai amănunțite descrieri a Constantinopolului și a realităților otomane, cuprinzând 315 pagini de text tipărit. Pe marginea a tot ceea ce am prezentat putem conchide că la sfârșitul secolului al XVI-lea lumea germană pășise pragul unei bariere mentale. Turcii încetau să mai fie dușmanul necunoscut, neamul păgân, ieșit din adâncurile Infernului pentru a pedepsi păcatele creștinilor, ei deveneau, treptat o realitate etnică, istorică și religioasă, cu care creștinii trebuiau să conviețuiască, iar occidentalii învățau să îi cunoască și să îi aprecieze meritele.

DANUBIAN-PONTIC ITINERARIES AND THE BALKAN REALITIES IN THE ACCOUNTS OF GERMAN TRAVELLERS (SIXTEENTH CENTURY – EARLY SEVENTEENTH CENTURY)

Abstract

In the sixteenth century, the anti-Ottoman battle plans of the House of Austria never failed to take into account the Danube, the Balkans and the Black Sea. All these plans, soon to be proved utopian, were centered upon the conquest of Constantinople and the takeover of the Straits. As a result, the German world became ever more interested in knowing their fierce rival, especially as the information available in the early sixteenth century was vague if not ludicrous.

⁶⁸ *Ibidem*, p.165.

⁶⁹ *Ibidem*, p.172-176.

The information about the Ottoman world, circulating in the German Empire, had two sources. On the one hand the official propaganda - obstinately hostile to the strongest enemy of the Empire - and on the other hand spontaneous information, free from political censure, which evolved from insufficiently documented accounts, sheer rumor and impressions incorrectly formed for lack of knowledge, to a rather objective judgment, stemmed from scientific curiosity specific to the Renaissance. Publications in the first category, which prepared the public opinion in the German Empire for the battle against the Turks, include *Neue Zeitung*, which in the language of the time described the "latest news". The oldest edition dates to 1502, and the issuing was periodical, in accordance with the great political and military events such as those of 1529, 1535, 1566, 1594, etc.

More objective publications which rendered a picture of the mentality of the time were the travel accounts of the officials of the House of Austria, ambassadors and their connections, who in the sixteenth century were beginning to understand the realities of the Ottoman world. Such is the case of the journals left by Benedict Cuperšič (the secretary of the ambassador of the House of Austria in 1533, Niklas Jurišič), Hans Dernschwam (attaché of the Embassy of 1553), Jacob Betzeck (of 1564), as well as the journal left by the pharmacist of the Embassy of 1587, Reinhold Lubenau.

The author dwells at length of the journal of Lubenau owing to his objective image of the Ottoman world, devoid of prejudice and of any of the clichés abounding in the German Empire. Lubenau remarked the prosperity of towns in the Ottoman Empire, such as Sofia, Philipopoli and Adrianople. He admired the architecture of the mosques and Roman ruins, and noted that Constantinople was one of the greatest towns of the time.

The cited author offered his contemporaries a less known piece of information, namely the fact that Jesus Christ was worshipped among the prophets of Islam, for which reason an image of the Baptism of the Lord could still be seen in the Mosque of Sofia. Lubenau also made an awkward attempt to explain the etymology of Moldavia, which had formerly bordered upon the Black Sea, through *Mori Davi*, or *Black Dacia*.

In conclusion, by the end of the sixteenth century the German world had crossed the threshold of a mental barrier. The Turks were no longer the unknown enemy, the pagan people rising from the depths of hell to punish the Christians for their sins. They were gradually becoming an ethnic, historical and religious reality, a people whose merits were beginning to be acknowledged by Westerners.

POLITICA ORIENTALĂ ENGLEZĂ ÎNTRE 1733 - 1739

II. ANGLIA ȘI RĂZBOIUL AUSTRO – RUSO - TURC

(1736 - 1739)*

PAUL CERNOVODEANU

Conflictul izbucnit în cadrul frământatei probleme orientale la 1736 ca un nou război între otomani și ruși, acestora din urmă alăturându-li-se peste un an și imperialii, a agitat cabinetele europene în dorința ca ostilitățile să nu tulbure în afara măsurii echilibrul european. Războiului pentru succesiunea la tronul Poloniei i se pusese capăt prin armistițiul din 5 octombrie 1735 dar Franța, Spania și Sardinia au rămas vigilente cu arma la picior și privirile ațintite spre acțiunile Vienei, care, din această cauză, s-a abținut pentru o vreme, de a interveni în conflictul ruso-turc. Prusia lui Frederic Wilhelm I, după ce-și mărisse teritoriul în urma încheierii Războiului Nordic (1721) și-a menținut neutralitatea păstrată și în perioada anterioară, 1733 - 1735. Polonia lui August al III-lea a stat și ea de o parte, cu toate obligațiile pe care le avea față de Curtea de la St. Petersburg, în timp ce Suedia, aliata tradițională a Franței și a Imperiului otoman, urmărea cu atenție situația. La fel Anglia, unde cabinetul Walpole a continuat politica de neintervenție în conflictele europene, dar nedorind stricarea echilibrului de forțe între Franța și Imperiul habsburgic și ca să împiedice amestecul lui Carol al VI-lea în războiul oriental, ce-i puna în pericol condițiile - și așa destul de precare - în care-și desfășura comerțul Compania Levantului în Mediterana răsăriteană²⁵, a căutat cu ori și ce preț să se implice într-o mediație de pace între adversari. În această perioadă Poarta a contat pe fidelitatea domnilor fanarioți Constantin Mavrocordat, reînscăunat la 16/27 noiembrie 1735 în Țara Românească și Grigore al II-lea Ghica în Moldova, revenit în principatul său la aceeași dată²⁶; calitățile de abil diplomat al acestuia din urmă erau cu atât mai apreciate de otomani, cu cât războiul cu rușii plasa Moldova într-o situație suficient de delicată. În cadrul intensei activități diplomatice depuse de trimișii Angliei la St. Petersburg și Constantinopol, ei vor intra în contact cu Grigore al II-lea Ghica, ce a jucat un rol destul de însemnat în politica externă a Porții ca și fratele său, marele dragoman Alexandru.

Ostilitățile s-au dezlănțuit la 16/27 martie 1736 în urma atacului inițiat de trupele ruse aflate sub comanda mareșalilor Münnich și Lascy în direcția Azovului și apoi a Crimeii, în timp ce contele Ostermann s-a adresat marelui vizir Mehmed Silahdar pașa la 12/23 aprilie printr-o lungă scrisoare justificând acțiunea oștirilor țarinei de a-și

* Prima parte a studiului a fost publicată în SMIM, XVII, 1999, p. 177-181. Notele au fost numerotate în continuare.

²⁵ A. C. Wood, *A History of the Levant Company*, Oxford, 1935, p. 140- 155.

²⁶ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 365 - 369; I. Neculce, *op. cit.*, p. 752 - 756.

apăra teritoriile atacate de tătari²⁷. Vice-cancelarul a rugat, în același timp, pe rezidentul englez de la St. Petersburg, Rondeau, să trimită textul acestei scrisori și ambasadorului Fawkener la Constantinopol ca să-l asiste în negocieri pe trimisul rus la Poartă, Aleksei Andreievici Vișneakov²⁸. Făcând unele considerente strategice asupra situației, Fawkener explică la 16/27 mai ducelui de Newcastle, importanța ce ar deține-o stăpânirea Principatelor dunărene pentru ruși, având în vedere solidaritatea confesională a locuitorilor acestora cu ei, dar o eventuală acțiune a Rusiei în această direcție ar putea stârni, eventual, suspiciunile austrieșilor care râvneau și dâșii la aceste provincii²⁹; revenind asupra acestei chestiuni la 18/29 mai, ambasadorul englez evidențiază preocuparea turcilor față de ambițiile ruse de a domina Balcanii, regiune locuită de populații creștine de rit ortodox³⁰. Dar Principatele și Balcanii nu intrau momentan în preocupările rușilor, interesați deocamdată să lichideze pericolul tătar din sudul imperiului lor. Între timp Poarta s-a decis să recurgă la forța armelor refuzând să accepte pretextele oferite de Ostermann pentru dezlănțuirea atacurilor împotriva tătarilor și a declarat, la rândul ei, război Rusiei la 28 mai³¹.

În timp ce trupele mareșalului Lascy asediau Azovul, oastea pusă sub comanda mareșalului Münnich și a generalului prinț Ludwig Wilhelm von Hess Homburg ocupau Perikopol la 20/31 mai și intrau în Crimeea³². Deoarece conflictul ruso-turc lua amploare, regele George al II-lea obținând știri de la reprezentanții săi de la Viena și Constantinopol, Thomas Robinson și respectiv, Fawkener, precum că turcii ar dori o mediație de pace a Angliei, Statelor Generale ale Olandei și a împăratului Carol al VI-lea, Rondeau a fost solicitat la 6/17 iunie de consilierul regelui, Horatio Walpole, fratele premierului, însoțind pe suveranul său în Hanovra, să sondeze intențiile cabinetului țarinei³³. La aceasta Rondeau a răspuns la 22 iunie/13 iulie că Ostermann - căruia i se adresaseră de la 10/21 iunie și ambasadorii Fawkener și cel olandez, Calkoen de la Constantinopol, în același sens³⁴ - i-a arătat traducerea poruncilor date de sultanul

²⁷ *Sbornik ...*, vol. 76, p. 489 - 500, doc. 259 și p. 513 - 514, doc. 267, rapoartele lui Rondeau către lordul Harrington din 3/14 aprilie și 22 mai/2 iunie 1736; Général Manstein, *Mémoires historiques, politiques et militaires sur la Russie depuis l'année 1727*, vol I, Paris, 1771, p. 164 - 165; < Louis Felix Guynement, chevalier > de Keralio, *Histoire de la guerre des Russes et des Impériaux contre les Turcs en 1736, 1737, 1738, 1739 & de la paix de Belgrade qui la termina*, tome Ier, Paris, 1780, p. 18 - 20.

²⁸ *Sbornik ...*, vol. 76, p. 513 - 514, doc. 267.

²⁹ P.R.O., *State Papers, Foreign, Turkey*, dos. 97/28, f. 72 v - 73.

³⁰ *Ibidem*, f. 77 v.

³¹ Manstein, *op. cit.*, I, p. 162.

³² *Sbornik ...*, vol. 76, p. 517 - 518, doc. 269 (raport al lui Rondeau din 5/16 iunie către Horatio Walpole, consilierul de politică externă al regelui George al II-lea); Keralio, *op. cit.*, I, p. 22 - 26.

³³ *Sbornik ...*, vol. 76, p. 519 - 520, doc. 271.

³⁴ P.R.O., *State Papers, Foreign, Turkey*, dos. 97/28, f. 120 - 121 v (côpii în limba franceză). La aceste solicitări Ostermann a răspuns negativ la 9/20 august 1736, cf. *ibidem*, f. 224 - 225. Pentru implicarea lui Calkoen în negocierile de pace, vezi A. A. Kampman, *The Diplomatic mission of Cornelis Calkoen in Constantinople (1726 - 1743). The Ottoman Empire and the Dutch Republic in the 18th century*, Stamboul, 1970, p. 32 - 58. Pentru politica dusă de cabinetul țarinei Ana Ivanovna față de ofertele Porții vezi în special E. V. Șulman, *O poziții Rossij v konflikte s Turčij v 1735 - 1736 gg.* în "Balkanski Istoriceskij Sbornik", Moscova, tom 3 (1973), p. 5 - 61.

Mahmud I lui Ahmed pașa de a ataca pe ruși de îndată ce va pune capăt războiului cu Persia lui Nadir-șah (fostul general Tahmasp-Kuli khan, care a detronat pe Abbas al III-lea în 1736); vice-cancelarul a mai auzit că sultanul s-ar fi adresat atât regelui George al II-lea cât și Statelor Generale ale Olandei cu multe plângeri neîntemeiate; speră să i se fi răspuns că dacă turcii s-ar fi arătat mai concesivi nu s-ar fi ajuns la război. De aceea Rondeau nu credea că rușii, după marile succese reputate împotriva tătarilor, ar fi dornici de pace³⁵. Într-adevăr trupele țarinei au înregistrat victorii de prestigiu, izbutind să înfrângă escadra otomană venită în ajutorul asediaților de la Azov, în frunte cu marele kapudan al flotei Mehmed Djanîm pașa, și să cucerească această cetate care a capitulat în fața mareșalului Lascy la 20 iulie/ 1 iulie³⁶. Totodată marșul triumfal al lui Münnich a continuat în Crimeea, de la Kozlov până la Bakče Sarai, reședința hanilor tătari, care a fost trecută de ruși prin foc și sabie la 16/27 iunie³⁷. Tentativele diplomatice inițiate de Londra continuă neîntrerupt în timpul verii și a toamnei anului 1736 prin schimburi de rapoarte și instrucțiuni între consilierul Walpole și trimișii englezi de la Viena, St. Petersburg și Constantinopol, Robinson, Rondeau și Fawkener, spre a putea obține asentimentul rușilor și al Porții pentru o mediație de pace anglo-olandeză. Intervin chiar direct suveranii Angliei, regele George al II-lea adresându-se din Herrhausen (Hanovra) marelui vizir Mehmed Silahdar pașa la 18 august iar regina Carolina scrie țarinei Ana Ivanovna din reședința de vară de la Kensigton la 25 august³⁸. Dar adversarii n-au fost de

³⁵ *Sbornik* ..., vol. 76, p. 526 - 527, doc. 275.

³⁶ *Ibidem*, p. 531 - 532, doc. 279 (raport al lui Rondeau către H. Walpole din 3/14 iulie 1736); Manstein, *op. cit.*, I, p. 215 - 216.

³⁷ *Sbornik* ..., vol. 76, p. 542 - 547, doc. 286 (raport al lui Rondeau către H. Walpole din 24 iulie 4 august 1736); Manstein, *op. cit.*, I, p. 179. Vezi și monografia lui Fr. Ley, *Le maréchal de Münnich et la Russie au XVIIIe siècle*, Paris, 1959.

³⁸ P.R.O., *State Papers*, Foreign, Turkey, dos. 97/28, f. 120 - 121 v (copie în latină). George al II-lea a trimis următoarele instrucțiuni lui Sir Everard Fawkener în viza anului 1736: "With these Our instructions, you will receive a Commission under Our Great Seal, with general Full Powers, to act in Our name, as Mediator, of the Differences, that have lately happen<e>d between the Czarina and the Porte. We have thought proper to have these Full Powers conceiv<e>d in this general Manner not knowing, what others Powers may be desir<e>d, by both the Parties concern<e>d to join with us in the Mediation. But it is Our pleasure and you are hereby required, not to make use of these Full Powers, unless our Mediation and that of our good Friends and Allies. The States General of the United Provinces, shall be in Form demanded both by the Czarina & the Porte; nor otherwise, than jointly with the Ambassador of our said good Friends at the Porte, who have receiv<e>d Full Powers for that purpose [...] In case Our Mediation & that of the States General, shall be asked both by the Czarina & the Porte, We shall be writing to shew them that Mark of Our Regard & Desire to contribute what depends upon us, to reconcile their Differences in a amicable Manner and that You have received Full Powers, authorising you to act in Our Name, as Mediator, for that purpose. If you should find a Disposition in the Porte, to demand in Form, Our Mediation & That of Our good Friends & Allies, the States General and should have Reasson, to think it probable, that the Czarina would do the same, you will then endeavour to prepare Matters for your office, by getting as clear a knowledge as possible of the Complaints, Grievances, Pretensions, Claims, Wiews & Intentions on each Side; and you will particularly take along with you, in the Steps you make & the Measures you pursue, the Ambassador of the States General at the Porte and you will advise & consult together, according to your Instructions how best to employ Our joint Interposition, in order to put as speedy an End, as possible, to the War in those Parts and restore a good and leasting Peace. You are to give us exact Accounts of all your Proceedings relating to this Affair, by one of Our Secretaries of State and by

acord să apeleze la mediația de pace anglo-olandeză, deși în vorbe se arătau foarte doritori; Curtea de la St. Petersburg a manifestat chiar nemulțumire față de atitudinea Vienei, care în loc de a-și face datoria de aliat și a intra în război alături de Rusia, căuta prin împăratul Carol al VI-lea și intermuniul său de la Constantinopol, baronul Leopold von Talmann, să încerce o mediere de pace, alături de anglo-olandezi, la Poartă³⁹. La venirea toamnei, rușii s-au retras din Crimeea, nepăstrând nimic din cuceririle lor, exceptând cetatea Azovului care a rămas ocupată cu o garnizoană pusă sub comanda generalului Levașev⁴⁰.

În aceeași măsură a lipsit și o ripostă hotărâtă, pe plan militar, din partea otomanilor în tot cursul anului 1736. Marele vizir a încheiat cu dificultăți mobilizarea armatelor sale la Adrianopol și s-a deplasat foarte încet spre Dunăre, poposind la Isaccea, unde și-a așezat tabăra din timpul verii și pe care - spre a ridica moralul ostașilor săi - n-a părăsit-o până la sfârșitul lunii noiembrie. Aici el a avut întrevederi cu noul han al tătarilor Fetih Ghirai al II-lea (ce a înlocuit pe Kaplan I Ghirai înfrânt de ruși), cu Colceag pașa de Hotin și Grigore al II-lea Ghica, domnul Moldovei, pregătindu-se pentru campania din anul următor. Astfel vizirul a dispus așezarea unor oștiri otomane la iernat în Muntenia, Moldova, împrejurimile Hotinului și Benderului, precum și la Niș și Bender și s-a hotărât să-și mute tabăra în Dobrogea la Babadag, pentru a menține un contact mai strâns cu tătarii⁴¹. De asemenea, la sugestia lui Grigore al II-lea Ghica, el a eliberat și pe rezidentul rus de la Constantinopol, Vișneakov, ținut în prizonierat după începerea războiului, trimițându-l în țara sa⁴². Știri despre instalarea lui Mehmed Silahdar pașa la Babadag și dispozițiile de aprovizionare a trupelor sale din Țara Românească erau transmise de ambasadorul Fawkener lui Horatio Walpole la 23 noiembrie/ 4 decembrie, precum și copia textului unei scrisori ce i-a adresat-o Alexandru Ghică, marele dragoman, la 12/23 noiembrie, prin care-l anunța și de invitația făcută intermuniului Talmann de a se deplasa la Babadag și a purta negocieri, potrivit instrucțiunilor de mediere a păcii primite de la Viena⁴³. La 29 noiembrie/10 decembrie ambasadorul englez făcea cunoscută lui Walpole sosirea principelui Iosif Rákóczi - prin mijlocirea francezilor - la Tekirdağ (Rodosto), la reședința tatălui său, principele

Our hight Trusty & Well-beloved Councillor Horatio Walpole Esqr during His Attendance on Us here, that We may from time to time send you such further Orders & Directions, as We shall judge filting & necessary", cf. British Library, Add. Mss. 32792, f. 189 - 191 v°.

³⁹ *Sbornik ...*, vol. 80, (Raportate diplomatice engleze aug. 1736 - dec. 1739), St. Petersburg, 1892, p. 1-3, doc. 1 (raportul lui Rondeau către H. Walpole din 3/ 14 august 1736). Politica dilatorie a Vienei a continuat în tot decursul toamnei anului 1736, în octombrie ea încercând chiar să amânească pe ruși, după cum declara contele Heinrich Karl von Ostein, ambasadorul habsburgic la St. Petersburg, cabinetului țarinei, că dacă trupele ei vor intra în Moldova, împăratul Carol al VI-lea va trimite acolo de îndată un corp de 18.000 ostași (*Ibidem*, p. 57 - 58, doc. 25, raport al lui Rondeau către Walpole din 16/ 27 oct. 1736).

⁴⁰ *Ibidem*, p. 48 - 50, doc. 20 (raport al lui Rondeau către Walpole din 2/13 oct. 1736); Manstein, *op. cit.*, I, p. 201 - 203.

⁴¹ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 385 - 389; I. Neculce, *op. cit.*, I, p. 770 - 771. De la Isaccea, vizirul purta corespondență cu ambasadorul Fawkener de la Constantinopol, cf. P.R.O., *State Papers*, Foreign, Turkey, dos. 97/28, f. 207 - 208 v°.

⁴² *Cronica Ghiculeștilor*, p. 389 - 391; I. Neculce, *op. cit.*, I, p. 772; vezi și raportul lui Rondeau către lordul Harrington din 1/12 ian. 1737, cf. *Sbornik ...*, vol. 80, p. 89 - 90, doc. 40.

⁴³ P.R.O., *State Papers*, Foreign, Turkey, dos. 97/28, f. 72 v - 73 și 259 - 259 v.

Transilvaniei Francisc al II-lea Rákóczi, decedat în pibegie la 8 aprilie 1735⁴⁴. Turcii nutreau anumite speranțe cu acest pretendent, pe care-l țineau pregătit pentru oricăre eventualitate în cazul unui război cu Imperiul habsburgic. În sfârșit, la 22 decembrie 1736/ 2 ianuarie 1737 Fawkener își înștiința superiorul asupra greutăților inițierii unor negocieri de pace între turci și adversarii lor deoarece situația precară a Imperiului otoman, pretențiile exagerate ale Rusiei și oscilațiile Vienei, determinau o stare de lucruri nesigură; într-un supliment la această scrisoare, din 28 decembrie 1736/8 ianuarie 1737, ambasadorul relatea întoarcerea dragomanului său din tabăra de la Babadag, unde fusese asistat de Alexandru Ghica, cu știri prea puțin încurajatoare privind tratativele de pace care stagnau⁴⁵.

La 22 ianuarie/ 2 februarie 1737 Fawkener primește o scrisoare de la marele vizir Mehmed Silahdar prin care acesta îl invita în tabăra sa de la Bagdad, arătându-se dispus de a accepta să poarte negocierile de pace cu rușii, sub medierea anglo-austro-olandeză⁴⁶. Diplomatul făcea cunoscut ducelui de Newcastle la 26 februarie/9 martie plecarea sa din Adrianopol către tabăra vizirului.⁴⁷ Rondeau de la St. Petersburg înștiința la rândul său pe lordul Harrington la 5/16 martie de plecarea lui Fawkener la Babadag, dar cabinetul rus a refuzat să-și trimită acolo emisarii, în primul rând pentru că n-a fost solicitat, iar în al doilea deoarece se temea că dacă se va angaja în tratative, imperialii se vor mulțumi doar cu rolul de mediatori și nu vor mai interveni în conflict.⁴⁸ Totuși, spre a face față oricărei eventualități, țarina și-a desemnat emisarii spre a purta negocieri la 8/19 martie în persoanele diplomatului Artiom Petrovici Volinski, baronului Piotr Ivanovici Șafirov și fostului ambasador la Poartă, Ivan Ivanovici Nepluiev⁴⁹. Turcii se hotărâsc să înceapă tratative cu rușii și de aceea împuternicesc pe Grigore al II-lea Ghica, domnul Moldovei, să facă acestora propuneri, dar ca și cum inițiativa i-ar aparține lui, ascunzând faptul că în realitate era mandatarul Porții⁵⁰. Astfel după cum raportează Rondeau lordului Harrington la 15/26 martie Ghica s-a adresat direct Curții de la St. Petersburg, înștiințându-l că Poarta a numit plenipotențiarii pregătiți să discute cu acei ai țarinei fie la Soroca fie la Kameniec-Podolsk; după cum menționa însă, rezidentul englez rușii ar dori ca tratativele de pace să fie directe, fără mediatori, și ca loc al lor propuneau Bialoțerkov, nu departe de Kiev⁵¹. Deși până acum încercările de mediere a conflictului de către ambasadorii englez și olandez de la Poartă s-au arătat infructuoase, totuși lordul Harrington persevera și instruia de la Whitehall la 1/12 aprilie pe Rondeau să comunice cabinetului țarinei că sus-amintiții diplomați vor propune Porții principiul *uti possidetis*, totdeauna acceptat de otomani în păcile pe care le-au semnat cu adversarii lor⁵².

⁴⁴ *Ibidem*, f. 271.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 248 v- 285 v.

⁴⁶ *Ibidem*, dos. 97/29, f. 28 - 29 v.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 50 - 57.

⁴⁸ *Sbornik ...*, vol. 80, p. 109 - 110, doc. 50.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 112 - 113, doc. 51.

⁵⁰ Pentru rolul de negociator al domnului Moldovei, vezi Leonid Boicu, *Principatele Române în raporturile politice internaționale (secolul al XVIII-lea)*, Iași, 1986, p. 103 - 104. Pentru legăturile Principatelor dunărene cu Rusia vezi în special Constantin Șerban, *Relațiile politice româno-ruse în timpul războiului ruso-turc din 1735 - 1739*, în "Analele româno-sovietice", Istorie, 1956, nr. 4, p. 113 - 133.

⁵¹ *Sbornik ...*, vol. 80, p. 114 - 116, doc. 53.

⁵² *Ibidem*, p. 121 - 122, doc. 58.

Într-un raport din 16/27 aprilie către Harrington, Rondeau revine cu amănunte asupra scrisorii trimise de domnul Grigore al II-lea Ghica mareșalului Münnich, în care poziția ambasadurilor Fawkenor și Calkoen apare destul de stânjenitoare, ca și cum ar fi fost la dispoziția Porții și dornici de a urma pe plenipotențiarul turci la Soroca și să aștepte acolo fixarea locului de desfășurare a congresului de pace, ceea ce contravenea, evident, prestigiului lor⁵³; deformarea atitudinii și a comportamentului mediatorilor constituia, în realitate, o exagerare a lui Ghica, dornic în calitatea sa de purtător de cuvânt al Porții, să forțeze nota și să prezinte Curții ruse o situație favorabilă turcilor, ceea ce nu era cazul. De fapt Fawkenor sosise la Babadag de la 15/26 martie și după cum raporta la 31 martie/11 aprilie ducelui de Newcastle începuse convorbirile cu marele vizir, la care luau parte și internunțul Leopold von Talmann și ambasadorul Calkoen, încercând să contenească pretențiile Porții care dorea - înaintea începerii tratativelor cu rușii - retrocedarea Azovului⁵⁴; de altfel prin instrucțiunile primite ulterior de la Whitehall la 1/12 aprilie, ambasadorul era delegat să propună medierea numai conform principiului *uti possidetis* ceea ce excludea oricăre pretenții ale otomanilor asupra Azovului, aflat acum în mâinile rușilor.⁵⁵ Rondeau făcea cunoscută lordului Harrington prin depeșa trimisă la 23/3 mai sosirea unui curier din tabăra marelui vizir de la Babadag cu știri că plenipotențiarul turci vor fi trimiși înspre hotare spre a aștepta locul unde să poarte tratative cu rușii, în timp ce între Fawkenor și Calkoen izbucnise un diferend datorită faptului că ambasadorul olandez ceruse o audiență separată sultanului Mahmud, disociindu-se astfel de eforturile colegului său și adoptând o atitudine prea concesivă față de Poartă, ceea ce nu putea decât să displacă rușilor și să-i facă și mai puțin receptivi în a accepta medierea trimișilor puterilor maritime⁵⁶. La 12/23 mai Fawkenor raporta de altfel din Babadag ducelui de Newcastle că negocierile ruso-turce se vor ține la Nemirov în Podolia, la sugestia internunțului Talmann, dar fără participarea mediatorilor englez și olandez care n-au fost invitați.⁵⁷ Domnul Moldovei, Grigore al II-lea Ghica, se grăbea să anunțe Curtea din St. Petersburg că plenipotențiarul turci și baronul Talmann și-au luat audiență de plecare de la vizir la 7/18 aprilie plecând spre hotare înspre Ciudak, după cum înștiința Rondeau pe lordul Harrington la 14/25 mai; totodată rușii au pornit

⁵³ *Ibidem*, p. 130, doc. 61: "This Court received some days ago a letter, that the hospodar of Moldavia had writ to field-marschal Münnich, by which he informed that general, that the grand-vizir, having considered that wen (!) m-r Wyschniakoff was at Babadagh, he had often assured him, that the Russ were very willing to make up matters with the Porte, and the same assurances being given by the ambassadors of England and Holand, the grand-vizir had determined, that their plenipotentiaires should set out the first of April o <ld> s<tyl> in order to go to Soroka, where they were to arrive the 15th of the same month, and as the Ottoman Porte had accepted of the mediation of the English and Dutch, the ambassadors of those powers would also repair (!) <eroare în loc de "appear"> to that town, and wait till a place should be agreed on to hold the Congress". Vezi textul scrisorii domnului Moldovei către Münnich, în limba latină, din 17/28 martie Iași, la C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei supt austrieci* (ed. C. C. Giurescu), vol. III, 1733 - 1739, București, 1944, p. 104 - 108, doc. 81.

⁵⁴ *Sbornik ...*, vol. 80, p. 131 - 134, doc. 62.

⁵⁵ P.R.O., *State Papers*, Foreign, Turkey, dos. 97/29, f. 66 - 79 v°, 98 - 103.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 58 - 60 v°; 62 - 63 v° (schimb de scrisori între cei doi ambasadori împetricinați din 22 febr./5 mart. și 26 febr./9 mart. 1737); cf. *Sbornik ...*, vol. 80, p. 131 - 134, doc. 62 (informații transmise lui Rondeau de Fawkenor la 16/27 martie).

⁵⁷ P.R.O., *State Papers*, Foreign, Turkey, dos. 97/29, f. 106 - 118; un al doilea raport din aceeași zi pe aceeași temă, f. 142 - 147.

campania de primăvară împotriva tătarilor din Crimeea, mareșalul Münnich îndreptându-se spre Ocaiov iar mareșalul Lascy operând în zona mării de Azov; erau așteptate succese menite a-i face pe otomani mai maleabili⁵⁸. Aceleași constatări le făcea și Fawkener în depeșa sa înaintată la 27 mai/7 iunie ducelui de Newcastle după o deplasare la Isaccea⁵⁹. Cu toate că rușii și austriecii vorbeau de pace și-și anunțau prezența la congresul de la Nemirov, în fapt fiecare din ei conta pe succese în cadrul actualului război. Imperialii neliniștiți de victoriile rușilor, se temeau ca aceștia să nu inițieze operații de luptă în regiunea Principatelor, la a căror stăpânire râvneau și ei, dorind în același timp și acapararea altor teritorii din Serbia, Bosnia și regiunea dalmată. Ezitățile lor de intra în război s-au datorat atitudinii de prudență manifestată față de reacția Franței și a Spaniei cu care încheiaseră doar un armistițiu în 1735. Dar cupiditatea a învins temerile lor. De aceea invocând calitatea de aliat al Rusiei, cu care își întărise legăturile printr-un nou tratat încheiat la 29 decembrie 1736/9 ianuarie 1737, Curtea de la Viena și-a radicalizat poziția hotărând ca în cadrul convorbirilor de pace cu turcii delegații ei să apară în poziția de sprijinitori ai rușilor și nu de mediatori. De altfel spre a înlătura orîșice echivoc împăratul Carol al VI-lea a și declarat război Porții la 6 iunie, fără a dezlănțui, însă, imediat, operații militare⁶⁰. Ambasadorilor săi de la Constantinopol și St. Petersburg, respectiv Talmann și Ostein, Curtea de la Viena le-a mai alăturat și pe feldmareșalul conte von Welscheck ca prim plenipotențiar, în cadrul congresului de la Nemirov. Pe de altă parte țarina Ana Ivanovna și miniștrii săi așteptau rezultatele noii ofensive dezlănțuite de trupele conduse de mareșalii Münnich și Lascy spre a smulge cât mai multe concesiuni Porții și a o sili la o pace cu pierderi teritoriale. În asemenea circumstanțe, încercarea de mediere a Angliei și a Olandei se dovedea iluzorie, deoarece turcii nu o acceptaseră în mod formal iar rușii cu atât mai puțin. Atât Fawkener, imobilizat în lagărul marelui vizir de la Babadag, cât și Rondeau la St. Petersburg începuseră să resimtă frustrările unei asemenea situații în care erau duși cu vorba de protagoniștii acestui conflict. În spatele intrigilor și poziției echivoce a austriecilor, începea să se profileze din ce în ce mai insistent poziția autoritară a Franței, care prin prestigiosul ei ambasador la Poartă, marchizul Louis Sauveur de Villeneuve, începea să intervină pe lângă dregătorii otomani spre a obține mediația de pace⁶¹. În timpul verii anului 1737 s-au prelungit așteptările pentru convocarea congresului de la Nemirov, deoarece rușii nu se grăbeau deloc să înceapă tratativele înainte de a obține un succes militar decisiv și a-i sili, astfel, pe turci să încheie o pace grabnică. Mareșalul Münnich a trecut Bugul între 16/27 - 19/30 iunie și s-a îndreptat cu toată armata spre importanta cetate Ocaiov de pe malul Mării Negre, care luată cu asalt la 2/13 iulie capituiează a doua zi⁶²; comandantul cetății seraskierul Yaya pașa, ginerele sultanului, a

⁵⁸ *Sbornik ...*, vol. 80, p. 141 - 142, doc. 68.

⁵⁹ P.R.O., *State Papers, Foreign, Turkey*, dos. 97/29, f. 148 - 150 v°.

⁶⁰ Moritz von Angeli, *Der Krieg mit der Pforte 1736 - 1739* în "Mitteilungen des K. und K. Kriegs Archivs", 1881, p. 237 - 238; Cevard Erbakan, *1736 - 1739 Osmanli-Rusve Avusturya Savaşları* (Războiul otomano-ruso-austriac din 1736 - 1739), Istanbul, 1938, *passim*; L. Cassels, *The struggle for the Ottoman Empire 1717 - 1740*, London, 1966, p. 167 - 191; K. A. Roiderer Jr., *The reluctant ally: Austria's policy in the Austro-Turkish war, 1737 - 1739*, Baton Rouge, Louisiana State University, 1972, p. 32 - 68.

⁶¹ Vezi Albert Vandal, *Une ambassade française en Orient sous Louis XV. La mission du marquis de Villeneuve (1728 - 1741)*, Paris, 1887, p. 313 - 315.

⁶² *Sbornik ...*, vol. 80, p. 165 - 166, doc. 79, p. 169 - 171, doc. 81, p. 171 - 174, doc. 82

fost luat prizonier⁶³. Făcut vinovat de acest dezastru, deoarece a stat imobilizat cu oștirea sa în Dobrogea, marele vizir Mehmed Silahdar pașa a fost mazilit de către Poartă la 6 august și înlocuit cu Abdullah Muhsin-zade pașa⁶⁴. În același timp mareșalul Lascy a întreprins o nouă campanie victorioasă în Crimeea, unde izbutește să înfrângă oastea hanului tătar Fetih Ghirai al II-lea, care și cade în lupta de la Karas-Bazar (13/24 iulie), orașul fiind cucerit și pustiit a doua zi de ruși⁶⁵. Sigură de pozițiile sale, Curtea de la St. Petersburg a consimțit să deschidă lucrările congresului de la Nemirov la 5/16 august, deși delegații ambelor tabere sosiseră de multă vreme acolo. Aici s-au reunit următorii plenipotențiar: din partea turcilor reis efendi-ul Hadji-Mustafa Emar-zade efendi, huznamegiul Mehmed Emini efendi, mehtupciul Ragib Mehmed Seid-efendi și marele dragoman Alexandru Ghica; din partea austrieilor feld mareșalul conte von Welscheck, baronul Talmann și contele Ostein; din partea rușilor, Volinski, baronul Șafirov și Nepluiev⁶⁶.

De la început lucrările s-au desfășurat sub semnul îndoielilor; delegații Porții nu aveau depline puteri să trateze, ci primiseră doar instrucțiuni generale ca și cum împăratul de la Viena ar fi fost mediator iar războiul cu țarina a izbucnit din vina rușilor. La refuzul austro-rușilor de a mai continua negocierile, plenipotențiarul turci au cerut urgent de la Poartă instrucțiuni noi și împuternicirea de a purta tratative⁶⁷; după acordarea lor au pornit discuțiile de fond. Pretențiile aliaților au fost de la început exorbitante; austriecii au solicitat anexarea Țării Românești până la Dâmbovița, de la izvoare la Oltenița, întreaga Moldovă, teritoriile dintre râurile Timoc și Lom cu cetățile Vidin, Lon Palanca și orașul Niș, Bosnia, o despăgubire de război de 20 milioane florini și îndepărtarea rebelilor unguri în frunte cu principele Iosif Rákóczi din Imperiul otoman⁶⁸. Rușii au cerut toate teritoriile cucerite: cetățile Ocaș, Azov și pământul

(rapoarte ale lui Rondeau către lordul Harrington din 9/20, 16/27 și 19/30 iul. 1737); Hurmuzaki, *Documente ...*, supl. I, p. 506. doc. DCCXXXIX; Manstein, *op. cit.*, I, p. 263. Regele George al II-lea, aflând de la ambasadorul Cantemir despre victoria lui Münnich de la Ocaș, spera ca negocierile țarinei să fie generoși și înțelepți în propunerile lor de pace, mai ales că otomanii, după înfrângerile suferite, nu vor mai putea pune piedici oricăror cereri ruse de garantare a siguranței hotarelor imperiului (notă trimisă de la Hampton Court de lordul Harrington lui Rondeau la 12/23 august 1737) în *Sbornik ...*, vol. 80, p. 187 - 188, doc. 86).

⁶³ Manstein, *op. cit.*, I, p. 269.

⁶⁴ Constantin Dapontes, . Δακικαὶ Ἐφημερίδες - *Ephémérides Daces ou Chronique de la guerre de quatre ans (1736 - 1739)*, vol. II, Paris, 1881, p. 28.

⁶⁵ Manstein, *op. cit.*, I, p. 296 - 297.

⁶⁶ Manstein, *op. cit.*, I, p. 324; Keralio, *op. cit.*, p. 154 - 155; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 393 - 395; I. Neculce, *op. cit.*, p. 776; Hurmuzaki, *Documente ...*, supl. I, vol. I, p. 505. doc. DCCXXXVIII. Mai vezi și Karl A. Roiderer Jr., *Futile peace making: Austria and the Congress of Nemirov (1737)*, în "Austrian History Yearbook", vol. XII - XIII (1976 - 1977), p. 100 - 150. La tratativele de la Nemirov a participat și o delegație poloneză, pledând pentru transformarea Moldovei într-un "stat tampon", dar în fața opoziției Porții, reprezentanții lui August al III-lea s-au limitat în a pretinde doar întărirea stipulațiilor tratatului de la Karlowitz, cf. W. Konopczynski, *Polska a Turcja 1683 - 1792*, p. 127 și V. Ciobanu, *Relațiile politice româno-polone între 1699 și 1848*, București, 1980, p. 64.

⁶⁷ *Sbornik ...*, vol. 80, p. 189 - 192, doc. 87, (raport al lui Rondeau către lordul Harrington din 13/24 august 1737).

⁶⁸ E. de Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, vol. V, București, 1886, p. 64 - 65; idem, *Documente ...*, supl. I, vol. I, p. 509. doc. DCCXLIV; N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 347 - 348; Keralio, *op. cit.*, I, p. 155 - 156; Al. A. Vasilescu, *Oltenia sub austrieci 1716 - 1739*,

dintre Don și Nipru până la Perecop, supunerea tătarilor Nogai față de țarină, acordarea independenței Moldovei și Țării Românești reunite într-un principat menit spre a alcătui o barieră între ruși, austrieci, poloni și turci, libera navigație a navelor ruse prin Marea Neagră și strâmtori⁶⁹. În urma protestului imperialilor față de problema Principatelor dunărene, rușii au revenit cerând doar o parte a Moldovei, pe lângă ținuturile tătărești și fortărețele amintite și austriecii limitându-se doar la restul Moldovei, Țara Românească și ținuturile din Serbia și Bosnia⁷⁰. Favoritul țarinei, Ernst Johann Biron (sau Bühren), duce de Curlanda, care socotea pretențiile Vienei iraționale, a povestit, într-o conversație avută cu Rondeau că Mahmud reis-efendi aflând la Nemirov de cererile imperialilor a replicat lui Talmann că dacă sultanul va ceda toate teritoriile solicitate, nu-i mai rămânea pe viitor decât să se pună sub protecția împăratului habsburgic⁷¹. Biron socotea pretențiile austriece mai mult decât exagerate, deoarece ei, de abia intrați în război, nu câștigaseră vreo bătălie până atunci și nu cuceriseră nici un teritoriu. De aceea Rondeau considera perspectivele de pace îndepărtate, cererile Rusiei fiind prea mari iar cele ale Vienei exorbitante. și în plus sfârșitul verii a dus și la încheierea campaniilor inițiate de Münnich și Lascy împotriva tătarilor, înaintarea celui dintâi spre Nistru fiind împiedicată de pustiirile tătărești care au pârjolit pământurile între Oceakov, Akkerman și Bender, obligându-l la retragere dincolo de Bug iar cel de-al doilea părăsind Crimeea și încartiruindu-și trupele în Ucraina⁷². Așadar singurele rezultate concrete ale campaniilor ruse din verile anilor 1736 și 1737 le-au constituit doar cucerirea cetăților Azov și Oceakov, iar câmpul negocierilor rămânea destul de larg la Nemirov în lipsa vreunui succes hotărâtor obținut de ruși. În fața solicitărilor celor doi aliați, plenipotențiarilor turci au cerut răgaz de o lună pentru a trimite pe marele dragoman Alexandru Ghica în tabăra marelui vizir Abdullah, să-i înfățișeze situația și să revină cu instrucțiuni. La întoarcerea sa la Nemirov, Ghica n-a adus vreo rezolvare a problemelor, Poarta refuzând să satisfacă cererile aliaților. De altfel ele nici n-au fost susținute, mai ales de austrieci, prin vreun succes militar statornic. Rușii au efectuat doi ani la rând incursiuni în Crimeea, fără să se poată menține acolo. La fel austriecii și-au îndreptat atenția, la declanșarea operațiilor de război în ziua de 12 iulie, mai mult spre Serbia și Bosnia, unde pornind ofensiva obțin rezultate îndoielnice.

Acest fapt se datora și mediocrității comandanților imperiali, a căror pregătire de luptă lăsa mult de dorit. Austriecii nu mai aveau norocul - ca în războaiele anterioare -

p. 168 - 169; K. A. Roiderer Jr., *The reluctant ally ...*, p. 70 - 73.

⁶⁹ C. Giurescu, *op. cit.*, III, p. 190 - 192, doc. 132; *Sbornik ...*, vol. 80, p. 198 - 199, doc. 91 (raport al lui Rondeau către lordul Harrington din 3/14 septembrie 1737). Privitor la Principatele dunărene se specifica textual: "that the provinces of Moldavia, Valachia should be erected into an independent principality, to serve as a barrier between the Russians, Germans, Polanders, and Turks; but the imperial ministers have protested against this last proposition, thinking to get those two provinces for their master. They have demanded at the Congress, that the Turks should give the Emperor the provinces of Bosnia, Valachia and Moldavia, and the towns of Viddin and Nisa" (*op. cit.*, p. 199). După cum subliniază L. Boicu, *Principatele Române în raporturile politice internaționale ...*, p. 104, congresul de la Nemirov reprezintă *prima Conferință internațională care dezbate neatârănarea Principatelor*, proiect eșuat din pricina opoziției Imperiului habsburgic.

⁷⁰ N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 347, 349.

⁷¹ *Sbornik ...*, vol. 80, p. 199 - 200, doc. 91 (raportul citat din 3/14 septembrie 1737).

⁷² *Ibidem*, p. 205, doc. 96, (raport al lui Rondeau către lordul Harrington din 17/28 septembrie 1737).

să aibă în fruntea armatelor un conducător destoinic cum fusese prințul Eugeniu de Savoia care murise la 21 aprilie 1736. În schimb armatele sultanului - pe frontul din Balcani - erau instruite acum de un întreprinzător militar francez, contele Claude Alexandre de Bonneval (1675 - 1747) convertit la islamism sub numele de Ahmed pașa⁷³; acesta a reformat și modernizat trupele otomane, ducându-le la succes. Poarta dispunea în plus, ca instrument de diversiune și de partizanii curuți antihabsburgici ai tânărului prinț Iosif Rákóczi, operând la Dunăre. Trupele comandate de generalul conte von Seckendorff și de ducele Francisc de Lorena, soful prințesei moștenitoare a Imperiului habsburgic, Maria Tereza și ginerele lui Carol al VI-lea, izbutesc să înainteze în Serbia și să cucerească orașul Niș dar eșuează în fața Vidinului la Dunăre; la fel, armata aflată sub conducerea prințului de Saxa Hildburghausen este respinsă de turci în Bosnia, la Banjaluka⁷⁴. Aceleași victorii fără urmări, neconsolidate și încheiate prin retrageri, le înregistrează și trupele generalului comandant al Transilvaniei, contele Franz Anton von Wallis, care a detașat pe generalii Gylany și Vadányi să opereze respectiv în Țara Românească și Moldova. Cel dintâi izbutește să cucerească orașul Câmpulung și să realizeze un raid la 17/28 iulie asupra Bucureștilor de unde fugise Constantin Vodă Mavrocordat, refugiindu-se la Turtucaia, dar a fost apoi nevoit să se retragă la poalele Carpaților⁷⁵. De asemenea generalul Vadányi a înregistrat la început succese împotriva domnului Moldovei Grigore al II-lea Ghica în regiunea Oituz la 1/12 iulie dar după o perioadă scurtă de ocupație a unei părți a principatului, neputând face față situației se retrage în Transilvania la 24 august/4 septembrie⁷⁶. Generalul Wallis, însuși, înregistrează un eșec în Oltenia, pierde Craiova în fața otomanilor și se retrage la Sibiu unde moare la 17/28 septembrie⁷⁷.

În asemenea condiții nefavorabile, austriei și-au mai micșorat pretențiile la congresul de la Nemirov mărgininu-se la 2/13 octombrie să ceară doar teritoriile ocupate în jurul orașului Niș și de lângă râul Sava, renunțând la solicitarea anexării

⁷³ Vezi *Mémoires du conte de Bonneval*, tomes I - III, Londres, 1737 și *Nouveaux mémoires du conte de Bonneval, contenant ce qui est arrivé de plus remarquable durant son séjour en Turquie*, Londres, 1737, 269 p. Despre Bonneval vezi Salih-Munir, *Bonneval pacha. Son influence sur les relations extérieures de la Turquie* în "Revue d'histoire diplomatique", XXI (1907), p. 378 - 393; Septime Gorceix, *Bonneval Pacha et le jeune Rákóczi*, în *Mélanges offerts à M. Nicolae Iorga*, Paris, 1933, p. 341- 363; Heinrich Benedikt, *Der Pascha Graf Alexander von Bonneval, 1675 - 1747*, Graz-Köln, 1959, 216 p.

⁷⁴ Conte de Schmettau, *Mémoires secrets de la guerre de Hongrie pendant les campagnes de 1737, 1738 et 1739*, Francfort, 1771, p. 2 - 30.

⁷⁵ C. Giurescu, *op. cit.*, III, p. 149 - 151, doc. 105; p. 152 - 155, doc. 108; p. 161 - 163, doc. 112. Nici a doua expediție a unui regiment condus de colonelul Bárkoczy asupra Bucureștilor în august 1737 nu s-a bucurat decât de un efemer succes urmat de o retragere, cf. *ibidem*, p. 178, doc. 124; p. 207, doc 144; p. 308, doc. 207; cf. și raportul lui Sir Everard Fawkener către ducele de Newcastle din 24 aug./4 sept. 1737 (P.R.O., *State Papers*, Foreign, *Turkey*, dos. 97/28, f. 164 v).

⁷⁶ C. Giurescu, *op. cit.*, III, p. 165 - 166, doc. 116; p. 189, doc. 131; p. 198 - 199, doc. 136; p. 243, doc. 170; cf. și raportul lui Fawkener către Newcastle din 28 sept./9 oct. 1737 (cf. P.R.O., *State Papers*, Foreign, *Turkey*, dos. 97/28, f. 195).

⁷⁷ Vezi raportul lui Fawkener către ducele de Newcastle din 28 sept./9 oct. 1737 asupra acestor evenimente (P.R.O., *State Papers*, Foreign, *Turkey*, dos. 97/29, f. 190). Alte amănunte la C. Giurescu, *op. cit.*, III, p. 260, doc. 179; Schmettau, *op. cit.*, p. 125; I. Neculce, *op. cit.*, p. 790; Al. A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 177.

Principatelor și a regiunii Timocului⁷⁸. Dar poziția delegaților otomani a rămas inflexibilă, având în vedere contraofensiva ce o pregătea Poarta în Balcani spre a recâștiga teritoriile pierdute. În aceeași măsură turcii n-au cedat nici presiunilor Rusiei de a le recunoaște câștigurile dobândite cu prilejul campaniilor din 1736 - 1737. De aceea lucrările congresului de la Nemirov au luat sfârșit la 3/14 octombrie prin plecarea delegaților părților aflate în conflict, în imposibilitatea de a ajunge la vreun compromis⁷⁹. Imperialii suferă o serie de înfrângeri usturătoare pe frontul de la Dunăre fiind siliți să capituleze la Niș (7/18 octombrie) și apoi să piardă în decembrie aproape toată Oltenia care revine sub administrarea domnului Țării Românești ce-a numit, chiar, după obicei, un mare ban al Craiovei în persoana boierului local Matei Bălăcescu⁸⁰.

În acest timp la Curtea Rusiei au loc anumite schimbări de atitudine, miniștrii țarinei începând să regrete că s-au încrezut prea mult în austrieci și au scăpat prilejul încheierii unei păci favorabile prin intermediul mediației anglo-olandeze. Atât Biron cât și Osterman au ținut să precizeze rezidentului Rondeau că era mai bine pentru ruși să fi acceptat medierea puterilor maritime deoarece turcii au fost nemulțumiți de faptul că la lucrările congresului de la Nemirov imperialii au jucat și rolul de judecător și acela de parte. Ei au solicitat diplomatului englez să țină la curent cu situația pe regele George al II-lea, ceea ce Rondeau a promis⁸¹. Ostermann a informat chiar pe acesta din urmă - după un raport al lordului Harrington la 5/16 noiembrie - că partea rusă urma să alcătuiască un manifest, destinat diplomației europene, explicând motivele eșuării Congresului de pace de la Nemirov, de care nu se simțea vinovată; în același timp ruga ca Rondeau să încredințeze acest document unui om al său de încredere spre a-l remite la Constantinopol și ambasadorului Fawkener pentru ca, pe baza lui, să sondeze intențiile Porții în așa fel ca cercurile de la St. Petersburg să fie informate de poziția turcilor în problema încheierii păcii și pentru ca eventualele viitoare tratative să se desfășoare prin intermediul medierii anglo-olandeze⁸². Intențiile Rusiei în această direcție au devenit serioase în urma aflării la St. Petersburg a știrii că regele Franței a trimis un emisar la

⁷⁸ Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, V, p. 72, nr. 1. Vezi și raportul lui Fawkener din 2/13 octombrie 1737 către Dunant, însărcinatul cu afaceri al rezidenței engleze din Viena, cf. idem, *Documente ...*, supl. I, vol. I, p. 509. doc. DCCXLIV. Vezi și N. Iorga, *A History of Anglo-Roumanian relations*, Bucharest, 1931, p. 32.

⁷⁹ Manstein, *op. cit.*, I, p. 324; Keralio, *op. cit.*, p. 156; Al. A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 169. După eșuarea tratativelor de la Nemirov, aliații austro-ruși au exercitat presiuni asupra Poloniei spre a li se alătura în războiul antiotoman, dar riscurile unei asemenea acțiuni fiind ridicate, datorită slăbioinii militare a austriecilor și a depărtării fronturilor de luptă unde opera rușii, regele August al III-lea și cercurile guvernante de la Varșovia au considerat mai avantajoasă păstrarea neutralității țării în conflictul oriental și de aceea nu au dat curs îndemnurilor primite de la Viena și St. Petersburg, cf. W. Konopczynski, *op. cit.*, p. 129- 130, 132 - 133; V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 64 - 65.

⁸⁰ C. Giurescu, *op. cit.*, III, p.299 - 302, doc. 198 și 199; p. 303 - 304, doc. 202; C. Daponte, *Ephémérides Daces*, II, p. 57; Schmettau, *op. cit.*, p. 96 - 100; Al. A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 180. Vezi și raportul, destul de tardiv, asupra acestor evenimente, din 14/25 ian. 1738, adresat de Sir Everard Fawkener ducelui de Newcastle, cf. P.R.O., *State Papers*, Foreign, Turkey, dos. 97/28, f. 334.

⁸¹ *Sbornik ...*, vol. 80, p. 215 - 217, doc. 103 (raport al lui Rondeau către lordul Harrington din 22 oct./2 nov. 1737) și p. 219, doc. 105 (idem către idem din 29 oct./9 nov. 1737).

⁸² *Ibidem*, p. 224 - 225, doc. 108 (raport al lui Rondeau către lordul Harrington din 5/16 noiembrie 1737).

Constantinopol spre a-l convinge pe sultan să încheie o pace separată cu împăratul habsburgic. Concomitent turcii au dorit să forțeze nota și să silească și pe ruși la o pace convenabilă Porții; de aceea sultanul a poruncit seraskierului de Bender, Ali pașa, să-i atace la 5/16 octombrie trecând Nistrul și să recaptureze Oceakovul, fiind secondat în această acțiune de hanul Crimeii, Mengli Ghirai al II-lea. Expediția turco-tătară a eșuat însă, trupele inamicilor fiind respinse de ruși, la asediul Oceakovului în trei rânduri, la 16/27 octombrie, 28 octombrie/8 noiembrie și 29 octombrie/9 noiembrie, și nevoite să se retragă în Buceag cu grele pierderi⁸³. Din pricina acestei înfrângeri, sultanul a hotărât mazilirea marelui vizir Abdullah pașa la 19 decembrie și înlocuirea sa cu Mehmed Yegen pașa⁸⁴. Restabilirea situației pe frontul din sud a făcut să renască speranța rușilor că ar putea să obțină o pace în condiții favorabile și de aceea țarina a declarat că împăratul Carol al VI-lea n-are decât să apeleze la intervenția Franței, dacă dorește, dar ea preferă mediația anglo-olandeză.

(Va urma)

ENGLISH EASTERN POLICY BETWEEN 1733-1739

II. ENGLAND AND THE AUSTRIAN-RUSSIAN-TURKISH WAR (1736-1739)

Abstract

Tension accumulated between Russia and the Ottoman Empire during the war for succession to the Polish throne burst out in March 1736, when the troops of Tsarine Ana Ivanovna launched an offensive against Crimea, then under the control of the Tatar khans, and the port of Azov. Despite its alliance with Russia, the Habsburg Empire refrained from joining the conflict, while England, faithful to the principle of the *balance of power*, employed herself in appeasing the conflict by mediation through her diplomatic residents at Constantinople and Sankt Petersburg, Sir Ewerard Fawkener and Claudius Rondeau respectively, and associated to the task the Dutch ambassador to the Porte, Cornelis Calkoen. The Russian expedition into Crimea had no real benefits, as the Tsarine's troops withdrew into Ukraine in the autumn of 1736, and only managed to maintain a grip on the Azov. The Turks viewed favorably the English-Dutch peace mediation, and the grand vezir Mehmed Silahdar pasha, who set up camp in Dobroudja, at Babadag, invited there the English and Dutch ambassadors to Constantinople so that they might initiate the peace negotiations; the exact place was to be established at the borderline between the two Empires. But the Russians, confident in victory and having won over the Austrians' reluctance, showed some reluctance and things were left unsettled. It was eventually agreed that the Russian and Ottoman ambassadors should meet at Nemirov, in Podolia, in the presence of the Habsburg resident at the

⁸³ *Ibidem*, p. 225 - 228, doc. 109 (raport al lui Rondeau către lordul Harrington din 19/30 noiembrie 1737) și p. 230, doc. 110 (idem către idem din 21 nov./2 dec. 1737). Vezi și Manstein, *op. cit.*, I, p. 309 - 318; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 409 - 411.

⁸⁴ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 413.

Porte, Leopold von Talmann, but in the absence of English and Dutch ambassadors. The works of the Congress opened on 5/16 August 1737, after the Russians had secured their positions with the conquest of the fortress of Oçakov, on the Black Sea shore, and a new and successful invasion into Crimea. The Habsburg Empire had also joined the conflict alongside Russia on 6 June, but without initiating any military operations. The allies' territorial claims from the Turks being exorbitant, they led to the break off of negotiations. The military defeats in Bosnia, at the Danube and in Wallachia lessened the pretensions of the Court in Vienna, while the Russians were in their turn forced to withdraw from Crimea and content themselves with their control over the fortress of Oçakov, on the Pontic littoral. Encouraged by the defeats suffered by their enemies, the Turks rejected any territorial concession and left the negotiations of Nemirov on 3/14 October 1737. From hence onward the Russians became more accommodating and showed some interest in the offer of mediation by the English and Dutch ambassadors, totally unaware of the fact that the French ambassador to the Porte, the Marquis Louis Sauveur of Villeneuve, had persuaded the Austrians in secret to allow him to initiate the peace mediation between the Turks and their adversaries.

CERCETAREA IZVOARELOR MEDIEVALE DIPLOMATICE ÎN TRANSILVANIA (II)*

ZSIGMOND JAKÓ

Încercări pentru instituționalizarea cercetării izvoarelor istorice

În performanța realizată de Cornides au avut un rol, fără îndoială, încercările contemporane care vizau organizarea cercetării științifice, a vieții literare și spirituale maghiare. Cu toate că aceste încercări s-au dovedit eșecuri, ele i-au scos pe cercetători din izolarea lor de mai înainte, au realizat legături între ei, făcând astfel activitatea fiecăruia mai fructuoasă. În Transilvania, de la propunerea lui Bod Péter din anul 1760 începuse să prindă rădăcini ideea înființării unei societăți a savanților. În vederea realizării acestei idei a făcut o încercare în 1785 episcopul romano-catolic, Batthyány Ignác (1741-1798), apoi Aranka György (1737 – 1817) în 1791 cu Societatea Transilvană pentru Editare de Manuscrise, iar în 1793 prin înființarea Societății Maghiare Transilvane pentru Cultivarea Limbii. Suntem în perioada în care, față de latină, considerată mai devreme limba exclusivă a științelor, limbile naționale au cucerit peste tot teren pentru literatura de specialitate. Experimentele contemporane de organizare științifică însă s-au străduit, în primul rând, la extinderea sferei de folosire a limbii materne. Cu toate acestea, cercul lui Aranka culegea și diplome medievale, dar numai ca o preocupare tangențială. Această parte a activității lor de culegere și-a găsit locul ei definitiv de păstrare, după câteva decenii, în Muzeul Național Ardelean care a luat ființă.

Atmosfera generală nu era favorabilă, deci, îndeletnicirilor legate de monumentele scrisului medieval latinesc. În zadar a argumentat Kovachich Márton György (1744 – 1821), în cartea sa *Institutio grammatophylacii publici pro Instituto Diplomatico-Historico incltyti regni Hungariae* (Pestini 1792), planul unui institut național de cercetări istorice care ar fi avut ca obiectiv principal depistarea și editarea izvoarelor în Ungaria și în Transilvania deopotrivă. În viziunea lui Kovachich persista redactarea unui “diplomatarium universale”, ce ar fi înglobat integral materialul diplomatic al țării dinainte de Mohács. Din Transilvania, planul său a fost sprijinit activ de către episcopul Batthyány, de Aranka György și chiar de Teleki József. Kovachich a întreprins două călătorii de cercetare în Transilvania pentru culegere de materiale din

* Prima parte a studiului a fost publicată în SMIM, XVII, 1999, p. 15-26.

arhivele de aici, dar în vremea aceea condițiile nu erau coapte pentru instituționalizarea cercetării istorice. Astfel, planul său indicator de perspectivă nu a rămas decât o curiozitate în istoria științei. Cercetarea izvoarelor istorice era continuată și la începutul secolului XIX, decenii de-a rândul neorganizat, prin eforturi personale.

Referitor la cele de mai sus v. Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság iratai* (Documentele Societății Filologice Maghiare din Transilvania), Bukarest, 1955. Jakó Zsigmond, *Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező* (Batthyány Ignác, omul de știință și organizatorul cercetării științifice), în *MkvSze* 107/1991. 353 – 375.

Szelestei N. László, *Irodalom - és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon* (Încercări pentru organizarea vieții literare și cercetărilor științifice în Ungaria secolului XVIII), Budapesta, 1989; Windisch Éva, *Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei* (Kovachich Márton György și primele încercări ale organizării științifice maghiare), în *Sz* 102/1968. 90-144.

Kemény József și fondarea Muzeului Național Ardelean

După eșuarea experimentelor promițătoare de la sfârșitul secolului al XVIII-lea urmează o perioadă în care, pe-i drept, se înmulțește numărul colecțiilor maghiare de izvoare, mai modeste sau mai voluminoase, dar în privința transmiterii diplomelor medievale numai colecțiile adunate de contele Kemény József (1795 – 1855), inițiatorul din 1841 al Muzeului Național Ardelean, și ale contelui Kemény Sámuel (+ 1861) pot fi considerate importante din punctul de vedere al istoriei științei.

Cele două colecții se deosebesc radical în ce privește epoca lor de realizare, țelul și conținutul materialelor. Colecția lui Kemény Sámuel este un exemplu clasic al culegerilor de acte, frecvent întâlnite la funcționarii superiori guberniali din secolul al XVIII-lea. Realizatorul ei, contele Kemény Sámuel senior (+ 1817), era președintele Tabulei Regale din Transilvania. El a adunat, pentru uzul personal și pentru urmași, în primul rând acte oficiale referitoare la antecedentele problemelor guvernamentale mai importante din Transilvania, un material informativ util, primele sale piese datându-se de la sfârșitul secolului al XVII-lea. Kemény Sámuel junior – după toate semnele – a păstrat numai, dar n-a îmbogățit colecția tatălui său.

Pe lângă considerente de ordin practic ale funcționarului superior care a fost, Kemény Sámuel senior era animat însă în alcătuirea colecției și de interesul pentru istoria patriei. Un semn timpuriu al acestui interes rezidă în faptul că – aflându-se la studii în Europa Occidentală – la Göttingen a luat legătura cu profesorul Schlözer, considerat expert al regiunii noastre. Dar acest lucru este dovedit și de conținutul celor două colecții ale sale: *Chartophylatium Transsilvanicum* – în 40 de volume – și *Grammatophylatium Transsilvanicum* – în 22 de volume in folio -, care conțin, pe lângă copii de diplome medievale, o cantitate considerabilă și valoroasă de acte originale. Le-a procurat, probabil, datorită relațiilor sale cu personalități înalte și grație demnităților sale guberniale. Dar i-au parvenit fragmente rătăcite din materialul altor colecționari, anteriori sau contemporani. Astfel, în colecțiile sale se găsesc texte provenite din colecțiile lui Bod Péter, Benkő József, Gyulafehérvári Dobó József (1735 – c. 1820), memorialistului Halmágyoi István (1719 – 1785), ba și din colecția lui Cornides. Activitatea de colecționare a lui Kemény Sámuel a transmis cercetătorilor de mai târziu textul a 408 diplome medievale.

Spre deosebire de cel anterior, colecția lui Kemény József a luat ființă ca instrument de lucru al unui istoric "de profesie". Ea reprezintă încununarea și încheierea perioadei manuscrise a culegerii maghiare de izvoare din Transilvania. Kemény a fructificat tradițiile transilvane anterioare, a urmărit conștient să procure cât mai mult din materialul informativ al generațiilor premergătoare. Textele provenite din colecția lui Huszti András (+ 1755), Szilágyi Sámuel, Benkő József, Gyulafehérvári Dobó József, Fejérvári Károly (1743 – 1794), și chiar din culegerile lui Cornides și Kovachich sunt tot atâtea dovezi că Kemény cunoștea temeinic tot ce s-a întreprins înaintea sa în cercetarea izvoarelor istorice în Transilvania și Ungaria.

Valoarea cu totul specială a colecției sale o reprezintă seria bogată a originalelor în care s-au conservat și au devenit accesibile cercetării mii de diplome, scrisori și alte acte cu începuturi din secolul al XIII-lea. Piese ale acestora le-a procurat, în mai mică parte, din arhive familiale, iar majoritatea lor – din materialul arhivei principelui, care zăcea expusă pieirii la Alba Iulia. Contemporanii săi l-au considerat cel mai autorizat istoric al Transilvaniei, iar el chiar a pretins această apreciere atât în patria sa mai restrânsă, cât și din partea întregii științe maghiare.

Ca istoric și colecționar deopotrivă s-a interesat de trecutul Transilvaniei, cu precădere de evul ei mediu. Este foarte probabil că terminarea, în 1817, a operei monumentale, *Historia critica* a lui Katona István și planurile lui Kovachich, amintite mai sus, au constituit imboldurile tânărului aristocrat de a alcătui o colecție de izvoare istorice transilvane, care prin dimensiunile ei să le depășească pe toate câte au fost adunate mai dinainte. Pasiunile, pregătirea, starea socială și materială i-au și dat posibilitatea de a-și realiza obiectivul. Poate și impresiile sale din Viena, când funcționa acolo, n-au făcut decât să-i întărească intențiile. În orice caz, colecția sa de copii adunate la Viena, intitulată *Collectanea diplomatico-historica rerum Hungaricarum et Transsilvanicarum*, în 1822 număra cel puțin cinci volume. Iar după ce Fejér György (1766 – 1851) în 1825 a început, sub titlul *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, să publice în volume tipărite rezultatele colecțiilor manuscrise ale actelor medievale, colaboratorul lui transilvan cel mai prodigios în întreprinderea sa – ajunsă, până în 1844, la dimensiunea de 42 de volume - nici nu putea să fie altcineva decât Kemény József.

Din colecția sa, împărțită după genuri de izvoare, dintr-un total de 12.000 originale și 367 volume de copii, aici oferim date cifrice numai referitoare la epoca dinainte de 1542 – ca să ilustrăm perceptibil dimensiunile ei. Deci: în colecția lui Kemény József se găsesc originalele a 241 diplome medievale, cele 13 volume din *Diplomatarium Transsilvanicum* cuprind copii a 392 texte dinainte de Mohács. La acestea se adaugă 685 diplome în cele 13 volume din *Supplementum Diplomatarii Transsilvanici*. Marea întreprindere se încheie cu *Appendix Diplomatarii Transsilvanici*, în 21 de volume conținând copia a 2241 diplome. Kemény a pregătit deci spre publicare, însoțindu-le în general cu note, în total 3318 diplome medievale cuprinse în *Diplomatarium*, compus din 47 de volume.

Este indiscutabil, deci, că Kemény József a fost cel mai rodnic colecționar de izvoare al perioadei colecțiilor manuscrise nu numai din Transilvania, ci din întreaga știință maghiară istorică, el depășind și rezultatele școlii iezuite. Pe lângă aceasta mai trebuie să avem în vedere faptul că prin inițierea Muzeului Național Ardelean și donarea în folosul public al colecției sale, adunată cu mari sacrificii materiale, el a înființat și atelierul cel mai vechi al cercetării istoriei din Transilvania – atelier care trăiește și azi.

Deși lui Kemény József îi revine un loc de frunte și printre istoricii contemporani, nu publicațiile sale, ci cele enumerate mai sus constituie opera sa durabilă. Pe lângă importanța activității de colecționar de izvoare istorice și fondator de instituție sunt nesemnificative falsificările sale de diplome, făcute din vanitate, din porniri de orgoliu parcă seniorial, dar cu care nu a pricinuit nici o pagubă materială nimănui, provocând însă confuzii care persistă și azi în cercetare. Desigur, dacă îi cântărim faptele, și acestea sunt de luat în seamă, dar ele nu pot să ne împiedice clarviziunea. Căci dacă acestea le confruntăm cu ceea ce se află în cealaltă cumpănă și care are o valență ce dăinuie până azi, aceste metehne par păcate de iertat și de mult uitate față de tot ce a făcut în favoarea cercetării istorice transilvane prin crearea cadrului ei instituțional.

Colecția celor doi conți Kemény se află azi la Cluj, divizată în trei părți. Diplomele originale sunt păstrate la Arhivele Statului și la Biblioteca Universitară, iar copiile cuprinse în volume format carte – la Biblioteca din Cluj a Academiei Române. Numai volumele IV și V din sus-amintita *Collectanea diplomatico-historica* se găsesc la Biblioteca Academiei de științe, în Budapesta.

Referitor la cele de mai sus v. Kelemen Lajos, *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története* (Istoria Societății Muzeul Ardelean) Emlékkönyv. Kolozsvár, 1909 – 1942. Veress Endre, *Gróf Kemény József*, în "Erdélyi Múzeum" 38/1933. Mályusz Elemér: *Gróf Kemény József oklevélhamisítványai* (Falsuri documentare atribuite contelui Kemény József), în "Levéltári Közlemények", 59/1988.

Cercetarea românească a izvoarelor istorice în perioada colecțiilor manuscrise

La sfârșitul perioadei culegerilor manuscrise, un eveniment important îl constituie atașarea istoriografiei române din Transilvania la formele moderne de cercetare a izvoarelor istorice. Condițiile ei prealabile au fost pregătite – ca urmare a unirii bisericești – de formarea unei pături de intelectuali români instruiți în școli cu caracter occidental, de câștigarea de teren a cunoașterii limbii latine și a scrisului latinesc față de practica scrisului chirilic și în defavoarea orientării unilaterale bizantine în cultură. Toate acestea au făcut posibile formarea unei conștiințe istorice proprii, precum și receptarea metodelor și concepțiilor devenite dominante în această zonă la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Intelectualii care au îmbrățișat și cauza emancipării naționale, trecând peste barierele îngrăditoare ale scrisului chirilic, s-au străduit să țină pasul cu evoluția și în cercetarea istorică.

Cotitura decisivă în această direcție a fost făcută de greco-catolicul Gheorghe Șincai (1753 – 1816), prin faptul că în locul genului cronicar de mai înainte, și-a ales redacțiunea în formă de anale, iar pentru completarea și verificarea izvoarelor narative a recurs la surse diplomatice. Pe lângă studiile făcute la Roma și la Viena, lui Șincai i-au dat posibilitatea pentru efectuarea acestui lucru relațiile sale personale și de colaborare care l-au legat de distinși reprezentanți contemporani ai istoriografiei maghiare și săsești. Pentru activitatea sa în culegerea și critica izvoarelor a avut o înflunetă hotărâtoare colaborarea întreținută cu istoricii Cornides, Kovachich și Katona. Cu sprijinul lor, evident, a avut acces la toate rezultatele colecțiilor de izvoare din Ungaria și Transilvania. Începând cu cercul lui Hevenesi și până la Cornides, a reușit să intre în anturajul celor mai avizați cercetători, unde i s-a ivit ocazia de a face cunoștință cu metodele moderne și problemele actuale ale diplomatiei. Cu Cornides a intrat în

legătură la Viena, în 1780, lui Kovachich a fost cel mai apropiat colaborator începând din anul 1803, iar Katona István – probabil – a avut o înrăurire asupra planurilor lui Șincai prin opera sa monumentală, *Historia critica*. În activitatea de cercetare de bună seamă i-au fost de folos și acele cunoștințe personale pe care le-a făcut în cei 14 ani petrecuți la curtea conților Wass, la Țaga și la Szinye, ca pedagog, respectiv, protejat al familiei, căci prin ele a reușit să cunoască izvoare istorice din diverse arhive familiale păstrate cu cea mai mare grijă.

Șincai a continuat toată viața lui să culeagă izvoarele în vederea scrierii istoriei întregului popor român. Din datele adunate prin muncă asiduă, el a întocmit două colecții manuscrise. Prima o pomeneste cu titlul *Notata ex variis authoribus*. Ea se compune din 27 de caiete (tomulus) și cuprinde texte extrase din diverse publicații, copiate de el între 1775 și 1780, la Roma și la Viena. În privința culegerii românești de izvoare diplomatice este mai importantă colecția care poartă titlul *Rerum spectantium ad universam gentem Daco-Romanam seu Valachicam summaria collectio secundum ordinem chronologicum*. Acest manuscris, în trei volume in-folio, este prima colecție de izvoare sistematizată, privitoare la istoria poporului român. Iar Șincai este primul istoric român, care în activitatea sa de adunare de date atribuie o importanță identică cu izvoarele narative diplomelor și mai ales celor inedite.

În manuscrisul destinat completării diplomatice la sinteza sa istorică, intitulată *Hronica românilor*, a inclus textul a 291 diplome medievale, dintre care numai 38 au fost publicate în volume tipărite. Întrucât el indică cu precizie la fiecare text locul sursei, se poate constata că cele 253 diplome inedite le-a copiat din diverse colecții manuscrise. Sursa lui principală în această privință era colecția lui Cornides. Din ea a ales 164 de texte; probabil din copia făcută pentru amintitul institut de cercetări istorice al lui Kovachich, copie păstrată astăzi în Biblioteca Națională Széchényi, la Budapesta. Dar nu este de neînchipuit nici o împrejurare în care, cu ajutorul conților Wass, el ar fi avut acces la volumele de copii inițiale care la vremea aceea se aflau încă în biblioteca din Pesta a familiei Teleki. A mai inclus în diplomatarul său: 28 de texte din *Diplomatarium Hungariae* – cumpărată de Széchényi Ferenc în 1797 – și din alte colecții ale lui Kovachich, 15 din copiile piaristului Koppi Károly (1744 – 1801), 12 din colecția de date a lui Fejérvári Károly, 9 din manuscrisele lui Hevenesi, iar din transcrierile lui Wagner Károly (1732 – 1790) și Lakics György (1739 – 1814) câte 5 texte. Cercetări de arhivă a întreprins la conții Wass, și cu sprijinul lor, în arhivele altor câteva familii de aristocrați. Din cauza posibilităților sale mult mai nefavorabile decât ale cercetătorilor maghiari și sași, rolul lui Șincai în istoria științei nu constă în explorarea unor date noi, necunoscute, ci în transmiterea istoriografiei românești a materialului de diplome descoperit până atunci, precum și în deschiderea către concepția modernă și în metode de cercetare moderne.

Referitor la cele de mai sus v. Șincai, Gheorghe, *Hronica românilor. I-III*, București 1967 – 1969 (Studiu introductiv și note de Manole Neagoe); Kiss András, *Gheorghe Șincai, a forrásgyűjtő, în Művelődéstörténeti Tanulmányok*, Bukarest 1980; Kiss, Andrei, *Gheorghe Șincai și științele fundamentale ale istoriei*, în RA, 4/1973, nr. 2.

Publicații de diplomatare până în 1918

Ca urmare a explorării cu succes a izvoarelor istorice, în fervoarea generală de la sfârșitul secolului al XVIII-lea s-au făcut și primele încercări de a publica diplomele

medievale ale Transilvaniei în volume tipărite. Szeredai Antal (1740 – 1799) a editat câte un diplomatar referitor la episcopii și la Capitlul Transilvaniei (*Series antiquorum et recentiorum episcoporum Transsilvaniae*. Albae Carolinae 1790. – *Notitia veteris et novi capituli ecclesiae Albensis Transsilvaniae*, Albae Carolinae 1791). Acesta însă n-au fost continuate multă vreme, parțial din cauza războaielor napoleoniene, dar mai ales din cauza stagnării generale în viața spirituală, provocată de politica internă reacționară. Publicarea diplomatelor a devenit iarăși actuală după 1830, poate tocmai ca efect al apariției operei lui Fejér György, *Codex diplomaticus*. Căci cadrul instituțional era creat pentru acest lucru, anume prin înființarea asociației săsești Verein für siebenbürgische Landeskunde (1840), iar ca organism al vieții științifice maghiare – inițierea în 1841 a Muzeului Național Ardelean.

La început se părea că persoana lui Kemény József va asigura colaborarea dintre maghiari și sași în domeniul publicării izvoarelor medievale. Dar accentuarea naționalismelor, iar pe urmă amintirile reciproc repulsive ale revoluției din 1848 – 1849 au împiedicat până la urmă unirea forțelor, și astfel cele trei neamuri transilvane au pornit pe căi separate spre editarea izvoarelor. Fiecare a identificat istoria Transilvaniei cu propriul trecut. Din materialul de izvoare ale trecutului comun sașii și românii au arătat interes numai față de documentele care se referă la ei. Maghiarilor nu le-a scăpat din vedere Transilvania în ansamblu decât pe motivul că ei și-au privit trecutul ca fiind identic cu statalitatea Transilvaniei. Lipsa reconcilierilor, amestecarea criteriilor științifice cu puncte de vedere ale politicului pot fi învinuite în mare măsură pentru disproporțiile care se observă în privința bazei documentare a istoriei Transilvaniei în ultimul secol și jumătate – stare dănuind până în zilele noastre. Întrucât cercetarea maghiară și-a concentrat atenția, unilateral, asupra perioadei principatului, iar istoriografia românească asupra explorării izvoarelor din secolele XVIII – XIX, publicațiile de documente s-au constituit, firește, în acest fel. Tot în această direcție și-a exercitat efectul schimbarea intervenită în plan concepțional, după care Transilvania nu mai era considerată o unitate de dezvoltare istorică, astfel divizând-o, pe bază de criterii etnice, în elementele ei componente, iar părțile mai mici sau mai mari ale acestora le-a inclus în istoria maghiară, română și chiar în cea germană. Toate acestea n-au rămas fără efect în editarea materialului de diplome medievale.

Rezultatele perioadei colecțiilor manuscrise au fost fructificate cu totul altfel decât și-a închipuit generația dinainte de 1848. Opera lui Kemény József, *Diplomatarium Transsilvanicum*, elaborată aproape integral pentru a fi dată la tipar, a rămas definitiv în manuscris. Reschner și colaboratorii săi au fost mai norocoși, întrucât partea privind epoca Arpadiană din manuscrisul lor, pregătită pentru tipar de către Karl Schwarz (1817–1875), a fost publicată de Georg Daniel Teutsch (1817–1893) și Friedrich Firnhaber (1818–1860), în *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens* (Wien, 1857), parțial cu notele lui Kemény József. Cu toate că acest volum, după titlu, dorea să ofere date vizând toată istoria Transilvaniei, concepția ei de dată mai veche nu a fost însușită de către generația mai tânără a sașilor, și întreprinderea nici nu s-a continuat în acest spirit.

După încetarea din viață a cercetătorilor mai vârstnici, multă vreme nici sașii n-au avut medievști instruiți care să fi putut continua după cerințe moderne cercetarea și publicarea izvoarelor. Mai mult niște amatori inimoși au ales diferite acte din colecțiile manuscrise, alcătuite în perioada anterioară, pentru diplomatarele lor ecleziastice de interes local. Deși publicațiile lui Karl Fabritius (1826–1881) - *Urkundenbuch zur*

Geschichte des Kisder Kapitels vor der Reformation (Hermannstadt 1875) -, Rudolf Theil (1844 – 1899) și Karl Werner (1845 – d. 1893) - *Urkundenbuch zur Geschichte des Mediascher Kapitels bis zur Reformation* (Hermannstadt 1870 -, precum și diplomatarul lui Albert Amlacher (1847 – 1939) - *Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos* (VerArch 15/1880) – pot fi considerate un câștig, în ce privește metoda lor, dar Bele stau dovadă a unei rămăneri în urmă de mai multe decenii.

Situația era asemănătoare, la începutul dualismului (1867-1918), și în cercetarea maghiară, precum arată activitatea de editor de izvoare a lui Jakab Elek (1820–1897). Ce-i drept, pentru diplomatarul său clujean (*Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*). (Izvoare arhivistice privitoare la istoria orașului Cluj), (I-II. Buda 1870-1888) el a făcut și cercetări de arhivă, a depistat materiale noi, dar metoda lui de editare a rămas în urma cerințelor moderne. În linii mari, același lucru se poate spune și despre partea medievală a operei lui Szabó Károly (1824 – 1890), Diplomatiul secuiesc (*Székely oklevéltár*) cu toate că el – în 1859 bibliotecarul Muzeului Național Ardelean, apoi profesor al Universității din Cluj – era considerat în Transilvania cel mai calificat specialist maghiar în diplomatică și paleografie medievală. Cu problemele editării diplomelor medievale a făcut cunoștință ca autodidact, fiind colaborator la partea documentară a operei guvernatorului Teleki József (1790 – 1855) *Hunyadiak kora Magyarországon*, (Epoca Huniazilor în Ungaria), (Pest, 1852 – 1857), dar considera că adevăratul său tărâm de cercetător îl constituie identificarea vechilor tipărituri din Ungaria.

Cu pactul dualist (1867), unirea Transilvaniei cu Ungaria a devenit o realitate, iar această împrejurare a unificat pe deplin viața științifică maghiară, unificare ce era în pârg mai demult. Ca urmare, știința maghiară din Transilvania s-a contopit treptat cu cea din Ungaria. Activitatea oamenilor de specialitate din Transilvania s-a încadrat în instituțiile naționale ale Capitalei, o parte importantă a specialiștilor din Transilvania s-a mutat la Budapesta, și tinerii au râvnit să facă o carieră tot acolo. Pentru aceste năzuințe, mai ales în știința istoriei, li s-au deschis largi posibilități, întrucât ardeleanul Szilágyi Sándor (1827 – 1899) și cercul lui de prieteni au deținut timp de câteva decenii un rol de conducere în acest domeniu. Seriile de ediții unitare, naționale, inițiate pentru publicarea izvoarelor istorice, ofereau și cercetătorilor maghiari din Transilvania posibilități noi, mult mai avantajoase decât toate edițiile precedente. Coloanele publicațiilor – începând cu anul 1856: *Magyar Történelmi Tár*, din 1867: *Századok*, din 1878: *Történelmi Tár* -, precum și un întreg șir de diplomatare naționale au fost deschise pentru ediții de izvoare din Transilvania. Posibilitățile oferite de Capitală au făcut de fapt de prisos publicarea maghiară a izvoarelor din Transilvania, dar ele au avut drept urmare atrofierea ei.

Continuitatea a fost întreținută - de bine, de rău - de Muzeul Național Ardelean, prin revista sa *Erdélyi Múzeum*, dar aproape exclusiv în privința izvoarelor perioadei principatului. În cercurile istoricilor transilvani a scăzut interesul față de îndeletnicirile moderne cu diplomele medievale, care solicitau cunoștințe de strictă specialitate. Ei nu considerau evul mediu la fel de transilvănesc și maghiar ca epoca principatului. Romanticismul național a acceptat o singură excepție, anume cu istoria specifică a secuimii. Acestei concepții îi datorează realizarea Diplomatiului secuiesc (*Székely oklevéltár*, 1872). În conformitate cu concepția statului național, doreau să publice izvoarele Regatului Ungar medieval dinainte de divizarea lui în trei părți în diplomatare nu teritoriale, ci naționale, chiar și cercetătorii maghiari transilvani înșiși. Astfel, și rezultatele transilvane ale cercetării maghiare de izvoare și-au găsit locul în publicațiile

naționale. Tot ce a explorat cercetarea maghiară în aceste decenii referitor la evul mediu al Transilvaniei se găsește în paginile următoarelor diplomatare: *Arpád-kori új okmánytár* (Noul Diplomatar al epocii Arpadiene), (I-XII, Pest, 1860 – 1874), întocmit de Wenzel Gusztáv (1812 – 1891), în volumele *Anjou-kori okmánytár* (Diplomatarul perioadei angevine) (I-VII, Budapesta 1878 – 1920), *Hazai okmánytár* (Diplomatarul maghiar) (I-VIII, Győr - Budapesta 1865 – 1891) sau în *Hazai oklevéltár* (Diplomatarul privind istoria patriei) (Budapesta 1879). Sunt apreciable, merituoase și indispensabile contribuțiile seriilor amintite la îmbogățirea istoriei vechi a Transilvaniei, dar pentru acest lucru medievalistica maghiară din Transilvania a trebuit să plătească tributul rămânerii în urmă, al atrofierii aproape integrale.

Publicații săsești de izvoare

În aceste împrejurări, modernizarea editării în Transilvania a diplomelor medievale le-a revenit cercetătorilor sași, maghiarii și românii luând parte la ea numai indirect. Pentru modernizarea cercetării, punctul de pornire a fost marcat de înființarea – în cadrul Universității din Viena – a unui institut de cercetări – Institut für Österreichische Geschichtsforschung – de către Theodor Sickel (1826 – 1908), unde pregătirea teoretică și practică, într-un nou spirit, reclama, totodată, ca munca de editor de texte să fie preluată din mâna autodidacților și amatorilor de către cercetători de carieră care au primit o pregătire specială. Tineri istorici ai popoarelor Monarhiei habsburgice de atunci aici au făcut cunoștință cu diplomatica, cu critica izvoarelor istorice, cu metodele moderne și cu practica publicării documentelor medievale. La acest Institut vienez s-au format toți acești specialiști sași, maghiari și români care mai târziu au avut rol în înnoirea editării izvoarelor medievale ale Transilvaniei.

Transplantarea și aplicarea noilor metode în Transilvania este meritul lui Franz Zimmermann (1850 – 1935). După studiile făcute la Viena, fiind conducătorul Arhivei orașului Sibiu și al Arhivei Naționale Săsești, în 1875 el a preluat cauza diplomatarului săsesc, care agoniza de câteva decenii. Prin cercetări arhivistice vaste și sistematice întreprinse în țară și în străinătate, a întregit fundamental materialul adunat de generațiile anterioare. Pe această cale, prin copiile a mai mult de 8000 de diplome, el a creat baza solidă a diplomatarului săsesc – pentru partea care se întinde până la 1526. Copiile anterioare le-a colaționat cu originalele, și în decursul unui deceniu și jumătate, prin atragerea în muncă a lui Karl Werner, a publicat primul diplomatar modern al Transilvaniei medievale. Primul volum al seriei – *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (I-VII, Hermannstadt – București 1892 – 1991) -, care cu mari intermitențe apare și azi, nu numai că a dat un răspuns tranșant în controversata problemă: dacă materialul documentar săsesc, admitând particularitățile, trebuie publicat pe criteriul unităților administrative, sau în cadrul unei întreprinderi unitare, dar a dăruit și un model de ediție pentru publicarea izvoarelor transilvane, un model care oglindea practica cea mai evoluată a vremii. La realizarea acestui model în Transilvania erau necesare de la bun început exigența lui Zimmermann și de personalitatea sa, care nu cunoștea compromisuri. Tot mulțumită lui Zimmermann a apărut și primul album facsimil al diplomelor transilvane medievale (*Photographien von Urkunden aus siebenbürgisch-sächsischen Archiven*, Hermannstadt 1880).

Cercetarea săsească – pe lângă *Urkundenbuch* – și-a adus contribuția la fundamentarea istoriei urbane și economice a Transilvaniei medievale cu ediții

exemplare de izvoare speciale. Pe lângă volumul *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation, 1380 – 1516* (Hermannstadt 1880) primele volume ale ediției în opt volume a izvoarelor istorice ale orașului Brașov (*Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*. Kronstadt 1886 – 1926) conțin date de o valoare unică pentru istoria comerțului transilvan din perioada anilor 1503 – 1540.

Publicații maghiare de izvoare

Independent de sași, dar tot sub influență vieneză, a pornit și modernizarea edițiilor maghiare ale izvoarelor din Transilvania. Se poate aprecia ca prim semn al acestei modernizări publicarea diplomatarului familiei Teleki (*A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára*, (Diplomatarul familiei Teleki de Sic, comiți ai sfântului Imperiu Roman), I-II, Budapeșt 1895, de către Barabás Samu (1855 – 1940), instruit tot la Institut. Opera sa este caracterizată de aceeași notă de tehnicitate, exigență, grijă și spirit critic ca și diplomatarul sașilor. Influența ei însă asupra editării maghiare transilvane de izvoare a fost cu atât mai limitată cu cât aceasta exista numai în cadrul unitar al cercetării maghiare. Barabás însuși, deși originar din Transilvania, în tot cursul carierei sale a lucrat la Budapeșta, și bogata sa activitate de editor de izvoare – în afară de Diplomatarul Teleki și un volum al Diplomatarului secuiesc – nu era legată de Transilvania.

Pentru schimbarea acestei stări de lucruri, a întreprins un experiment mai serios Veress Endre (1868 – 1953), tot un discipol al Institutului vienez, devenit conducătorul Arhivei Muzeului Național Ardelean. Prin două serii de documente – *Fontes rerum Transylvanicarum*, începută în 1911; *Fontes rerum Hungaricarum*, în 1915 – ar fi dorit ca Clujul să devină din nou centrul editării maghiare a izvoarelor din Transilvania. Din cele opt volume publicate, însă, numai volumul IV, apărut în 1914, în prima serie, conține diplome medievale referitoare la Transilvania și la relațiile ei cu cele două voievodate românești – Veress însuși considerând că domeniul său principal de cercetare este cumpăna veacurilor XVI – XVII. Experimentului lui Veress i-a pus capăt schimbarea de imperiu intervenită în 1918. Pentru un timp imprevizibil, singurul centru al editării maghiare de izvoare a rămas Budapeșta.

Cele arătate mai sus cu privire la situația care s-a creat în cercetarea maghiară sunt confirmate în întregime de Diplomatarul Bánffy (*Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család történetéhez* (Diplomatarul familiei Bánffy de Losoncz din neamul Tomaj), I-II, Budapeșt 1908 - 1928, publicat de Varjú Elemér (1873 – 1944) și Iványi Bela (1878 – 1964). și aceasta este o publicație exigentă, modernă, dar a fost realizată în afara Transilvaniei, a apărut în capitala ungară, iar editorii ei erau specialiști din Ungaria, ca urmare firească a cercetării istorice maghiare, devenită unitară.

Până la sfârșitul secolului trecut s-a încetățenit definitiv în cercetarea maghiară și săsească și a devenit un gen independent publicarea de izvoare în regeste (extrase/rezumate). Publicațiile transilvane elaborate cu această metodă excelent aplicabilă în investigarea surselor diplomatice medievale sunt și astăzi instrumente auxiliare indispensabile în cercetări. Ne referim la lucrarea lui Szabó Károly despre materialul medieval al Arhivei Muzeului Național Ardelean (*Az Erdélyi Múzeum eredeti okleveleinek kivonata* (Rezumatul documentelor originale ale Muzeului Ardelean), 1232 – 1540. Budapeșt 1889 – 1890. Extras din Történelmi Tár) și la cele ale lui Beke Antal (1838-1913), întocmite după diplomele Capitlului Transilvaniei și ale Conventului

din Cluj-Mănăştur, diplome rămase în Transilvania (*Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt* (Arhiva Capitulului din Alba Iulia), Budapest 1889 – 1895. *A kolozsmonostori konvent levéltára*, Budapest 1896 – 1898. Ambele extrase din *Történelmi Tár*). La fel, Albert Berger (1864 – 1936) ne-a dat informații utile, sub formă de regeste, despre arhiva orașului Bistrița (*Urkunden – Regesten aus dem alten Bistritzer Archive, 1203 – 1526*. Bistritz 1893 – 1895. Extras. Ediție nouă: I – II. Köln – Wien 1986). O lucrare meritorie de acest fel este și cea a lui Magyar Károly, publicație din arhiva comitatului Alba (*Regesták Alsófehér vármegye levéltárából*, (Regestele din arhiva Comitatului Alba) *Történelmi Tár*, 1907).

Publicații românești de izvoare

De asemenea, pe făgașul inițierilor vieneze și tot în afara Transilvaniei s-a înfăptuit apropierea deplină a istoriografiei românești la îndatorirea de publicare a izvoarelor diplomatice din Transilvania. Eudoxiu Hurmuzaki (1812 – 1874), originar din Bucovina, în timpul studiilor la Viena, începând cu anul 1846 a adunat izvoare din arhivele centrale ale metropolei imperiale, documente pentru istoria poporului român, și din 1852 se străduia să alcătuiască un monumental diplomatar național. Planul nu i s-a realizat decât în anul 1887, la București, cu sprijinul Academiei Române, deci numai după moartea sa. Seria de ediții, purtând numele inițiatorului ei, era destinată să devină documentarul central istoric al românilor din diverse state și s-a concentrat în special asupra izvoarelor din secolele XVI – XIX.

După unirea Moldovei și Țării Românești (1859), pentru dezvoltarea pe mai departe a istoriografiei românești era o condiție preliminară, deopotrivă, depistarea de noi date din arhive străine și adunarea informațiilor din publicațiile apărute mai demult cu privire la românii din Transilvania. Acest din urmă lucru, ardelenii, la acel moment, îl începuseră deja în revistele lor *Archiv* și *Transilvania*. Din copiile făcute de Ștefan Moldovanu, în jurul anului 1842, cu acordul lui Kemény, pentru Cipariu și Barițiu, *Transilvania* a publicat în anii II – VII (1869 – 1874), sub titlul *Colecțiune de diplome din diplomatariumul comitelui Iosifu Kemény, care privescu mai alesu pe Români (Valachi)*, 436 texte de diplome și extrase. În fața acestor preocupări, posibilități de împlinire a deschis realizarea inițiativei de mai sus a lui Hurmuzaki. Datele referitoare la români din edițiile transilvane de dinainte au fost făcute cunoscute cercetătorilor români de către Nicolae Densușianu (1846 – 1911), sub formă de reeditare. Din cele mai diferite publicații, în majoritatea maghiare și săsești, dar și din *Diplomatarium Transsilvanicum* al lui Kemény József, manuscris păstrat în Arhiva Muzeului Național Ardelean, între 1887 și 1894 a publicat șapte tomuri voluminoase (Hurmuzaki – I/1-2, II/1-5) conținând date de diplome din perioada 1199 – 1575 referitoare la români.

Cunoscând rezultatele de până atunci, istoriografia românească, de acum autorizată, putea să se atașeze activității de exploatare a izvoarelor de arhivă din Transilvania. Prin această colaborare, ea a răspuns unei datorii, împlinind anumite lacune, prin publicarea de documente privitoare la relațiile celor două voievodate române cu Transilvania, precum și a actelor chirilice în slavă veche și în limba română păstrate în arhivele orașelor săsești. Prin publicația sa *Relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu țara Ungurească* (București 1905) Ion Bogdan (1864 – 1919), care a învățat tot la Viena, sau Grigore Tocilescu (1850 – 1909) cu *534 documente istorice slavo-române din țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul, 1346 – 1603* (Viena -

București 1906 - 1931) au racordat în circuitul științific un grup de izvoare neutilizate până atunci. Făcând pasul următor, istoricii români au luat parte și la editarea diplomelor latinești nepublicate încă. Momentul acestei cotituri poate fi constatat cu precizie. Bogdan, în publicația sa citată, apărută prima dată în 1902, a cuprins numai texte chirilice, iar în ediția a doua, apărută în 1905, a publicat deja 63 de diplome latinești din perioada 1431 – 1508. El a fost urmat, pe această cale, de Nicolae Iorga (1871 – 1940). Materialul bogat și nou, publicat de el după originale, din diplomele începând din anul 1358 ale orașelor Bistrița, Brașov și Sibiu – intitulate *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardeleni* (București 1911), în seria Hurmuzaki ca volumele XV/1-2 – demonstrează bine cât s-a dezvoltat în câteva decenii și ce rol important a deținut activitatea editorială românească la sfârșitul secolului și în publicarea izvoarelor medievale transilvane. Același lucru este atestat de volumele I-II și X ale seriei inițiate de Iorga sub titlul *Studii și documente cu privire la istoria românilor* (București 1901 - 1916), volume în care a publicat material explorat, de asemenea, în arhivele orașelor Bistrița și Brașov.

Atașarea la nivelul epocii s-a dovedit și opera lui Ioan Mihályi (1844 – 1914), *Diplome maramureșene din secolul XIV și XV* (Maramureș – Sziget 1900), care este performanța de vârf a cercetării românești din Ungaria înainte de 1918 în domeniul publicațiilor de izvoare medievale.

Publicații românești de izvoare după 1918

Prefacerile intervenite în urma schimbării de imperiu au provocat un serios regres în publicarea izvoarelor medievale transilvane. Istoriografia românească ajunsă în poziție dominantă, multă vreme nu a știut ce să facă cu bogatul material arhivistic transilvan preluat; a arătat un interes mult mai redus decât înainte față de fructificarea lui științifică. Această lipsă de interes este deosebit de surprinzătoare, mai ales în privința izvoarelor diplomatice timpurii. Lucrul este dovedit de faptul că în perioada dintre cele două războaie mondiale cercetarea românească nu a contribuit la editarea diplomelor medievale transilvane cu nici o publicație serioasă.

După terminarea celui de-al doilea război mondial, în fine, s-a schimbat concepția, care și în perioada de după 1918 se orienta – ca și până atunci – după factorul etnic, și nu după cel teritorial, și în privința publicării izvoarelor. Acum intenția este de a publica într-un singur corpus unitar întregul material diplomatic vechi al țării, indiferent dacă documentele sunt importante și cât sunt de importante sau lipsite de interes din punctul de vedere al istoriei poporului român. În 1951 s-a început publicarea diplomelor medievale referitoare la teritoriile intracarpătice ale României în Seria C din *Documente privind istoria României* (din 1977: *Documenta Romaniae Historica*) În această serie până în 1994 au apărut zece volume cuprinzând documente din perioada 1075 – 1370, în majoritate preluate din materialul publicațiilor anterioare.

Modul de editare în primele șase volume ale seriei a urmat exemplul românesc practicat în privința textelor slavone și chirilice, adică traducerea integrală în limba română (traducere extinsă, deci, și asupra denumirilor de localități și nume de persoane). Editorii au făcut excepție numai cu unele diplome nepublicate sau cu cele considerate importante din punct de vedere românesc. Acestea au fost publicate și în latinește, însoțite de facsimil, în anexa volumelor. În acest procedeu, care în privința diplomelor

latinești era ceva neobișnuit și totodată un regres față de practica românească de dinainte, în anul 1977, în fine, intervine o schimbare fericită (începând cu documentele din 1351). De atunci, fiecare diplomă apare bilingv, adică cu textul latinesc original și paralel cu traducerea în română. Tot de atunci, volumele cuprind și indici de materii și de nume.

Volumele seriei, editate din ce în ce mai îngrijit, cu mai multă acuratețe, reprezintă un serios câștig și pentru mediévistica transilvană, cu toate că o parte considerabilă a diplomelor nu se referă la Transilvania luată în sens istoric, ci la așa-numitele Părți ale Ungariei (*Partes regni Hungariae*). Adunarea materialului seriei în privința diplomelor publicate poate fi calificată completă, dar nu același lucru se poate afirma despre cele nepublicate. Este însă regretabil că apariția volumelor acestui instrument de lucru util și indispensabil este târăgănată, cu intervale mari, iar jumătate din spațiul lor grafic este consumată de traducerea integrală a textelor. Având în vedere numărul mare al diplomelor transilvane inedite, cu acest mod de editare se prelungește imprevizibil de mult documentarea cuvenită a cercetării evului mediu transilvan.

Tot cu această metodă bilingvă sunt editate diplomatele teritoriale, inițiate, în mod fericit, de către cercetători mai tineri, cum sunt cel întocmit de Costin Feneșan (n. 1947) cu privire la Banat (*Documente medievale bănățene*, Timișoara 1981) sau publicația îngrijită de Adrian Andrei Rusu (n. 1951), Ioan Aurel Pop (n. 1955) și Ioan Drăgan (n. 1954) (*Izvoare privind evul mediu românesc. Țara Hațegului în secolul al XV-lea*. Cluj-Napoca 1989).

Publicații săsești de izvoare

Continuitatea practicii tradiționale a editării izvoarelor istorice în România este reprezentată până azi de diplomatarul sașilor, pe care, începând cu volumul IV din 1937, îl editează Gustav Gündisch (1907 – 1996), care s-a format tot la Institut, la Viena. De când dictatura comunistă, în 1947, a desființat organizația vieții științifice a sașilor, organizație cu îndelungat trecut (*Verein für siebenbürgische Landeskunde*), și populația săsească, treptat, s-a strămutat din Transilvania, seria indispensabilă pentru dezvoltarea mediévisticii din România, cu sprijinul înțeleghător al Academiei Române, în realitate este ținută în viață de conștiința misiunii angajate a editorului. Gustav Gündisch – cu sprijinul soției, Herta (1907 – 1981), formată tot la Institut, și al fiului său Konrad (n. 1948) – continuă și din emigrație publicarea acestor izvoare, cu devotamentul său realizând un monument demn de memoria științei săsești, care odinioară a avut un rol important în cercetarea istoriei transilvane.

Publicații maghiare de izvoare după 1918

Partea ce se păstrează în România din materialul izvoarelor istorice transilvane începând cu 1918 a devenit aproape inaccesibilă pentru cercetătorii maghiari. Contribuțiile lor modeste la mediévistica transilvană demonstrează ferm însă și în aceste împrejurări că ei doresc să participe la cercetarea Transilvaniei, întrucât altfel nu pot promova istoria țării lor. Dovezi ale acestei atitudini sunt volumul VIII al *Diplomatiarului secuiesc* (*Székely oklevéltár*), publicat de Barabás Samu, la Budapesta, în 1934, precum și ediția întocmită de Fekete Nagy Antal (1900 – 1969) și Makkai László (1914 – 1989) de diplomele dinainte de 1400 privitoare la românii din Ungaria (*Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*. Budapest, 1941).

De o importanță cu nimic mai redusă - față de publicațiile de izvoare - este serviciul pe care cercetarea maghiară a evului mediu îl oferă, în continuare, medievisticii transilvane în domeniul diplomatiei, în critica diplomatică sau în geografia istorică. Repertoriul critic al diplomelor regilor maghiari din dinastia Arpadiană, început de Szentpétery Imre (1878 - 1950) și terminat de Borsa Iván (n. 1917) - *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*.- I-II. Budapest 1923 - 1987 -, este un instrument de lucru pentru toți cei care se ocupă de izvoarele diplomatice ale istoriei Transilvaniei dinainte de 1301.

Știința maghiară transilvană reînviată în anii 1940 - 1944, drept obiectiv comun al Arhivei Muzeului Național Ardelean și al Institutului științific al Transilvaniei din Cluj, în 1943 a pus la ordinea de zi publicarea diplomatarului medieval al Transilvaniei și a început lucrările pregătitoare. Primul produs al acestora a fost o publicație de regeste: (*A Thorotzkay család levéltára* (Arhiva familiei Thorotzkay), Kolozsvár, 1944) întocmită de Jakó Zsigmond (n. 1916) și Valentiny Antal (1883 - 1948). Munca a fost continuată după 1945 până la desființarea Societății Muzeului Ardelean (1950) numai de Arhiva acesteia. După această dată - în condițiile unor mari dificultăți, târăgănat, cu intermitențe mai lungi sau mai scurte, după cum permiteau împrejurările -, munca a fost continuată de colaboratori ca activitate particulară, atât în adunarea materialului, în întocmirea de regeste, cât și în formarea definitivă a concepției și metodelor de editare a diplomatarului. Drept prim rezultat vizibil al acestor activități până în anul 1980 a fost terminată prelucrarea în regeste a protocoalelor Conventului din Cluj-Mănăstur. Deși Editura Kriterion, editura naționalităților, s-ar fi angajat să publice manuscrisul, din cauza piedicilor puse de oficialitățile vremii, nici după un deceniu de străduință n-a putut să fie publicat în România. Publicația de izvoare conținând regestele a 5444 diplome din perioada 1289 - 1556 (Jakó Zsigmond: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei* (Protocoalele conventului din Cluj-Mănăstur) I-II, Budapest 1990) a putut să vadă lumina tiparului în Ungaria, numai după căderea dictaturii comuniste din România.

Iată că, nutrindu-se din tradițiile științifice locale legate de Societatea Muzeului Ardelean, după o întrerupere de aproape de o sută de ani, a reînviat publicarea maghiară transilvană a izvoarelor istorice medievale. Menirea și răspunderea acesteia în cercetarea istorică din România, după epuizarea contribuțiilor săsești, a crescut în mod deosebit. Iar viitorul ei va depinde, pe lângă posibilitățile, nivelul și organizarea cercetării științifice maghiare din România, de reușita reînnoirii efectivului ei personal, dacă va rămâne și pe mai departe în știința istorică a țării sale reprezentant al metodelor moderne de cercetare și de străduințele editoriale demne de materialul diplomatic latinesc.

Medievistica maghiară însă, și în ansamblu, deci nu numai prin reprezentanții ei transilvani, poate fi de un real folos pentru cercetarea evului mediu transilvan prin faptul că a început să se publice un corpus al diplomelor Ungariei medievale. Căci volumele acestuia conțin bogate materiale și în privința Transilvaniei, iar treburile transilvane pot fi elucidate numai încadrate în acest mediu firesc. Seria *Diplomata Hungariae Antiquissima*, ce apare sub egida Academiei Maghiare de știință, avându-l editor pe Györffy György (n. 1917), își are ca obiectiv ediția modernă a diplomelor din secolele XI - XII referitoare la istoria Ungariei de odinioară. Din ea, a apărut volumul cuprinzând documentele perioadei 1000 - 1131. Acestuia i se atașează albumul intitulat *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196* (Budapest 1994), apărut tot sub îngrijirea lui Györffy György, cuprinzând facsimilele diplomelor păstrate în original, în reproducere identică a dimensiunilor originalelor. Aceste două publicații,

firește, vor ajuta și studiul problemelor legate de începuturile emisiilor de diplome din Transilvania, sub aspect critic și formal. De întocmirea repertoriului critic al diplomelor regale ale epocii Arpadiene (1000–1301) am amintit mai sus. Drept completare a lui se află în curs de elaborare repertoriul critic al diplomelor neregale dinainte de 1301.

Pentru explorarea în regeste a documentelor epocii Angevine (1301 – 1387) s-a format un colectiv de colaboratori la Szeged, sub conducerea lui Kristó Gyula (n. 1939). Din publicațiile colectivului (*Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. Szeged – Budapest 1990-), până acum au apărut zece volume, cuprinzând perioada 1301 – 1327 și 1339, cu multe date referitoare și la istoria Transilvaniei.

Metoda cea mai practică de a cuprinde în regeste explorarea documentelor diplomatice ale Ungariei medievale, numărul diplomelor ei ajungând peste o sută de mii, a fost elaborată și aplicată de Mályusz Elemér (1898 – 1989) în publicarea diplomelor epocii regelui Sigismund de Luxemburg (1387 – 1437). În această serie (*Zsigmondkori oklevéltár*) (Diplomatiarul domniei regelui Sigismund), I-VI, Budapest 1951 – 1999), la început în redactarea profesorului Mályusz, iar după moartea sa redactate de Borsa Iván, au apărut diplomele perioadei 1387 – 1418, îmbogățind esențial și fondul cercetării transilvane. Iată modelul, bine experimentat, de editare de la care trebuie să pornim în explorarea diplomelor medievale ale Transilvaniei, dezvoltându-l mai departe, având în vedere experiențele și cuceririle tehnice ale ultimelor decenii, precum și desideratele locale.

Calea viitorului

După ce am schițat felul cum s-au transmis până în zilele noastre textele diplomelor medievale ale Transilvaniei, trebuie să spunem câteva cuvinte și despre modul cum dorește să facă accesibilă cercetării științifice această moștenire de mare valoare seria de ediții care pornește cu volumul I din *Erdélyi Okmánytár* (Diplomatarul transilvan).

Convingerea noastră este că lipsa cronică de izvoare a științelor istorice interesate în trecutul Ungariei medievale nu poate fi biruită într-un răstimp previzibil decât prin corelarea conștientă a publicării în regeste cu tehnica modernă de reproducere. Rezumarea într-o limbă modernă a diplomelor medievale este astăzi inevitabilă, cu atât mai mult cu cât cunoașterea limbii latine s-a limitat și în rândurile istoricilor de profesie la cercul restrâns al medievistilor. Regesta în limba maghiară redactată cu competență pe de o parte îndrumază rapid pe oricine asupra informațiilor istorice care pot fi extrase din respectiva sursă, pe de altă parte îi conduce la original pe cei care au nevoie și de textul latin. Prin opere moderne în regeste se poate explora mult mai rapid decât cu modalitățile publicațiilor mai vechi întregul material diplomatic medieval pentru un interes istoric mediu; oamenii de specialitate care cunosc limba latină și sunt versați în paleografie pot fi ajutați în procurarea facsimilului diplomelor nepublicate; în sfârșit, vor putea fi raționalizate editările de diplomatarii foarte laborioase și costisitoare, întrucât – în cunoașterea întregului material – vor putea fi alese spre publicarea în texte integrale latinești diplomele cele mai importante, care merită editarea. Seria – al cărei prim volum a fost realizat – intenționează să exploreze în întreaga moștenire diplomatică a Transilvaniei istorice în concepția expusă mai sus.

Pentru a păstra în continuare unitatea seriei, este necesară clarificarea fără echivoc și de la bun început, a conținutului anumitor noțiuni și a câtorva principii de urmat în viitor, și anume:

Sub denumirea Transilvania istorică înțelegem acea unitate de dezvoltare de odinioară care în cadrul Regatului Ungar se afla sub jurisdicția voievodului Transilvaniei. Deci: cele șapte comitate din centrul Transilvaniei, Secuimea și Țara Sașilor. Includem în ea comitatele Solnocul de Mijloc și Crasna din Partium, nu și comitatul Zărand. Căci cele două comitate anterioare până în secolul XV se aflau sub dubla jurisdicție – deocamdată neelucidată – a palatinului și a voievodului, dar mai târziu au alcătuit o unitate comună cu Transilvania centrală, iar soarta Zărandului era legată întotdeauna de Câmpia Maghiară. Teritoriile circumscrise mai sus constituie o unitate și în privința condițiilor izvoarelor istorice.

Considerăm medievale nu diplomele dinainte de 1527, ci cele provenite din perioada care se întinde până în 1542, deoarece limita de timp reală a schimbării de epocă atât în privința statalității maghiare, cât și în istoria Transilvaniei nu este pierderea bătăliei de la Mohács (1526), ci ocuparea capitalei țării, Buda, de către turci (1541).

Includem aici în sens de diplome – pe lângă cele propriu-zise în accepția diplomatiei – și scrisorile misive, socotelile, conscripțiile, în general: actele produse de administrație, deci tot ce ține de practica scrisului (în afara literaturii). Date transilvane care s-ar putea extrage din izvoare narative sau din legi vor fi cuprinse în regeste numai în cazuri temeinic motivate, întrucât ele sunt ușor accesibile în alte publicații. În volumul I, exemplu, s-a făcut excepție de acest fel – din cauza datelor diplomatice sărăcăcioase – cu izvoarele narative și consemnările care ne informează despre evenimentele locale provocate de năvălirea tătarilor.

Publicația urmărește adunarea materialului în totalitatea lui posibilă, fără selectări, care provine de la orice emitent de diplome din Ungaria medievală. Dar în privința diplomelor provenite de la emitenți externi consideră de la bun început că datoria ei este de a le prelucra numai pe cele publicate. Editarea materialului extern necunoscut în dimensiunile lui, dar de bună seamă important, și mai ales a celui care se află la Vatican, este o datorie clar separată a viitorului.

Având în vedere strânsa împletire a izvoarelor diplomatice transilvane cu cele din Ungaria, în separarea lor s-a procedat conform unor principii de bază. Este considerat drept transilvană orice diplomă care se referă la teritoriul istoric, la localități și locuitori de aici, respectiv pe oricare monument de scris diplomatic care oferă date cu privire la cunoașterea vieții celor amintiți mai înainte. Dacă printre posesiunile înșirate în text se găsește chiar și numai una singură din Transilvania, diploma se consideră aparținând diplomatarului transilvan. Considerentele cercetării transilvane vor decide dacă – în asemenea cazuri – în publicație se va cuprinde o regestă despre întreaga diplomă, sau numai despre datele ei transilvane. Din diplomele din Ungaria care amintesc de evenimente din Transilvania se include în publicație extrase în care se va cita în original latinesc cele pomenite. În volumul I, de pildă, s-a procedat astfel cu fragmente de diplome care amintesc de evenimentele din Transilvania ale războiului civil din anii regelui tânăr – 1262–1270 – ai lui Ștefan al V-lea. Diplomele sau fragmentele de diplome care se referă la activitatea din Ungaria și la posesiunile de acolo ale voievozilor, episcopilor, ale altor demnitari sau locuitori transilvăneni intra în publicație numai dacă ele lămuresc anumite atribuții, conexiuni sau oferă învățăminte locale, referiri la Transilvania.

Volumele colecției urmează să cuprindă, deci, fără selectări, toate textele diplomatice transilvane păstrate în original sau în transcripții de dinainte de secolul XVII și care astăzi pot fi depistate. Dintre textele transmise în copii de mai târziu și nefolosite până acum în literatura istorică se va avea în vedere numai pe cele care figurează în colecțiile manuscrise de copii prezentate mai sus. Prelucrarea copiilor de mai târziu – de o mare mulțime și în majoritate lucrate neglijent sau datate greșit – se va putea face numai după perfectarea acestor volume de regeste. Căci fără ele nu se poate stabili cu precizie care copie anume păstrează text necunoscut până acum.

Fiecare registă se compune din grupe de informații identice, indiferent dacă ea a fost elaborată după o necunoscută piesă de arhivă sau după o diplomă publicată deja. Căci publicațiile mai vechi poate astăzi nu sunt mai ușor accesibile – în special pentru cercetători nemaghiari – decât originalele lor însele. Altminteri, numai în felul acesta se poate asigura ca indicii de nume și de materii să dea informații despre materialul volumului în același plan. Regestele diplomelor deja publicate se vor deosebi în special în privința precizărilor făcute cu citate de texte latine – limitându-le, însă, la strictul necesar.

Regestele cuprind toate informațiile diplomelor, informații fructificabile istoric (nume de localități și de persoane, date cronologice, topografice sau factice), la nevoie citând și textul original latinesc. Hotărnicirile (metales) vor fi cuprinse în regeste, chiar și în cazul diplomelor publicate deja, integral și în latină, desigur, după colaționarea lor cu originalele. Regestele diplomelor, ale transcripțiilor rezumative, precum și ale mențiunilor provenite din epoca Arpadiană și nepublicate până acum vor fi urmate de textul lor integral în latină, pentru ca cercetătorii să aibă la îndemână, într-un singur loc, întregul material documentar al epocii.

Publicația înșiră într-o cronologie unitară toate regestele diplomelor transilvane medievale utilizate în literatura de specialitate maghiară, română și germană – indiferent de autenticitatea lor. Acele texte, însă, care în cursul examinării critice se dovedesc false sau îndoielnice vor fi special semnalate, pentru a le deosebi de cele autentice.

Aparatul critic al regestelor informează asupra problemelor de critica izvoarelor și ale cronologiei, despre cotele de arhivă ale originalelor și transcripțiilor, precum și – în ordinea aparițiilor – despre edițiile anterioare.

Indicii de nume și de materii ai publicațiilor de regeste nu sunt niște simple appendice, ci părțile lor de importanță esențială, căci tocmai prin ele devine publicația un instrument auxiliar care explorează toate informațiile întregului fond de izvoare. Ca urmare, indicii volumelor ulterioare pot fi utilizate și ca indicatori pentru materialul de arhivă nepublicat încă.

Indicii volumelor și redactarea regestelor vor fi elaborate în conformitate cu principiile aplicate în primele două volume ale seriei proiectate deja apărute (*A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*, I-II, Budapest 1990). Tot acolo se găsesc și informații mai detaliate despre diverse aspecte de ordin tehnic.

Editorul publicației a lucrat decenii de-a rândul cu speranța că prin munca sa va putea fi de folos tuturor celor care – indiferent de naționalitate – se străduiesc să clarifice istoria medievală a Transilvaniei.

RESEARCH OF DIPLOMATIC MEDIEVAL PRIMARY SOURCES IN TRANSYLVANIA (II)

Abstract

The present study aims at summing up the origins of medieval Transsylvanian sources preceding the year 1542 and the stages of their legacy to the present days. It sketches up the further duties and objectives as well as the translation of the present text may be found in the first volume of *Erdélyi okmánytár - Codex diplomaticus Transsylvaniae* (Budapest 1997). The full bibliography and critical evaluation of the historical research-work of the Romanian, Hungarian and Transsylvanian Saxon historians concerning the documentary sources since the 16th century can be found there.

The present day heritage of the medieval Transsylvanian manuscriptic documentary sources is put to a minimum number of 30-35.000 thanks to the strict archivistic protection and to the collections that have been preserved as a result of a vivid historical interest of our society. An adequate publicity is an important condition of the development of scientific research-work on Transsylvanian history.

The author's conclusion as the result of a historical survey in this respect is that the most efficient way to fulfill the above mentioned condition is to combine the publication of regesta (abstract) with the modern techniques of reproduction.

The knowledge of the Latin language among historians is more and more restricted to the narrow circle of the medievalists therefore an available presentation of the medieval documents in a modern living language is absolutely necessary. A well-redacted modern language regesta (abstract) offers a prompt historical information and leads the researcher to the original latin document if it is necessary.

By these up-to-date regesta editions the entire medieval Transsylvanian documentary material is more attainable for the average historian than by the integral translations. On the other hand the professionals who know Latin and paleography can also get to the buried data of unpublished documents as they can have the Xerox copies of the sources. Last but not least a reasonable choice can be made for the expensive and laboursome editions of Latin documents, having already summed up the entire material in this respect.

The above study is a introductory piece of a series of papers aiming to discover the Transsylvanian documentary heritage using the formerly mentioned methods.

CAMPANIILE GENERALULUI FEDERICO VETERANI¹

ÎN TRANSILVANIA ȘI ÎN BANAT (1686 – 1694).

II. (1690 – 1694)²

MARIA M. ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU

Campania din 1690

//p. 69// În dimineața următoare³ a venit vestea înfrângerii generalului Heissler⁴ în Transilvania, provocată de dușmănia (acestuia) cu domnul Țării Românești⁵ care, pentru a se răzbuna, a reluat legătura cu Thökölly⁶ fără de care acesta nu ar fi îndrăznit niciodată să intre în Transilvania.

(Principele Ludovic de Baden, părăsind cetatea Niș, a trecut Dunărea la Semendria și a înaintat spre Belgrad).

//p. 70// Transilvania cerea (ajutor), deși șovăia între cele două părți potrivit obiceiului acestei națiuni. Ajungând cu armata la Caransebeș⁷, după trei zile (principele)⁸ a pornit către Transilvania prin Poarta de Fier. Înălțimea sa nu a socotit potrivit să întărească Caransebeșul, pe atunci singurul punct de sprijin pentru apărarea Orșovei (și) cu toate că sosise vestea capitulării Vidinului⁹, l-a lăsat în părăsire cu un locotenent și câțiva muschetari, fără nici un fel de apărare, deși localitatea aceasta fusese aprovizionată cu toate cele de trebuință și bine întărită în timpul iernii (trecute).

//p. 71// Comandantul Lipovei a arătat luminatului principe Ludovic situația foarte grea în care se afla această localitate...

¹ Partea I a Memoriilor generalului Veterani privind campaniile în Transilvania și Banat a fost publicată în SMIM, vol. XVII, 1999, p. 183-201.

² Traducerea s-a făcut după textul italian din *Memorie del maresciallo conte Federico Veterani dell'anno 1694 concernenti l'operazioni militari da lui fatte in Ungaria e province adiacenti con diversi documenti spettanti alle sudette memorie...*, Viena și Leipzig, 1771 (Oesterreichische National Bibliothek Photo M 559 75, 47 y 7).

³ 19/29 august 1690.

⁴ Donatus Iohann Heissler, conte von Heiterschein, general imperial, a fost învins în lupta de la Zărnești (11/21 august 1690) de turcii și tătarii sprijiniți de un corp de curuți ai lui Thökölly și de oastea lui Constantin Brâncoveanu, fiind luat în prinsoare. Vezi *Silahdar Tarihi*, Istanbul 1928, II, pp. 257-258; M. Guboglu, *Cronici turcești privind Țările Române*, II, București, 1974, p. 390.

⁵ Constantin Brâncoveanu, domn al țării Românești (1688-1714).

⁶ Emerik Thökölly, principe al Transilvaniei (1690-1691).

⁷ *Karansebea*.

⁸ Ludovic Wilhelm I, margraf de Baden (1677-1707).

⁹ Cetatea Vidin, asediată de vizirul Tursun Mehmed pașa, a capitulat după un asediu de șapte zile. *Silahdar Tarihi*, II, p. 516.

(A venit vestea că turcii de la Niș se îndreptau spre Belgrad și trimit ajutoare la Oradea) care se afla în stare desperată și cum nu întâmpinasem nici o împotrivire la Lipova, am pus stăpânire (pe cetate) și ai noștri, care erau la asediul Oradiei, au cedat astfel că inamicul a rămas stăpân pe (acel) ținut.

După ce am ajuns cu armata la Sibiu, luminatul principe Ludovic a urmărit inamicul până la Brașov. Dar acesta ceda mereu, retrăgându-se spre Țara Românească astfel că a urmat părăsirea Transilvaniei. Înălțimea sa nu a șovăit să trimită în urmărire câteva efective printre care unul, aflat sub ordinele

//p. 72//generalului Serényi¹⁰. După ce a stat câteva zile în campament la granița Țării Românești (principele) a primit vestea că Belgradul fusese pierdut...

(Principele a hotărât să se întoarcă înapoi cu armata sa, să nu părăsească Transilvania pe care o lăsase în seama generalului Veterani cu opt regimente de cavalerie).

Eu am rămas în ținutul Trei Scaune¹¹ (bucurându-mă) de bunăvoința a opt sate și totodată, pentru a profita de un acoperiș bine păzit, am luat măsurile cele mai bune pentru ocrotirea acelor sate.

Luminatul Principe Ludovic a pornit spre Cluj iar eu am primit vestea că Lipova se predase¹². El (principele) și-a urmat înaintarea și era primejdie ca (turcii) să năvălească în Transilvania (venind) dinspre Brașov, Lipova și Caransebeș. El a dat ordin locotenentului colonel Antonio care se întorsese din Țara Românească împreună cu câțiva germani să o apere.

Cunoscând situația din Transilvania, am reluat legătura cu muntenii și cu moldovenii. Am dat ordin regimentului d'Herbeville aflat sub comanda contelui Schlick¹³

//p. 73// să ocupe poziție la Orăștie¹⁴ și la Deva după cum ar îngădui situația și dispoziția acelor localități iar cu restul regimentului să pornească spre Caransebeș și să sprijine împreună cu localnicii Orșova, întrucât prietenia reînnoită cu românii venea tocmai la timp pentru a asigura aprovizionarea cu pâine. Și aceasta era lovitura potrivită pentru a strânge în clește Belgradul¹⁵ fără sau cu foarte mică pierdere.

¹⁰ Sarau... Saranyi János Károly, vice general, a ajuns comisar imperial, consilier aulic, președinte al Consiliului Aulic de Război și comandant al cetății München. În 1690 a obținut o diplomă de înnobilitare pentru familia sa.

¹¹ Haramsek.

¹² Lipova s-a predat muhafizului Timișoarei, vizirul Djafer pașa, după trei zile de asediu. *Silahdar Tarihi*, II, p. 550. M. Guboglu, *Cronici turcești*, II, p. 396.

¹³ Scile. Leopold Anton Iosif, conte von Schlick (10-VII 1663-10-IV 1723), feldmareșal și cancelar al Boemiei. Ca voluntar în regimentul tatălui său vitreg, contele Taaffe von Carlingford, a luat parte la asediul cetății Estergon iar în calitate de căpitan în regimentul ducelui de Lorena s-a distins în campania din 1686. Ca răsplată pentru vitejia sa a fost înaintat locotenent-colonel al regimentului de cuirasieri Sachsen-Lauenburg, iar în 1689 a ajuns colonel al unui regiment de dragoni. A luat parte la campania din Ungaria și la asediul Oradei iar în 1692 ca locotenent maior, la asediul Belgradului. Ca răsplată pentru serviciile aduse a fost numit pe viață general comandant al graniței militare care se întindea de la Dunăre până în Transilvania, purtând titlul de conte al Imperiului (Reichsgraf). În 1687 – 1699 a luat parte în calitate de delegat imperial la tratativele de pace de la Carlowitz. C. Von Wurtzbach, *Lexicon*, vol. XXX, Viena, 1875, p. 126–127.

¹⁴ Sasvaros.

¹⁵ Belgradul ajunsese din nou în stăpânirea turcilor la 8 octombrie 1690.

În înaintarea sa spre Cluj, luminatul Principe Ludovic a întâlnit pe colonelul Bolland¹⁶ cu recruții lui și aceștia s-au unit cu restul regimentului...

Am confirmat pe Bolland în comanda lui și am dat ordin locotenentului colonel Schlik să asigure, cu regimentul lui, comunicațiile în Transilvania, încartiruiind trupele la Vinț¹⁷, Sebeș¹⁸, Alba Iulia și Sângătin¹⁹, localități toate bine așezate pentru a asigura comunicațiile în întregul principat.

Plasarea regimentelor (în poziție de luptă) fără a ști unul de celălalt ne-a împiedicat nu numai să ajutăm la timp, așa cum ar fi trebuit, Orșova

//p. 74// care puțin după aceea s-a predat²⁰ în condiții ce nu au fost respectate ci a îndemnat pe inamic, aflat în vecinătatea Oradei să înainteze în Transilvania pe șoseaua Șimlăul Silvaniei²¹ tocmai când înălțimea sa se îndrepta spre Satu Mare²², în timp ce alți turci trebuiau să vină pe (șoseaua) Lipovei, iar Thököly împreună cu partizanii săi trebuia să intre din nou (în principat) prin trecătoarea Brașovului²³, potrivit înțelegerii și legăturilor sale cu ardelenii.

Luminatul principe Ludovic s-a întors pentru a apăra Transilvania pe când stăteam în așteptare, după ce aprovizionasem cu pâine toate regimentele pe timp de opt sau zece zile pentru ca să pot manevra la timpul și în locul potrivit, atacând inamicul cel mai apropiat pentru ca după aceea să mă arunc asupra altuia evitând (primejdia) de a fi încolțit așa cum credeau (că se va întâmpla).

Potrivit unor știri (primite), una mai rea decât alta, am dat ordin lui Schlick să-și concentreze regimentul și să se retragă la Sighișoara²⁴ pentru ca să fie mai aproape (de mine) spre a mă sprijini în planul meu (de operații). Dar ordinele mele nu i-au parvenit (la timp), astfel că el, aflând că Clujul ar fi asediat²⁵ s-a hotărât să plece într-acolo și să pătrundă (în acel oraș).

În apropiere de Turda²⁶ a întâlnit patru sute de tătari pe care i-au prins și

¹⁶ Polantz. = Bolland, colonel apoi general în armata imperială.

¹⁷ Vintz. = Vințul de Jos, comună, județul Alba.

¹⁸ Milenpach = Sebeș, oraș, județul Alba.

¹⁹ Eagnet, formă coruptă de la Enyed = Sângătin, sat, județul Sibiu.

²⁰ Orșova a fost ocupată de trupele otomane ale serascherului Mazulzade Gurdji Mehmed pașa. În schimb Imperiului care se întăriseră în insula Ada Kale au opus rezistență înverșunată flotei otomane a kapudanului Dunării Ali pașa, sprijinit de pedestrașii albanezi ai lui Arnavut Mahmud pașa, capitulând numai după 27 de zile. *Silahdar Tarihi*, II, p. 541-542, M. Guboglu, *Cronici turcești*, II, p. 394.

²¹ Scmiglio = Șimleul Silvaniei, oraș, județul Sălaj.

²² Zattmar. În *Silahdar Tarihi* (II, p. 550; M. Guboglu, *op. cit.*, II, p. 336) se arată că principele Ludovic de Baden pe care-l numește "herțogul Preslav" trecuse Someșul și își așezase tabăra înspre Satu Mare: Vizirul Djafer pașa care comanda trupele otomane nu l-a atacat din cauza creșterii apelor râului.

²³ Pe la Rucăr și Bran. În urma morții lui Mihai Apafi I (15 aprilie 1690), Thököly fusese numit de sultan principe al Transilvaniei. Vizirul Suleyman pașa avea ordin să supună Transilvania și să așeze pe Thököly în scaun. *Silahdar Tarihi*, II, p. 539. M. Guboglu, *Cronici turcești*, II, p. 393.

²⁴ Schespurg.

²⁵ Asupra asediului cetății Cluj de trupele serascherului Djafer pașa vezi *Silahdar Tarihi*, II, p. 550. M. Guboglu, *op. cit.*, II, p. 396 - 397.

²⁶ Torda. Turda era ocupată de trupele tătare conduse de fiul cel mare al hanului, Kalgai Devlet Ghirai. *Silahdar Tarihi*, II, p. 551. M. Guboglu, *op. cit.*, II, p. 397.

pornind mai departe a dat peste toate forțele inamicului. După ce s-a apărat cu bărbăție, a fost înfrânt²⁷ și luat în prinoare împreună cu mulți alți ofițeri și dragoni; acest (incident)

//p.75// mi-a stricat planul tocmai la momentul când Înălțimea sa sosea cu trupele la Cluj și când grosul forțelor inamicului, amintite mai sus, aveau posibilitatea să facă ceea ce am arătat mai sus și ceea ce așteptam.

Aflând inamicul de sosirea luminatului principe Ludovic, s-a tulburat, și-a lăsat artileria în părăsire, și, pus pe goană de promptitudinea luminatului principe Ludovic, s-a întors la Oradea.

În acest moment am fost înștiințat că Thököly intra prin trecătoarea de la Cerneți. Am dat ordin luminatului (duce) de Hanovra²⁸ (să șarjeze) cu șase sute de călăreți. Acesta a întâlnit în trecătoare pe inamic. El (ducele) a dispărut împreună cu avangarda. Inamicul nu a înaintat mai departe și nici ai noștri nu au trecut dincolo de trecătoare. Aflând că Thököly voia să intre (în țară) cu toate forțele lui²⁹, am dat ordin comandanților să se îndrepte spre Râșnov³⁰, iar eu, mergând zi și noapte, am făcut joncțiunea cu ei în eventualitatea că Thököly mi-ar cădea în mână. (Dar) acesta, văzându-mă apărând, a luat-o la fugă cu toate trupele lui. Ploile mari, oboseala călăreților și drumurile abrupte nu mi-au îngăduit să-l urmăresc și să-i atac ariergarda.

Mi-am așezat cvartirul în vecinătatea Brașovului și, aflând că Thököly se îndrepta spre Brâncoveni

//p. 76// am trimis un detașament sub comanda locotenentului-colonel Schover³¹ cu patru sute de călăreți care au dat peste ariergarda lui Thököly; acesta a pierdut mulți oameni. Din cauza loviturii acesteia, a trecut repede râul Olt și partizanii lui, în grupuri de câte 70 și 80 inși au început să se întoarcă la supunere (față de Împărat) iar eu, să-mi asigur liniștea cvartirului.

După ce am luat toate măsurile împreună cu Stările (Transilvaniei) pentru a sta trei luni, ținând (aci) trupele de la 1 noiembrie, am izbutit să fac rost nu numai de provizii pentru armată pe alte trei luni și să aprovizionez magaziiile cu șaizeci de mii de câble de alimente în pofida pustiirii acestei provincii atât din pricina năvălirii lui Thököly, a turcilor, tătarilor, muntenilor, moldovenilor și răsculaților din țară, cât și a celei pricinuite de ajutorul (dat de) armata noastră (care) nu a fost mai prejos de cea a inamicului.

Fără să reînnoim prietenia cu muntenii și cu moldovenii ar fi fost cu neputință să realizăm opera aceasta, (anume) să păstrăm Transilvania și să împrăștiem pe inamic, astfel ca cei care s-au întors la Bazekos³² și în alte locuri, au ajuns acolo cu totul distruși,

²⁷ În *Silahdar Tarihi* (II, p. 532; M. Guboglu, *op. cit.*, II, p. 398) se relatează că tătarii plecând din Turda, au întâlnit lângă trecătoarea Sebeșvar la confluența râului Sebeș cu Crișul Repede peste trei mii de Imperiali pe care i-au atacat, luând pe unii în prinoare și trecând pe alții sub ascuțișul săbiilor.

²⁸ George Ludovic duce de Hanovra (1660 – 1727) și elector (23.01.1698). În timpul asediului Vienei (1683), a luptat în armata imperială împreună cu Ioan Sobieski, regele Poloniei. În 1693 a luat parte la bătălia de la Nerwinden. După moartea reginei Angliei Ana Stuart (1 august 1714) a ajuns rege al Marii Britanii și Irlandei în baza actului de succesiune din 1701. A murit la Osnabrück la 18 iunie 1727.

²⁹ În *Silahdar Tarihi* (*ibidem loc. cit.*) trupele lui Thököly sunt evaluate la 15.000 de oameni.

³⁰ Rosnau.

³¹ Schovire.

³² Neidentificat. Poate Buziaș.

iar Thököly, retras la Băilești³³, a fost atât de rău tratat de români, încât și-a pierdut nu numai răsculații lui cei mai de seamă ci și patru sute până la cinci sute (de ostași) din trupele sale și a fost silit să plece din locul acela și să se retragă la Passarowitz³⁴. Prin aceasta Transilvania și-a recâștigat siguranța deplină și pentru că eu, împreună cu domnii mei mai sus arătați, poruncisem nimicirea tuturor suspecților care ar fi întâlniți în trecători sau care nu ar avea pașaport de la mine. (Ordinul) a fost respectat cu atâta grijă încât a reieșit că oamenii care au dispărut în taină (erau) extraordinar (de mulți).

În ultima zi a lunii ianuarie (1691) am intat în cvartir și m-am bucurat de liniște, cu toate ordinele curții (imperiale) de a părăsi acest principat, împotriva hotărârilor și dispozițiilor luate. Am demolit aceste minți ținute, primind orice răsculat care făcea act de supunere și purtându-mă bine (cu el). Fără nici un interes personal, am instituit respectul bunei discipline militare, astfel că am reușit să pun la punct diploma³⁵ pentru cârmuirea acestei țări după moartea principelui (ei)³⁶. Este evident că dacă nu s-ar fi luat aceste măsuri, armata Majestății Sale ar fi fost pierdută și inamicul și-ar fi putut întinde cuceririle departe cu ajutorul transilvănenilor, muntenilor și moldovenilor. Dimpotrivă, inamicul a fost ținut în frâu.

Principatul acesta este bastionul Ungariei și este o frână pentru inamici. După atâta osteneală, când credeam că câștigasem încrederea Curții (imperiale), am respins pe sârbi³⁷ dincolo de graniță, la Caransebeș, pentru a păstra mai bine țara aceasta. (Dar tocmai atunci) mi-a venit un ordin de la Curte potrivit căruia șase mii de călăreți trebuiau să-și facă joncțiunea cu mine

//p. 78// și regele Poloniei³⁸ trebuia să pornească cu oastea lui spre Țara Românească întrucât Maiestatea Sa Împăratul îi ceda această provincie.

Am dat respectuos a înțelege Curții (imperiale) că aceasta era o acțiune himerică care ar duce la pierderea a tot ceea ce se dobândise și la atragerea inamicului în țările ereditare³⁹ și că obiectivul principal era păstrarea Transilvaniei, (noi) urmărind să scăpăm de șazeci de mii până la optzeci de mii de (ostași) inamici din această parte a Dunării care ar zădărnici operațiile marii armate (imperiale) și ar duce focul și pârjolul în provinciile noastre.

Am fost ascultat în această chestiune și satisfăcut cu mărinimie, dar Curtea (imperială) mi-a dat ordin să părăsesc Transilvania la venirea inamicului și să mă retrag la Satu Mare. M-am opus cu smerenie din motivele arătate mai sus, sprijinite în bună parte pe încrederea pe care o nutream în prietenia Țării Românești și Moldovei care mi-au fost de mare folos; și în prima scrisoare scrisă de domnul Țării Românești (acesta) a exagerat (arătând) că Belgradul nu ar fi fost pierdut dacă nu s-ar fi rupt (relațiile noastre) cu el, ceea ce era adevărat. Și astfel a trecut cvartirul de iarnă.

³³ Băilești. Astăzi oraș în județul Dolj.

³⁴ Astăzi Požarevac, oraș în Serbia.

³⁵ Diploma Leopoldină reglementa statutul Transilvaniei ca stat separat în cadrul Imperiului habsburgic. Textul stabilit în urma unor îndelungate tratative a fost acceptat de dieta Transilvaniei (4 februarie 1691) și semnat de Împăratul Leopold (4 decembrie 1681).

³⁶ După moartea lui Mihail Apafi I (16 aprilie 1690), fiul lui, Mihail Apafi II, deși ales principe (1681), nu a domnit efectiv asupra Transilvaniei, împăratul refuzând să-l confirme sub pretext că nu era major.

³⁷ Rasciani.

³⁸ Ioan al III-lea Sobiescki (1672 – 1696).

³⁹ Austria și Boemia.

Campania din 1691

A început campania din anul 1691. Mi s-a reînnoit comanda și am luat următoarele dispoziții pentru păstrarea acestui principat atât sub raport defensiv, cât și ofensiv, punând garnizoane la Sibiu

//p. 79// Brașov, Bistrița⁴⁰, Sighișoara⁴¹, Rupea⁴², Gheorghieni⁴³, Făgăraș⁴⁴, Odorhei⁴⁵, Chioar⁴⁶, Gherla⁴⁷, Deva și Sângătin⁴⁸. Localitățile acestea înconjoară și domină întreaga țară. Deși construcția (lor) nu este importantă, căci toate sunt dărăpănate și se pot prea puțin apăra, dar în cazul intrării inamicului în țară sunt potrivite pentru a frâna răscoala localnicilor.

Nu am pregetat să aprovizionez acele garnizoane fiecare în parte cu cele de trebuință (și să le dau) instrucții secrete cu privire la ceea ce trebuiau să facă pentru a împiedica pe cei dinăuntru să pună stăpânire pe garnizoane așa cum făcuseră altă dată transilvănenii.⁴⁹

Principalul temei al comportării mele au fost rapoartele exacte ale domnilor Țării Românești și Moldovei⁵⁰ care au știut cum să întoarcă din drum pe tătari și să-mi dea informații asupra mișcărilor inamicului, astfel că la deschiderea campaniei nu mi-am așezat tabăra în centrul Transilvaniei așa cum ar fi dorit Curtea (imperială). Dimpotrivă am temporizat atât cât a trebuit pentru a observa înaintarea tătarilor din afara acestei provincii cât și aceea a turcilor și, cu experiența pe care o dobândisem asupra tuturor ținuturilor de margină din această parte a Dunării cât și (asupra) tuturor provinciilor din partea cealaltă (a fluviului), am izbutit să calculez cu ușurință timpul (necesar) pentru înaintarea inamicului și să reglez pe a mea și să păstrez disciplina cea mai bună și mai severă pentru a ocroti fertilitatea țării. Lucrul de căpetenie (era) să țin seama

//p. 80// de trupe, căci dacă mi-aș fi așezat tabăra în centrul principatului, aș fi atras inamicul din amândouă părțile, adică de la Brașov (pe de o parte) Lipova și Poarta de Fier (de altă parte) spre paguba (țării) în afară de aceea pe care ar fi provocat-o trupele noastre.

Cu corpul meu de armată m-am îndreptat spre Lipova pe care am ocupat-o⁵¹,

⁴⁰ Bistritz = Bistrița, oraș județul Năsăud.

⁴¹ Schesburg.

⁴² Reps = Rupea, astăzi oraș în județul Brașov.

⁴³ Gorgiu = Gheorghieni, oraș în județul Harghita.

⁴⁴ Fagoraso.

⁴⁵ Udvarhel = Odorhei, oraș județul Harghita.

⁴⁶ Kuivar, cetate astăzi dispărută lângă râul Lăpuș, jud. Maramureș.

⁴⁷ Samiscuar, formă coruptă de la Samosujvar = Gherla, oraș în județul Cluj.

⁴⁸ Ornott.

⁴⁹ Aluzie la răscoala garnizoanelor imperiale din cetățile Săcuieni și Cluj care s-au supus lui Mihail Apafi (1684). I Hudiță, *Répertoire des négociations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle*. (1636 – 1683), Paris, 1926, p. 127, doc. 83, 22 februarie 1664; Hurmuzaki, *Documente IX/1*, p. 209, doc. 286, 21 martie 1664.

⁵⁰ Constantin Cantemir (1685 – 1693) a încheiat la 16 februarie 1691 la Sibiu un tratat prin care se obliga să ridice oastea Moldovei împotriva turcilor când Imperialii vor ajunge la Brăila. Vezi C. Giurescu, *Tratatul lui Constantin Cantemir cu austrieii (1690)* în "Convorbiri Literare" XLIV, 1910, nr. 1, pp. 274 – 290.

⁵¹ După un asediu de trei zile, Lipova a capitulat iar Imperialii au luat în prinoare pe

turcii predându-se fără condiții. Și eu am procedat astfel nu numai pentru a asigura (apărarea) Transilvaniei ci și pentru a deschide drumul de comunicații cu Buda și navigația pe Mureș⁵² pentru negoț. Dar mai presus de toate urmăream să țin legătura cu luminatul principe Ludovic pentru a ne ajuta mai ușor unul pe celălalt spre sfârșitul campaniei pentru a asedia Timișoara în vecinătatea căreia se aștepta sosirea unei tabere de șase până la opt mii de inamici care au venit până la jumătatea drumului pentru a da ajutor Lipovei. (Dar) la vestea ce le-a parvenit (despre înaintarea noastră) și-au schimbat părerea. Și eu am băgat de seamă că Lipova era foarte potrivită pentru a ține în frâu acel corp (de turci). Nu ieșisem încă din Transilvania când acesta trecea Mureșul spre paguba Ungariei Superioare, fără a putea fi oprit de luminatul principe Ludovic și a truburat restul campaniei.

Lângă Lipova am suferit de lipsă de pâine și ostașii cârteau dar nevoia de a rămâne acolo m-a îndemnat să mă fac că nu aud.

Nu departe de Lipova mi-a venit știrea despre glorioasa bătălie de la Slankamen⁵³ a luminatului

//p. 81// principe Ludovic. Am socotit că slujba Majestății Sale (îmi impunea) cu atât mai mult să rămân în acea tabără cel puțin până aș afla ce intenție (are) Înălțimea sa (principele Ludovic) pentru a mă putea conforma în consecință. (Aprovizionarea cu nutreț era mai grea din cauza) depărtării tot mai mari și cu toate că eu pusesem să se facă aprovizionarea cu nutreț cu mare prudență din cauza (stării) de război, (totuși) colonelul Bolland a fost atacat prin surprindere împreună cu trupele lui (fiind atras) într-o ambuscadă, astfel că nu ne-am putut acoperi furajerii noștri; și unii și alții am luat-o la fugă, iar inamicul, foarte bucuros a pornit spre tabăra sa. Eu ieșisem călare în jurul Lipovei împreună cu principele de Lichtenstein⁵⁴ și fiind înștiințat despre acest incident, am pus să se tragă tunul pentru (a da) alarma și am anunțat pe generalii Heister⁵⁵ și Pace să-și adune trupele, iar eu împreună cu principele, fără a pierde timp, am strâns garda și câteva escadroane (însărcinate) cu (menținerea) ordinii și am pornit spre (locul) încăierării întâlnind (în drum) trupele noastre care o luaseră la fugă. Sunând din trâmbițe, am oprit înaintarea inamicului care le urmărea pe la stânga mea, dincolo de un șanț și de o pădure. Am trecut repede cu trupele și am făcut joncțiunea cu alte (trupe) pe care le-am

sandjakbeul Bekir pașa din Malația împreună cu trupele de pază ale cetății *Silahdar Tarihi*, II, p. 595; M. Guboglu, *Cronici turcești*, II, p. 400.

⁵² *Marusio*.

⁵³ *Slankamen*. Lupta sângeroasă de la Slankamen avut loc la 19 august 1691.

⁵⁴ Principele Philip Erasmus von Lichtenstein (n. 14 septembrie 1664 - m. 13 ianuarie 1704) s-a ilustrat la asediul Vienei (1683). A trecut apoi în armata din Italia sub comanda principelui Eugeniu de Savoia. A luat parte la războiul de succesiune spaniol, ajungând feldmareșal și cavaler al ordinului Lâna de Aur. A murit în urma rănilor primite în lupta de la Castellnuovo (1704). vezi Constant von Wurzbach *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, vol. XV, Viena, 1866, pp. 133- 134.

⁵⁵ Siegbert Heister (1646 - 1713), conte, general imperial. A luat parte la apărarea Vienei (1683), participând apoi la campaniile împotriva turcilor sub comanda principelui Eugeniu de Savoia. S-a distins în bătălia de la Zenta (1697) unde a comandat aripa dreaptă a armatei imperiale. În 1703 a ajuns vice președinte al Consiliului Aulic de Război. În anii următori, a fost trimis în Ungaria pentru a lupta împotriva lui Francisc II Rákóczy. Rechemat în 1705, a fost trimis din nou în Ungaria în 1708. În 1715 a luat parte la războiul împotriva turcilor, ajungând în 1717 comandantul cetății Győr. Pus în retragere, a murit curând după aceea la 22 februarie 1718, în Stiria, la Kirchenberg. vezi A. Pallas, *Nagy Lexikon*, vol. IX, Budapesta, 1895, p. 13.

întâlnit (în drum), aflate sub comanda colonelului Bolland care, fiind părăsit și (rămânând singur), a ieșit dintr-o pădure.

Inamicul crezându-se mai puternic (decât era) s-a retras iar eu nu am șovăit să bat fierul cât era cald, astfel că ajutorul întârziind cam mult, eu mă aflu în mijlocul șarjelor

//p.82// pe care le primeam și mă găseam în primejdia de a pierde totul. (În sfârșit) a venit ajutorul și inamicul s-a retras complet spre Timișoara iar eu am pus pe colonelul Bolland să-i hărțuiască ariergarda. Dacă întâmplător nu aș fi fost călare s-ar fi iscat în lagăr confuzie, evitată prin hotărârea pe care am luat-o, (astfel) că am pierdut numai șaiszeci de oameni, patruzeci de slujitori și câțiva cai și boi; căci tocmai atunci pleaseră (din tabără) cinci sute de călăreți sub ordinele lui Sporken⁵⁶ pentru a însoți proviziile care veneau de la Szegedin⁵⁷.

Chiar în seara aceea am trimis în întâmpinarea lor pe contele Gavriani cu alți cinci sute de călăreți care s-au întors cu bine în ziua următoare în tabără unde a sosit în același timp la mine sergentul-major Hohenzollern⁵⁸ trimis de principele Ludovic spre a-mi relata marea sa victorie⁵⁹ care (ne) îngăduia să purcedem la cucerirea Timișoarei, cu care s-ar fi încheiat campania, s-ar fi asigurat stăpânirea noastră asupra Transilvaniei și s-ar fi înlesnit cucerirea Oradei⁶⁰, Ineuului⁶¹ și Gyulei⁶². Dar (principele) se gândea să purceadă la bombardarea Oradei și această mișcare (ofensivă) a întărit mult curajul barbarilor care se socoteau cu toții pierduți, căci înălțimea sa i-ar fi putut urmări sau ar fi putut începe acel asediu.

Așadar aflând de retragerea principelui Ludovic către Oradea și ne mai putând rămâne mai departe în tabăra de la Lipova pe care am aprovizionat-o pe cât îmi era cu putință

//p. 83// cu toate cele de trebuință, am dat dispoziții potrivite contelui Kutestein⁶³, lăsându-l cu jumătate din regimentul de gardă al lui Mattrenich și pe deasupra cu trupele sârbești și cu o sută de călăreți germani. (Iar) eu am pornit spre Dobra⁶⁴; acolo am ales un loc bun de tabără atât pentru a acoperi Transilvania cât și pentru a sprijini pe principele Ludovic și am stat acolo până la 1 noiembrie.

(Dar) văzând că Oradea nu se preda și voind (totuși) să păstrez regimintele pentru a apăra marea armată (imperială) înfrântă și a ocroti provinciile, m-am retras în vecinătatea Singătinului și Sebeșului. Mi-am așezat acolo tabăra pentru a supraveghea Poarta de Fier cât și trecătoarea Dobra și am așteptat până ce principele Ludovic m-a înștiințat despre cele ce hotărâse în privința Oradiei.

Între timp am așezat o garnizoană la Caransebeș nu atât pentru a-mi asigura

⁵⁶ Spork, locotenent colonel în armata imperială.

⁵⁷ Seghedino, oraș în Ungaria.

⁵⁸ Membru al familiei Hohenzollern, originară din Suabia, care a dat markgrafi de Brandenburg, electori, regi ai Prusiei și împărați ai Germaniei. Vezi Cramer, *Die Grafschaft Hohenzollern*, Stuttgart, 1873; Stillfried și Moercker, *Monumenta Zolleriana*, Berlin, 1852 – 1868, vol.7; Schmid, *Die ältere Geschichte des Hauses Hohenzollern*, Tübingen, 1884.

⁵⁹ de la Slatkamen.

⁶⁰ Varadino.

⁶¹ Genu = Ineu, oraș, jud. Arad.

⁶² Giula, oraș în Ungaria.

⁶³ Kutestein, contele Kutestein, ofițer în armata imperială.

⁶⁴ Dobra, comună pe râul Mureș, jud. Hunedoara,

acest post ci (mai degrabă) pentru a tăia aprovizionarea trupelor lui Thököly precum și pentru a face astfel un mare serviciu Împăratului la începutul campaniei, întrucât asediul Timișoarei nu putuse avea loc.

Prin contele Cavriani am trimis Curții (imperiale) propunerea de a construi la Orșova o fortăreață prin mijlocirea căreia să punem stăpânire pe Belgrad și să luăm cu forța Timișoara și celelalte cetăți arătate mai sus, să ținem în frâu pe Români care ne ajutau cu alimente, să ne asigurăm (stăpânirea) asupra Transilvaniei și să tăiem turcilor orice posibilitate

//p. 84// de a continua războiul întrucât ei nu pot face nimic fără Dunăre.

După ce am văzut că inamicii care se așezaseră în tabără în jurul Timișoarei erau istoviți, mi-am rânduit trupele în cvartiruri de iarnă și fără a pierde timp, am pus să se construiască pe socoteala mea o sută de corăbii pentru a duce pe Mureș (până) la Lipova muniții, alimente și tunuri⁶⁵ pentru ca în cazul în care Maiestatea sa (Împăratul) nu și-ar însuși (planul de) operații privind Orșova, să putem porni cel puțin la realizarea celui privitor la Timișoara.

De la Curte mi s-a răspuns că locotenentul general Montecuccoli⁶⁶ nu ne sfătuia să pornim la asediu, lăsând în spatele nostru cetăți inamice. Părerea aceasta este (întemeiată) atunci când cetățile împiedică transportul proviziilor sau (trecerea) convoaielor dar cel care cunoaște situația Transilvaniei, aceea a Ineului, Gyulei și Oradiei (știe că) prin păstrarea ultimului defileu, așa cum îl întârșise luminatul principe Ludovic, (aceste cetăți) cădeau de la sine iar celelalte nu erau într-o poziție potrivită pentru a împiedica transportul cu corăbii și nici convoaiele pe uscat.

Președintele (Consiliului) de Război, contele de Stahremberg⁶⁷ mi-a scris cu privire la propunerea ce mi se făcuse anul trecut (de a ocupa) o peșteră⁶⁸ anumită între Piscaborra⁶⁹ și Miercurea⁷⁰. I-am răspuns că dacă Maiestatea sa (Împăratul) se încumeta să expună trei sute de oameni pentru a zădărnici uelțirile inamicului, aş încerca această operațiune deși (locul) era îndepărtat și anotimpul aspru. (Propunerea) aceasta a fost primită de Curtea (imperială) și eu am trecut la acțiune tocmai în timpul când gheața de pe Dunăre se sfărâma.

//p. 85// Am încredințat (operația) baronului von Arnau⁷¹ căruia i-am ordonat să ocupe cu trei sute de oameni și cinci tunuri, muniții și alimente destule peștera aceea care îmi era cunoscută. (Era) o hotărâre primejdioasă, (peștera fiind) la peste douăzeci și patru leghe de Sibiu, într-un ținut pustiu, muntos și impracticabil prin (însăși) natura sa.

⁶⁵ În *Silahdar Tarihi* (II, p. 647; M. Guboglu, *Cronici turcești*, II, p. 406) se arată că Imperialii făceau pregătiri pentru a strânge "zaharea" și a o transporta pe Mureș la Lipova și, în direcția opusă, la Alba Iulia.

⁶⁶ din familia feldmareșalului imperial Raimondo Montecuccoli.

⁶⁷ Stahremberg = Ernst Rüdiger von Stahremberg (12 ianuarie 1636 – 4 iunie 1701) a servit în armata imperială sub ordinele generalului Raimondo Montecuccoli. S-a distins organizând apărarea Vienei în timpul asediului din 9 iulie – 12 septembrie 1683. Ca răsplată a fost înaintat mareșal, primind rangul de ministru. Rănit la asediul Budei (1686) a părăsit cariera armelor. În 1691 a fost numit președinte al Consiliului de Război. A murit la Besendorf la 4 iunie 1701. Amănunte biografice la Rhurheim, *Feldmarschall E. R. Stahremberg*, Viena, 1882.

⁶⁸ buco. Peștera se afla probabil în munții Banatului, dominând cursul Dunării, în apropiere de Orșova.

⁶⁹ *Piscaborra*, neidentificat. Probabil un pisc în Carpați.

⁷⁰ *Mercolle* = Miercurea Sibiului, comună în județul Sibiu.

⁷¹ *Barone d'Arnau*, ofițer în armata imperială.

Totuși postul a fost ocupat și s-a dovedit că corăbiile nu puteau trece mai departe în nici un chip.

Baronul von Arnau crezându-se, ca și ceilalți ofițeri, apărat din spate de munții înfricoșători și inaccesibili, s-a întărit în celelalte părți și a adus tunuri cu toate sforțările artei (militare). Au rezistat acolo mai multor atacuri. În ciuda greutății nu am pregetat să-l sprijin din spate; mai ales locotenentul colonel Antonio și-a făcut datoria cu mult zel. Operația aceasta a alarmat și înspăimântat pe turci.

Și când au văzut că nu se mai puteau sluji de Dunăre⁷² și-au întors înapoi corăbiile încărcate cu provizii pe care le-ar fi transportat în zadar pe uscat căci până să ajungă la destinație pierdeau campania și ai noștri câștigau avantajul de a face ceea ce le plăcea mai mult.

S-au dat ordine severe de către Poartă cât și de pașa de Belgrad⁷³ care se apropie de acel ținut cu flota sa. Au trecut câteva zile fără să se poată face nimic.

//p. 86// Și au încercat în fel și chip până ce în sfârșit albanezii cu crampoane la picioare, au izbutit să se cațere în vârful munților socotiți inaccesibili; cu târnăcoape de fier desprindeau blocuri de piatră pe care le prăvăleau jos⁷⁴, unde se aflau ai noștri care au fost siliți să părăsească postul și să se retragă în peșteră. Iar inamicul a pus stăpânire pe teren și a început să izgonească pe (ostașii) noștri din peșteră, (având) prilejul de a deschide comunicația pe apă. Agresorii au transportat câteva tunuri din partea cealaltă a peșterii, dar aceasta a fost apărată cu vitejie, astfel că toate muschetele au făcut explozie și s-au sfârșit aproape toate munițiile deși erau multe.

Ajutorul nu putea sosi atât de repede; lipsa de apă, oboseala bieților ostași, chinuții cel mai mult de fumul (produs de) praful de pușcă într-o peșteră atât de strâmtă, a constrâns pe baronul von Arnau să capituleze. Și capitulația prevedea să fie (con)duși la Orșova de către Ali pașa. Dar cuvântul dat nu a fost respectat. Prin mijlocirea domnului Țării Românești am izbutit, prin uneltirile lui la Poartă, să obțin confirmarea făgăduielii făcute (de Ali pașa) și să mă bucur de urmările ei, (anume de) înapoierea (ostașilor) pomeniți (mai sus), afară (doar) de câțiva care au trecut de partea lui Thököly. E de necrezut ce bucurie a fost la Belgrad și chiar la Istanbul pentru redobândirea acestei peșteri. De aci se poate deduce importanța Dunării pentru

//p. 87// inamic. Dacă această operație (militară) nu a avut un rezultat însemnat, totuși a întârziat trecerea corăbiilor (otomane) astfel că nici una nu a ajuns la Belgrad înainte de luna iulie, dat fiind că Timișoara nu a primit ajutor înainte de a douăsprezecea zi a acestei luni⁷⁵.

Ar fi fost un prilej fericit pentru a asedia – după cum ne propusesem – această localitate. Dar dimpotrivă Curtea (imperială) nerăbdătoare (să vadă) căderea Oradiei,

⁷² Imperialii stăpâneau fortăreața Larin (Fiorordin) lângă Vidin, cetatea Cladova (Feth ül-Islam) și orașul Orșova și întăriseră cu bastioane insula Ada Kale (Şans adasi) astfel că împiedicau trecerea corăbiilor otomane de la Vidin spre Belgrad (*Silahdar Tarihi*, II, p. 540 - 541). Situația Imperialilor era întărită prin ocuparea peșterii din munții care dominau valea Dunării.

⁷³ *Bascia di Belgrado Ali*. Este Bîyıklı Ali pașa, Kapudan al flotei otomane. *Silahdar Tarihi*, II, p. 541, 641.

⁷⁴ *Vezi Tarihi Raşid* (Istoria lui Raşid) Istanbul 1153 (1740) I, p. 178.

⁷⁵ În *Silahdar Tarihi* (II, p. 596); M. Guboglu, *Cronici turcești*, II, p. 400), se arată că abia la 6 septembrie 1691 Deli Omar pașa, beilerbeiu de Sivas a adus cu oastea sa, cu 3.000 de tătari și 3.000 de spahii, 7.000 de kile de zahare la Timișoara, unde "gazii musulmani" se aflau în mare strâmtoare.

care fiind lipsită de orice ajutor⁷⁶, i-a dat-o în grija generalului Heissler. Acesta și-a realizat obiectivul, rămânând acolo aproape până la sfârșitul iernatului.

În calitate de plenipotențiar, Maiestatea sa (Împăratul) mi-a făcut cinstea de a-mi încredința misiunea de a prezenta Stărilor (Transilvaniei) pe guvernator⁷⁷, pe tezaurarul general⁷⁸ și pe cancelar⁷⁹. Aceștia formează guvernul politic care și-a reluat activitatea în liniște, ceea ce este un lucru foarte rar în părțile acestea.

⁷⁶ Serdarul Halil pașa a trimis trupe la Timișoara, socotind că Oradea fiind așezată în mijlocul unor mlaștini poate rezista atacurilor Imperialilor. (*Silahdar Tarihi*, II, p. 608; M. Guboglu, *Cronici turcești*, II, p. 401). Numai când sultanul a aflat situația disperată a garnizoanei din Oradea, marele vizir a trimis pe beilerbeul Arnavaud Mahmud pașa cu oastea eyaletului Rumeliei în ajutorul cetății (*Silahdar Tarihi*, II, p. 644 – 645).

⁷⁷ Gheorghe Bánffy de Losons, proscris până în 1678 din cauza tatălui său Dionisie Bánffy a ajuns comite de Cluj iar în 1696 a obținut titlul de conte. După moartea lui Mihail Apafy I (16 aprilie 1690) împreună cu alți nobili ardeleni a rugat pe regele Angliei și pe principele elector de Brandenburg să intervină pe lângă împăratul Leopold I pentru confirmarea tânărului Mihail Apafi ca principe al Transilvaniei. În 1691 Stările principatului au ales pe Bánffy guvernator în baza dispozițiilor Diplomei Leopoldine (Szilágyi S, *Monumenta Comititalia*, XX, Budapesta, 1897, p. 446, doc. CXXXIII, 10 ianuarie – 5 februarie 1691).

⁷⁸ Ioan Haller, fiul lui Ștefan Haller, a fost omul de încredere al lui Ioan Kémény alături de care a luptat împotriva turcilor la Seleușul Mare (22 ianuarie 1662). În 1664 a ajuns consilier al principelui Mihail Apafi I care l-a trimis în solie la Poartă, și apoi i-a numit comite al comitatului Turda. Nemulțumit de politica lui Apafi, a luat parte la complotul urzit de Beldi (1678) împotriva principelui. Nemulțumiții au fost înfrânți de Mihail Teleki iar Haller, luat în prinsoare și închis în cetatea Făgăraș. Eliberat în 1683, și-a recăstigat repede influența. A intrat în legătură cu Curtea din Viena unde a fost trimis de dietă, în 1685, în fruntea unei solii solemne pentru a încheia tratatul prin care Transilvania urma să treacă sub protecția Împăratului. Tratatul, semnat la 28 iunie 1686, este cunoscut sub denumirea de "Tratatus Hallerianus" și a stat la baza diplomei Leopoldine (1691), iar Ioan Haller a fost ales tezaurar (1691) (*Monumenta Comititalia*, XX, p. 446, art. 18). A murit la 28 februarie 1697. A lăsat studii literare și traduceri de cărți străine în limba maghiară. A scris și o istorie tripartită, începând cu Alexandru cel Mare. *A Palas Nagy Lexikon* VIII, Budapesta, 1893, s.v.

⁷⁹ Nicolae Bethlen, fiul istoricului Ioan Bethlen, născut în 1642, și-a făcut studiile în Olanda, Germania, Franța și Anglia. Înapoiindu-se în Transilvania, a luat parte la viața politică a principatului. Când Transilvania a trecut sub stăpânirea Casei de Austria (1691), Bethlen a continuat să activeze în calitate de cancelar ales de dietă (10 ianuarie – 5 februarie 1691); vezi *Monumenta Comititalia*, XX, doc. CXXXIII, p. 446, art. 18) pentru apărarea independenței țării. În timpul războiului purtat de Francisc Rákóczy al II-lea împotriva Habsburgilor se pregătea să publice sub pseudonimul de Fredericus Dodefridus Veronensis un plan intitulat *Columba Noa* pentru reinstaurarea independenței Transilvaniei. Dar generalul Rabutin a sechestrat manuscrisul și a arestat pe autor. Acuzat de lez-maistate (1704), Bethlen a stat mai mulți ani la închisoare până ce a fost transferat la Viena și absolvit de acuzația ce i se adusese. Dar a rămas internat până la moartea sa (1716). A lăsat o autobiografie care s-a publicat abia în 1858 și mai multe lucrări în favoarea protestanților. Memoriile și petițiile scrise de el în închisoare au fost publicate de L. Szadeczky-Kardoss, *Graf Bethlen Miklos rabságában irt emlékirat* (Memoriile contelui Nicolae Bethlen scrise în închisoare). Două opere inedite ale lui Bethlen au fost publicate de I. Lukinich în revista "Irodalomtörténete közlemények" 1906. Asupra lui Bethlen vezi Szilágyi S., *Erdélyország története* (Istoria Transilvaniei), Budapesta, 1865 și E. Gyórfás, *Bethlen Miklós Kancellár* (Cancelarul Nicolae Bethlen), 1824. Cea mai bună biografie a lui Bethlen se află în lucrarea lui I. Lukinich, *A Bethleni gróf Bethlen család története* (Istoria familiei conților Bethlen de Beclean), Budapesta, 1928. Vezi și *A Pallas Nagy Lexikon*, VII, Budapesta, 1893, p. 222 – 223.

Mi s-a încredințat nu numai executarea lucrărilor de fortificație de la Orșova ci s-a scos din Transilvania regimentul de infanterie al lui Heister pentru a-l folosi la cucerirea Oradei iar Curtea (imperială) voia (să retragă) și regimentul lui Mansfeld⁸⁰. Dar am arătat că este cu neputință să las să plece (și) primul regiment întrucât trebuiesc întreținute o mulțime de garnizoane în țara aceasta, astfel că mi se părea ciudat ca la începutul unei campanii iminente să descoper ținuturile din margină

//p. 88// care trebuiesc să acopere restul provinciei.

După ce am urmărit mișcările tătarilor⁸¹ ca și acelea ale armatei principale otomane, întemeindu-mă pe rapoartele exacte ale domnilor "Țării Românești și Moldovei, mi-am așezat cantonamentul împreună cu regimentele aproape în centrul Transilvaniei spre Poarta de Fier pentru ca să pot supraveghea din toate părțile (pe inamic) și să mă îndrept (unde ar fi nevoie).

Din Sebeș⁸² am trimis pe căpitanul Gaismar⁸³ la Curte, rugând (să-mi dea) un regiment de infanterie. Am pregătit o mare cantitate de pâine și cazmale. Iar cu ajutorul Domnului Țării Românești am făcut rost de alimente pentru a-mi (înlesni) punerea în aplicare a proiectului meu și am obținut câteva piese de tun și munițiile necesare. Am cerut ceva bani pentru a începe construcția⁸⁴, întrucât restul s-ar (putea) găsi pe urmă. Și trăiam cu speranța de a obține regimentul cerut.

De îndată ce am văzut că îmi pusesem propria casă la adăpost de deplasările inamicului, am pornit spre Caransebeș pentru a apăra Transilvania.

La cererea mea principatul mi-a dat șase mii de florini și cu alte mici contribuții din acele țări⁸⁵, am început fortificațiile mai ales pentru a asigura lucrarea (de întărire) a Orșovei cu care închideam (cursul) Dunării și împiedicam trecerea corăbiilor. Iar armata inamicului care se afla la Belgrad era consternată atât din pricina

//p. 89// lipsei de alimente cât și a rezultatelor bune pe care lucrările de construcție menționate mai sus le-ar fi avut spre folosul armatei luminatului (principe) de Baden care era așteptat în acea vreme la Petrovaradin⁸⁶.

A venit răspunsul (de la Curte) dar (nu era) conform dorinței mele și (nici) hotărârii pe care o luasem. Totuși între timp am acoperit Transilvania cu corpul meu (de trupe) și auzind că un mare corp de trupe venise la Timișoara⁸⁷ împreună cu Thököly și cu partizanii lui care își așezaseră tabăra în acele părți și că (pe deasupra) era lipsă de

⁸⁰ Mansfeld, colonel în armata imperială. Ar putea fi vorba de principele Heinrich Franz von Mansfeld, fiul contelui Bruno von Mansfeld Bornstädt (1576 – 1644) care a ajuns general, feldmareșalul și membru al consiliului aulic de război. Vezi Jo. Gottfr. Zeidler, *Achthundertjähriger Stammbaum des Hauses Mansfeld* și Nieman, *Geschichte der Grafen von Mansfeld, Aschersleben*, 1834.

⁸¹ Hanul Tătarilor, Saadet Ghirai (1691 – 1692) strânsese vreo zece mii de tătari din Bugeac și Crimeea cu care, trecând prin Molodva și Țara Românească, ajunsese până la Dunăre, la Porțile de Fier (*Silahdar Tarihi*, II, p. 616; M. Guboglu, *Cronici turcești*, II, p. 402).

⁸² Millenpoh.

⁸³ Gaismar = Gaismer, căpitan în armata imperială.

⁸⁴ E vorba de fortificarea Orșovei.

⁸⁵ Transilvania și Țara Românească.

⁸⁶ Peter-Varadino = Petrovaradin, oraș în Serbia.

⁸⁷ Cronicarul otoman Silahdar Fındıklılı Mehmed Aga apreciază forțele otomane la 15.000 de oameni cărora li s-au adăugat cei 2.000 de ostași ai lui Thököly (*Silahdar Tarihi*, op. cit., II, p.408). Trecând Dunărea pe podul de la Panciova (Pancevo – au ajuns la 18 octombrie 1692 la Timișoara).

pâine la Lipova și primind știrea că se pierduseră câteva corăbii cu sare, cufundate de inamic, am pornit spre Lugoj⁸⁸ pentru a acoperi Transilvania din exterior. Iar de la Lugoj (m-am îndreptat) spre Oradea, poziție de unde aveai totul sub ochi.

Din tabăra aceasta am dat ordin locotenentului colonel Spork să se ducă cu cinci sute⁸⁹ de călăreți în întâmpinarea proviziilor așteptate care veneau de la Dragodin și să le însoțească. În apropiere de Lipova, de partea cealaltă (a cetății), un corp important de trupe al inamicului (stărnise) alarmă și, după două zile, am aflat în tabăra mea că inamicul trecuse Mureșul la Gyula, după cum s-a și adevărit, pentru a aproviziona această localitate⁹⁰ și că s-ar fi retras cu bine.

După ce (am aflat) știrea aceasta, fără să mai țin seama de lipsa de alimente, m-am dus la Lipova și de acolo am pornit spre Arad⁹¹ deși promisem informații de la prietenii mei din Orient ca și de la luminatul principe Ludovic că un mare corp de armată de optsprezece mii de oameni cu șaisprezece

//p. 90// tunuri fusese detașat din principala armată inamică pentru a mă ataca pe mine sau pe contele Schlick care se afla cu trei regimente în vecinătate a (cetății) Szegedin.

Primind știrea aceasta am dat dispozițiile necesare cu toată prudența ce se impunea din punct de vedere militar, atât în cursul marșului, cât și a cantonamentelor și am așteptat câteva zile împreună cu corpul meu de trupe la Arad. Am detașat un căpitan la Cenad⁹² pentru a grăbi trimiterea de provizii și după două zile (am trimis) marchizul locotenent colonel Mormigli cu trei sau patru sute de călăreți și cu ceva infanterie pentru a porni cu corăbiile.

Inamicul, văzând hotărârea mea fermă de a-l aștepta, nu s-a încumetat (să înainteze) dincolo de Timișoara, localitate unde știa că nu se poate rămăni mult timp din cauza (lipsei) de pâine, ci că trebuia să-și realizeze planul (de operații) sau să se întoarcă înapoi. Iar eu, (simțindu-mă) tare, am așteptat corăbiile care au sosit și le-am condus cu bine la Lipova și când am socotit că sunt în siguranță m-am întors înapoi în localitatea mai sus arătată. Dar (între timp) mi-a sosit știrea că inamicul, în loc de a înainta, se retrăgea spre Pancevo⁹³. Dacă aș fi apărut repede cu corpul meu de trupe în regiunea aceea, Lipova era primejduită, căci atunci nu era fortificată ca acum și (bine) aprovizionată, iar planul (inamicului) era ca, după ce ar fi cucerit-o, să treacă în Ungaria Superioară pe la stânga principelui Ludovic care, de la Petrovaradin nu-l putea împiedica.

//p. 91// Iar dacă ar fi plecat din acel post, armata dușmană l-ar fi ajuns din spate. Rezultă de aici că am împiedicat o derută nu de mică importanță prin dispozitivul meu fără de care contratimpul nu ar fi putut fi evitat.

După ce am trimis provizii la Lipova și am aprovizionat-o cu toate cele de

⁸⁸ Logose.

⁸⁹ În *Denkwürdigkeiten des Marschalls Grafen Friedrich Veterani von Jarh 1683 bis 1694* ...Wien, Leipzig, 1771, p. 81 e indicată cifra de șase sute de călăreți (Reutern).

⁹⁰ Asupra aprovizionării cetății Gyula de chehaiaua lui Thököly Sándor Gáspár vezi *Silahdar Tarihi*, II, p. 699.

⁹¹ Aratt.

⁹² Cianat.

⁹³ *Pancova* = Pancevo, palancă de lemn în formă pătrată din eyaletul Timișoarei. Vezi descrierea lui Evliya Celebi în volumul VI al colecției *Călători străini despre Țările Române*, p. 401. Astăzi, oraș pe Dunăre în Serbia la 60 km de Belgrad.

trebuință⁹⁴ și după ce am luat măsuri pentru încartiruirea sârbilor, s-a apropiat (luna) noiembrie cu un frig aspru (și) fără cereale pentru cavalerie.

Ne-am reîntors (atunci) la Oradea⁹⁵ unde am rămas câteva zile în care (timp) m-am încredințat că inamicul trecuse iar Dunărea. La această veste, am pornit din nou spre Transilvania, așezându-mi tabăra într-o poziție potrivită pentru a ține sub observație Lipova și Caransebeș și pentru a aștepta vești despre deplasările și marșurile turcilor spre a-mi putea da seama de siguranța (pe care o prezenta) retragerea mea în cvartirurile de iarnă pe care le stabilisem între timp pentru a nu pierde vremea.

Iar către începutul lunii decembrie (1692) m-am așezat acolo, punându-mă în legătură cu armata principală a principelui Ludovic și cu aceasta s-a încheiat campania prin păstrarea Transilvaniei, dar cu nemulțumirea de a nu fi putut întreprinde unele operații militare.

Campania din 1692

//p. 92// Campania din anul 1692 nu s-a deosebit de cele precedente din acest principat atât pentru că nu a fost deloc sprijinită de Curtea (Imperială) pentru a întări și a pune în stare de apărare țara aceasta care apare în mod vădit ca un bulevard folositor pentru întreținerea legăturilor cu domniile Țării Românești și Moldovei, cât și pentru că nu s-a putut întreprinde nici o operație militară în interesul public.

Am așezat regimentele în cvartiruri de iarnă depărtate pentru o mai bună aprovizionare a lor și am făcut în fiecare săptămână un raport exact asupra mișcărilor inamicului și asupra deplasărilor lui în toate direcțiile. Aceasta nu a fost inutil pentru a opri începerea unui asediu la timp nepotrivit, căci noi cunoaștem în mod precis deplasările armatelor dușmane și locul (unde se aflau).

Mi-a venit ordin de la Curte să mă pun în legătură cu comisariatul și să-i cer cinci sute de care cu alimente din aceste provincii pentru a asedia Timișoara. Acest ordin a fost executat cu toată supunerea și ascultarea și toată neliniștea ce cuprinsese și mai mult națiunea transilvană care se aprinde repede, întocmai ca praful de pușcă.

După ce am auzit că marele Han⁹⁶ al (tătarilor din) Crimeea se pusese în mișcare și că sosise în Bugeac pentru a intra în țările acestea spre paguba (lor), am strămutat atât regimentele de cavalerie, cât și cele de infanterie, împreună cu tunurile, în centrul Transilvaniei pentru a fi gata să pornesc oriunde ar fi nevoie.

La Sebeș am aflat că Hanul tătarilor pornise din Bugeac spre Fălciu⁹⁷

//p. 93// pentru a intra în principat. (Dar) nu s-a pus în mișcare în așteptarea unor știri mai favorabile, cu atât mai mult cu cât auzisem că Ali pașa⁹⁸ de Nicopol pornise împreună cu Thököly înspre Porțile de Fier pentru a mă ataca din flanc dacă aș fi făcut cea mai mică mișcare spre Brașov. Astfel că eu, fiind atacat din amândouă părțile

⁹⁴ Într-o scrisoare a lui Thököly reproducă în *Silahdar Tarihi* (II, p.646 – 647) ; M. Guboglu, *Cronici turcești*, II, pp. 405 - 406) se arată că Imperialii făcuseră pregătiri pentru a duce, pe Mureș, zaherea în cetatea Lipova.

⁹⁵ Oradea a fost cucerită de Imperiali după un asediu de șapte luni în noaptea de 12 iunie 1692 (26 Ramazan 1103 H.) venerată de musulmani sub denumirea de "noaptea de Kadir" (*Silahdar Tarihi* (II, p.660) ; M. Guboglu, *op. cit.*, II, p. 407).

⁹⁶ Selim Ghirai I în a treia domnie (1692 – 1698).

⁹⁷ Falcino.

⁹⁸ Arif Ali pașa, sangeakbeg de Nicopol. *Silahdar Tarihi*, II, p. 726.

într-o țară binevoitoare față de inamic, m-aș fi aflat într-o situație puțin mai grea. Dar eu aflasem din alte rapoarte că Hanul tătarilor își schimbase hotărârea și că hoardele lui trebuiau să întârzie în ținuturile acestea pentru a aștepta sosirea marelui vizir⁹⁹ împreună cu armata principală la Rusciuc¹⁰⁰. Și eu aflasem cu de-amănuntul marșurile (lor) cât și ziua sosirii marelui han¹⁰¹ acolo, astfel că am pornit spre Dobra pentru a păstra liniștea în Transilvania și a lăsa pe țărani să-și strângă recolta (precum și) pentru a supraveghea și împiedica intrarea lui Ali pașa în Transilvania prin Poarta de Fier cât și prin alte trecători; căci îmi revenea mie să stabilesc care era înaintarea reală a inamicului).

Prietenii mei continuau să-mi dea informații exacte asupra mișcărilor inamicului. După câteva zile am aflat printr-un trimis special hotărârea definitivă a

//p. 94// marelui vizir și a Hanului tătarilor de a intra în Transilvania, având și unul și altul între cincizeci de mii și șaiszeci de mii de ostași¹⁰². Am fost înștiințat îndată că tocmai începuseră să treacă Dunărea cu corăbiile și am aflat (câte zile le-ar trebui pentru înaintarea pe etape¹⁰³ în Transilvania și că taberele stabilite (erau) în număr de douăsprezece.

Am comunicat știrea aceasta sigură ducelui de Croy¹⁰⁴ pentru ca să ia măsuri. Am scris generalului Bolland să înainteze până la noi ordine cu regimentele pe care le avea lângă el spre Lipova, dar din cauza mai multor obstacole, deplasarea aceasta pe care o cerusem de urgență pentru a mă ajuta în strâmtoarea în care mă aflam cufundat, s-a executat cu întârziere, (iar) eu am dat ordin garnizoanelor de la Caransebeș, Lugoj și Lipova să se pună în gardă.

Am pornit cu trupele spre Sebeșul săsesc și am scris (Stărilor Transilvaniei) să nu se neliniștească, ci să-și dea toată silința pentru strângerea recoltei și că eu le voi da de știre când va veni vremea să se ocupe de siguranța lor (proprie). Continuau să-mi

⁹⁹ Mustafa pașa, mare vizir (14 martie 1693 – 18 martie 1694).

¹⁰⁰ *Ruhcik*. Informația este confirmată de Silahdar Findiklî Mehmed Aga (*Silahdar Tarihi*, II, pp. 706 – 707).

¹⁰¹ Selim Ghirai I a trecut de la Giurgiu la Rusciuc unde se afla grosul trupelor otomane, la 22 august 1693. *Silahdar Tarihi*, II, p. 709).

¹⁰² În *Silahdar Tarihi* se apreciază forțele tătare la peste o sută de mii de oameni, ceea ce este exagerat (II, p. 709).

¹⁰³ În consiliul de război ținut la Rusciuc, marele vizir Mustafa pașa și Hanul tătarilor Selim Ghirai au primit de la Constantin Brâncoveanu propunerea de a trece Dunărea pe la Turtucaia și de a înainta cu trupele de-a lungul Argeșului, intrând în Transilvania pe la Bran. (*Silahdar Tarihi*, II, p. 711; M. Guboglu, *Cronici turcești*, II, p. 412).

¹⁰⁴ Carol Eugen, Duce de Croy (1651-1702) a intrat în 1676 în slujba regelui Danemarcei, distingându-se în luptele contra suedezilor. Ca răsplată, Cristian al V-lea (1671-1699) l-a numit general de divizie și comandant al cetății Helsingborg. A trecut apoi în slujba Casei de Austria, obținând gradul de general imperial și feldmareșal. A luat parte la asediul Budei (1685-1686) (vezi Fessler, *Geschichte der Ungarn*, Leiozig, 1850, IX, pp. 345, 451) și la campaniile din Ungaria (1687-1693) împotriva turcilor. A cucerit cetățile Brod și Gradiska în Slavonia (*Ibidem*, p. 449). În calitate de comandant suprem al armatei imperiale din Ungaria (*Ibidem*, p. 450) a încercat zadarnic să recucerească Belgradul, reluat de turci (*Ibidem*, p. 458). După încheierea păcii de la Karlowitz (1699), s-a întors la Viena, dar fiind prost văzut la Curte din cauza aplecării sale spre băutură și joc de cărți, a trecut în slujba polonilor. În 1700 a luat parte la războiul nordic, dar a fost învins de suedezi la Narva și luat în prisoare. A murit ca prizonier la Reval la 17 februarie 1702. F. Anselme, *Chronologie historique des ducs de Croy*, Grenoble, 1790; Hirtenfeld, *Oesterreichische Militär Lexikon*, Leipzig, 1876, p. 605; *Allgemeine deutsche Biographie*, Leipzig, 1876, p. 621.

sosească mereu informații despre inamic și verificam zilnic dacă erau adevărate. Nu m-am dat în lături de a-mi calcula marșurile și de a afla cele ale inamicului, mai ales pentru a-l putea ataca – după cum hotărâsem în mod ferm – la ieșirea din defileurile¹⁰⁵ pe unde trebuia să treacă. M-am lăsat în voia lui Dumnezeu și a strămoarei terenului care nu-i îngăduia (inamicului) să-și desfășoare forțele; în afară de aceasta (m-am bizuit) pe dârzenia vitejilor ofițeri și a

//p. 96// trupelor pe care le aveam cu mine.

Am aflat că dintre cele douăsprezece etape trei fuseseră parcurse, și pentru a-și aproviziona armata cu alimente (marele vizir) ajunsese prin înaintarea aceasta până la trei leghe de trecătoarea¹⁰⁶ pe care o luasem drept obiectiv. Văzând superioritatea forțelor armate care pătrunzând (în Transilvania) ar fi crescut datorită aportului băștinașilor din Principat dacă nu aș fi luat măsuri pentru întărirea garnizoanelor, nu am pregetat să dau ordine ferme și strașnice pentru a împiedica, cu orice preț, o răzvrătire internă; căci dacă încercarea mea ar fi dat greș, totul s-ar fi năruit.

În timpul acesta mi-a sosit un curier de la Curte care mi-a adus știrea că (ostașii) noștrii, în loc să meargă să asedieze Timișoara, trecuseră cu bine (râul) Sava¹⁰⁷. Mulți au socotit această operație ca fiind sortită să reușească. Dar eu gândeam altfel căci Transilvania era (lăsată în voia soartei) fără speranța (de a căpăta vreun) ajutor, în afară de depărtare și de Dunăre care se interpunea (între armatele noastre). Astfel mi-am dat seama de primejdia care plutea asupra noastră dacă mi s-ar întâmpla nenorocirea de a pierde totul împreună cu Transilvania.

Am căzut greu bolnav, dar am ascuns cât am putut răul (de care sufeream). arătându-mă hotărât să dau bătălia cu inamicul. În taină, socotind că este necesar, am găsit prin prietenii corespondenților mei mijlocul de a strecura la urechea marelui vizir părerea că în loc de a intra în Transilvania să meargă în ajutorul Belgradului¹⁰⁸ cu trei sau patru zile mai înainte ca armata principală a inamicului să poată căpăta informații din cetate. Am calculat lovitura aceasta atât de potrivit în timp, încât am obținut (avantajul) de a nu mă expune unui risc mare și am socotit, după etapele pe care inamicul trebuia să le parcurgă pentru a veni în ajutorul Belgradului, că armata noastră ar dispune, din ziua în care s-ar începe asediul, de șase săptămâni, ceea ce s-a și întâmplat, ca dovadă că informațiile pe care le-am dat ducelui de Croy printr-un sol (erau) juste; totodată, acesta a dus lui Bolland¹⁰⁹ pe care îl făcusem să înainteze spre Oradea, ordinul de a porni spre Szegedin pentru a întări armata cea mare și pentru a face joncțiunea cu mine la nevoie.

Am plecat înapoi de la Sighișoara spre Poarta de Fier (a Transilvaniei), dar

¹⁰⁵ Defileul Rucăr-Bran.

¹⁰⁶ probabil Bran.

¹⁰⁷ Pe când trupele turcești se aflau în Țara Românească, în locul de popas de la Teleajen (Tengea), marele serdar a fost informat că Imperialii trecuseră râul Sava și că aveau intenția de a ataca Belgradul. (*Silahdar Tarihi*, II, p. 713; M. Guboglu, *Cronici turcești*, II, p. 414).

¹⁰⁸ În *Silahdar Tarihi* (II, p. 710) se arată că erau două partide în lagărul otoman. Unii erau de părere că numai o parte din armată să meargă în ajutorul Belgradului, iar grosul trupelor să se îndrepte spre Transilvania. Alții stăruiau ca întreaga armată să înainteze prin Țara Românească de-a lungul Dunării până în dreptul Vidinului; iar în timpul acesta s-ar putea afla dacă Imperialii aveau de gând să atace Belgradul sau dacă ei urmăreau numai, printr-o manevră abilă, să îndepărteze pe turci de Transilvania. Dacă această ultimă ipoteză s-ar verifica, armata otomană ar putea pătrunde în Transilvania pe la Caransebeș și Lugoj.

¹⁰⁹ Forțele de care dispunea generalul Bolland (Bolond) sunt apreciate în *Silahdar Tarihi* (II, p. 762) la patru mii de pedestrași și două mii de călăreți.

pentru mai marea înlesnire a țării și a trupelor, mi-am rânduit etapele atât la dus cât și la întors astfel ca să nu vin după armata inamică care mergea pe cealaltă parte a Oltului, prin Țara Românească, spre Vidin și nu am părăsit Transilvania până ce armata mai sus pomenită nu a trecut Dunărea.

După ce am luat măsuri pentru siguranța Transilvaniei, mi-am propus (să merg) în ajutorul Belgradului sub ordinele ducelui de Croy și am pornit spre Caransebeș... (Veterani se pregătea să pornească împotriva turcilor când a aflat că ducele de Croy renunțase să asedieze Belgradul).

//p. 97// ...De îndată am scris la Curte, cu tot respectul (cuvénit) că ar fi necesar să se fortifice Caransebeșul pentru ca (vestea) proastă a ridicării asediului Belgradului să nu se răspândească în Transilvania. Și între timp am pornit împotriva localității acesteia. Am stat acolo în tabără și am folosit infanteria de sub ordinele principelui de Lichtenstein la fortificare (cheltuind) șase mii de florini care mi i-au avansat prietenii mei din Transilvania pentru a nu trebui să aștept în zadar banii de la Viena și lucrările s-au desfășurat foarte bine.

După ce am rămas câteva zile

//p. 98// în tabăra aceea, am schimbat-o din lipsă de nutreț cu o altă (tabără așezată) la o distanță de o leghe, într-o poziție prielnică pentru a merge la Lugoj (și) foarte favorabilă pentru siguranța (noastră) și bine aprovizionată cu nutreț.

Am aflat că un corp mare din armata inamică trecuse Dunărea¹¹⁰ la Pančevo. După câteva zile am fost informat de prietenii mei din Orient că (inamicul) ar avea intenția de a pustii Ungaria Superioară și de a merge în ajutorul Gyulei¹¹¹. Din milă creștină, Thököly însuși mi-a dat de știre despre această (intenție) pentru ca eu să informez pe cei din ținutul Debreczinului¹¹². Am trimis informația aceasta ducelui de Croy și l-am rugat să ceară nu numai punerea în mișcare a regimentelor care erau cu Bolland ci să le și întărească, ceea ce nu ar fi fost rău și să le dea ordin să se stabilească la Arad. Dacă se proceda în felul acesta, se împiedica expediția (împotriva) Ungariei și jefuirea (acestei țări) iar corpul de trupe inamic se expunea să fie bătut de ai noștri lângă Arad sau de mine. Adevărul a devenit evident¹¹³ când (inamicul), după sosirea la Timișoara¹¹⁴, a trimis câteva unități¹¹⁵ pentru a observa corpul de trupe al lui Hofkirchen¹¹⁶ cât și al meu, căci în ciuda prevederii mele, prin inadvertența unui căpitan

¹¹⁰ Turcii au trecut peste râurile Olt și Jiu, îndreptându-se către Porțile de Fier. (*Silahdar Tarihi*, II, p. 714).

¹¹¹ La un consiliu de război ținut în lagărul otoman s-a hotărât să se trimită la Gyula trei sute de ostași și să se ia măsuri pentru aprovizionarea acestei cetăți. (*Silahdar Tarihi*, II, p. 721, 726 - 727).

¹¹² *Debrecino*. În *Silahdar Tarihi* (II, p. 727) se arată că tătarii au jefuit ținuturile Transilvaniei până la Oradea și Debreczin.

¹¹³ *La verita si tocco con mano*.

¹¹⁴ Pentru apărarea Timișoarei, Poarta a trimis trupe din Anatolia, din eyaletele Karaman și Kiangîr sub ordinele sangeacebiului Bagdadli Kara Mehmed pașa (*Silahdar Tarihi*, II, p. 726 - 727; M. Guboglu, *Cronici turcești*, II, p. 418).

¹¹⁵ *alcune partite*.

¹¹⁶ *Offkirchen*. Laurențiu conte de Hoffkirchen (1649 – 1694), descendent al unei familii nobile din Bavaria, s-a ilustrat în războiul pentru despresurarea Vienei (1683). În războiul austro-turc din Ungaria a cucerit cetatea Esseg (1684) și a învins armatele otomane la Brod și Jagodin. În 1688 a fost numit comandant de arsenal (Feld-Land – und Hauszeugmeister). În 1691 a luat parte la lupta de la Slankamen și apoi a înfrânt pe turci la Martonos pe Tisa. A murit la Debreczin în

din regimentul de gardă, apariția neașteptată a unei trupe de tătari ne-au cauzat unele pierderi¹¹⁷ reduse în oameni, cai de povară și boi. Și pentru aceasta, căpitanul a fost aspru pedepsit.

Am socotit că era bine

//p. 99// să atrag de îndată către mine pe principele de Lichtenstein cu infanteria și cu toate trupele. Apoi am lăsat ordinele necesare la Caransebeș și la Lugoj precum și locotenentului colonel Antonio ca împreună cu (câteva unități de) cavalerie și cu sârbii să acopere fortificațiile de la Caransebeș precum și (transportul de) alimente care venea din Transilvania.

Am pornit înainte la Lugoj și când am auzit acolo că inamicul fusese văzut, provocând din nou panică în împrejurimile Lipovei, am plecat cu grabă din Vărădia de Mureș¹¹⁸ într-o tabără foarte potrivită pentru a se împotrivi și a împiedica deplasările inamicului atât în ținutul acela, cât și în cel al Caransebeșului precum și pentru a mă putea îndrepta, la nevoie, pe drumul munților prin Almaș¹¹⁹ înspre Soimuș¹²⁰ spre a acoperi Transilvania din partea aceea. (Planul) acesta s-ar fi realizat foarte ușor dacă Hoffkirchen, care era în tabăra sa la Cenad, aflând de trecerea inamicului la Felnac¹²¹, nu ar fi înaintat fără zăbavă spre Gyula. Aici a reușit să nimicească o parte din provizii și să provoace atâta spaimă în spatele inamicului, încât acesta a încetat îndată să mai jefuiască (ținutul din) jurul Vărădiei. S-a întors înapoi dar nu fără a ne fi cauzat pagube însemnate, răpindu-ne peste șase mii de robi, în afară de o mulțime de vite. Iar dacă Hoffkirchen, în loc de a rămâne la Cenad, și-ar fi așezat tabăra la Arad, totul ar fi mers (bine). Greșeala¹²² aceasta a fost provocată și întreținută de unii miniștri de la Curte, deși nu trebuiau să facă comparație între Hoffkirchen

//p. 100// și mine atât din cauza timpului (îndelungat) de când servesc eu (în armata imperială) cât și a funcției pe care o ocup, în afară de faptul că acest cavaler era încă subalternul meu, în calitatea lui de locotenent colonel. Se vede de aci că la Curte domnește adeseori parțialitatea și invidia decât interesul principelui (= Împăratul).

După incidentul acesta atât de primejdios a trebuit să rămân în tabăra mea mai mult (timp) decât era necesar și să urmăresc retragerea inamicului de partea cealaltă a Dunării¹²³ fără a-i fi putut pricinui vreo pagubă.

După ce a avut loc această (retragere), am repartizat trupele de sârbi în cvartirurile din anul trecut. Și după ce am primit știrea că armata dușmană pornise spre cvartirurile (ei) de iarnă m-am retras în Transilvania și mi-am rânduit cvartirurile întocmai ca în anul trecut, așteptând venirea celor trei regimente de infanterie pe care le

1694.

¹¹⁷ Muhafizul Timișoarei, Topal Husein pașa, fiind informat că Veterani ajunseser aproape de eyaletul său, s-a hotărât să-l atace spre a-i cauza cât mai multe pierderi. În urma dispozițiilor sale, tătarii au jefuit Transilvania până la Oradea și Ungaria până la Debreczin, ridicând peste douăzeci de mii de robi. (*Silahdar Tarihi*, II, p. 727, 728; M. Guboglu, *Cronici turcești*, II, p. 417).

¹¹⁸ *Varadia*, comună în județul Arad.

¹¹⁹ *Almaș*, comună în județul Arad.

¹²⁰ *Somiglio* = Soimuș, comună în județul Arad.

¹²¹ *Felnau* = Felnac, comună în județul Arad.

¹²² *mala inteligenza*.

¹²³ Turcii au trecut Dunărea cu caicele pe la Pancevo (*Silahdar Tarihi*, II, p. 767; M. Guboglu, *Cronici turcești*, II, p. 417).

cerusem pentru ca, potrivit planurilor ce făcusem mai înainte, să putem realiza în (timp de) iarnă o operație ce nu urmărea alt scop decât de a stânjeni pregătirile inamicului și de a câștiga timp pentru ca armata noastră principală să poată întreprinde o campanie (în condiții) bune. Numai că (miniștrii) nu voiau să-mi dea ascultare în nici o privință și nici să mă sprijine, astfel că nu s-a putut realiza nimic din ceea ce plănuisem).

S-au rânduit cvartirurile în care (mi)-am strămutat trupele cu ordinea și disciplina obișnuită. Am vrut să încartiruiesc și două companii în ȧara Secuilor. Dar guvernul (Transilvaniei) m-a rugat să iau în considerație diploma de privilegii (a secuilor)¹²⁴ pe care mi-au arătat-o, întrucât armata

//p. 101// ȧării ar păzi ȧinutul acela. Dar eu eram liniștit în sufletul meu. (Era ca) o presimțire a ceea ce s-a întâmplat în luna ianuarie¹²⁵; căci din cauza cantității mari de zăpadă (ce căzuse) nu rămăsese decât un singur drum foarte strâmț pe unde nu (putea) merge (decât) un (ostaș) după altul. De sărbătoarea Crăciunului, când m-am dus (pe ȧici) pentru a-mi face rugăciunile, nu mi s-a atras atenția (asupra acestui fapt), ci mi s-a dat asigurarea că tot (ȧinutul) era bine păzit. Totuși am dat ordin să se așeze în curmeziș câțiva copaci cu zece oameni care să poată opri la nevoie zece mii de oameni. Cum însă mișeei aceia s-au bizuit pe zăpadă (care astupa drumul), a urmat un atac (dat de) două sute de tătari (care) au izbutit, datorită unui trădător, să ne ia prin surprindere. Iar după două zile, au venit din nou în număr îndoit, ridicându-ne vite și oameni de amândouă sexele, care au fost duși în robie. Datorită măsurilor pe care le-am luat, focul acesta a fost stins cu ușurință. Din cauza acestei ciocniri, secuii și-au pierdut privilegiile (garantate prin) diplomă, iar generalul comandant al Transilvaniei a fost însărcinat să supravegheze această poziție.

LES CAMPAGNES DU GÉNÉRAL FEDERICO VETERANI EN TRANSYLVANIE ET AU BANAT (1686 - 1694)

Résumé

Le général conte Federico Veterani (1650 - 1695), maréchal impérial, a été l'une des plus importantes personnalités militaires da l'Empire de Habsbourg pendant les deux dernières décennies du XVIIe siècle.

S'étant distingué pendant le siège de Vienne par l'armée du grand vizir Kara Mustafa pacha ainsi que pendant la campagne des Impériaux en Hongrie, Veterani, promu au rang de général d'artillerie et ensuite a celui de général de division, a été investi par l'Empereur Leopold Ier du commandement des troupes impéiales qui occupaient les plus importantes cités de Transylvanie (Cluj, Sibiu, Gherla, Șimlau, Teiuș, Chioar, Gurghiu). Veterani y ajouta Brașov

¹²⁴“Libertățile și străvechile obiceiuri” ale secuilor, confirmate prin diploma de privilegii a regelui Ungariei Vladislav al II-lea din anul 1499 (*Szekely Okleveltár* (Arhiva privitoare la istoria Secuilor) ed. M. Szabó, III, Cluj 1890, p. 138 și urm.) au fost menținute prin Diploma Leopoldină din 4 decembrie 1691 (C. Szasz, *Sylloge tractatus*, Cluj, 1833, pp. 112 – 119; I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, pp. 439 – 440) care specifica prin art. XIII că secuii “genus hominum bellicosissimum” vor fi scutiți de dări, dijme și încartiruie ca în trecut, cu excepția ȧranilor iobagi.

¹²⁵ = 1694.

(26 mai 1688) et occupa toute la Transylvanie jusqu'à Orșova et au Banat, Caransebeș, position clé interdisant l'accès des Turcs en Transylvanie. Il comptait réaliser ainsi un triple objectif: 1° Contraindre le prince Șerban Cantacuzène (1678- 1688) à prendre ouvertement le parti de l'Empereur; 2° se rendre personnellement compte des possibilités réelles d'approvisionnement des armées impériales avec des produits valaques et 3° constater *de visu* l'état des routes afin de pouvoir assurer le transport des troupes, des munitions et des aliments par les défilés des Carpathes Méridionaux en vue d'une éventuelle occupation de la Valachie par les Impériaux.

Doué d'un esprit réaliste, Veterani s'est vite rendu compte que même un simple cantonnement des troupes impériales en Valachie serait une opération hazardée, vue la présence des troupes ottomanes à Nicopolis, clé de cette principauté, à Turnu (Măgurele), à Giurgiu (Yerkökü) et à Brăila (Ibrail) ainsi que l'imminence d'une invasion des Tatares du Boudjak. Aussi resta-t-il sourd aux instances de l'aga Constantin Bălăceanu, gendre du nouveau prince de Valachie Constantin Brâncoveanu (1688-1714) et à celles de l'intrigand jésuite Antide Dunod qui soutenaient tous les deux le cantonnement des troupes impériales en Valachie. Car Veterani se rendait parfaitement compte que ce fait risquait d'entraîner la perte de la Transylvanie, menacée par une invasion tatar. Aussi Veterani recommandait dans un rapport adressé personnellement à l'Empereur (*Călători străini despre Țările Române*, VII, Bucarest 1980 p. 976-988) d'adopter une politique d'entente avec les Valaques dont le pays ne pourrait être vaincu et conquis qu'après le délogement des Turcs installés à demeure dans les principales cités danubiennes. La justesse de ses arguments a été confirmée par l'échec de la politique de main forte de son successeur, le général Donatus Heissler.

En 1691, chargé de la conduite des opérations militaires des Impériaux au Banat, Veterani a occupé Lipova afin d'assurer aux Impériaux la défense du Banat, d'ouvrir le transport des aliments sur le Mureș ainsi que la liberté de communication avec Bude. Il fortifia Orșova pour couper l'accès du Danube aux embarcations turques chargées de l'approvisionnement de Belgrade encerclé par les Impériaux. Veterani prit aussi des mesures pour assurer la défense de la Transylvanie en fortifiant Caransebeș, clé de cette principauté grâce à son voisinage avec la Porte de Fer. En récompense de son activité déployée au Banat, Veterani a été élevé par l'Empereur au rang insigne de maréchal.

En 1690 Veterani fut mortellement blessé au cours de la sanglante bataille de Lugoj.

Dans ses mémoires, publiés sous le titre *de Memorie del maresciallo conte Federico Veterani dall'anno 1684 concernanti l'operazioni militare da lui fatte in Ungheria et provincie adiacenti con diversi documenti spettanti alle sudette*, Vienne et Leipzig, 1771, l'auteur décrit ses opérations militaires entreprises pour l'occupation et la fortification de certaines localités de Transylvanie et du Banat, entreprises afin d'assurer la sécurité de cette principauté qu'il s'efforça de maintenir sous la domination des Habsbourg. Aussi critica-t-il sévèrement les fautes commises par les généraux Hofkirchen, Heissler et même par le duc Louis de Baden. Son esprit critique n'épargna ni la cour de Vienne qui avait soutenu des plans utopiques pour l'occupation de la Valachie et de la Moldavie, ni même l'Empereur Léopold qui les favorisait. Témoin l'ordre donné par l'Empereur à Veterani d'unir ses forces à celles du roi de Pologne Jean Sobieski pour attaquer de concert la Valachie. Par ses arguments pertinents, Veterani a réussi à éviter cette "action chimérique" qui aurait entraîné la ruine de la Valachie, transformée en champ de bataille entre les Impériaux et les Polonais d'une part les Turcs et les Tatares de l'autre.

Veterani récompensait ainsi l'aide en subsides et en provisions accordés avec générosité par les princes Șerban Cantacuzène et Constantin Brâncoveanu pour assurer l'entretien des troupes impériales en campagne ainsi que les informations fournies par ces princes sur les effectifs des Turcs et des Tatares et leurs déplacements au cours des années 1688-1692.

DOCUMENTE PRIVITOARE LA NEGUSTORII PEPANO ȘI LA CTITORIA LOR DE LA CODRENI “PE MOSTIȘTE” (I)

GHEORGHE LAZĂR

Problema negustorimii în Țara Românească în perioada Vechiului Regim, în sensul realizării unei imagini monografice a acestei categorii profesionale sub multiple aspecte: statut juridic, stare materială, politica investițională, strategii matrimoniale, etc., rămâne încă un deziderat în condițiile în care studiile ce urmăresc o asemenea abordare lipsesc sau sunt sporadice în literatura de specialitate.

În conturarea profilului economic și spiritual al familiei Pepano¹, una dintre cele mai dinamice familii de negustori greci așezați în Țara Românească, cercetările efectuate ne-au condus la descoperirea a unui număr suficient de mare de documente ce conțin informații referitoare la constituirea și evoluția proprietăților acesteia, politica ctitoricească, strategiile matrimoniale, dimensiunea afacerilor derulate etc. Luând în considerație acest aspect, ca și faptul că majoritatea sunt inedite am considerat oportună publicarea lor.

Tipologic, cele 15 documente editate în rândurile de mai jos potrivit normelor de transcriere folosite la realizarea colecției *Documenta Romaniae Historica*, seria B, *Țara Românească*, repartizate cronologic între 1658- 1799, pot fi grupate în trei mari categorii. O primă categorie, majoritară de altfel din punct de vedere numeric, o reprezintă acte de vânzare - cumpărare a unor proprietăți (doc. nr. 1-7, 10, 12, 14) și confirmări de către domnie ale dreptului de stăpânire în urma unor tranzacții funciare sau a unor procese (doc. nr. 11).

Cea de-a doua categorie este reprezentată de documentele ce se referă la ctitoria lui Dona Pepano: mănăstirea de la Codreni cu hramul “Schimbarea la Față” și destinul tragic al acestui locaș de cult din momentul închinării acestuia la Arhiepiscopia Pogoniani (Epir²). La indiferența și rapacitatea călugărilor epiroți care administrau mănăstirea, ajunsă la puțin timp în situația “aproape să să strice” (doc. 9), în secolul următor se adaugă gestul profanator al lui Ștefan postelnic din Codreni care “făcându-se că ar fi ctitor... au stricat acele chipuri <ale ctitorilor> scoțându-le ochii și spărgându-le obrazele” (doc. 13) și urmările nefaste ale războiului ruso-austro-turc (1787-1792) și probabil ale foametei din anii următori (doc. nr. 15), când mănăstirea a

¹ Vezi studiul nostru, *Pepano: o familie de negustori greci în Țara Românească. Considerații istorice și genealogice*, în vol. *In honorem Paul Cernovodeanu*, București, 1998, pp. 431- 448 (cu bibliografia problemei).

² N. Iorga, *Fundațiunile domnilor români în Epir*, în AARMSI, s. II, t. XXXVI, 1914, p. 7-9; Gh. Lazăr, *op. cit.*, p. 435-436.

fost jefuită, “luând tot ce au găsit dă ale mănăstirii”, iar egumenul ucis.

În fine, piesa cea mai interesantă a acestui dosar o reprezintă catastiful averii (doc. nr. 8) ce a rămas în urma decesului lui Pană vătaf, fiul lui Pană Pepano, de altfel unul dintre puținele documente de acest gen ce ni s-au păstrat pentru secolul al XVII-lea. Incontestabil, Pană vătaf lăsa în momentul morții o avere impresionantă. Semnificativ nu doar prin numărul mare al proprietăților funciare, al Țiganilor, animalelor, hainelor, ș.a. inventarul oferă informații de primă importanță ce permit înțelegerea într-o mai bună măsură a mecanismelor profunde ale istoriei sociale și a mentalității unei epoci. Dincolo însă de simpla enumerare a acestor bunuri, care ne oferă dimensiunea prosperității economice de care se bucura această familie, prezența celor “8 cărți de biserică” printre bunurile rămase, în măsura în care acestea nu erau destinate comercializării, coroborată cu gestul filantropic al tatălui său ce s-a finalizat cu tipărirea la Veneția a poemei lui Stavrinos, *Vitejiile prea evlaviosului și prea viteazului Mihai Viteazul* și a cronicii lui Matei al Mirelor, *Istoria celor întâmplare în Țara Românească*³, sunt indicatori suficienți în a considera această familie de negustori, reprezentativă pentru întreaga grup profesional căruia îi aparținea, un factor de modernitate și cu un rol deloc neglijabil în trasarea unei mentalități.

Din aceeași perspectivă a procesului de modernizare, putem aminti și doc. nr. 12 prin care este consemnată o practică mai puțin întâlnită în această perioadă în spațiul românesc: constituirea de depozite bancare, în cazul de față la Zecca Veneției⁴.

1

1658 (7166) aprilie 20

† Adeacă eu, Marin ot Mărculești ot Mostiște ot sudstvo Ilfov, scriu și mărturisesc cu acesta al meu zapis ca să fie di bună credință la mâna jupânului Donieii Pepano cum să știe [că]¹ i-am² vândut 25 de stânjini³ de moșii, parte<a> mea de moșii po bani 40. Și o vânzu di a mea bunăvoia fără nici o silă.

Și pintru bună credință pusu-mi-am și digitul în loc de piciti și mărturii cini o va scrii mai jos iscălitura.

Pis aprilie dni 20, vă leat 7166 <1658>.

Eu Marcu mărturisesc⁴.

† Cârștiian.

† Florea sin Popa.

DANIC, M-reă Bradu, Hanu Greci și Codreni, XIV/ 9.

Orig. rom., hârtie (32 x 22), deteriorat.

¹ loc rupt în orig.

² ем.

³ “de stânjini”, ad. interliniar.

⁴ “mărturisesc”, barat.

³ *Ibidem*, p. 434, n. 21- 24.

⁴ Despre această practică, vezi Hurmuzaki, IV/ 2, pp. 399, 402, 407 și VIII, pp. 417-419, 423, 432, 434-437; George Călinescu, *Altre notizie sui missionari cattolici nei paesi romeni*, în *Diplomatariu Italicum*, II/ 1930; Al. Doboși, *Relațiile comerciale ale Principatelor Române cu Veneția*, Cluj, 1936.

2

1658 (7166) iunie 14

† Adecă eu, preoteasa¹ Calea a popei lu Dragomir ot Mărculești ot sud Elfov, împreună cu fie-me<a> Florea scris-am zăpisul nostru ca să fie de mare credință la mâna dumnélui jupânului Donei Pepano, cum să știe că i-am vândut moșăia partea fetei méle Neagola ot Mărculești, carea i-am datu zestre, însă stânjăni 40, stânjănul po bani 45 fac ughi 9. Căce întâmplându-să fata noastră de au căzut la robie împreună cu féciorie ei, anume Manea cându au robit tătari² ei țara³ acum în zelele măriei sale⁴ domnu nostru Io Mihail i Radul voievod⁵ i gospodinu. Dici, neavându ce faci de bani că nemenele den omenie noștri nu s-au⁶ aflat să dea bani ca să răscumpere fata noastră ce scrie mai sus. Dici, amu căzut la dumnélui jupânul Dona carea scrie mai sus de ne-au datu bani ughi gata în mâna noastră. Și i-am vândut noi această moșie ca să fie dumnelui moșăi stătătoare în véce.

Și cându i-am vându<t> această moșăi fost-au și oameni buni mărturie, anume: Vlăduia, vărul nostr<u> ot Bărbulești i jupânul Tuduru ot Cornățel i Pană i s[ân]⁷ Sima.

Și am scris eu, Radul logofăt ot Cheseleț.

Și pentru credința pusu-ne-am⁸ și dégetul și iscăliturile mai jos.

Pis iunie 4 dni, leat 7166 <1658>.

† Eu Calea preoteasa¹

Eu Florea

† Eu Vlăduia

Θοδοραν τον Γγηνου μαρτηρο τανοθεν⁹

Πανος Σημου μαρτηρας¹⁰

Μίχαη μαρτουρσαν¹¹.

DANIC, M-rea Bradu, Hanu Greci și Codreni, XIV/ 10.

Orig. rom., hârtie (30 x 21,5).

¹ πρωτΉσα.

² тѣтарѣ.

³ цаара .

⁴ саале.

⁵ боидвѡд.

⁶ саад.

⁷ loc rupt în orig.

⁸ пѣсѣнѣам.

⁹ “Tudoran al lui Ghinea martor de mai sus”.

¹⁰ “Pană Simu martor”.

¹¹ “Mihai mărturisesc”. Semnături autografe.

3

1659 (7167) martie 16

† Adecă eu, Goica, și nepotu meu, Stoica, și Șerban scris-am acesta al nostru zăpis la mâna jupânului Donii cupeț¹ să fie de mare credință cum să se știe că i-am

vândut dumnealui moșia de la Mărculești, însă stânjini 150 câte bani 45 stânjinul¹. Și o-m vândut de a no<a>stră bunăvoie fără nici o silă ca să-i fie dumnealui moșie și coconilor² dumnealui și cine se va trage den dumnealui.

Și cându o-m vândut fost-au și omeni buni și bătrâni aldămășari, anume: ot Mărculești, Florea i ot Codréni, Dragul i Câr<s>tiian ot tam i ot Sărulești, Marco ceaș i Stoican ceașul i ot Berciugov, Stoica stegar.

Și acest zăpis l-am scris eu, popa Radul ot Gurbănești cu voia vânzătorilor.

Pis measeța martie vă dni 16, vă leat 7167 <1659>.

Goica. Stoica. Șarban. Florea. Stoica stegar. Mălaiu Rău.

Și pentru credință ne-am pus și degetele.

Dragul.

Și se-au prilejuit i Costandin căpitan acolea ot București și și -au pus degetul.

†Eu Cârstiian³.

DANIC, M-rea Bradu, Hanu Greci și Codreni, XIV/ 11.

Orig. rom., hârtie (31 x 21).

¹ ad. interlinear.

² коконирор.

³ semnătură autografă.

4

1661 (7169) aprilie 12

† Adecă eu, Bogdan snă Dumitru pitar ot Sasul, scris-am alu meu zăpis ca să fi de mare credință la mâna jupânului¹ Donii Pepeno, cum să se știe că amu vândut ocină den ot Sasul, den parte me stânjâni 65, fac bani ughi 13, care bani amu luat toți gata în mâna me. Și am vândut de a me bunăvo<ia>. Și merge hotarul den Citățuie până-n Mîntica și den drumul Dârstorului până-n Dârza, den apă, den pădure și den tot venitul moșii. Și am vândut să fie dumnelui moșie ohamnică.

Și mărturiia: uncheșul Greca i Stan ot tam și alți care-i și voru pune și iscăliture.

Și am scris eu, Cârstiian iuzbașa cu voia lui Bogdan și mărturisescu. Și pentru credința me-m pus degetul.

Pis measeța aprilie 12, let 7169 <1661>.

Eu Bogdan.

DANIC, M-rea Bradu, Hanu Greci și Codreni, XVI/ 4.

Orig. rom., hârtie (30 x 20,5).

¹ Ждпн.

5

1663 (7171) mai 3

† Adecă eu, Pavel -căpitanul ot Fundeni, scres-am zăpisul meu la mâna dumnelui jupânului Donie Pepano cum să se știe că i-am vândut dumnelui den partea

mea de ocană de la Mărculești ot Mostește, însă stânjene 60 câte bani 48, ca să-i fie dumnélui moșai stătătoare¹ în véci, însă care moșai ne-au fost șâ noa de cumpărătoare de la moșnénie de acolo șâ i² s-au căzut dumnélui să cumpere căci au avut cumpărat șâ mai denaiante moșai de la alție. Drept aceea³ i-am vândut și eu de a mea bunăvoie fără de neci o selă șâ am luat toți banie gata în mâna mea.

Șâ când am făcut această tocmelă fosta⁴ boiare mărturie: jupânul Manta i jupânul Dema Cârștiian iuzbașa ot Codréni, Marco ceaușul ot Sărulești i Vâlcă ot tam șâ alție carie-și vor pune escăleturele mai jos. Șâ pântru credența am scres eu cu mâna mea șâ am pus mai jos pecete șâ escăletura ca să se crează.

Pis mai 3 dni, leat 7171 <1663>.

Eu Pavel căpitan, brat Iorga căpitan

Eu Iane pitar martor

Δίμος Παπα μαρτηρας⁵.

DANIC, M-rea Bradu, Hanu Greci și Codreni, XIV/ 12.

Orig. rom., hârtie (30 x 20).

¹ стѣторе

² маѧ

³ аачпан

⁴ фостта

⁵ "Dima Popa martor". Semnături autografe.

†Adecă eu Ilina, fata lu Pană¹ Pipano neguțătoriu, soră lu Pană¹ vâtaf ot Codr—ni, scriu și mărturisescu cu acesta al meu zapis ca să fie de bună credință la mâna dumnealui Hriziei vel vistier cum să știe că i-am vândut dumnealui o fată de țigan, anume [...] ², fata Vișanii țigancei, drept bani gata ughi [...] ², pentru că pre Vișana țigancă fostu-o-au vândut frate-mieu Pană¹ iar dumnealui pre bani gata mai denainte vrême, iar apoi după ce se-a petrecut dumnealui și mie trebuindu-mi bani la trébile mele, vândut-am dumnealui această fată de țigan ce scrie mai sus de a mea bunăvoie și fără nici o silă, ca să fie dumnealui moșie stătătoare.

Și mărturii mulți boiari carii vor iscăli mai jos.

Și eu pentru credința mi-am pus inelul și numili ca să se crează.

Pis mai 22 dni, leat 7180 <1672>.

† Eu Ilina³.

DANIC, Doc. ist., DCXXIV/ 16.

Orig. rom., hârtie, un sigiliu inelar cu legenda "Πανος Πεπανος"

¹ ΠΑΑΗ.

² loc alb în orig.

³ semnătură autografă.

7

1678 (7186) mai 14

† Adică eu, Dona Pepano împreună cu nepotu-miiu Cârstea, generile frățiini-miiu Pană¹ Pepano, dat-am zăpăsul nostru să fie de bună credință la mână jupânului Niacșul ot Pitiști cum să știi că ne-am tocmăit de i-am vândut un loc de casă în oraș, în București, cari loc easte den capul locului lui Cin de zestre, în lungu până în locul beserecii domnești, iar în lat easte den locul lu Alexandre zlatariul carele ținea Dima pitariul pân-n poarta lui Muzachi, precum l-am ales și l-am stânjenit cu județul și cu preoți și cu oameni bătrâni, fiind ispravnic Toader vtori vörnă, precum scrii cartea orașului mai ales carea o am dat la mână jupânului² Neacșului. Și i-am vândut acest loc ce să scrii mai sus noi de a noastră bunăvoie drept bani gata taleri 20³ ca să-i fii de moși și stătător pintru că am luat acești bani gata în mâinile noastre.

Și la această tocmelă fost-au mulți boiari mărturii carii vor escăle mai jos. Și noi pintru adevărată credință ne-am pus iscăliturili ca să să crează.

Pis mai 14 dni, leat 7168 <1678>.

Să să știi că am dat zăpăsul cel bătrân al Stoicăi și cartea lui Alixandru vodă toate la mână jupânului Neacșului ca să aibă a ținea cu pace.

† Δονας Πεπνος⁴

† Cârstea Ghidul

Iane pitar

Ianachi vistier, mărturie

Δαμασκηνος μαρτηρος⁵

Ματες Παρεπας μαρτηρος⁶

Stoian clucer hagiul, mărturie

Alecxa logofăt, mărturie⁷.

DANIC, Mitrop. Ț. Rom., CCLVI/ 2.

Orig. rom., hârtie (31x 21,5), un sigiliu inelar.

¹ ΠΑΑΗ

² Жδпδнδлδн.

³ suma este exprimată atât în litere chirilice, cât și în cifre latine.

⁴ "Dona Pepano".

⁵ "Damaschin, martor".

⁶ "Matei Parepa, martor".

⁷ semnături autografe.

8

1678 (7187) noiembrie 17

/ f.1 / † Să să știe ce s-au aflat partia lui Pană vătavul Pepano după moartea lui: moșiile, țigani, vii, mori, scule, haine, dobitoace cari li s-au aflat unele scrisă de Negoiaș vistier când l-au trimis măriia sa vodă de au scris, apoi noi iar cu porunca măriei sale lui vodă am scris tot precum au fost și apoi am scos tot cu roșiu (iar aici nu s-au pus cu roșiu ce s-au făcut cruce) ce s-au dat dreptu sufletul lui și ce s-au dat giupânăsăi și¹ ce s-au

întorsu bani pre nește moșii precum am văzut zapisul și foița de la soru-sa Elina, care au făcut cu unchi-său Dona Pepano cu bunăvoința lor și am sămnat și în mâna ei și a bărbatului ei Cârstei de astăzi încolo și acestu izvod l-am dat în mâna Donii iscălit de noi să știe ce s-au dat și ce rămâne la dânșii și ce rămâne să ție cu unchi-său Dona în doao². Noembrie 17, leat 7187 <1678>.

Moșiile

† Satul Codrénii giământate cu rumânii cât au rămas partia lui și din moară și din hăleșteu³ tot cu doao² cu uncu-său Dona

† Să fie al Ilinii⁴.

† Fost-au și giământate de moșie de la Scovârdén carea au fost cumpărat de unchiu-său Dona și cu casăle

† Să hie pre sama unchiu-său Donii, pentru că au întorsu banii Ilinii și au rămas să hie preste tot a lui cum au fost, iar casele prețuindu-se să i se întoarcă cheltuiala

† În Mărculești moșie stânjani 50 partea lui.

† S-au dat la mănăstire ot Mostiște pentru pomana <lui>//.

† Moșia ot Dădulești ot sud Prahova cât va fi partea lui

† Să fie la Elina.

† Moșiia ot Crăiasca ot Târșor cu doao roate de moară

† Să fie a Elenii, iar venitul din moară de sâmbătă sara până dumenecă sara să ia popii de la besérica undu s-au îngropat.

† Moșiia ot Scăiani cu viile pogoane 20.

† [...] s-au dat la mănăstire ot Mostiște pogoane 7 și la mănăstirea lui vodă pogoane 3 și 4 pogoane părăsite, iar altele la Elena.

† 4 pogoane vii la Târșor.

† La besérica unde s-au îngropat.

† 1 loc de casă cu o pivniță surupată în Târșor.

† Să fie la mănăstirea lui vodă ot Târșor cu locul carile merge spre târgu, iar altul să fie al Elenei.

† 1 piviniță de piatră cu locul cu casele în București pre giământate, carea easte făcute de Dona unchiu-său

† Să hie a chir Donei pentru că au întorsu banii Elenei partea lui Pană.

† La uliță în București locuri de prăvălie cât să va alége pre giământate cu unchiu-său Dona.

† Să fie de<m>preună cu unchiu-său chir Dona.

Țigani

† Ghiorghie Țiganul ⁶ cu Țiganca și 2 feate și un copil.	† Al Elenii.
† Cârlig Țiganul cu Țiganca cu 2 copii.	† Al Elenii.
† Gheorghie Țiganul, vnuc Cârlig	† Al Elenii. //
/f. 2/ † Mușat Țiganca	† Al Elenii.
† Dumitru Țiganul cu Țiganca cu 3 feate și cu 2 copii.	† A<I> Elenii.
† Stan Țiganul ot Tătăranul.	† A<I> Elenii.
† Stan Țiganul al lui Cernat cu soru-sa și cu un copil.	† La mănăstire la Mostești
† Bologa Țiganul cu Țiganca și Neagul cu Țiganca și cu un copil și cu 2 frați și 5 surori.	† La Elena.

Țigani fugiți

† Oana Țiganul cu Țiganca.	† La Elena.
† Cârstea Țiganul cu Țiganca și cu 1 copil și Zmaragda Țiganca.	† La Elena.

Sculuri

† 4 inele de aur sârbești.	† La Elena.
† 3 lanțuri de aur cu un left de aur.	† La Voica, jupâneasa lui Pană.
† 1 inel de aur cu zafir.	† La Voica, jupâneasa [...] ⁵ .
† 8 părechi de cercei de aur cu zmaragde.	† La Voica, jupâneasa lui Pană.
† 1 salbă cu 10 ughi ungurești.	† La Voica, giupâneasa lui.
† iar 1 salbă cu 16 ughi ungurești câte de doi ughi.	† La Voica, jupâneasa lui Pană.
† 1 părechi de pelești de aur cu turcăze.	† La Voica tăje.
† 1 inel de aur cu 3 peceate de piatră <cu> numele lui.	† La Elena.
† 1 teacă de argintu cutată	† La Elena. //
† 1 tescu de argintu mare.	† La Elena.
† 1 brățare de argintu.	† La Elena.
† 5 păhare de argintu ungurești, unul într-altu.	† La Elena.
† nește iconițe ferecate.	† La Elena.
† un raftu cerchefescu cu bășici.	† La Elena.
† 1 buzdugan de hier ferecat cu argint.	† La Elena.
† 1 paloș ferecat... ⁷	† La Elena.
† 1 sabie ferecată... ⁷	† La Elena.

Hainele

† 1 contăș de postav șai nărmzat cu pânteci de hulpe	† Să să dea de pomană.
† 1 dulamă de taftea roșie.	† La Elena.
† 1 dulamă de șai albastră.	† La Elena.
† 1 contăș de șai vearde neblănită cu nasturi de argint.	† La Elena.
† 1 dulamă de atlas vearde.	† La Elena.
† 1 dulamă conterie verde mozo.	† Să-i dea de pomană.
† 1 condomanic de atlas roșiu cu sangeapi.	† La Elena.
† 1 dulamă de atlas galbăn.	† S-au îngropat cu dânsul.
† 1 păreche de șai noaă.	† Să să dea de pomană.
† 1 contăș de șai nărmzat.	† La Elena.
† 1 șlic de samur.	† Să i să dea de pomană.
† 2 contuși de șai cu paciali de jder, cu zagarale de samur... ⁷	† La Elena.
† 1 dulamă de șai vearde.	† La Elena
† 1 dulamă de taftă verde.	† Să să dea de pomană. //
/ f. 3/ † 1 condăș de șai cu vulpi purtat.	† S-au dat de pomană.
† 1 părechi de nădragi vechi.	† S-au îngropat.
† 1 mentie de diba cu paciali de jder cu zagarale de samuru.	† La Voica jupâneasa lui.
† 1 cășteș de atlas.	† La Voica jupâneasa lui.
† 1 ie cu sirmă.	† La Voica jupâneasa lui.
† 1 șlie cu samur.	† La Voica jupâneasa lui.
† 2 post<avuri> șai și cu 1 atlas, 1 diba carea s-au dat dare la martori	† Să să dea 1 post<av> și 1 diba la jupâneasa lui, iar un post<av> și 1 atlas la Elena.
† 8 năfrămi cu sirmă și 1 umplută cu sirmă.	† Dintr-aceastea s-au dat la pamint(!) 2, iar alteli la Elena.
† 5 măhrămi cu sirmă.	† S-au dat la paminte (!).
† 2 măhrămi de brău cu fir.	† S-au dat la paminte (!).
† 1 brău de șai vearde.	† S-au îngropat.
† 1 covor sigedea.	† La Elena.
† 1 covor albu.	† pre mormântu.
† 1 scoarță... ⁷	† La Elena.
† 1 pâslă de divan.	† La Elena.
† 1 păritar de post<av>, stâneni 3.	† La Elena.
† 1 păritar de lână.	† La Elena.
† 1 mast de pânză.	† La Elena.
† 8 cărți de beserică.	† Să să dea la mănăstire ot Mățești.
† 1 icoană poleită ⁸ cu poală.	† Fiind a chir Donei o au luat //

Blidele

† 2 tocuri de tipsii de cositor.	† Dintr-acestea s-au dat de poménă 4.
† 12 tipsii de aramă	† La Elena.
† 12 taleri de cositor și 1 clondir.	† La Elena.
† 2 tipsii de cositor mici.	† La Elena.
† 7 tîngiri cu 6 căpace.	† La Elena.
† 1 cazan mare cu capac și cu țava de aramă.	† La Elena.
† 1 căldare ca de o vadră.	† La Elena.
† 1 tavă de aramă	† La Elena.
† 1 tigaie de aramă.	† La Elena.
† 1 piuliță de aramă.	† La Elena.
† 1 sfiășnic de aramă.	† La Elena.
† 1 lighin, 1 ibric de aramă.	† La Elena.
† 1 păreche de cumpene de aramă.	† La Elena.
† 2 puști, 1 ghintuită, 1 oblia.	† 1 fiind a chir Donii au luat, iar alta la Elena
† 1 pistol.	† La ⁹ Elena.

Fiarăle

† 2 părechi de hiară de plug.	† La Elena.
† 2 pirostii și 2 căpătăie de hier.	† La Elena.
† 1 vătrar, 1 topor.	† La Elena.

Vita

† 20 de iape mari.	† Dentr-acestea s-au dat la mănăstire ot Mostești 4 și Voicăi giupânesei lui 4, altele la Elena.
† 5 cârlani.	† La Elena.
† 6 ¹⁰ mânzi de estimpu.	† La Elena //
/f. 4/ † 6 cai mari.	† Dentr-aceștia s-au dat poménă 1 și să să mai dea 1 și să ia chir Dona doi pentru cari i-au perit la Pană. La Elena doi cai.
† 18 vaci mari.	† Dentr-acestea ¹¹ s-au dat la mănăstirea lor ot Mostești 5 și la mănăstirea domnească vaci 4 și la popi 4 și giupânesei lui vaci 4.
† 26 boi mari.	† Dentr-aceștia s-au dat la mănăstirea lor ot Mostești 5 și la jupâneasa lui 6 și să ia chir Dona ai lui 2 boi.
† 4 gonitori.	† La Elena.
† 3 mânzați.	† La Elena.
† 12 viței de estimpu și 2 biholi.	† La Elena încă viței pre câte vaci au rămas.

Oile

† oi cu mici cu mare 241, fără 12 berbeci
ce s-au vândut.

† Dentr-acestea s-au dat la mănăstirea lor
la Mostiște oi 30 și la mănăstirea lui vodă
ot Târșor oi 30 și Voicăi jupânei lui oi
40 iar altele la Elena.

Stupi

151 stupi

† Dentr-acestea să dea la mănăstirea lor
Mostești 30 și să ia chir Dona pentru al lui
20, alții la Elena.

† rămătorii la Scăiani pre seama
purcariului † 29 la Elena //.

† Acestea toate câte scriu în gios sunt¹² la Elena.

† 2 gropi de grâu într-o groapă ot 200 carea intră în obrocul târgului¹³ 3.

† 1 groapă ot 100 de ale târgului.

† 1 groapă cu mei ot 200, trei într-ale târgului și o groapă iar cu mei cât va fi.

† orzu ot 200 carili sunt¹² într-ale târgului 3.

† ovăs ot 13 ale târgului.

† 2 teancuri de tiutium.

† 3 berben cu brânză și 1 în sat iar cu brânză.

† 2 buji de vin în sat.

† 24 de colaci de câinepă și 3 snopi de in.

† 1 procov de car. Și alte mărunțișuri carili nu s-au mai scris de dichisele casei.

† 546 lei s-au aflat bani gata la Sinan † Să dea la datorii.

armanul

† 60 lei la Dragomir pârclăbul.

† Să dea samă.

† și s-au aflat datorie, să plătească † Să plătească din cei de sus bani.
precum arată foița, anume 548.

† Hrizea vistiarnicul fiind rânduie din porunca mării sale lui vodă au semnat
toate cu chinovar (iar aici într-acestu izvod s-au însemnat cu crucea mare care arată
unde ce s-au dat, începutul).

Negoia vistier Cuștereanul //.

/f. 5/ † Acesta izvodu s-au scris din izvodul¹⁴ carele s-au scris în Țara Rumânească de
dumnealui Hriza vistiernicul și Negoia. Deci văzându-l și noi cum este¹⁵ adevăratu
precum este¹⁵ scris și cela noi l-am iscalit ca să-i fie de credință și de la noi mărturie.

[...] ¹⁶.

[...] ¹⁶.

DANIC, M-rea Bradu, Hanu Greci și Codreni, VI/ 12.
Orig. rom., hârtie (40 x 16,5).

¹ cuvânt repetat.

UMANISTUL IOAN LASKARIS ȘI ROMÂNII

NICOLAE-ȘERBAN TANAȘOCA

Surprins la o vârstă foarte fragedă de căderea Constantinopolului sub otomani; refugiat împreună cu familia sa în Creta, apoi în Italia, statornicit o vreme în Franța, revenit în cele din urmă, la Roma, unde a și murit aproape nonagenar, umanistul Ioan Laskaris (cca. 1445-1534) a fost una dintre personalitățile cele mai reprezentative și mai dinamice ale emigrației bizantine în Occident. Așa a și fost apreciat de către contemporani. Elevul său, Marcos Musuros îl califică drept "adevăratul reprezentant al grecilor" și "frunzașul grecilor de pretutindeni".¹ Într-adevăr, Ioan Laskaris a îndeplinit, cu mai multă strălucire decât alți conaționali din generația sa, îndoita misiune istorică a emigrației bizantine în Europa occidentală: aceea de a contribui, pe de o parte, la înfăptuirea operei de restaurare a studiului limbii și literaturii grecești și aceea de a participa, pe de alta, la acțiunea de revigorare a spiritului de cruciadă. A fost totodată unul dintre exponenții cei mai înflăcărați ai noii conștiințe de sine a lumii elenice, ai acelei conștiințe naționale grecești care, în virtutea evoluției firești a sentimentului propriei identități, dar și sub influența percepției occidentale a acesteia, începe să înlocuiască vechea conștiință comunitară romeică, imperială și ortodoxă, a bizantinilor.

Activitatea sa culturală și didactică este destul de bine cunoscută, mai ales prin monografia datorată eminentului elenist suedez Börje Knös². Instruit și educat în atmosfera culturală a umanismului italian, căruia îi datorează mult, dar sub îndrumarea marilor personalități ale exilului bizantin, cu care a rămas întotdeauna în strânse contacte și în deplină comuniune de idei, preocupări și sentimente, Ioan Laskaris s-a bucurat de protecția cardinalului Bessarion (1403?-1472) și a fost, la Padova, elevul lui Demetrios Chalkokondyles (1424-1511), vărul istoricului Laonikos Chalkokondyles (cca. 1423 - cca. 1490). După moartea lui Bessarion, a trăit o vreme la Florența, unde a desfășurat o bogată activitate de editor și a devenit bibliotecarul lui Lorenzo de Medici, din însărcinarea căruia a făcut două călătorii în Imperiul otoman, în vederea achiziționării de manuscrise grecești, dar și cu misiuni politice. I-a servit ulterior pe regii Franței, Carol al VIII-lea, de care s-a atașat după intrarea acestuia în Italia și pe care l-a urmat la Paris și Ludovic al XII-lea, pe care l-a reprezentat ca ambasador la Veneția (1503-1509). A fost principalul colaborator al papei Leon al X-lea la întemeierea Colegiului grecesc din Roma și a jucat un rol însemnat în crearea cadrului instituțional al învățământului limbii

¹ Cf. D.J. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice*, Cambridge, Massachusetts, 1962, p. 158.

² B. Knös, *Un ambassadeur de l'hellénisme - Janus Lascarius - et la tradition gréco-byzantine dans l'humanisme français*, Uppsala-Stockholm-Paris, 1945. Cf. de asemenea B. Knös, *Histoire de la littérature néo-grecque. La période jusqu'en 1821*, Stockholm-Göteborg-Uppsala, 1962, p. 297-298.

și literaturii grecești în Franța. A desfășurat, între 1494 și 1529, o bogată activitate de editor de texte clasice (*Antologia* lui Maximos Planudes, *Imnurile* lui Callimah, patru *Tragedii* de Euripide, *Hero* și *Leandru* de Musaios, *Argonauticele* lui Apollonios din Rhodos, *Operele* lui Lucian, *Scoliile* la Iliada și la Sofocle, trei *Discursuri* ale lui Isocrate, un discurs al sfântului Vasile cel Mare, tratatul atribuit lui Plutarh *Despre educația copiilor*, *Hieron sau tiranul* al lui Xenofon). A tradus și publicat în latină și unele fragmente privind aspecte de istorie militară romană din opera lui Polibiul. Mulți dintre elevii săi, greci și străini, au devenit străluciți umaniști, ca francezul Guillaume Budé, iar învățați de seamă ai vremii, între care Erasmus însuși, au întreținut cu el relații de prietenie și fertilă cooperare intelectuală.

Ca om politic, a fost stăpânit până la obsesie de sentimentul datoriei de a lupta pentru eliberarea patriei sale, a "Greciei", de sub stăpânirea otomană. Convins că acest obiectiv va putea fi atins numai prin relansarea cruciadei, a susținut, cu elocvență și patetism, toate proiectele de unire a popoarelor creștine într-o ligă sfântă menită să-i alunge pe otomani din Europa. A promovat, în consecință, cu toată convingerea ideea reconcilierii creștinătății, subminate de discordii "civile" și ideea războiului împotriva turcilor. În acest scop, a înțeles să-și pună la dispoziția conducătorilor lumii creștine occidentale cunoștințele despre lumea răsăriteană, să propună, din proprie inițiativă, planuri de acțiune militară și politică. Este grăitoare în acest sens cuvântarea adresată de Ioan Laskaris, ca trimis al papei Clement al VII-lea, în 1525, în Spania, lui Carol al V-lea, pentru a-l convinge să restaureze pacea între creștini, conciliindu-se cu regele Francisc I și să ridice armele împotriva necredincioșilor. A evocat, nu fără îndrăzneală, în fața augustului său ascultător tot ceea ce el însuși a întreprins, prin demersuri pe lângă principii, regi și papi, în vederea organizării cruciadei destinate să aducă patriei sale libertatea³. Pasiunea politică și simțul patriotic ale lui Ioan Laskaris, puse tot mai mult în lumină, în ultimele decenii, de studii pertinente⁴, sunt ilustrate cu deosebire de trei texte, unul din 1508, celelalte două din 1531, nu într-un tot necunoscut⁵, editate integral, pentru prima dată, în 1985, potrivit celor mai stricte exigențe filologice, pe baza tuturor manuscriselor existente și însoțite de erudite comentarii, de cercetătoarea padovana Anna Pontani⁶. Este vorba de scrieri de "turcologie", de texte menite să informeze despre originea, istoria, organizarea, obiceiurile, puterea și slăbiciunile otomanilor pe conducătorii lumii creștine, chemați să-i combată. Ioan Laskaris folosește în aceste texte

³ Originalul italian al cuvântării a fost editat de J. Whittaker, *Janus Lascaris at the Court of the Emperor Charles V*, Thesaurismata 14, 1977, p. 76-109. Cf. Pontani, p. 214.

⁴ R. Binner, *Griechische Gelehrte in Italien (1453-1535) und der Turkenkrieg*, Inaug.-Diss. München, [1967, editat 1981]; R. Binner, *Griechische Emigration und Turkenkrieg. Anmerkungen zu einer Denkschrift von Janus Lascaris aus dem Jahre 1531*, Sudost-Forschungen, 30, 1971, p. 37-50; Whittaker, *op.cit.*; M. Manoussakas, *Eccleseiis ton Hellenon logon pros tous hegemonas tes Europas gia ten apeleuthero tes Hellados Practica tes Akademias Athenon*, 59, 1984, p. 194-249, vezi și nota următoare.

⁵ Textul din 1508 a fost publicat parțial de N. Iorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV-e siecle*, VI-e serie (1501-1547), Bucurest, 1916, p. 45-55.

⁶ Anna Pontani, *Paralipomena dei Turcica, gli scritti di Giano Lascaris per la crociata contro i Turchi*, *Römische Historische Mitteilungen*, 27, 1985, p. 213-338. Este prezentată critic întreaga bibliografie referitoare la Ioan Laskaris. Domnul Șerban Papacostea, autorul moral al paginilor de față, a avut bunăvoința de a-mi semnala textul care face obiectul, punându-mi la dispoziție și lucrarea Annei Pontani, inexistentă în bibliotecile noastre publice. Îi mulțumesc și pe această cale.

tot ceea ce îi puteau oferi ca informație certă despre turci, Imperiul otoman și creștinii aflați sub stăpânirea lui, contactul personal direct cu realitățile Răsăritului, pe de o parte, propria erudiție, izvoarele scrise și nu numai, pe de alta.

Cele trei texte sunt:

I. *Informatione che fu scripta circa Turchi, composta per il consumatissimo messer Ioanne Laschari in l'una e l'altra lingua doctissimo*, cuprinzând două secțiuni: *Primo: de la origine di essi Turchi* și *Informatione ad la impresa contra Turchi data per messer Zoane Laschari nel MDVIII* (p. 241-283), elaborat în 1508, destinat unui anonim, identificat de cercetători, fără argumente perfect convingătoare, fie cu regele Ludovic al XII-lea al Franței (H. Vast), fie cu cardinalul d'Amboise (B. Knös), fie cu regele Iacob al IV-lea al Scoției (R. Binner)⁷.

II. *Ricordi per la guerra contro i Turchi* (p. 284-288), elaborat după aprilie 1531, dar înainte de aprilie 1532, adresat papei Clement al VII-lea, la cererea acestuia⁸.

III. *Iani Lascharis informatio pertinens ad provinciam contra Turcas ad Clementem VII Pontificem Maximum* (p. 288- 388), elaborat în 1531, destinat papei Clement al VII-lea, care l-a solicitat.

Cel din urmă text, un adevărat plan de cruciadă, bine încheiat, cuprinzând numeroase și foarte detaliate sugestii strategice și diplomatice, solid documentate, întemeiate deopotrivă pe considerente istorice și pe analiza situației contemporane a Imperiului otoman, este cel mai important și cel mai interesant dintre toate. Dezvoltând o idee curentă altminteri în epocă⁹, autorul susține, între altele, că numărul turcilor autentici din părțile europene ale Imperiului otoman nu este atât de mare pe cât se crede, că, atât în ce privește administrația, cât și armata, Imperiul otoman se bazează mai ales pe creștini renegați, de diferite naționalități, nicidecum fanatici, ba chiar dispuși să revină la adevărata credință și să se pună în serviciul cauzei creștinătății, în cazul declanșării cruciadei. El atrage de asemenea atenția asupra potențialului militar reprezentat de marele număr de creștini opriți din Imperiul otoman, gata să se răscoală împotriva lui, dacă vor fi sprijiniți și organizați cum se cuvine de occidentali. Într-o minuțioasă trecere în revistă a tuturor popoarelor și statelor din zona controlată direct sau numai amenințată de otomani, Laskaris se oprește stăruitor asupra fiecărui posibil aliat al creștinătății libere, evaluându-i utilitatea și desemnându-i viitorul rol în cruciadă. Atât ca analist politic, cât și ca istoric al Europei răsăritene și de sud-est, Ioan Laskaris se vadește la înălțimea reputației de expert în problema orientală de care s-a bucurat în epocă¹⁰. E suficient să amintim, pe urmele Annei Pontani și ale înaintașilor ei, că umanistul era perfect informat asupra chestiunilor la care se referă din izvoare scrise și orale, dintre care multe au fost introduse de el însuși în circuitul european¹¹.

Atât românii din nordul Dunării, cât și românii balcanici au intrat în orizontul

⁷ Cf. Potani, *op.cit.*, p. 221 cu nota 20.

⁸ Cf. Potani, *op.cit.*, p. 228-229, care reia argumentele lui Binner.

⁹ Cf. de exemplu A. Pertusi, *Le notizie sulla organizzazione amministrativa e militare dei Turchi nello "Strategicon adversum Turcos" di Lampo Birago (c. 1453-1455), Studi sul Medioevo Cristiano offerti a Raffaello Morghen per il 90 anniversario dell'Istituto Storico Italiano (1883-1973)*, II, Roma, 1974, p. 669-700.

¹⁰ "dil.fil. Joannem Lascarem, hominem omni virtute nobilitate prudentia eximium, peritissimum et hominum et rerum omnium quae ad Turcas et barbaros illos pertinent", așa îl caracterizează papa Clement al VII-lea pe umanist în scrisoare de acreditare către Carol al V-lea, în 1525, apud Potani, p. 217, n.14.

¹¹ Cf. de exemplu, Pontani, p. 224-225.

de interes al umanistului grec din secolul al XVI-lea. Îi găsim amintiți, sub numele comun de **Valachi**, o dată în primul său text, cel din 1508 și de mai multe ori în al treilea, cel din 1531. Fără să aducă nimic nou sub raport factologic, aceste mențiuni merită să ne rețină atenția ca mărturii semnificative despre evoluția reprezentării românilor în conștiința erudiților bizantini.

În textul din 1508, Ioan Laskaris atribuie, între altele, regelui Ungariei misiunea de a chema popoarele creștine învecinate, pe români, polonezi și lituanieni, la cruciadă, contribuind așadar la organizarea lor în cadrul unei mari alianțe pontice: *"De terra ferma il Turcho confina cum tuta la Europa cum christiani et gente feroci, et no solamente ne la Europa, ma etiam in gran parte de la Asia. Per tanto bisogna advertire ognuno ad tempo opportuno che adiutasse et vendicassesi de la recepute iniurie, che no he signor christiano, ne populo finitimo al Turcho, che no sia stato offeso da'Turchi, oltra il naturale et intensio odio per la diversa religione che a loro portano. El modo sarebbe che ciascuno principe mandasse nuntii da sua parte et advertisse il vicino. Lo Serenissimo Re ungaro advertiria li Valachi, li Polloni et Lituani, et quelli li Rhossi, li quali anchora che sieno lontani, sono affectionati a l'imperio, et le gente habitante circa il mare Euxino et lo istmio circha lo Euxino et Caspio"*¹².

În proiectul de cruciadă redactat în 1531 pentru papa Clement al VII-lea, Ioan Laskaris se referă la românii din nordul Dunării în trei rânduri. Schițând istoria sultanilor, el amintește că Baiazid al II-lea a cucerit de la creștini cetățile Chilia și Cetatea Albă din Valahia, Modona, Corona, Naupactul și Durazzo: *"Segue doppo Mehemet el secondo Basaiti, el quale non havendo che prhendere del'imperio, anchora che fusse assai quieto, prese de'christiani Cheli et Moncastro in Valachia, Modone, Corone, Naupacto et Durazzo"*¹³.

Ceva mai departe, pledând pentru buna pregătire a campaniei antiotomane, Ioan Laskaris reamintește greșeli din trecut. Într-o formulare generală, nu suficient de detaliată pentru ca să ne ajute a identifica precis evenimentele, dintre care nu pot lipsi bătăliile de la Cossovo, Nicopole și Varna, el evocă nouă anterioare ciocniri cu turcii, la care, alături de sârbi, bulgari, unguri, uneori de germani și francezi, au participat și românii. Cu o singură excepție, toate aceste lupte s-au soldat cu înfrângerea creștinilor, tocmai din pricina inferiorității lor numerice față de otomani. Umanistul era așadar perfect edificat asupra participării românilor la lupta împotriva expansiunii otomane: *"Diro che bisogna siano molti et boni quelli che hanno a sperare victoria con l'aiuto de Dio manifesta. Perche le altere volte che se son fidati con non gran numero venire alle mani con li Turchi, essendovi el principe loro, de nove conflicti che si son fatti in quelle parti, essendo Serviani, Bulgari et Valachi anchora in piedi et Ungari in fiore, et intervenendovi Alamanni et Francesi in alcuni d'essi, de li nove non s'hebbe mai victoria che in uno"*¹⁴.

În sfârșit, reluând ideea enunțată în textul anterior despre rolul Ungariei în antrenarea popoarelor învecinate în războiul împotriva turcilor, el se referă de astă dată expres la românii din Țara Românească, numiți valahi și la domnul Moldovei, desemnat cu denumirea turcească de Carabogdan. Reiese destul de evident din context că umanistul cunoaște foarte bine diferențele existente între statutul grecilor și al celorlalți creștini supuși, ca raiale, direct sultanului și cel al popoarelor creștine din afara hotarelor

¹² Pontani, p. 278, r. 656-665.

¹³ Pontani, p. 301, r. 179-181.

¹⁴ Pontani, p. 305, r. 296-301.

Imperiului, dependente de acesta, dar bucurându-se de oarecare autonomie, precum erau românii aici amintiți. El atribuie de asemenea popoarelor enumerate, așadar și românilor, predispoziția naturală către dinamism ofensiv și ostilitatea față de otomani:

"El Turco ha grandissimo paese et oltra li subditi, che sono nella Graecia et in lochi più vicini alla sedia sua, ha de populi alli extremi cofini in varie parti subiugati, et confina con altri christiani non subiugati et similmente con pricipi pagani et molto potenti. Questi tuti non possono essere che mal contenti, perche chi piu chi meno tuti sono offesi da'Turchi, chi combatuti et presi et mai tractati, chi continuamente infestati dall'infinito numero di curritori, onde seria molto expediente che inanti l'aestate che s'havesse a fare la impressa, tuti fosseno advertiti, perché essendo li homini naturalmente prompti et inclinati alla vendetta et lassandosi persuadere facilmente quello che voleno, intendendo li Turchi essere in necessita, facilmente si moveriano contro loro, se non tuti, bona parte.

Questa pare molto difcil cosa, advertire tanti populi si distanti, ma la si puo ben fare commodamente. Li Ungari et Pollonii, advertiriano li Lituani, Valachi et lo Carabogdano. Diria anche el Duca de Moscovia, el quale e potentissimo et ha modo di mandare giù per el Tanai armata con navilii instructi..."¹⁵.

Umanistul grec se referă însă, în acest proiect de cruciadă din 1531, și la românii balcanici, la vlahii din Haemus și la aromâni. Pentru a-și susține propunerile strategice privind necesitatea atacării directe a Constantinopolului otoman și a demonstra posibilitatea cuceririi acestuia, el găsește util să evoce modul în care latinii au cucerit Constantinopolul bizantin în 1204. S-a demonstrat convingător că Ioan Laskaris a folosit drept sursă pentru reconstituirea acestui precedent istoric, pe lângă izvoarele bizantine, cronica lui Geoffroi de Villehardouin¹⁶, atât de bogată și ea în referiri la vlahii balcanici. Vorbind despre criza Imperiului bizantin în ajunul cuceririi sale de către latini, umanistul grec amintește de conflictele acestuia cu popoarele balcanice, bulgarii, sârbii și vlahii, așadar, potrivit izvoarelor folosite, cu românii din Haemus ai Asăneștilor:

"Et anche lo imperio, oltra la querra che haveva con loro (e vorba de turcii selgiucizi), hebbe molto da fare con li vicini, Bulgari, Valachi et Serviani et con li Occidentali, et più fra se medesimi, Che havendo levato inanti el nepote successore dell'imperio, che era un puto, el tutore Andronico Comneno et havendo occupato l'imperio, fu crudel tyranno, maxime contra li più potenti del stato, temendo << non li aca>> desse el male che haveva fatto lui. Onde li governatori de le provincie si ribellorno da lui et ciascaduno tenne per se quello che governava. In questo modo restò l'imperio da quello tempo molto debilitato.

Poi, essendo ammazzato Andronico dal populo de Constantinopoli et transferito l'impero alla casa Angeli, vexato ia el stato non solo da'Turchi, ma anchora da le praedette nationi, in tal tempo accadette che Todeschi, Francesi, Italiani col Marchese de Monferrato feceno impressa per andare in Soria, mossi a persuasione de Pietro Heremita, in aiuto de'christiani che erano andati per avanti là, et fecero guerra in quelle parti..."¹⁷.

La aromânii din Pind, din străvechea Mare Vlahie, se referă Ioan Laskaris ca la un element de nădejde pentru viitoarea cruciadă atunci când descrie regiunile din sudul

¹⁵ Pontani, p. 320-321, r. 591-696.

¹⁶ Pontani, p. 228.

¹⁷ Pontani, p. 292-293, r. 62-75.

Peninsulei Balcanice aflate sub stăpânire otomană: "*Similmente a Salona, castello alla sinistra parte del colpho*¹⁸ *che e uno emporio o vero scala, ove concorrono molti christiani, li quali potranno advertire molta gente, et fra li altri seranno advertiti quelli de la montagne chiamate Agrapha*¹⁹, *cioe non scripte, perche li non intrano Turchi, ma pagano un tanto senza computo de beni o de persone. Questi se moveranno facilmente et potranno infestare li Turchi di Thessalia et excitare li Valachi li vicini, boni christiani et bona gente*"²⁰.

Calificându-i drept "buni creștini și oameni de ispravă", cu epitete similare celor folosite de pildă, în cazul regelui Ungariei, "*bon christiano et homo di virtù*"²¹, Ioan Laskaris formulează, poate, cea mai elogioasă caracterizare făcută vreodată aromânilor de vreun scriitor bizantin. Ea vedește din partea umanistului grec o sinceră prețuire a acestei ramuri a romanității balcanice. Și nu fără temei. Este binecunoscută dârzenia cu care păstorii aromâni, beneficiari ai unui regim de relativă autonomie atât în Imperiul bizantin, cât și în Imperiul otoman și-au apărât libertatea, individualitatea etnică și credința religioasă creștină. Prin această particularitate, aromânii justiticau afirmația lui Ioan Laskaris potrivit căreia mai există încă în Grecia oameni atașați ideii de libertate și credinței creștine²². Dacă de multe ori, în decursul veacurilor, îndârjirea cu care aromânii își apăraseră libertatea îi pusese în situații de grav conflict cu autoritățile imperiale, generând toposul literar bizantin al "vlahului" barbar, vicios, lipsit de lealitate și înclinat prin natură spre rebeliune, nu e mai puțin adevărat că, în momente critice din istoria sa, Imperiul de pe Bosfor a știut adesea să și-i apropie pentru a-i folosi, mai ales ca oșteni, în propriul său interes. În ultima etapă din istoria Bizanțului și, cu deosebire, după căderea acestuia sub loviturile otomanilor, atât în literatura cultă, cât și în folclorul grecesc, se întâlnește tot mai frecvent toposul "vlahului" viteaz, luptător neînfriecat pentru libertatea creștinătății "romeice"²³. Dată fiind tot mai intensă participare a aromânilor la viața culturală și spirituală, de expresie greacă și tradiție imperială, a creștinătății bizantine, care a condus la inevitabila lor asimilare cu "romeii", transformați apoi în "eleni", insulele de libertate reprezentate de zonele de autonomie vlahă din munți au devenit, cu timpul, nuclee de rezistență antiotomană și, în cele din urmă, de pregătire a insurecției generale din care se va naște, în secolul al XIX-lea, Grecia modernă²⁴. Ioan

¹⁸ Este vorba de vechea Amphissa și de Golful Corintic.

¹⁹ Munții Agrapha, la sud de Pind, zonă de autonomie, formată din sate de armatoli; potrivit fanariotului Rizos Neroulos, aici s-a constituit primul armatolat recunoscut ca atare de otomani, probabil în 1525. Epirotul P. Aravantinos (1856) explică etimologia toponimului Agrapha în termeni similari cu cei folosiți de Ioan Laskaris, cf. Pontani, p. 315, notă cu bibliografie. Este de remarcat că Ioan Laskaris nu identifică în armatolii din Agrapha vlahi, adică aromâni. Pe aceștia din urmă îi situează în regiunile învecinate.

²⁰ Pontani, p. 315, r. 503-509.

²¹ Pontani, p. 303-304, r. 245-246.

²² Pontani, p. 282, r. 760: "*sono anchora in Grecia homini che se ricordeno de la libertà et tenghano la religione christiana*".

²³ Cf. N.Ș. Tanașoca, *L'image byzantine des Roumains*, RESEE, XXXIV, 1996, 3-4, p. 255-263.

²⁴ Cf. Anca Tanașoca, *Autonomia vlahilor în Imperiul otoman în secolele XV-XVIII*, RdI, 34, 1981, 8, p. 1513-1530. Pentru rolul aromânilor în revoluția greacă de la 1821, rămâne indispensabilă lucrarea lui I. Caragiani, *Studii istorice asupra românilor din Peninsula Balcanică*, I-II, București, 1929-1942, publicată după moartea autorului de Pericle Papahagi.

Laskaris nu era așadar numai un învățat bine informat, ci și un vizionar inspirat²⁵.

În concluzie: în spiritul ultimilor reprezentanți ai umanismului bizantin, pe care îi continuă, Ioan Laskaris, figura cea mai proeminentă a emigrației bizantine în Occident după moartea cardinalului Bessarion, a privit cu interes și simpatie pe români, a căror antrenare în cruciada antiotomană i s-a părut necesară, posibilă și de dorit, în lumina cunoștințelor pe care le avea despre istoria și aspirațiile lor. Asemenea lui Laonikos Chalkokondyles, cu ale cărui scrieri era familiarizat, el era conștient de unitatea romanității orientale și a desemnat, în consecință, cu același etnonim, **Valachi**, pe românii din vechea Dacie, pe aromâni și pe românii din Haemus, ai Asăneștilor. Ioan Laskaris a manifestat o deosebită prețuire pentru aromânii din Pind, al căror atașament față de ideea de libertate și față de credința creștină îi erau bine cunoscute.

L'HUMANISTE IOAN LASKARIS ET LES ROUMAINS

Résumé

Dans les Römische Historische Mitteilungen, 27, 1985, p. 213-338, Anna Pontani (Padoue) a publié la première édition critique integrale des trois *Turcica* élaborés par l'humaniste

²⁵ E locul să semnalez că, reluând aproape literal o listă referitoare la compunerea trupelor de ieniceri din *Strategicom adversum Turcos* al lui Lampo Birago sau dintr-un izvor comun (v. mai sus n. 9), Ioan Laskaris nu-i include, ca acesta, pe vlahi între popoarele creștine, altminteri renumite pentru însușirile lor ostășești, care au furnizat renegați turcilor. Iată textele, în paralel:

Lampo Birago (Pertusi, p. 694, r. 89-94):

"... quos cum gianicçeris curiam regis vocant: hosque omnes, quos supra rettuli, esse aiunt non tam Asianos quam Europaeos et a Christianis oriundos tam equites quam pedites, Thraces, Macedones, Thesalos, Peloponenses, Illyrios, Tribalos, Paeones, Mysos superiores, Blachos sive, ut nos dicimus, Valacos, corrupto nomine... aiuntque esse belicosissimas nationes has omnes".

Ioan Laskaris (Pontani, p. 303, r. 223-226):

"Poi la gente che adoperano in guerra non son più quelli asiatici che sogliono li scriptori chiamare molli et vili, ma sono la molte maiore parte di loro delle regione mezane dell'Europa, che hanno forze et intendimento insieme, Thraci, Macedoni, Thesali, Peloponensi et altri Graeci et Illyrici".

grec Jean Laskaris (aprox. 1445-1534), un émigré de Byzance, dans les années 1508 et 1531. Il s'agit de projets de croisade contre les Ottomans, riches en informations concernant non seulement les Turcs, mais aussi leurs sujets et leurs voisins chrétiens, prêts, selon l'auteur, à s'associer aux croisés. Jean Laskaris, réputé expert des choses de l'Orient à son époque, conseiller de plusieurs princes, rois et papes, ambassadeur du pape Clément VII près l'Empereur Charles Quint, s'avère bon connaisseur des Roumains, des Vlaques de l'Haemus et des Aroumains du Pinde, dont il fait mention à plusieurs reprises. Il a surtout une très haute opinion des Aroumains qu'il qualifie de "boni Christiani et bona gente".

MITROPOLIA GOȚIEI ÎNTR-O DIPLOMĂ OTOMANĂ DE ÎNVESTIRE A PATRIARHULUI DE CONSTANTINOPOL

ANCA POPESCU

Istoria senioriei de Teodoro prezintă încă multe zone incerte: începuturile ei, identitatea cetății Teodoro cu Mangup-ul, semnificația și originea numelui orașului Teodoro, sunt numai câteva dintre chestiunile care suscită discuții sau necesită noi lămuriri¹.

O mărturie nouă despre un nume insolit al mitropoliei Goției este furnizată de un document osman de la Muntele Athos publicat în anul 1995 de osmanistul grec Georgios Salakides².

Documentul, păstrat în arhivele mănăstirii Vatopedi, este o copie a diplomei (tc. *berât*) de investitură a Patriarhului de Constantinopol, Simion (*Şimon*) de Trapezunt, în cea de-a treia sa păstorire³. Actul a fost emis la Adrianopol (tc. *Edirne*) și poartă data de 29 aprilie-8 mai 1483 (*evâhir Rebiülevvel 888 H*). Importanța capitală a documentului stă în primordialitatea și unicitatea lui: este cea mai veche diplomă otomană de numire a Patriarhului de Constantinopol editată până acum și singura din secolul al XV-lea⁴.

Cuprinsul diplomei Patriarhului Simion de Trapezunt relevă alăturarea a două unități tematice: pe de-o parte statutul Patriarhului, pe de altă parte jurisdicția patriarhatului. Prima parte constă în enunțarea condițiilor numirii și revocării în funcție a Patriarhului ecumenic precum și natura și limitele prerogativelor sale sub dominația otomană. A doua unitate este asimilabilă listelor episcopale (*notitiae episcopatum*): în speță, o enumerare a mitropoliilor aflate sub jurisdicția (ecleziastică și civilă) sau numai în competența spirituală a Patriarhiei de Constantinopol.

¹ V. pentru stadiul (în cea mai mare parte nedepășit încă) al acestor probleme articolul lui N. Bănescu, *Contributions à l'histoire de la seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, în "Byzantinische Zeitschrift", XXXV, 1935, p. 20-37, și cartea clasică a lui A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Massachusetts, 1936.

² Georgios Salakides, *Sultansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der Zeit Bayezid II. Und Selim I. Kritische Edition und Wissenschaftlicher Kommentar*, Salonic, 1995, doc. nr. 5, p. 31-38 (textul osman și traducerea în limba germană); 118-119 (facsimil). În afara acestui document mai sunt 14 piese, datând din perioada 1481 – 1519, privind atât istoria Sf. Munte cât și a ținuturilor macedonene limitrofe. Autorul volumului consacră analize extinse, din punct de vedere istoric și diplomatic, documentelor editate.

³ G. Salakides, *op. cit.*, p. 48-50.

⁴ Înainte de publicarea acestui *berât* se cunoșteau doar diplome de numire a mitropoliilor (a doua jumătate a secolului al XV-lea). V. N. Beldiceanu (*Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, Paris-La Haye, 1960, I, p. 137) și R. Anhegger și H. Inalçık (*Kanunname-i Sultanî ber Müceb-i Örf-i Osmanî*, Ankara 1965, p. 65-66), pentru un document fără dată, dar situat de editorii lui fie în vremea domniei lui Mehmed II fie în cea a lui Bayazid II). Pentru alte diplome de numire a mitropoliilor v. și J. Kabrda, *Les documents turcs relatifs aux impôts ecclésiastiques prélevés sur la population bulgare au XVIe siècle*, în "Archiv Orientalni", 1958, XXIII, 1955, p. 136-177.

Data fiind importanța documentului, vom trece pe scurt în revistă și prima diviziune deși nu ea face obiectul investigației de față⁵.

Confirmarea în funcție a Patriarhului (ca și a mitropoliților) era condiționată de vărsarea unei sume fixe către visteria otomană - așa-numitul *peşkeş*. Pentru Simion *peşkeş*-ul a fost fixat la 2000 de florini⁶.

Odată numit în funcția patriarhală, titularul acesteia era inamovibil. Dacă însă se constatau abateri grave față de obiceiurile și legile Bisericii atunci Sinodul putea hotărî, cu unanimitate, demiterea Patriarhului⁷.

Prin structura ei administrativă Biserica a oferit servicii inestimabile statului otoman în rezolvarea problemelor puse de guvernarea supușilor creștini, asigurându-și în schimb avantaje proprii⁸. Patriarhul avea și alte obligații financiare către statul otoman în afară de plata *peşkeş*-ului. Ele erau repartizate mitropoliților care la rândul lor le distribuiau enoriașilor. Folosirea termenului *mültezim*, în legătură cu Patriarhul, arată că acesta exercita în cadrul imperiului otoman o funcție administrativă⁹. Cuvântul *mültezim* desemnează pe cel care arenda proprietăți de stat sau impozite¹⁰. Patriarhul avea deci în statul otoman, în afara însărcinărilor religioase, și o "funcție civilă": asigura (ajutat de toți înalții ierarhi) strângerea impozitelor datorate de supușii creștini statului otoman și predarea lor visteriei imperiale¹¹.

Deși se aflau sub autoritate otomană, toți membrii înaltei conduceri a Bisericii ortodoxe aveau, în interiorul eparhiei lor, deplina libertate administrativă și financiară¹². Însă, la solicitarea Patriarhului sau a mitropoliților, organele locale ale autorității de stat otomane puteau ajuta la strângerea impozitelor eclesiastice (destinate statului otoman)¹³. Se cunosc cazuri când Biserica a recurs la autoritățile locale otomane pentru a-i sili pe credincioși să achite anumite dări impopulare. Au fost însă și situații în care demnitarii

⁵ Prezentarea întregului volum va apare în RI (s.n.).

⁶ G. Salakides, *Sultansurkunden*, doc. 5, r. 6-8. Deși candidatul trebuia să ofere *peşkeş*-ul convenit pentru obținerea demnității patriarhale, era interzisă "licitarea" acestei funcții, doc. 5, r. 55-57.

⁷ Ibidem, r. 17-22.

⁸ Despre intergrarea Bisericii ortodoxe în sistemul administrativ otoman și a ierarhilor ei în clasa conducătoare a Imperiului otoman, în cadrul sistemului timarial, chiar înainte de cucerirea Constantinopolului, v. H. Inalcik, *The status of the greek orthodox Patriarch under the ottomans*, în "Turcica", 1991, XXI-XXII, p. 408-410.

⁹ Mai explicit, în această privință, este un alt document publicat în același volum de G. Salakides: documentul nr. 7, emis la Constantinopol în 23 februarie 1489, pe timpul patriarhului Dionysios, v. G. Salakides, *Sultansurkunden*, p. 39 și p. 41.

¹⁰ N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, Paris, 1960, p. 165.

¹¹ Această funcție civilă a Patriarhului în cadrul statului otoman a constituit o cauză a conturării preeminenței Patriarhatului de Constantinopol asupra celorlalte patriarhate ortodoxe, față de care, tradițional, se aflase în raport de egalitate, v. Th. Papadopoulos, *Studies and documents relating the history of the Greek Church and people under turkish domination*, Bruxelles, 1952, p. 86-90.

¹² V. și J. Kabrda, *Les documents turcs...*, p. 138: "il est avéré que l'Église orthodoxe dans l'ancien Empire ottoman jouissait d'une autonomie presque totale".

¹³ După cum arată doc. 7, la ordinul sultanului Bayazid II, sangeakbeii, cadiii și subașiii trebuiau să dea concursul trimisului Patriarhului de Constantinopol pentru strângerea impozitelor de la creștinii din Rumelia, v. G. Salakides, *Sultansurkunden...*, p. 39.

otomani i-au sprijinit pe supușii creștini împotriva abuzurilor ierarhilor ecleziastici¹⁴.

Veniturile Bisericii ortodoxe, rezultate din exploatarea grădinilor, podgoriilor, morilor, satelor, din taxele de târg ocazionate de marile sărbători de hram, etc., erau lăsate în întregime Patriarhului¹⁵. Agenților fiscului otoman (*mevkufçı*) le era interzis să se amestece în perceperea impozitelor destinate Patriarhului, din orice provincie (*vilâyet*) ar fi fost ele¹⁶.

În legătură cu succesiunile *ab intestat* se stabilea că atunci când un călugăr, preot sau ierarh deceda fără moștenitori, biserica (sau mănăstirea) din care făcea parte avea vocație succesorală dacă activul succesoral nu depășește 5000 de aspri (*akçe*). Dacă depășea suma aceasta, atunci beneficiarul era fiscul otoman¹⁷.

Patriarhul avea în general competențe în materie de drept civil asupra credincioșilor (de exemplu în cazul căsătoriei sau divorțului) și de drept penal asupra preoților.

Importantă este și menționarea interzicerii convertirii silite a creștinilor la Islam (r. 46-47), ceea ce însemna o garantare a libertății practicării cultului creștin dar denota și preocuparea, din rațiuni fiscale, pentru limitarea islamizărilor¹⁸.

* * *

Rândurile 8-16 ale diplomei Patriarhului Simion conțin enumerarea eparhiilor Patriarhiei de Constantinopol și anume (în lectura și identificarea editorului G. Salakides): *Erikli* (Heraclea Tracică), *Tekürdag* (Raedestos), *Silivri* (Selymbria), *Inoz* (Aenos), *Edirne*, *Midiye* (Medeia), *Sozebolu* (Sozopol), *Ahyolu* (Anhialos), *Misivri* (Mesembria), *Varna*, *Filibe*, *Sofya*, *Tarnovi*, *Siroz* (Serres), *Zihne*, *Dirama*, *Selnik*, *Kara Veye* (Veroia), *Tırhala* (Trikala), *Atina*, *Yoros* (Oreos? din Eubeece), *Koritos* (Corint), *Balya Badra* (Patras), *Arkadya* (Arkadia), *Misistere* (Mistra), *Yanya* (Ioannina), *Vize* (Bizye), *Avlonya*, *Silistre*, *Vidin*, *Trabuzon*, *Istavros?*, *Halkedon* (Kadıköy, în Istanbul), *Iznikmid* (Nikomedia), *Iznik*, *Aydincik* (Cyzik, azi Kapıdağ), *Bursa*, *Ankara*, *Amasya*, *Sivas*, *Alaca Hisar* (azi Krușevac), *Atala*, *Eğirdir* (Akroterion), *Tenüzlü*, *Balat*, *Ayatolug* (Efes), *Izmir*, *Kankırı* (azi Çankırı), *Midilli* (Mytilene), *Molivos* (kaza din Mytilene), *Limnos*, *Imros*, *Egribos* (Eubeece), *Sakız* (Chios), *Karpati?* (Karthos), *Arodos* (Rodos), *Eflâk*, *Boğdan*, *Ilekseni?*, *Rus*, *Keçe*, *Kerasuna* (Kerson), *Azak* (Azov).

Față de cele 72 de mitropolii cât apăreau în listele de epocă otomană publicate de H. Gelzer (pentru perioada cuprinsă între căderea Constantinopolului și anul 1500) documentul de la Vatopedi menționează doar 63 (din care 44 sunt comune)¹⁹. În

¹⁴ Idem, *op. cit.*, p. 20.

¹⁵ Idem, *op. cit.*, doc. nr. 5, r. 26-28.

¹⁶ Idem, *loc. cit.*, r. 38.

¹⁷ V. și: doc. 12, emis la Constantinopol, la 29 noiembrie 1508; doc. 15, Constantinopol 10 iulie 1513, G. Salakides, *Sultansurkunden*, p. 43-46 și 47-48.

¹⁸ Th. Papadopoulos, *Studies and documents relating to the history of the Greek Church*, 1952, p. 38.

¹⁹ Salakides numără, inexplicabil, 61 de mitropolii (p. 61). Lista lui Gelzer (v. H. Gelzer, *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatumum, Ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen- und Verwaltungsgeschichte*, in *Abhandlungen der k. Akademie der Wis.*, I, XXI, III, München, 1900, p. 628-529) este reluată în ediția lui Jean Darrouzès (v. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatumum ecclesiae constantinopolitanae*, Paris, 1981, p. 419-420, *notitia* 21).

comparație cu listele publicate de Gelzer, din documentul athonit lipsesc marile dioceze ca Cesareea (*Kaiseri*), Noua Cesaree (*Niksar*), Larissa (*Yenişehir*), Iconion (*Konya*). De asemenea apar atât mitropoliiile care intrau în jurisdicția propriuzis ecleziastică și civilă a patriarhatului cât și cele care erau doar în jurisdicția spirituală a acestuia (de exemplu mitropolia Rodosului sau mitropoliiile statelor vasale Țara Românească și Moldova).

Câteva nume pun probleme de identificare. Între acestea este "Rus", care după G. Salakides desemnează cel mai probabil mitropolia Moscovei și "Yoros", identificat ipotetic cu Oreos din Eubee²⁰. Însă cel mai enigmatic nume este al mitropoliei menționate în diploma din 1483 la poziția 59, între *Bogdan* și *Rus*. Editorul documentului athonit nu-l transliterează în alfabetul latin ci îi marchează locul prin semnul întrebării. Tanscrierea arabă pe care același editor o dă la p. 32 s-ar putea citi "Ilekseni, Elexeni". Sonoritatea evocă ușor numele vechi al Niprului: Ilex, Elexe²¹. Dar: a existat o mitropolie a unui "ținut al Niprului"? După câte știm, nu.

Iată că o mai atentă privire asupra grafiei originare (după facsimilul de la sfârșitul volumului) arată o similitudine izbitoare între finalul (ultimile două litere) așa-numitului "Ilekseni" (r. 16) și finalul cuvântului *peşkeş* la cazul acuzativ, adică *peşkeşi* (r. 21). Grafia acestuia din urmă este certă din sensul frazei în care apare (*her medropolid ve poskopos oluna evvelden kapuma verü geldükleri peşkeşi gerü kapuma vereler*). Rezultă că lectura "Ilexeni" trebuie corectată prin aceea că nu există un "nun" (adică litera N) la sfârșitul acestui cuvânt (după cum nu există nici la sfârșitul cuvântului "peşkeşi"). Atunci noua lectură este "Elekse", "Alekse", "Aleksa".

Diploma Patriarhului Simion Trapezuntinul înșiruie după "Aleksa" următoarele mitropolii: Rus, Kefe (Cafa), Kerasuna (Cherson) și Azak (Azov). Iar înainte: Eflâk (Țara Românească) și Bogdan (Moldova). Enumerarea în cadrul acestei liste se face mai mult după criteriul geografic decât după cel ierarhic. Așadar undeva la răsărit de Moldova și la apus de Cafa trebuie căutată mitropolia "Aleksa".

O scrisoare a Rectorului și a Consiliului orașului Ragusa către dogele Veneției, Pietro Mocenigo, din 18 februarie 1476, despre căderea Cafei și a Mangopului sub stăpânirea otomană, conține pasajul următor: "Decembri vero prope exacto ipsorum Turcorum gentes in ipso mari majori devicerunt quendam communitatem Alexam, quam urbem natura loci inexpugnabilem et industria munitam habebat, *quam vulgo Thodorizam vocant*..."²². Documentul este semnalat prima oară de W. Heyd²³ și comentat de A. A. Vasiliev astfel: "In the memory of his people the name of Alexis left a deep impression, so that after his death the capital of Gothia, Theodoro, was sometimes called

Concluzia acestuia din urmă este edificatoare pentru stadiul actual al cunoașterii acestor liste de epocă otomană (p. 198): "l'essai plus récent de Th. Papadopoulos montre en tout cas que l'édition critique reste à faire et que la période cruciale, de 1453 à la fin du XVIe siècle, n'a pas été suffisamment explorée". În privința listei publicate de Gelzer, Darrouzès se îndoiește să că a fost alcătuită înainte de anul 1500, J. Darrouzès, *op. cit.* p. 198, n. 6.

²⁰ G. Salakides, *Sultansurkunden*, p. 35.

²¹ Așa cum apare în portulanul editat de R. Motzo: "De Licostoma ad Elexe C millara per levante ver lo greco, et ede la bocca de lo dicto flume", Bacchisio R. Motzo, *Il compasso du navigare*, Cagliari, 1947, p. 51.

²² *Monumenta Hungariae Historica. Acta Extera*, Budapesta, 1877, vol. V, doc. nr. 238, p. 345-346. V. pentru același document și P. A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri*, Genova, 1879, vol. III, p. 488, doc. nr. XXV.

²³ W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge*, Leipzig, 1936, vol. II, p. 404.

Alexa. În the spoken language the people sometimes changed the name of Theodoro to Thodoreza (Thodoriza), i.e., Theodoritsi, little Theodoro”²⁴. Alexis la care se referă Vasiliev este “începătorul” istoriei cunoscute a Mangopului (domnește între anii 1411 și 1441) și care trebuie să fi intrat în conștiința colectivă prin marea sa politică anti-genoveză în scopul extinderii statului către “partea maritimă” și contracarării supremației comerciale genoveze în Crimeea²⁵. Nepotul său este însă de asemenea un Alexis, Alexis al II-lea (Alexis cel Mic?), cel care a închis istoria senioriei: principele care domnea în momentul căderii Mangopului și care a fost decapitat ulterior de otomani²⁶. Producerea unor noi documente va clarifica poate circumstanțele transferării numelui suveranului asupra statului.

Documentele genoveze din secolul al XV-lea îi menționează pe principii de Mangop²⁷ fie ca “signori de lo Teodoro” fie ca “domini Gothiae”²⁸. Pe de altă parte, socotelile Cafei din anii 1424 și 1428-1429 menționează un *episcopus de Teodoro*²⁹. Iar o inscripție din anul 1427 pomeneste pe un Damianus “mitropolit al orașului Teodoro și al întregii Goții”³⁰. Așadar “Aleksa” din diploma otomană desemnează mitropolia Gothia a senioriei de Teodoro-Mangop, subordonată Patriarhiei de Constantinopol.

După cucerirea Constantinopolului în 1453 și a Goției și Teodoro (în 1475), otomanii au conservat organizarea ecleziastică a bisericii ortodoxe. Listele episcopale publicate până acum care menționează episcopia Gothiei încă de la conciliul de la Niceea, continuă s-o menționeze sub acest nume și în epoca otomană³¹. Iar într-o inscripție din anul 1587 este pomenit Constantius, mitropolit al Goției³². Cu acest nume eparhia apare de nenumărate ori în diferite documente până la încetarea existenței ei în secolul al XVIII-lea³³.

Sub numele Aleksa, senioria Teodoro-Mangop nu apare decât în documentul *raguzan* din anul 1476. Iar mitropolia Goției-Teodoro-Mangop, în stadiul actual al editării documentelor otomane (și dacă interpretarea este corectă), numai în *berât*-ul patriarhal al lui Baiazid II, din anul 1483. Descoperiri viitoare, dacă vor confirma această ipoteză, vor aduce și explicația utilizării unuia sau altuia dintre aceste nume³⁴.

²⁴ A. A. Vasiliev, *The Gots in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936, p. 218.

²⁵ Idem, *op. cit.*, p. 315-324.

²⁶ Acest Alexis II este totodată fratele Mariei de Mangop a Moldovei deci cumnat cu Stefan cel Mare V. Marcel Romanescu, *Albizzi și Paleologii. Studiu genealogic cuprinzând neamurile doamnei Maria de Mangup*, București, 1946, p. 23. V. și Alexandre Bennigsen, Pertev Boratev, Dilek Desai, Chantal Lemerrier-Quelquejay, *Le Khanat de Crimée*, Paris 1978, p. 63, unde, într-un document scris în limba turco-osmană, din anul 1476, o scrisoare a beilui Eminek din clanul crimeean Șirin, Alexis II este menționat cu un supranume curios: “el-Siriyanu”, adică “Sirianul”.

²⁷ Numele Teodoro Mangop apare prima oară într-un document genovez, nepublicat, din 1374, v. N. Bănescu, *Contributions*, p. 21.

²⁸ N. Bănescu, *Contributions*..., p. 24.

²⁹ Idem, *op. cit.*, p. 35. V. și A. A. Vasiliev, *The Gots in the Crimea*, p. 278.

³⁰ Vasiliev, *The Gots*, p. 278.

³¹ N. Bănescu, *Contributions*..., p. 26. Darrouzès, *Notitia* 21, poziția 70: Gothia (la Gelzer, *Notitia* 11, poziția 65: Gothias).

De exemplu (la Darrouzès, *Notitia* 21, poziția 70: Gothia).

³² Vasiliev, *The Gots*, p. 278.

³³ Vasiliev, *op. cit.*, p. 280.

³⁴ Cartea Elizabethei Zachariadou (E. A. Zachariadou, *Déka tourkiká eggrafa dia tin*

LA MÉTROPOLE DE GOTHIE DANS LE DIPLÔME OTTOMAN D'INVESTITURE DU PATRIARCHE DE CONSTANTINOPLE

Résumé

Parmi les métropoles du patriarcat de Constantinople mentionnées dans le *berât* du Patriarche Simon de Trébizonde, de 1483, publié par Georgios Salakides (G. Salakides, *Sultansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der Zeit Bayezid II. und Selim I. Kritische Edition und Wissenschaftlicher Kommentar*, Salonic, 1995) il y en a une non-identifiée, d'une sonorité bizarre: "Elekseni", "Ilekseni". L'auteur de la présente étude, en proposant une nouvelle lecture du nom de cette métropole: "Alekse", "Aleksa", avance en même temps l'idée qu'il s'agirait de la métropole de Gothie, bien-connue des *notitiae episcopatum* publiées par H. Gelzer ou J. Darrouzès. En effet, d'après le témoignage (unique jusqu'à présent) d'un document ragusain de 1476, il paraît que la seigneurie de Gothie-Teodoro-Mangop a été nommée aussi Alexa.

Megáli Ekklesia (1483-1567), Ethniko Idruma Erevnon, Instituto Bizantinon Erevnon, Piges, 2, Atena, 1996), conținând *berât*-e patriarhale din perioada 1483-1525, nu mi-a fost accesibilă.

DOUĂ PORTRETE ROMÂNEȘTI ÎN MALTA

ANDREI PIPPIDI

Cu insula din Mediterana, de un caracter italo-african, care a fost un avanpost al cruciadei de la instalarea cavalerilor ioaniți de către Carol Quintul până la 1798, când, ca și Veneția, Malta a fost oferită lui Bonaparte de o mișcare revoluționară locală, relațiile țărilor române n-au putut fi, din cauza distanței, decât sporadice.

Dacă, în 1824, “Malta Government Gazette”, jurnalul oficial, bilingv (anglo-italian), publica informații despre Principate destul de generale și împrumutate dintr-o recentă lucrare de geografie¹, e tocmai o dovadă că, în lipsa unor legături obișnuite, cele două provincii “din nordul Turciei europene” aveau nevoie să fie prezentate. Știind că, în anii 1726 – 1771, Antoine de Favray, cavaler de Malta, a pictat la Constantinopol², cineva s-ar aștepta ca, între portretele celor pe care el i-a cunoscut acolo, să fie și chipurile unor fanarioți care-și au locul în istoria românilor³. De asemenea, existența unui celebru album bucureștean⁴, datorat altui artist maltez, Amadeo Preziosi (1816 – 1882), ar îngădui speranța că imagini de la noi se mai găsesc în colecțiile din insulă. Dar nici la Muzeul de Arte Frumoase din Valletta, nici în Muzeul Catedralei din Mdina, nu sunt expuse opere ale acestor pictori care să aibă vreo legătură cu țara noastră, ci numai scene tipice din viața capitalei otomane.

În schimb, un concurs de împrejurări în care îndelungata răbdare a cercetătorului a fost ajutată de diverse prietenii a dat la iveală două portrete ale lui Despot-Vodă, dintre care unul, fără îndoială, nu e al lui, iar atribuirea celuiilalt este nesigură. Cu acest prilej, au apărut și unele informații noi privind originea lui Despot, despre care chiar sursele contemporane înregistrează versiuni contradictorii. Un plan de a înlocui în Cipru pe venețieni cu cavalerii ospitalieri, folosindu-i pe turci care i-ar fi

¹ “Malta Government Gazette”, nr. 708, 13 octombrie 1824, p. 4105, odată cu informațiile despre moartea regelui Franței, Ludovic al XVIII-lea. Textul e introdus prin următoarea frază: “The following is taken from a recent Geographical Work published in Edinburgh, and may be found interesting during the present discussions with regard to these two provinces”. Nu-l reproducem aici, deși am fi dorit să înlesnim identificarea originalului, fiindcă, sub un titlu care trimite în altă direcție, riscă să nu atragă atenția cercetătorilor interesați de imaginea țărilor române în presa străină și în relatările călătorilor.

² Vezi catalogul, redactat de John A. Cauchi și colaboratorii, Antoine de Favray, 1706 – 1798, Malta, 1982. Studiul clasic aparține lui A. Boppe, *Les peintres du Bosphore au dix-huitième siècle*, Paris, 1911, p. 57 – 100 (reeditare, excelent ilustrată, de Catherine Boppe-Vigne, Paris, 1989, p. 96 – 123). Cf. idem, *La mode des portraits turcs au XVIII-e siècle*, “Revue de l’art ancien et moderne”, II, 1922, p. 211 și urm.

³ Remus Niculescu, *Jean-Etienne Liotard à Jassy, 1742 – 1743*, extras din “Genava”, n.s., XXX, 1982, în special p. 152 – 154.

⁴ Victor Brătulescu, *Vechi vederi bucureștene*, București, 1935. În prefață, N. Iorga comentează: “Acvarelele lui Preziosi sunt de cel mai mare folos pentru a cunoaște ce a fost, pe vremea originalității care a dispărut, vechea Capitală a desființatului principat muntean. E în ele exactitate, dar e și simț pentru pitoresc, iubire pentru culoare, voiciune și am zice: psihologie”.

acordat lui Despot o regalitate interimară în insulă, ca vasal al Porții, un asemenea proiect complicat și himeric se poate și el întrevedea. Izvorul e același, desigur o corespondență care fusese accesibilă istoricilor din veacul al XVII-lea, însă al cărei original rămâne deocamdată de căutat. Toate acestea alcătuiesc laolaltă o neașteptată contribuție la biografia interesantului aventurier, deși fiecare în parte păstrează câte un element de incertitudine, parcă destinat să stimuleze discuțiile și să provoace viitoare investigații, mai norocoase decât a noastră.

În 1990, ecoul revoluției de la București a stârnit reacții de simpatie până și în Malta, iar ziarul local, "The Sunday Times", a publicat la 14 ianuarie, 11 februarie și 4 martie scrisori din partea unor cititori, care au deschis în treacăt dosarul căruia se cuvine să-i adăugăm unele clarificări. Aceștia, cu o indiscutabilă competență în materie de istorie locală, au ținut să amintească un episod semi-legendar din trecutul insulei ca punct de plecare pentru o firavă tradiție de prietenie româno-malteză.

Primul dintre acești erudiți, locotent-colonelul Charles A. Gauci, cu un grad deținut altădată în armata britanică, acum un anestezist cu notorii preocupări de genealogie și heraldică, a semnalat că, în "1550" (sic), un mercenar maltez, "Basilico" pe numele său, a fost ales "principe suveran al Valahiei" și a condus oastea patriei sale adoptive în luptele cu turcii. După același autor, ar fi existat o încercare a marelui magistru al ospitalierilor, La Vallette, de a-l întrebuința pe protejatul său din "Valahia" împotriva venețienilor din Cipru⁵. Cu toate că, chiar pentru bravul ofițer în retragere, "această poveste seamănă a legendă", într-o carte despre nobilimea malteză, pe care a tipărit-o în 1992, se regăsește familia princiară "Basilico de Valachia", fără urmași cunoscuți⁶.

Intervenind la rândul său, Vincent Zammit, a cărui semnătură figurează pe o serie de lucrări de popularizare istorică, a comunicat prețioasa informație că, în palatul marilor inchișitori din Vittoriosa, poate fi văzut portretul ciudatului personaj, cu o inscripție care-i proclamă originea din Malta, ba chiar, mai precis, dintr-o mică localitate ocupată astăzi doar de blocuri moderne. Textul e următorul, verificat pe o fotografie: "Basilico Maltese, oriundo da Bircalcara, soldato eccellente, Ornamento/ del secolo XV (sic), Ampliatore delle leggi, Innovatore della Pace,/ Quale non tanto col splendore delle virtù, gloria d'armi e gesta/ fortemente operate, ma con spada invitta si acquistò nelle guerre/ fù acclamato dai Grandi e voce del popolo Principe sommo di Vallacchia"⁷.

În sfârșit, al treilea participant la acest dialog de istorie anecdotică pentru poșta redacției, J.F. Caruana, a adăugat referințe bibliografice, imposibil de verificat în altă parte decât în Biblioteca Nazzjonale din Valletta. Cel mai curios detaliu introdus în discuție a fost reproducerea miniaturală a *altui* portret al lui "Basilico", în care orice român îl poate recunoaște pe ... Brâncoveanu, cu guler de hermină și gugiuman rotund, împodobit cu surguci⁸.

Unde să căutăm soluția problemei? Cum s-a produs substituirea lui Constantin

⁵ "The Sunday Times", 14.I.1990. Informațiile despre autor provin din prospectul la Charles A. Gauci, Peter Mallat, *The Paleologos Family. A Genealogical Review* (f.a., dar după 1984).

⁶ Charles A. Gauci, *The Genealogy and Heraldry of the Noble Families of Malta*, II, Malta, 1992, p. 350 (n-am văzut prima ediție, din 1981).

⁷ "The Sunday Times", 11.II.1990, observă că indicația secolului a fost retușată.

⁸ *Ibid.*, 4.III.1990. De fapt, fotografia nu e a originalului pictat, ci a gravurii din 1864.

Brâncoveanu în locul lui Iacob Heraclidul? De unde provine tradiția potrivit căreia acesta din urmă s-ar fi născut în Malta?

În primul rând, constatăm încă două confuzii: “Valahia” pentru Moldova și “Basilio” pentru “Basilico” (Basilikòs), numele adevărat al lui Despot. Să fie oare vorba despre Vasile Lupu? Nu e imposibil, având în vedere că biserica unde erau îngropați “Basilio” cu familia sa îi fusese indicată în 1844 unui maltez, L. Calleja, care a locuit vreme de un an în “Valahia”⁹. Ar însemna că, pe la mijlocul secolului al XIX-lea, se mai cunoștea locul mormintelor de la Trei Ierarhi. Același doctor Calleja, fiind și autorul desenului, gravat de G. Trapani, care ilustrează o scurtă biografie din 1864 a lui Despot, a cumpărat, ca o piesă de interes pentru istoria Maltei, portretul aflat până atunci în proprietatea unei vechi familii din insulă. Cu experiența sa românească, a recunoscut că cel reprezentat era un “hospodar”¹⁰. Biografia lui Despot a apărut în revista malteză “L’Arte” și era scrisă de un alt doctor, G.A. Vassallo, foarte bine informat, cum se vede din trimerile pe care le făcea la Del Chiaro și la Demidoff, *Voyage dans la Russie Méridionale et la Crimée* (traducerea italiană din 1844)¹¹. El a identificat atât stema Țării Românești, cât și costumul princiar, pentru care citează chiar gravura care-l înfățișează postum pe Brâncoveanu, încadrat de figurile celor patru fii ai săi¹².

Acel portret, gravat în 1718 pentru a ilustra ediția venețiană a cărții lui Del Chiaro, precum și stampa executată la Padova în 1700, ca medalion într-un colț al hărții stolnicului C. Cantacuzino, și desenul publicat de N. Iorga după o fotografie¹³, care fusese menit să decoreze omagial manuscrisul de psaltichie al lui Filotei sin agăi Jipei¹⁴, sunt, toate trei, provenite din același original. Cu reproducerea lui a fost însărcinat Alessandro della Via, gravor și ilustrator venețian ale cărui lucrări datează din ultimul sfert al secolului al XVII-lea¹⁵. Dar și medalia lui G. Hoffmann din 1713, deși-l

⁹ “L’Arte, periodico patrio-bimensile”, II, no. 34, Malta, 7 aprilie 1864, p. 3: “Viene anche colà indicata la chiesa dov’è sepolto Basilio e la sua famiglia”.

¹⁰ “Il quadro appartiene al nostro amico Dr. L. Calleja, il quale l’acquistò, non è guari, da un’antica e rispettabile casa maltese. Il Dr. Calleja, il quale dimorò nella Valachia tutto il 1844, ci riferisce che a quel popolo è tradizionalmente noto d’esservi stato in antico un Ospodaro maltese”.

¹¹ Ibid., p. 4. Referirea la “Rodolfo il Nero”, care ar fi dobândit independența patriei sale, și mărturisirea că “dal 1544 fino al 1595, cioè fino a’ tempi del famoso voivoda Michele, nulla riscontrammo che riguardi l’interno di quel principato” sunt împrumutate de la Demidoff. Bineînțeles, Vassallo a căutat date despre Țara Românească, deoarece inscripția portretului nu menționa Moldova, ci “Valachia”.

¹² “L’arme sotto la figura non è la gentilizia di Basilio, ma bensi dell’Ospodarato; ed il costume della divisa principesca lo assicuriamo il medesimo che portavasi dagli Ospodari del secolo scorso, imperocché abbiamo veduta un’incisione che rappresenta l’infelice Ospodaro Costantino Brancovani, decapitato con quattro suoi figli a Costantinopoli nel 1714 per ordine del Gransignore Ahmet III”.

¹³ N. Iorga, *Portrete și lucruri domnești nou-descoperite*, AARMSI, III, t. IX, 1928, p. 221 și fig. IV.

¹⁴ Manuscris din 1713 la Biblioteca Academiei Române, ms. rom. 61 (și o reproducere la Muzeul Universității din București; Iorga văzuse numai o fotografie din colecția de la Breaza, împrăștiată între timp a prințului Constantin Basarab – Brâncoveanu).

¹⁵ Alessandro della Via a gravat și frontispiciul pentru Nicola Beregani, *Historia delle Guerre d’Europa dalla comparsa delle Armii Ottomane nell’Ungheria* (Venezia, 1698). Tot el semnează portretul lui Brâncoveanu pentru Varinus Phavorinus, *Magnum dictionarium sive Thesaurus universae linguae graecae* (Venezia, 1712), a cărui reproducere la Remus Niculescu, *art. cit.*, p. 136, fig. 13, comparată cu stampele care-l reprezintă pe Nicolae Mavrocordat,

reprezintă pe domn din profil, derivă dintr-un model comun¹⁶. Așa încât, din seria “occidentală” și laică a portretelor lui Constantin Brâncoveanu, există numai trei picturi pe șevalet: cel de la Sinai (“anno Domini 1696”), încă unul despre care va fi vorba îndată și acesta din Malta, căruia i s-a adăugat, probabil în 1864, o inscripție fără nici o legătură cu el. Am avea deci, pictat de un anonim polon din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, însuși prototipul imitat apoi de patru-cinci ori. A-l data după relațiile domnului cu Polonia sau după vârsta aproximativă a modelului – vreo 45 de ani – revine la aceeași epocă: în ajunul păcii de la Karlowitz.

Figura impunătoare și plină de viață a lui Brâncoveanu se desprinde strălucitor pe un fond întunecat, pe care sunt aplicate, în colțul din dreapta sus, armele Țării Românești, corbul, cu soarele și luna, având drept ornament exterior o coroană închisă, de principe suveran. Acest amănunt ar confirma data 1698, când curtea de la Viena i-a acordat domnului titlul de prinț al Imperiului. Agrafa surguciului și cea care încopciază gulerul de hermină al mantiei sunt enorme, de o formă pe care n-o mai au decât medalia bătută în Transilvania. Mantia e roșie, cu o căptușeală de hermină care se răsfrânge pe piept, decoperind un “justaucorps” de brocart, închis cu bumbi mari, rotunzi. Mustățile și barba scurtă sunt încă negre. Trăsăturile – cele cunoscute: frunte înaltă, nas puternic, ochi pătrunzători – au o expresie spirituală, ușor ironică¹⁷ (fig. 1).

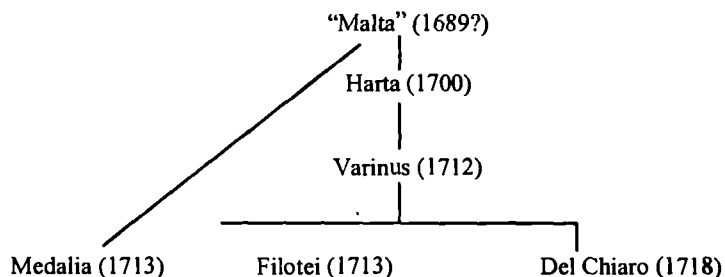
Acest portret se găsește în palatul inchișitorilor (“Palazz tal-Inkwizitur”) din orașul Birgu, al cărui vechi nume, din ital. “borgo”, dacă nu chiar din gr. “pyrgos”, a fost schimbat în *Vittoriosa* după eroica rezistență la asediul din 1565. Aici a fost prima capitală a cavalerilor Sfântului Ioan. Un muzeu de etnografie funcționează în clădirea din 1571, cu o nobilă fațadă de Renaștere, în care Inchiziția și-a avut sediul până în 1798.

Despre cum a ajuns acolo portretul n-avem alte indicații decât cele date de

dovedește că și acestea urmează același model, începând cu cea din 1721, de Johann Georg Wolfgang.

¹⁶ C. Moisil, *Medaliile lui Constantin-Vodă Brâncoveanu*, BSNR, XI, 1914, p. 9 – 18; Lajos Huszár, *Le maître des médailles de Constantin Brâncoveanu*, “Archivum Europae Centro-Orientalis”, III, 1937, p. 200 – 207; M.A. Halevy, Corneliu Secășanu, *Medaliile lui Constantin Brâncoveanu și gravorul lor*, SCN, I, 1957, p. 389 – 401.

¹⁷ Datorz fotografia alăturată prietenului Christian Berger (Amsterdam). O tentativă de filiație a portretelor ar fi cea de mai jos:

Faptul că, în 1694, răspunzând chestionarului lui Marsigli, stolnicul Cantacuzino n-avea la îndemână un pictor pentru cinci efigii princiare cerute de corespondentul său nu înseamnă că situația era aceeași în 1698 (cf. N. Iorga, *Operele lui Constantin Cantacuzino*, București, 1901, p. 42). Dimpotrivă, unul din acele portrete fiind “del moderno Brancovano”, e de presupus că a fost primul realizat.

Vassalo. O explicație s-ar fi găsit eventual: prin legăturile lui Radu Cantacuzino cu cavalerii de Malta, pe la 1710 - 1730¹⁸. Dar nu e posibil, fiindcă în colecția de portrete de familie pe care aventurosul personaj a lăsat-o moștenire contesei O'Donnell se afla o altă pictură care-l reprezenta pe Brâncoveanu. Cel puțin două pânze care erau, pe la 1870, în posesia marchizului de Blaisel au fost readuse la București. Astfel au apărut în galeria de strămoși a "Nababului" un chip al postelnicului Constantin Cantacuzino, care a fost până acum reprodus de două ori, și unul considerat a fi al lui Șerban Vodă¹⁹. Pentru acesta din urmă există doar o refotografiere, dar ea ne permite rectificarea atribuției.

Iarăși fizionomia caracteristică a lui Brâncoveanu: arcadele înalt boltite ale sprâncenelor, cearcănele adânci, nasul lung, nu lasă nici un dubiu. Tipologic, portretul e și mai interesant, chiar așa scăldat în culoarea sanguină, de sepie, a vechii fotografii. În afară de gugiumanul, cu surguci și cu fund roșu, domnesc, și mantia pare a fi un veșmânt de mare ceremonie: gulerul ei se întinde ca o etolă de hermină pe umeri. Brâncoveanu șade pe tron, încadrat de bogate draperii care se închid în spatele lui. În mâna stângă, rezemată pe brațul jilțului, strânge sceptrul, care nu era deci, la sfârșitul veacului al XVII-lea, "o relicvă istorică", așa cum am crezut cândva. Ba chiar, pe masa de alături, se văd globul crucifer și o coroană închisă (obiectul real, căptușit cu catifea roșie și blană de samur). Fără a anticipa asupra discuției pe care o va provoca neândoielnic prezența acestor insemne, să recunoaștem cu satisfacție descoperirea încă unei imagini contemporane a lui Constantin Brâncoveanu. E de presupus că ea a fost realizată în 1704, când domnului, care împlinea vârsta de 50 de ani, i se confirmase domnia pe viață (fig. 2).

Portretul din Malta a rămas, până în secolul al XIX-lea, an-epigraf. Cuvintele retorice prin care este evocată cariera lui Despot au fost traduse din latinește, reproducând o altă inscripție, tot atât de nouă și falsă, inspirată dintr-o compilație istorică de la 1647. Un erudit local, minoritul conventual G. Zammit, a compus acea inscripție – fapt menționat de Vassallo într-o notă a articolului său din 1864 – fiindcă avea nevoie să dea un certificat de identitate "altui portret al lui Basilio, deloc frumos"²⁰. În afară de precizarea nașterii lui Birkalkara, textul e același de mai sus: "Basilus Melitensis, Miles egregius, seculi XVI ornamentum, jurium ampliatur et foederum instaurator/qui virtutum splendori, armorum gloriae, rebus in praeliis strenue gestis, belligero/et undequaque fortunatissimo, gladio suo debuit, quod Supremus Valachiae Princeps, Pro-/cerum et Populorum vocibus acclamaretur; a M.M. Ioanne Valletta in pre-/tio habitur, cui in votis erat illum, ne volubile Fatum prohibuisse, ad Regium evehere Cypri solium"²¹. Așadar,

¹⁸ Vezi Andrei Pippidi, *L'ordre Constantinien et les généalogies byzantines*, în *Etudes byzantines et post-byzantines*, III, București, 1997, p. 199 – 226, cu o bibliografie la care aș adăuga tardiv pe Adrian Marino, *Prezențe românești și realități europene*, București, 1978, p. 128 – 129.

¹⁹ Vezi Andrei Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București – Paris, 1980, p. 253 – 294 și fig. 17 – 18. Fotografia portretului lui Șerban, moștenită de la Constantin Gr. Cantacuzino, mi-a fost pusă la dispoziție cu deosebită amabilitate de către domnul inginer Ioan Al. Guțulescu.

²⁰ "L'iscrizione italiana che leggesi sotto il quadro è una traduzione (assai poco felice) della latina, che sotto un altro ritratto di Basilio (niente bello) aveva scritto il nostro dotto conventuale Fra G. Zammit".

²¹ Această inscripție modernă dovedește absența alteia care ar fi fost contemporană cu pictura.

proiectul de a-l face pe Despot să domnească în Cipru apare și aici. Urmează referințele exacte, cu pagină cu tot, la două opere istorice de unde autorul inscripției și-a cules informația²².

Acest al doilea portret, desigur mai vechi decât cel dintâi, este expus, împreună cu alte chipuri de celebrități malteze, într-un coridor din "Universită"²³, adică palatul comunal din Vittoriosa, sediul unei instituții municipale din Evul Mediu pe care autoritățile engleze au suprimat-o în 1818. Fotografia procurată prin bunăvoința Direcției Monumentelor Istorice din Malta ne aduce înaintea figura unui tânăr căruia abia-i mijesc tulleiele, deși moneta emisă de Iacob Heraclidul, cu mândra legendă "Pater Patriae" arată un profil viril, bărbos. Aici e o fizionomie molatică, vag degenerată, cu buza habsburgică răsfântă sub un nas lung și cărnos, dar sugestivitatea portretului e amplificată de fruntea înaltă și de privirea neîncercătoare a ochilor negri, inteligenți. Părul e ascuns de o bonetă de catifea neagră, decupată la urechi. Sub veșmântul verzui, brodat, cămașa, ieșind în falduri prin despicătura de la umăr, are un guler de dantelă fină, cum se purta pe la 1590 – 1610 (fig. 3).

Ținând seama de caracterul apocrif al inscripției, acest detaliu vestimentar ne trezește bănuieli, cu atât mai mult cu cât exact aceeași bonetă o poartă Cosimo II de Medici într-un portret de Justus Sustermans. Asemănarea trăsăturilor e izbitoră, deși bărbatul din pictura de la Florența pare ceva mai în vârstă. Marele duce al Toscanei (1609 – 1620) era născut în 1590 și a murit tânăr, la numai 30 de ani²⁴. Dacă adăugăm că artistul flamand l-a pictat în mantia cavalerilor ioaniți, cu crucea de Malta pe umăr, devine și mai plauzibil ca un portret al său anonim să fi primit o identificare falsă în secolul XIX (fig. 4).

Dicționarul bio-bibliografic maltez menționează și o vizită a lui Despot în insulă, ocazie cu care ar fi fost oaspetele marelui magistru Jean de La Vallette²⁵: probabil că această împrejurare a fost imaginată pentru a explica portretul! În realitate, posibilitatea ca un portret al lui Despot să fi fost executat în Moldova nu este de exclus din capul locului. Agentul imperial la curtea din Iași raporta în 1562 că are "zugrăvită" (*depictum*) o reprezentare a luptei de la Verbia și, totodată, se referea la un "chip" (*icon*) al logodnicei lui Despot adus de solii moldoveni de la București²⁶.

O altă problemă, care nu merită mai puțină atenție, este aceea a relațiilor Moldovei cu Malta. În corespondența lui Ștefan cel Tânăr cu regele Poloniei se găsește un ecou al asediului Rodosului: "am arătat Măriei Voastre ce făcură păgânii în Țara Ungurească și cum de curând risipiră și stricară domnia și Țara Muntenească, punând acolo domn pe turcul Mohammed, și cum însuși sultanul cu toate puterile sale împresură pe mare și pe uscat Rodosul". Capitulara lui Villiers de l'Isle-Adam nu era cunoscută

²² "Ex Iosepho Buonfilio His. Sic. Par. 2, lib.7, fol.570. Ex. Ioan./Fran Abela, Malta Illustr., Lib. 1, Not. 4, fol. 567".

²³ Robert Mifsud Bonnici, *Dizzjunarju Bijo-Bibliografiku Nazzjonali*, I, Malta, 1960, sub voce "Basilio ta' Vallachia" (îi mulțumesc pentru traducere d-lui Anthony Demicoli).

²⁴ G.F. Young, *I Medici*, II, Firenze, 1941, p. 323 – 337 și pl. XXII.

²⁵ Ca mai sus, n. 23.

²⁶ *Călători străini despre țările române*, II, București, 1970, p. 176 – 177. În notă, editoarea, Maria Holban, susține că "nu e vorba de un portret... ci de o icoană trimisă din Moldova în Țara Românească". Mi-am exprimat părerea contrară (Andrei Pippidi, *Mihai Viteazul în arta epocii sale*, Cluj, 1987, p. 27).

încă în Moldova, când domnul adăuga: “Să nu-i ajute Dumnezeu, pentru ca nu cumva, dobândindu-l, ferească Dumnezeu, să pună apoi mâna pe toată creștinătatea”²⁷.

De asemenea, prima încercare a flotei otomane de a cucerii Malta a prilejuit un mesaj al lui Suleiman către domnul Moldovei despre care boierii din 1541 îl informau pe Sigismund al II-lea: “Milostive crai, țarul turcesc trimisese un ceaș la Ștefan voievod răposatul, dar n-a găsit pe Ștefan voievod [Lăcustă], că era la Suceava, ci a găsit pe Alexandru voievod [Cornea] și i-a poruncit să meargă la Malta și în Ardeal și cu muntenii și cu 5 sangeaci să plece la război”²⁸.

Sistemul de relații cu țările române, conceput și organizat de Poartă, implică astfel de somații periodice de a se alătura unor expediții, chiar când ținta era, ca în 1572, Corfu sau chiar Roma²⁹. Ceea ce ne interesează aici este faptul că orizontul geografic și politic al românilor cuprindea și insulele Mediteranei orientale. Ce spune, în această privință, Giovanni Francesco Abela, în repertoriul său biografic din 1647, intitulat *Malta illustrata*? Nici mai mult, nici mai puțin decât că, la urcarea sa pe tron, deci în 1561, “Basilico” a făcut cunoscut evenimentul printr-o scrisoare către La Vallette în care se declara *divotissimo e leal vassallo* al marelui magistru³⁰. E foarte posibil ca, în vanitatea lui, Despot să fi dat de știre tuturor monarhilor europeni despre așa-zisa lui alegere. Dovadă, invitațiile adresate în 1562 celor doi Habsburgi, Ferdinand și Maximilian, ca să participe la nunta cu fiica lui Mircea Ciobanul³¹. Proiectatul eveniment ar fi urmat să-i aducă în Moldova și pe Filip al II-lea al Spaniei, pe regele Poloniei, pe un Hohenzollern, ducele Albert al Prusiei, pe principele Transilvaniei și pe Nicolae Olachus³². Desigur, o idee extravagantă, de parvenit, dar misiva trimisă în Malta poate să fi avut același subiect. Dacă s-au păstrat, scrisoarea lui Despot, ca și răspunsul marelui magistru, trebuie să fie undeva într-unul din cele 449 de volume manuscrise (microfilmate în Biblioteca Națională din Valletta) care-i așteaptă pe cercetătorii corespondenței purtate de conducătorii ordinului.

La acest schimb de scrisori se referă și un alt istoriograf al cavalerilor, Giuseppe Buonfiglio Costanzo³³. Potrivit relațiilor sale, “Basilicò” (cu accentul corect) își atribuia o

²⁷ N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, ed. a II-a, Vălenii de Munte, 1925, p. 187.

²⁸ *Ibid.*, p. 27.

²⁹ Idem, *Românii și lupta de la Lepanto*, RI, X, 1924, p. 106 – 107; idem, *Ordinul lui Selim al II-lea către Alexandru-Vodă al țării Românești* (1572), *ibid.* XI, 1925, p. 153 – 155.

³⁰ Commendatore Gio. Francesco Abela, *Malta Illustrata*, p. 567: “Basilico per il merito del suo valore fù sublimato ad esser Principe della Vallachia, in tempo che sedeva nell'Eminentissimo Magisterio di questo Sacro Ordine il Gran Maestro Valletta, a cui egli, come divotissimo e leal Vassallo, subito scrisse, dandogli conto della sua promotione”. Cf. trad. lat. de J. Ant. Seiner, *Melitae atque adjacentium insularum libri IV*, Lugd. Bat., 1725, p. 461 A.

³¹ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, a Moldovei și Țării Românești*, I, București, 1929, p. 220 – 221.

³² *Călători străini*, II, p. 177.

³³ Giuseppe Buonfiglio Costanzo, *Seconda Parte dell'Historia Siciliana*, Messina, 1739, p. 209: “un certo Rodioto, nato nell'isola di Malta, nomato Basilicò, fù per merito del suo valore assunto al Principato della Valachia; questi in sul principio della sua promotione scrisse e si rallegrò con tutti i Principi Christiani e precisamente con Monsignor di Vallette, Gran Maestro, perche pensò per lo costui mezzo vendicarsi del Dominio Veneto, per le commende usurpate nel regno di Cipro della Religione, le quali erano possedute come beni hereditari della Casa Cornara”. Cf. Bonfilii, *Historia Siciliae*, p. II, lib. VII, fol. 572.

origine din insula Rodos, deși se născuse pe teritoriul ospitalierilor, în Malta. Această versiune e verosimilă, fiindcă în 1522, la plecarea lui Villiers de l'Isle-Adam, o parte din grecii din Rodos l-au însoțit, refuzând să rămână sub stăpânire turcească³⁴. Despot se născuse în 1527, așa încât el nu putea fi decât dintr-o asemenea familie de refugiați³⁵. El însuși a pretins că locul său de baștină ar fi fost insula Samos, alături s-a dat drept cretan sau a afirmat că ar fi copilărit în Chios, pe atunci posesiune genezeză³⁶. Cineva care l-a întâlnit în tinerețe a povestit despre el: "tantôt il se disoit de Sicile, tantôt Despote de Samos"³⁷. Ce valoare pot avea aceste declarații contradictorii din partea unui personaj picaresc, a cărui fantezie îi modifica neîncetat autobiografia?

Înainte de a reveni la enigma genealogiei sale, să reținem din relatarea lui Buonfiglio informațiile despre intriga prin care Despot spera să obțină domnia în Cipru. Ele întregesc pe cele aduse de A.M. Graziani cu privire la Iacob Diassorinos, vărul și complicele lui Despot, care, după o viață de cărturar rătăcitor, a fost executat la Nicosia în 1562 pentru participarea sa la o conspirație împotriva Veneției³⁸. De fapt, prin complotul a cărui confirmare o găsim astfel, s-ar fi provocat o revoltă a populației grecești din Cipru, cerându-se ajutor chiar turcilor, care aveau să vină, oricum, în 1570. Astfel, sultanul i-ar fi acordat lui Despot insula ca principat clientelar, asemenea celui pe care-l avea în Moldova sau celui dobândit în Arhipelag de prietenul său José Nasi, ducele evreu de Naxos și Andros³⁹. În acest proiect, susține Buonfiglio, era implicat și Jean de la Vallette, din dorința de a se răzbuna pentru confiscarea de către venețieni a bunurilor ordinului aflate în Cipru – faimoasele "comanderii" a căror amintire se mai păstrează până astăzi în numele unor podgorii locale⁴⁰. Faptele par să se fi petrecut cu vreo trei ani înainte de marele asediu al Maltei (1565), care avea să-i opună pe cavalerii turcilor într-o luptă pe viață și pe moarte. Descoperirea conspirației, pentru care Diassorinos va fi spânzurat, a fost posibilă prin denunțul unui cretan din Constantinopol – "Cretensis quidam", spunea și Graziani, - care l-ar fi avertizat pe bailul Veneției la Poartă. Atât numele acestuia, Marino de Cavalli, cât și cel al cretanului, Leonin Servo,

³⁴ *Histoire des Chevaliers de Malte d'après l'abbé de Vertot*, Tours, 1871, p. 169 – 170. Cf. N. Iorga, *Rhodes sous les Hospitaliers*, Paris - București, 1931, p. 76.

³⁵ Idem, *Nouveaux matériaux pour servir à l'histoire de Jacques Basilikos l'Héraclide, dit le Despote, prince de Moldavie*, București, 1900, p. 18.

³⁶ Johannes Sommer, Christianus Schesaeus, *Scrieri alese*, trad. Traian Diaconescu, Iași, 1988, p.28, 42 (Samos, tată ucis de turci, educație în Chios); Johannes Sommer Pirmensis, Antonius Maria Gratianus, *Viața lui Despot Vodă*, trad. Traian Diaconescu, Iași, 1998, p. 16, 18, 20, 118 (după Graziani, tatăl adevărat negustor, originea din Creta); N. Iorga, *Nouveaux matériaux*, p. 1 (Creta sau altă insulă vecină); Emile Legrand, *Deux vies de Jacques Basilicos*, Paris, 1889, passim (Forgács: Creta); C. Marinescu, *A propos d'une biographie de Jacques Basilicos l'Héraclide*, în *Mélanges d'histoire générale*, II, București, 1938, p. 398 – 399 (tot Creta și la Guagnini).

³⁷ T.G. Bulat, *Încă ceva asupra lui Iacob Heraclide Despotul*, RI, II, 3 – 6, 1916, p. 45–51 (amintirile lui Clusius).

³⁸ G. Buonfiglio Costanzo, *op. cit.*, p. 209. Cf. A.M. Graziani, *De Jacobo Despotae fratre*, apud Legrand, *op. cit.*, p. 217 – 236.

³⁹ Despre legăturile dintre Despot și José Nasi, *Călători străini*, II, p. 170; despre interesele acestuia în Arhipelag, N. Iorga, *Byzance après Byzance*, București, 1971, p. 66 – 68.

⁴⁰ "Diede per questo conto il Gran Maestro il carico ad un Dottore Rodioto nomato Diasurinò che, quale un altro Giovan de Procida, commovesse li Greci in Cipro a desiderio d'un signore dell'istessa natione, anteponevoli il Basilico".

bogat negustor din Galata cu legături în Moldova⁴¹, sunt o cheazășie că toată povestea e adevărată.

În genealogia lui Despot, compusă în 1555 la Bruxelles, pentru a justifica titlurile pe care le-a confirmat diploma lui Carol Quintul, și tipărită la Brașov în 1558⁴², elemente autentice se împletesc cu ficțiunea. Începând cu eroi homerici și cu Policrate, tiranul Samosului, această compoziție inspiră puțină încredere. Ea poate fi controlată numai pe linia Brancoviciilor și nici acolo nu e corectă: de pildă, mama lui Ivan al IV-lea nu era soră cu despotul sârb Iovan (tatăl doamnei Elena a Moldovei) ci nepoata acestuia, prin alianță⁴³. Ștefan Lazarevici, inclus și el aici ca ascendent al pretendentului, va fi invocat peste câțiva ani în corespondența lui Despot cu Bistrița că "răposatul său străbun Ștefan"⁴⁴. Un unchi (*avunculus*) al lui Despot, care ar fi fost în captivitate la turci, după ce luase parte la apărarea Coronului în 1534, pare să fie Constantin, tatăl lui Iacob Diassorinos⁴⁵. Insula Rodos e menționată în această genealogie de cinci ori. Prezența "cruciferilor", deci a cavalerilor ospitalieri, nu e deloc pașnică: ei se luptă cu un strămoș al lui Despot, numit Andronic, care va sfârși otrăvit (*veneno necatur*), se folosesc de slăbiciunea (*socordia*) altui Heraclid pentru a pune stăpânire pe insulă, împingând la sinucidere pe seniorul legitim. Ocuparea Rodosului datează din anii 1307 – 1310, ca și încercarea ordinului de a se așeza la Halicarnas, pe coasta Asiei Mici⁴⁶. Observăm că Despot, referindu-se la localități din Rodos (Lindos și Kremasti), arată o bună cunoaștere a insulei. Tot ca strămoș apare și un Alexios, duce de Naxos, pe care l-ar fi ucis mișelește (*dolose necatur*) propriul său secretar, Crispo. Ducatul de Naxos a fost într-adevăr uzurpat de Francesco Crispo, dar cel asasinat în 1372 era Nicolo dalle Carceri: insula a rămas independentă până în 1537, când a început să plătească tribut Porții⁴⁷. În acest context, înțelegem că planurile ambițioase ale lui Despot erau inspirate de un precedent istoric.

În privința originii genialului șarlatan, o nouă versiune poate fi propusă, fără a contrazice ideea unei emigrații din Rodos în Malta. De curând, istoricul german Klaus-Peter Matschke a publicat un studiu asupra câtorva familii din Constantinopol, reprezentative pentru "burghesia" greacă de la sfârșitul epocii paleologice⁴⁸. În 1453, în ajunul cuceririi otomane, în tabăra de la Adrianopol a sultanului se afla un Ioan, sau

⁴¹ "Fù questa congiura scoperta, prima che ne sortisse l'effetto, per un gentiluomo Caneoto nomato Leoni Servo, ch'il tutto palesò a Marin de Cavalli, Bailo" (pe aceste informații se bazează G.A. Vassallo în articolul din "L'Arte"). Material despre Servo am cules în *Hommes et idées*, p. 126.

⁴² Em. Legrand, *op. cit.*, p. 60 – 62; B.P. Hasdeu, în "Arhiva istorică", I, 1, București, 1865, p. 98 – 99; Gh. Pungă, *Cu privire la arborele genealogic al lui Despot-Vodă*, AG, II, 3 – 4, 1995, p. 23 – 35.

⁴³ M.N. Tihomirov, *Petr Rareș i Ivan Groznîi*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 194.

⁴⁴ *Călători străini*, II, p. 179.

⁴⁵ A. Veress, *op. cit.*, I, p. 152, numele personajului figurând în genealogie.

⁴⁶ N. Iorga, *Rhodes sous les Hospitaliers*, p. 23 – 30; Anthony Luttrell, *The Crusade in the Fourteenth Century*, în vol. ed de John Hale, Roger Highfield, Beryl Smalley, *Europe in the Late Middle Ages*, London, 1970, p. 132, 142.

⁴⁷ J.A.C. Buchon, *Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siècle en Orient*, Paris, 1811, p. 356 – 357.

⁴⁸ Klaus-Peter Matschke, *Some Merchant families in Constantinople*, BSt, 38. 2, 1997, p. 228 – 234.

Caloiani, "Vasilico", însărcinat cu misiunea secretă a ultimelor negocieri de pace. Afacerile sale obișnuite, în Pera genovezilor, cuprindeau și contacte cu negustorii români și cu "Georgitza Impanus", *jupan* Iurghici pârcălabul de la Cetatea Albă. Acest om de încredere al împăratului bizantin avea interese economice și în sudul Peloponezului. În documente i se spune *dominus* sau *kyr*, titlu onorific care indică o poziție socială destul de înaltă, deși neprecizată. Noile informații ridică întrebarea dacă nu cumva căutarea unei strălucite cariere în Moldova a fost îndemnată de o tradiție de familie. În spîta de neam pe care a plăsmuit-o, Despot a înscris pe un "Heraclides Basilius", adăugând: "His temporibus Constantinopolis a Turcis occupatur". Acesta, având în vedere intervalul dintre generații, ar putea fi doar străbunicul, nu bunicul, lui Iacob Basilikos.

Chiar partea finală a genealogiei are nevoie de clarificări. Tatăl lui Despot se numea Ioan și despre moartea sa au existat două versiuni, ambele puse în circulație de fiul său: ucis de turci sau decapitat în Moldova, după ce deținuse aici o dregătorie de seamă. Prima variantă e neîndoielnic falsă, căci, în loc să se laude cu meritele unchiului său, Despot ar fi cerut ca sacrificiul tatălui său să fie recunoscut în diploma imperială pe care a obținut-o în 1555. Pentru cealaltă versiune, au fost chemați martori care să-i dea greutate cu amintirile lor, iar pe locul execuției, la Hârlău, Despot a vrut chiar să ridice o biserică⁴⁹. E greu de imaginat că o invenție integrală ar fi putut fi impusă, chiar în aceste condiții. dar Ștefăniță, "tiranul", putea fi acuzat, după 40 de ani, chiar de o crimă pe care n-o săvârșise.

Între atâtea umbre și lacune, singurul punct în care am reușit să depășim incertitudinea este al originii din Rodos și Malta. În 1548, când n-avea încă nici un interes de a-și atribui o stirpe ilustră, "Iacobus Vasilico di Marcheto", înscriindu-se la Universitatea din Montpellier, declara că aparține "diocesis rodensis"⁵⁰. Cei cinci trandafiri de pe stema desenată de heraldicii lui Carol Quintul și cele două rozete de pe talerul emis în 1562 evocă numele insulei (*rhodon* = gr. trandafir). Născut la Birkalkara, în Malta, Iacob se putea considera "vasalul" ordinului iohaniților. Crucea din cartierul al doilea al scutului de pe dinarii bătuți de Despot (o regăsim în cartierul al 14-lea pe talerii din 1562) este o cruce de Malta. Dar și Samosul e reprezentat prin peștele cu inel (inelul lui Policrate!). Motivul pentru care, încă de prin 1550, Despot revendica această insulă este că, spre deosebire de Rodos sau Malta, era disponibilă, fiind părăsită de locuitorii ei după ce coasta Asiei Mici fusese ocupată de turci.

Pentru a încheia acest periplu mediteranean, să semnalăm și un ecou parizian al aventurii lui Despot. Textul, deși publicat de douăzeci de ani, a rămas necunoscut istoricilor români. E vorba de un jurnal de călătorie al tânărului jurist Simon Wirt (1532 – 1575), german din Sudeți. Deși profesor la Universitatea din Praga, n-a ezitat să-l însoțească pe un student de neam mare în 1562 – 1566, ani de educație itinerantă prin Flandra, Franța și Italia. La Paris, l-a regăsit pe un vechi prieten de la Anvers, cunoștință deloc recomandabilă, fiind urmărit pentru o crimă, și au depănat împreună amintiri despre foști colegi dintr-o lume goliardică în care trăise și Despot la Montpellier. Iată însemnarea de la 20 septembrie 1563: "Hinc de domino Desparity, qui Walachiam vi occupavit expulso Alexandro, quem rex Poloniae ibi instituerat desponsata illi filia herede et expulsis fratribus, quorum iste Desparity vindictam est executus. Alexandrum

⁴⁹ *Călători străini*, II, p. 258, și Sommer, *Viața lui Despot*, p. 21.

⁵⁰ N. Iorga, *Înscrierea ca student a lui Despot-Vodă*, RI, XVII, 1931, I – 3, p. 23 – 25; idem, Încă o precizare asupra lui Despot-Vodă, student în medicină la Montpellier, *ibid.* p. 33 – 37.

imperator Turcarum ad se confugientem ad triremes damnavit, cum per Desparity esset edoctus de eius tyrannide et crudelitate. Atque haec accidisse referebat ante unum et alterum annum”⁵¹.

La acea dată, domnia lui Despot se apropia de dramaticul ei sfârșit. Circulația rapoartelor diplomatice, dar și asemenea zvonuri purtate din gură în gură făcuseră din impostorul profesionist un personaj de notorietate europeană. Cu toată inautenticitatea lor, chipurile sale din Malta s-au dovedit o bună cale de acces către întortocherile unui destin provocator.

DEUX PORTRAITS ROUMAINS A MALTE

Résumé

Sous ce titre, quelque peu déroutant, il s'agit d'une recherche iconographique autour d'une tradition historique, selon laquelle Jacques Basilikos l'Héraclide, dit le Despote, prince de Moldavie (1561-1563), aurait été Maltais d'origine, ce qui expliquerait ses rapports avec l'ordre des Hospitaliers. Des deux pièces de musée conservées à Vittoriosa l'une, l'autre à La Valette, qui sont enregistrées comme portraits de ce personnage, aucune ne peut être une image authentique de ses traits.

La première de ces peintures est un portrait de Constantin Brancovan, prince de Valachie (1688-1714), dont il serait difficile de comprendre la présence à Malte. Le second portrait représente probablement Cosme II de Médicis, grand duc de Toscane (1609-1620), qui était chevalier de Malte. Les inscriptions qui ont autorisé la fausse attribution furent ajoutées au XIXe siècle; leur texte n'est qu'un écho des récits des historiographes maltais qui se sont arrêtés en passant à mentionner cet aventurier.

Pour ce qui est de Constantin Brancovan, on publie ici pour la première fois un autre de ses portraits, provenant de la collection de Georges Grégoire Cantacuzène et ayant appartenu avant 1870 au marquis de Blaisel, un descendant français de la dynastie valaque. L'original a disparu, mais la photo reproduite nous restitue un document précieux.

Au sujet de la personnalité et de la généalogie du Despote, deux observations paraissent s'imposer. Il serait né à Malte, mais d'une famille grecque originaire de Rhodes, donc probablement émigrée à la suite des chevaliers en 1522. D'autre part, il est vraisemblable de supposer que le byzantin Jean *Vasilico* attesté en 1453, homme d'affaires et diplomate dont on connaît les relations avec la Moldavie, comptait parmi les ancêtres de notre héros. L'hypothèse est suggérée par l'homonymie et cautionnée par l'intérêt de ce grand marchand grec pour le pays où son descendant allait chercher fortune.

Ce qui est hors de doute c'est qu'il a existé un projet de chasser les Vénétiens de Chypre et d'y installer Basilikos avec l'appui du grand maître des chevaliers de Saint-Jean. La Porte aurait

⁵¹ Simon Proxenus a Sudetis, *Commentarii de itinere Francogallico*, ed. Dana Martinková, Budapest, 1979, p. 36. Semnalăm cu același prilej un articol de Al. Ciorănescu, *Jacques Basilikos Despote traducteur du grec* (extras fără altă indicație decât a paginilor, 123 – 129, cuprins în bibliografia *Alexandru Ciorănescu, l'homme et l'oeuvre*, Madrid, 1991, p. 170, ca fiind sub tipar). E vorba de manuscrisul, pierdut în incendiul din 1904 al Bibliotecii din Torino, pe care Despot l-a dedicat în 1553 ducelui de Savoia, Emmanuel-Philibert, și care conținea tălmăcirea în italiană a unor texte medicale antice.

consenti à ce plan qui devait créer encore une des ces autonomies insulaires, satellites mineurs de l'Empire Ottoman, comme le duché contemporain de Naxos.

Enfin, on signale un écho de l'épisode moldave de cette carrière si agitée dans le journal de voyage de Simon Wirt (*Proxenus a Sudetis*). Ce pédagogue itinérant, au cours de ses pérégrinations, a appris à Paris la fin tragique du Despote.

Fig.1. “Basilio Maltese” (Constantin Brâncoveanu)

Fig. 2. “Șerban Cantacuzino” (Constantin Brâncoveanu), fotografia unui portret din colecția Gheorghe Gr Cantacuzino, pusă la dispoziție de dl. Ioan Al.Cretzulescu

Fig 3. "Basilicus Melitensis" (Despot?)

Fig.4. Cosimo II (Giusto Sustermans)

DEPOZITUL LUI RADU MIHNEA

LA ZECCA VENEȚIEI

CRISTIAN LUCA

Refacerea uniunii dinastice a Țării Românești și Moldovei reconfirma încrederea de care se bucura Radu Mihnea în rândul înalților demnitari otomani și a cercurilor constantinopolitane cu influență asupra deciziilor politice ale Porții. Numirea lui Radu Mihnea în Moldova și a fiului său, Alexandru, în Țara Românească a fost stimulată, conform practicii devenită uzuală, prin plata a 150 000 de galbeni¹. Astfel, legăturile sale politice, dublate de consistente disponibilități financiare, i-au permis să-și conserve domnia și din 1623 să dețină *de facto* autoritatea asupra Țării Românești și Moldovei.

Obținute în urma acumulării veniturilor domniei și a celor rezultate din exploatarea domeniilor personale, resursele financiare ale lui Radu Mihnea i-au îngăduit nu numai să poată răspunde cu promptitudine obligațiilor ordinare și suplimentare datorate Porții ci și să-și sporească averea, fapt care nu a rămas neobservat de către otomani². Dorința de a-și păstra măcar o parte din avere în siguranță și cât mai departe de ochii iscoditori ai otomanilor l-a determinat pe urmașul lui Mihnea II Turcitul să aleagă o soluție mai puțin uzitată de către domnii români: deschiderea unui depozit la Zecca Veneției. Bun cunoscător al realităților occidentale, rezidând o vreme la Veneția, unde se găseau și o parte din rudele sale dinspre mamă și, foarte probabil, urmând studiile prestigioasei Universități din Padova, Radu Mihnea a apreciat, fără îndoială, soliditatea și securitatea acestei instituții bancare de primă importanță a Serenissimei Republici.

Deși, după cum se va remarca, bogat documentată, problematica depozitului domnului român la Zecca a trecut aproape neobservată în istoriografia românească, chiar studiile speciale ce abordează domnia și personalitatea acestuia limitându-se doar la sumare referiri relative la neobișnuita-i inițiativă³.

¹ Ștefan Andreescu, *Radu Mihnea Corvin, domn al Moldovei și Țării Românești (I)*, în Rdl, 39, nr. 1, 1986, p. 13; Idem, *Restitutio Daciae*, vol. II, București, 1989, p. 36.

² C. Esarcu, *Documente din Veneția*, în RIAF, XII, vol. I, fasc. II, 1884, p. 365.

³ I. Caproșu, *Despre politica internă a lui Radu Mihnea și războaiele țărănești din prima lui domnie în Moldova (1616-1619)*, în SCȘI, XIII, fasc. I, 1962, p. 87; Vitalie Stănică, *Radu Mihnea Corvinul, stăpân al Moldovei și Țării Românești (1623-1626)*, în vol. *Ștefan Mateș la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977, p. 265; Șt. Andreescu, *Radu Mihnea (II)*, în Rdl, 39, nr. 2, 1986, p. 123; Idem, *Restitutio Daciae*, vol. II, p. 54. Alte studii și articole privitoare la domnul român, dar fără să atingă nici măcar tangențial subiectul nostru de interes, sunt: N. Iorga, *Frații păgâni ai lui Radu Mihnea*, în RI, X, nr. 4-6, 1924, p. 81-82; I. Minea, *O scrisoare ungurească a lui Radu vodă Mihnea din 16 octombrie 1623*, în CI, V-VII, 1929-1931, p. 349-350; Idem, *O scrisoare a lui Radu vodă Mihnea despre dezastrul polon în Moldova în anul 1620*, în CI, VIII-IX, nr. 1, 1932-1933, p. 230-231; Florin Constantiniu, *Din politica socială a unui prefanariot (Radu Mihnea)*, în vol. *Stat. Societate. Națiune. Interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 1982, p. 213-217, Șt. Andreescu, *"Sultanul Juhja" și Radu vodă Mihnea: un episod din istoria Mării Negre în veacul XVII*, în RI, t.

În iunie 1623, bailul venețian Zorzi Giustinian era înștiințat despre intenția lui Radu Mihnea de a depune sume de bani la Zecca sau într-o bancă venețiană⁴. Câteva luni mai târziu, dorința sa avea să se materializeze, în împrejurări asupra cărora suntem pe deplin edificați mulțumită unor consemnări cuprinse într-un manuscris venețian inedit, identificat de curând la Biblioteca Națională Marciana din Veneția. Datat 12 octombrie 1623, fragmentul documentar ce face obiectul interesului nostru menționează: "Un tal Vaivoda di Vallacchia fece già intender al Bailo a Constantinopoli che ritrovandosi grossa summa d'oro dissegnava di riponerla nella Cecca di Venetia, mentre pero il S[enato] lo havesse assicuraro. A questo persino fà risposto che la Cecca stava sempre aperta, che in essa ogni uno riponeva il suo danaro, che tutti essero sicuri, et si poteva... anch' un della medesima... senza altre assicurazioni perche questa non è solita. Con la medesima instantia capitano già due giorni alcuni agenti del medesimo Vaivoda et opinione di haver... portato 20 milla scudi [?] per riponer in Cecca mentre pero le fossero assicurare. Si consiglio questa materia, et a tutti essendo sospetto questa pertinsione d'esser assicurato... [perche]... in banco et in Cecca ogni uno potra postar danari et erano sicuri. Conclusero tutti che... dubitando di qualche sinistro dalla Porta, procurando di assicurarsi al meglio. Per questo raggionevole sospetto fuoro tutti d'accordo che... per non [avere]... qualche mal incona da Constantinopoli... si potra [riponer]... anch' maggior summa, tuttavia non essa considerabile in riguardo del pericolo. Sapendosi più questo che nella pace col Turco... se alcuno doppo haver commesso qualchecossa... non sia in obbligo di consignarlo. Così si licentio"⁵.

Depozitul lui Radu Mihnea a fost așadar deschis în prima jumătate a lunii octombrie a anului 1623, cu o depunere de 20 000 de ducăți venețieni, trimișii săi la Veneția solicitând însă garanții ferme de siguranță și confidențialitate menite să preîntâmpine eventualele imixțiuni ale Porții. Întâlnirea bailului Zorzi Giustinian cu Bartolomeo Minetti, cumnatul domnului român, în noiembrie același an⁶, întreaga înțelegerile bilaterale destinate a facilita optima derulare a operațiunilor bancare. Este posibil ca expedierea de bani în orașul din lagună să fi continuat în cursul anului următor însă lipsesc date concrete în acest sens.

În februarie 1625, Radu Mihnea îi scria dogelui Giovanni I Corner (1625-1629), reiterând dorința sa de a continua depunerea sumelor de bani la Veneția. Analizată în contextul ilustrat de către documentul inedit amintit, această epistolă a lui Radu Mihnea, care solicita dogelui "... far metter il mio danaro, quale con li miei homini mando, in deposito nella Zecca a mio nome..."⁷, pare în mod evident o cerere referitoare la alimentarea depozitului deja existent. Documente notariale venețiene atestă acest fapt, confirmând că la sfârșitul anului 1623 sumele depuse de Radu Mihnea la Zecca se cifrau la 13 654 de sultanini și 6 267 de ducăți ungurești reprezentând, conform acelorasi surse, echivalentul unui total de 19 647 de ducăți venețieni⁸, cifră sensibil apropiată de cea

II, nr. 11-12, 1991, p. 679-699.

⁴ Hurmuzaki, vol. IV/2, București, 1884, doc. I, p. 87, doc. CCCCXLVI, p. 399.

⁵ Alvise Contarini, *Materie trattate in Collegio e Senato. 1622-1623*, vol. IV, Biblioteca Nazionale Marciana - Veneția, ms. ital. VII 1239 (8696), fila 32 v.

⁶ Hurmuzaki, vol. IV/2, doc. CCCCXLIX, p. 402.

⁷ *Ibidem*, doc. CCCCLIX, p. 407.

⁸ *Ibidem*, doc. CCCCLXXX, p. 422-423 (copia documentului emis de Zecca este, cu certitudine, greșit datată întrucât abia din vara anului 1623 se inițiază primele contacte destinate facilitării depunerilor de bani în numele lui Radu Mihnea).

înregistrată la deschiderea depozitului. După moartea lui Radu, în 1626, moștenitorii săi direcți, Alexandru Coconul și sora sa, Caterina, au revendicat aceeași sumă, fapt ce reflectă menținerea neîntreruptă a valorii inițiale a depunerilor, rezumate, probabil, doar la banii aduși de către emisarii sosiți la Veneția din țările române în octombrie 1623.

Demersurile pentru recuperarea banilor din depozitul aflat la Veneția au demarat spre sfârșitul anului 1628, debutând cu o întâlnire la Constantinopol a lui Alexandru Coconul, însoțit de unchiul său, Bartolomeo Minetti, cu bailul Sebastiano Venier; în cursul acesteia s-a solicitat informarea Senatului în vederea adoptării de către înaltul for al Serenissimei Republici a unei grabnice hotărâri în privința eliberării sumelor de la Zecca⁹.

Totuși depozitul defunctului se dovedea relativ modest în raport cu sumele vehiculate de acesta în cursul anilor de domnie în Moldova sau Țara Românească. Fără a stăruia asupra cuantumului cheltuielilor alocate pentru păstrarea tronului, amintim doar finanțarea repetată a acțiunilor politico-militare ale pretendentului Jahja, pe care Radu Mihnea l-a stipendiat în trei rânduri, în 1625, cu importante resurse bănești¹⁰. Urmărind informațiile rezultate în urma analizei surselor narative și documentare relative la problematica în discuție, considerăm că depozitul lui Radu Mihnea la Zecca s-a limitat la depunerea inițială astfel încât odată cu decesul titularului se găsea tot la valoarea de deschidere.

În mai 1629, un trimis al lui Alexandru Coconul aborda chestiunea banilor într-o întrevedere cu bailul Sebastiano Venier, cerându-i informații asupra hotărârii Senatului venețian privitoare la solicitarea restituirii depozitului lui Radu Mihnea¹¹. Cu toate acestea afacerea încă trenea către jumătatea aceluiași an, fapt care îl determina pe Alexandru să insiste pe lângă diplomatul venețian din capitala Imperiului Otoman, în vederea găsirii unei grabnice soluții pentru a intra în posesia banilor de la Zecca¹². Aflat în competiția pentru tronul Moldovei și cu atât mai interesat în urgentarea procedurilor de recuperare a banilor, el propunea ca negustorii venețieni din Constantinopol să-i avanseze imediat întreaga sumă, bineînțeles cu dobânda practică în mod curent, în contul depozitului de la Zecca de unde urmau de altfel să o recupereze; bailul, referindu-se la această posibilitate, îi transmitea dogelui Giovanni I Corner că o parte din sumă a fost plătită de negustorii Serenissimei Republici, desigur cu "il loro giusto vantaggio", "havendo dimostrato di far quella stima del credito di cotesta Cecca"¹³.

Obținând investitura în scaunul moldovean, Alexandru Coconul a trecut înainte de plecarea din Constantinopol și pe la reședința ambasadorului venețian, într-o vizită protocolară ce perpetua tradiția relațiilor cordiale ale Mihneștilor cu Veneția, prilej pentru diplomatul Venier de a pune pe seama noului domn aprecieri vizibil supraevaluate la adresa importanței dovedită de banii obținuți de la negustorii Republicii Sf. Marcu în propulsarea sa pe tron: "Mi ha detto espressamente il Principe riconoscer il Principato dal haver conseguito dai Mercanti Venetiani quelli denari, che li hanno esborsato, perchè senza di essi non haverebbe saputo come proveder compitamente al suo bisogno..."¹⁴. Tot dintr-un raport al bailului Sebastiano Venier, datat 27 octombrie

⁹ *Ibidem*, p. 421-422.

¹⁰ Șt. Andreescu, "Sultanul Jahja", p. 691.

¹¹ Hurmuzaki, vol. IV/2, doc. CCCCLXXXIII, p. 425-426.

¹² *Ibidem*, doc. CCCCLXXXVII, p. 427.

¹³ *Ibidem*, p. 428.

¹⁴ *Ibidem*, doc. CCCXCXI, p. 433.

1629, aflăm despre "inclinazione che dimostra il principe di Moldavia già nominato di poner denari per Deposito in cotesta Cecca senza alcun interesse"¹⁵. Această năzuință nu pare a se fi materializat dat fiind că rămânea încă prioritară rezolvarea situației depozitului moștenit de Alexandru și sora sa, Caterina, de la părintele lor.

După ce patriarhul ecumenic confirmase în scris legitimitatea drepturilor celor doi de a dispune de bunurile financiare paterne¹⁶, un alt document reiterea faptul că "Illustrissimo Signor Radulo Vaivoda" deținea "in Zecca... Ongari d'oro numero 19 646 per assicurarsi, che dopo la sua morte potessero esser levati ad ogni bene placito delli suoi figlioli... all' Illustrissimo Signor Alessandro Vaivoda suo legitimo figliolo, et alla Signora Sua Sorella"¹⁷. Amânarea achitării sumei de bani către negustorii venețieni¹⁸, care îi înaintaseră cu promptitudine lui Alexandru Coconul, a amplificat insistențele acestor creditori ai domnului, după cum de altfel o atestă și o scrisoare a Caterinei către reprezentanța diplomatică a Veneției la Constantinopol, pe deplin lămuritoare în privința modalității în care era cerută reglementarea transferului depozitului: "... venuti in bisogno... di valersi di parte di quel danaro ch'è in quella Zecca, e non potendo haverlo così prontamente fu necessitato di ricorrer a Mercanti Venetiani qui perche l'accommodassero, per rimborsarli poi sopra il detto nostro credito in Zecca, come segui, che ne fecero quell' esborso per ori di peso 19 647 havendo noi fatto loro tutte le cautioni che si convengono, essendosi anco noi obligati a dieci per cento di più, quanto in termine di mesi tre non fossero li detti mercanti sodisfatti a Venetia dalla Zecca in virtù delle commissioni che tengono da noi. Hora con estrema nostra displicenza intendiamo non esser stati sodisfatti li mercanti... però habbiamo voluto ricorrere all' Eccellenze Vostre Illustrissime, pregandole e supplicandole, per sottrarci da così gran travaglio, che si degnino di scriver all'Eccellentissimo Senato secondo che parerà migliore all'Eccellenze Vostre, affin che sia dato prontamente il nostro danaro ch'è in Zecca alli detti mercanti creditori..."¹⁹. Alexandru Coconul intervenea, la rândul-i, "per li affari dei denari quali sono nella Cecca" precizându-le baililor Sebastiano Venier și Giovanni Capello, la 29 martie 1630, că a imputernicit deja pe un trimis al său să-l reprezinte pentru a ridica banii din orașul Sf. Marcu²⁰. Mazilit la scurtă vreme după aceea, Alexandru sosea la Constantinopol, însoțit de unchiul său, Bartolomeo Minetti, persistând în demersurile sale pe lângă ambasadorul venețian, care, la 30 iunie 1630, relatează dogelui următoarele: "... il Minetti in nome di lui... M' ha tenuto proposito del suo credito in cotesto Cecca pregandomene a scriver a Vostra Serenità perchè restino sodisfatti quei Mercanti, che diedero a lui il denaro per la rimessa costi"²¹.

Bailul Giovanni Capello îi scria dogelui, la 18 octombrie 1632: "Hora stante la morte del Principe Alessandro rimasta herede la sorella, ha giudicato necessario il rinovarli con aggiunta d'altri in questa materia. Così fattane da lei l'istanza il Segretario d'ordine mio in riguardo del soggetto, si transferi alla Casa di Domina Catterina, e colle dovute solennità, e requisiti subito fece l'estesa d'una Procura, e doppo di una cessione di lei di tutto il capitale esistente in Cecca al Signor Bartolomio Minetti con facoltà di

¹⁵ *Ibidem*, doc. CCCCXCIII, p. 434-435.

¹⁶ *Ibidem*, doc. CCCCLXXXVII, p. 429.

¹⁷ *Ibidem*, doc. CCCCXCV, p. 436-437.

¹⁸ *Ibidem*, doc. CCCCXCVIII, p. 438-439.

¹⁹ *Ibidem*, doc. DII, p. 442-443.

²⁰ *Ibidem*, p. 443.

²¹ *Ibidem*, doc. DVIII, p. 446-447.

disponer a suo beneplacito..."²². Cinci zile mai târziu de la încheierea actelor amintite, Bartolomeo Minetti cedase "il capitale di cecchini dieci mille a Penzini, Sala e Terzi, come quelli da quali... asserisce haver ricevuto altrettanta summa"²³. Celor trei negustori venețieni, care avansaseră suma de 10 000 de ducați lui Alexandru Coconul, în 1629, în contul banilor de la Zecca, li se reconfirma de către noul titular al drepturilor asupra depozitului statutul de creditori "... senza contradictione o impedimento che li possa esser posto da alcuno in alcun tempo sotto qualsisia pretesto, facendogli sopra ciò fine e quietanza perpetua"²⁴. Minetti reînnoia de altfel și împuternicirile acordate anterior de Caterina venețienilor Gieronimo Boneri, Lorenzo Agazzi și Ottavio Sala, cu scopul "di elevar di Cecca... li cecchini 18 900 posti già a nome del Principe Radulo"²⁵. În legătură cu aceeași afacere a depozitului lui Radu Mihnea datorăm tot diplomatului venețian o interesantă relatare: "Il giorno di 14 [octombrie n.n.]... il dopo pranzo venuto da me un Turco accompagnato da molti disse esser zio del Principe Alessandero di saper che in cotesta Cecca si ritrovino depositati cecchini disdottomille novecento di ragione del Principe sodetto e Domina Catterina, e che ne siano stati levati altri ventimille quando il prencipe andò in Moldavia che stante la morte di questo volea manifestarmi, che sola non è di lui herede la sorella ma ritrovarsi in questa città un fratello del Principe Alessandro nato di donna schiava, che per legge del paese esserisce capace di parte dell' heredita, che perciò se le deve"²⁶. Apariția unui așa-zis frate și a unui pretins fiu nelegitim al lui Radu Mihnea, pusă în directă legătură cu atracția provocată de resursele financiare păstrate la Veneția, demonstrează că depunerile fostului domn nu mai erau de mult niște necunoscute în mediul constantinopolitan. În cazul celor doi, care agită pretextul înrudirii cu Alexandru Coconul drept argument al pretențiilor asupra depozitului moștenit de Caterina, ne aflăm, desigur, în fața unor impostori. Știm, cu certitudine, că frații păgâni ai lui Radu Mihnea trecuseră la creștinism, călugărindu-se, aflându-se încă din 1628 într-o mănăstire din ținutul Neamțului²⁷. Nu deținem date substanțiale despre acest Nicolae, ce se dădea drept fiu nelegitim al lui Radu Mihnea și care a solicitat în nenumărate rânduri accesul la depunerile acestuia din orașul Sf. Marcu²⁸ dar originea sa domnească pe linie paternă ridică numeroase semne de întrebare, dovedindu-se, în opinia noastră, puțin probabilă.

În pofida înțelegerilor ferme dintre Caterina și Bartolomeo Minetti, între cei doi avea să se ajungă în scurt timp la disensiuni legate de depozitul de la Zecca. Către sfârșitul lunii octombrie a anului 1632, Moise Movilă, soțul Caterinei, interesat în obținerea unor venituri care să-i faciliteze recăpătarea tronului, revendica banii defunctului său socru, precizând în mesajul ce-l transmitea bailului că: "ha ricevuto il denaro sudetto in dote"²⁹. Susținând pretențiile soțului său, Caterina afirma într-o epistolă expediată lui Giovanni Capello, în noiembrie 1632, "di esser stata delusa, e

²² *Ibidem*, doc. DXX, p. 454. 458-459.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*, p. 457.

²⁵ *Ibidem*, p. 456.

²⁶ *Ibidem*, p. 455.

²⁷ N. Iorga, *op.cit.*, p. 81-82.

²⁸ Hurmuzaki, vol. IV/2, doc. DXLI, p. 474, doc. DXLIV, p. 477-478, doc. DXLVI, p. 479, doc. DL, p. 482, doc. DLII-DLIII, p. 482-484.

²⁹ *Ibidem*, doc. DXXII, p. 461.

ingannata dal Minetti³⁰. Treptat, întreaga afacere capătă dimensiunile unui scandal: negustorii venețieni, creditorii acum ai lui Minetti, înfățișează pricina în Divanul otoman³¹ cerând imperios restituirea sumelor acordate lui Alexandru Coconul în contul banilor deținuți de Radu Mihnea la Zecca. La ordinul vizirului, doi funcționari otomani se deplasau la reședința diplomatului venețian din Constantinopol, solicitându-i prezentarea documentelor ce le deținea cu privire la moștenirea atât de disputată și la cuantumul debitelor către creditorii ce declanșaseră procesul aflat în curs³².

Aflat într-o situație disperată, datorând dobânzi de 18-20% creditorilor săi, Bartolor eo Minetti nu conținește cu rugăminți adresate noului bail, Piero Foscarino³³, și dogelui Francesco Erizzo (1631-1646)³⁴, spre a-i determina să grăbească eliberarea sumelor din depozitul de la Zecca. Sub diverse pretexte, care temporizau de o manieră exasperantă încheierea pozitivă a problemelor ce le întâmpina cumnatul fostului domn, s-a amânat plata creditelor către negustorii venețieni, astfel încât s-a ajuns chiar la înțemnițarea lui Minetti, ca datornic, în prima jumătate a anului 1634³⁵.

Confruntat cu poziția consecvent inflexibilă a bailului, care pretexta că Serenissima Republică nu avea să-i acorde banii ceruți până când nu-și demonstra cu actele necesare dreptul de a-i obține, Bartolomeo Minetti a căutat să îndeplinească toate condițiile cerute însă nu a mai găsit vreme întrucât vârsta înaintată și boala agravată de repetata înțemnițare au determinat decesul său, în iunie 1634³⁶. Văduva sa a preluat eforturile de recuperare a banilor, prezentându-i ambasadorului Piero Foscarini, în cursul a trei întrevederi, numeroase documente care probau dreptul de a revendica depozitul de la Zecca³⁷. Concomitent, negustorii venețieni, creditorii ai lui Minetti, îi cereau lămuriri bailului cu privire la noile modalități de a-și recupera banii, avându-se în vedere dispariția debitorului³⁸. Demnitarii otomani insistau la rândul lor pentru restituirea depozitului către familia Minetti³⁹. În noiembrie 1634, amiralul flotei otomane îi cerea dragomanului venețian Grillo detalii "del credito del Minetti"⁴⁰. Venețienii motivau din nou amânarea eliberării banilor pe temeiul absenței unora dintre actele ce atestau drepturile văduvei lui Minetti asupra depozitului, încercând apoi, în cadrul unei discuții și a unui schimb de mesaje între bail și aceasta, să o determine să accepte "... che per assicurarsi di haverne parte, cedesse alla pretensione del tutto et tagliasse almeno per metà"⁴¹. Înțemnițată pentru neplata datoriilor⁴², soția lui Minetti a acceptat în cele din urmă propunerea venețienilor, cu toate că otomanii, chiar la insistențele ei, susțineau necesitatea restituirii integrale și neîntârziată a banilor⁴³.

³⁰ *Ibidem*, doc. DXXIV, p. 462.

³¹ *Ibidem*, doc. DXXV, p. 463.

³² *Ibidem*, doc. DXXVI, p. 463-464.

³³ *Ibidem*, doc. DXXXIII, p. 468-469, doc. DXXXV, p. 470, doc. DXXXVIII, p. 472, doc. DXLII, p. 476.

³⁴ *Ibidem*, doc. DXXIX, p. 465-466.

³⁵ *Ibidem*, doc. DXXXV, p. 470, doc. DXLII, p. 475-476.

³⁶ *Ibidem*, doc. DXLIV, p. 477.

³⁷ *Ibidem*, doc. DXLVI, p. 479, doc. DXLVIII-DL, p. 480-481.

³⁸ *Ibidem*, doc. DXLVI, p. 478-479.

³⁹ *Ibidem*, doc. DXLII, p. 476.

⁴⁰ *Ibidem*, doc. DLIII, p. 483.

⁴¹ *Ibidem*, doc. DLIV, p. 484-485.

⁴² *Ibidem*, doc. DLV, p. 485.

⁴³ *Ibidem*, doc. DLVI, p. 485-486.

Determinați de mizera situație în care se găseau, urmașii lui Bartolomeo Minetti, soția și fiul său, acceptau o soluție de compromis, primind doar jumătate din valoarea depozitului de la Zecca. Cea mai mare parte din sumă era oricum imediat preluată de către creditorii lor, negustori venețieni, care primeau pentru "summa delli ottomille novecento... lettera di cambio con asseverante promessa, che saranno prontamente pagate... senza farle... per questa volta sentir l'aggravio di dieci per cento, di che tutti si risentono, et delli quindici de quali pretendono gravar" în vreme ce abia 1000 de ducați (zecchini) reveneau văduvei lui Minetti, aflată într-o situație extremă din punct de vedere al veniturilor⁴⁴. Astfel, în februarie 1634, se încheiau stăruitoarele încercări de recuperare a depozitului deschis, în urmă cu un deceniu, de Radu Mihnea la Zecca Veneției.

Depozitul lui Radu Mihnea a fost destinat conservării în siguranță a unor resurse financiare necesare în cazul apariției unei conjuncturi nefavorabile în raporturile cu Poarta și a constituit totodată suportul material al unui eventual proiect de retragere în Occident, dacă ar fi abandonat domnia, după exemplul oferit cu decenii înainte de ruda sa apropiată, Petru Șchiopul. Procedura complexă cerută de derularea operațiunilor bancare și dificultățile întâmpinate de urmașii lui Radu Mihnea în încercarea de a-și recupera banii au descurajat, probabil, ulterioarele inițiative ale domnilor români de a-și constitui depozite la Zecca. Până la Constantin Brâncoveanu nu mai cunoaștem alte depuneri românești la Zecca deși se presupune că peregrinările lui Grigore Ghica prin orașul Sf. Marcu s-ar fi putut concretiza și prin deschiderea aici a unui depozit.

Ilustrarea problematiei pe care am abordat-o în analiza de față și-a dorit să contribuie la reliefaarea unuia dintre episoadele mai puțin cunoscute ale relațiilor româno-venețiene din veacul al XVII-lea.

RADU MIHNEA'S DEPOSIT IN VENICE

Abstract

Radu Mihnea, several times voievode of the Valahia and Moldavia, was concerned with accumulating important amounts of money meant to satisfy the financial demands of the Porte, a condition for his keeping the throne. Wanting to place his resources somewhere safe, he opened a Deposit at the Zecca of Venice.

This aspect, less known in the Romanian historiography, interested the author of this article. Beginning with the study of the published document, enriched by an unpublished source identified in Venice, the author stressed the importance of Radu Mihnea's Deposit at Zecca, the proceedings followed by his successors in order to take possession of it, and the result of the long insisting to withdraw the money. The documents upon which the author's argumentation is based are presented in detail. They are quoted in original, so that the published and the unpublished documents could be consulted in an adequate and easy way.

⁴⁴ *Ibidem*, doc. DLVIII, p. 487.

PRELIMINARII LA O ISTORIE A NOPTII ÎN ȚĂRILE ROMÂNE

MARIA MAGDALENA SZÉKELY

“Nu-i bine să ieși noaptea afară până nu-ți faci cruce”¹. Iată o veche superstiție a românilor care sintetizează spaima omului față de noapte. Noaptea este teritoriul în care stăpânește Necuratul. Lipsa de lumină înseamnă lipsă de securitate. În întuneric își fac apariția dușmanii, trădătorii, criminalii, tâlharii. La anumite ceasuri apar strigoi. Visurile grozave îi muncesc pe cei dați somnului. Noaptea - spunea Jean Delumeau - “pune în primejdie atât trupul cât și sufletul, ea este anticamera morții și a infernului”². În absența luminii naturale, omul iese din cercul său social și se retrage în intimitate. Noaptea este un spațiu al singurătății. Două sunt consecințele care decurg de aici : pe de o parte, individul, descătușat și eliberat de “supravegherea semenilor”, poate gândi sau poate duce la îndeplinire “acte pe care ne reținem să le proiectăm din scrupule de conștiință sau de teamă : cutezanțe de nemărturisit, planuri criminale etc”³; pe de altă parte, în lipsa legăturilor cu cei din jur, omul devine o victimă mai ușoară pentru relele pământești ori pentru cele mai presus de fire.

Și totuși, viața nu se poate întrerupe la căderea serii, pentru a fi reluată în zorii zilei următoare. Noaptea trebuie și ea trăită. Dar cum ? O foarte frumoasă carte a unui medievist francez, Jean Verdon, *La nuit au Moyen Âge*⁴, caută răspunsuri la această întrebare. Lucrarea - bogată sub raportul informației documentare și al sugestiilor - a constituit imboldul și modelul unei cercetări similare pentru spațiul românesc.

*

Dacă ziua, lumina, înseamnă activitate, noaptea, întunericul sunt echivalente cu **odihna**. Patul este, prin excelență, locul cel mai intim al căminului. În casele simple, oamenii dormeau pe lavițe; în schimb, în casele oamenilor bogați sau în odăile de culcare ale principilor existau paturi propriu-zise. Aspectul acestei piese de mobilier se regăsește în pictura și miniatura religioasă⁵. Paturile erau acoperite cu scoarțe. Se foloseau saltele, plăpumi (în Moldova, “oghealuri”) și perne, precum și lenjerie de pat : fețe de pernă și cearșafuri de pânză sau mătase, unele dintre ele decorate la margini cu cusături⁶.

¹ Artur Gorovei, *Credinți și superstiții ale poporului român*, ediție îngrijită și introducere de Iordan Datcu, București, 1995, p.167, nr.2673.

² Jean Delumeau, *Frica în Occident (secolele XIV-XVIII). O cetate asediată*, traducere, postfață și note de Modest Morariu, vol. I, București, 1986, p.165.

³ *Ibidem*, p.153.

⁴ Hachette, Pluriel, Paris, 1995.

⁵ V., de pildă, Paul Henry, *Monumentele din Moldova de nord de la origini până la sfârșitul secolului al XVI-lea. Contribuție la studiul civilizației moldave*, prefață la ediția românească de Jean Delumeau, postfață și note de Vasile Drăguț, traducere și indici de Constanța Tănăsescu, București, 1984, fig. LXI, LXII (1 și 2).

⁶ Pentru toate, v. Ilie Corfus, *Odoarele Movileștilor rămase în Polonia. Contribuții la istoria artei și a prețurilor*, în Rdl, tom.25, 1972, 1, p.53, nr.97; p.58, nr.20; p.59, nr.25; DIR, A,

Veșmântul de noapte⁷ era o cămașă⁸ croită, probabil, din pânză simplă sau din mătase. Erau, însă, și unii oameni care aveau obiceiul de a dormi “ca și turcii, adică pe jumătate îmbrăcați, culcați pe covoare așternute pe jos”⁹.

*

În timpul unor campanii mai lungi, oștile își făceau **tabere de noapte**¹⁰. Se desfășeau corturile, se aprindeau focuri, oștenii își scoteau armele și armurile, caii erau lăsați să pască în voie¹¹. Tabăra adormită era pusă în grija străjilor¹².

Tot la fel se întâmpla și cu solii, negustorii și călătorii care aveau de parcurs distanțe mari și-i apuca noaptea pe drum¹³. François de Pavie povestește cum, ajuns în Moldova în 1585, dormea, împreună cu însoțitorii săi, “prin pajiști și prin păduri”, făceau “de strajă toată noaptea, pentru a nu fi luați de ei [de tâlhari] pe nepregătite” și aprindeau “focuri mari, pentru a ne feri de frigul cumplit”¹⁴. Alți călători erau mai puțin norocoși. Unul dintre aceștia scrie că “cei mai mulți dintre noi nu aveam nici foc, nici pâine, caii toți până la unul stăteau pe loc și flămânzeau și noi înșine eram culcați parte în noroi, așternut cu frunze, parte în care. Nu mai vorbesc de mulțimea țăntarilor și de ploile de care am fost bântuiți în acea noapte”¹⁵.

Boierii munteni care au plecat la sultan pentru a cere scoaterea din domnie a lui Radu Leon, s-au pregătit noaptea de călătorie și, făcându-și tabăra la Mitropolie, au pus “pază bună, de frica Radului vodă”¹⁶.

De multe ori, locul ales pentru o tabără de noapte era neprielnic. Focurile aprinse puteau atrage atenția dușmanilor. De aceea, se întâmpla ca oamenii să doarmă - precum Filippo Pigafetta în 1595 - “pe pământul gol, învelit în cojocul meu, răbdând de frig noaptea, astfel că, dimineața, de la genunchi în jos eram rece de tot și parcă amorțit”¹⁷. Alții dormeau “în băltoace, fără a avea sub ei nici măcar lemne, de aceea se sculau înțepenți și cu dureri în tot trupul”¹⁸.

XVI/3, p.402, nr.499; DRH, B, XXI, p.55, nr.34; *ibidem*, VII, p.158, nr.120.

⁷ *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, îngrijit de M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Mustafa Ali Mehmet, București, 1976, p.465 (“De dimineață, când oastea tătară a pornit la atac. toate femeile, toți băieții și fetele au ieșit pe străzi cu veșminte de noapte”).

⁸ Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ediția a II-a, îngrijită de P. P. Panaitescu, București, 1959, p.160.

⁹ *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1971, p.19.

¹⁰ Miron Costin, *Opere*, ediție critică de P. P. Panaitescu, București, 1958, p.146, 187.

¹¹ Grigore Ureche, *op. cit.*, p.199.

¹² *Călători străini*, III, p.647, 652.

¹³ *Ibidem*, p.295.

¹⁴ *Ibidem*, p.180.

¹⁵ *Ibidem*, p.214.

¹⁶ Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, introducere și ediție critică de Const. Grecescu, București, 1963, p.137 (“boierii se duseră de maseră noaptea cu pază bună, de frica Radului vodă, și s-au gătit noaptea de cale și a doao zi dăns-de-dimineață au purces la Enișar”).

¹⁷ *Călători străini*, III, p.548.

¹⁸ *Ibidem*, p.589.

*

Izvoarele noastre medievale nu pomenesc aproape nimic despre sexualitate, care este legată direct de noapte. Există o singură excepție : condamnând apucăturile necreștinești ale lui Iliș Rareș, episcopul Macarie scria, în letopisețul său, că “noaptea [domnul] își apleca urechile și inima necuratelor turcoaice”¹⁹. De aici, informația a trecut și în *Letopisețul țării Moldovei până la Aron vodă* : “iar noaptea cu turcoaice curvind, din obicei creștin ești s-au depărtat”²⁰.

*

Somnul oamenilor era adeseori întrerupt de zgomote. De pildă, de “lătratul neîncetat al câinilor”²¹, de sunetul ceasului din clopotnița Trei-Ierarhilor, din Iași²², de dangătul clopotelor la vreme de primejdie sau de sărbătoare, de cântecele și țipetele petrecăreșilor. Un sol polonez venit în Moldova în 1678 a fost însoțit seara, după audiența la domn, spre locul unde era găzduit, “nu numai de toată curtea, dar și de mulțime de oameni cu muzici, facile și slobozind puști”²³.

*

La vreme de noapte își făceau apariția **fantomele**. Folclorul românesc abundă de povești cu strigoi și de superstiții legate de aceștia. Sunt, însă, și fantome bune, care apar pentru a da sfaturi de îndreptare. Semnificativ este faptul că izvoarele noastre scrise în evul mediu consemnează numai apariția acestora din urmă.

Despre o fantomă vorbește mitropolitul Petru Movilă în “amintirile” sale. Întâmplarea se petrecuse la mănăstirea Dragomirna - ctitoria logofătului Luca Stroici - pe timpul când era mitropolit al Moldovei Anastasie Crimca. Într-o dimineață, foarte devreme, “fiind aproape ziua”, eclesiarhul s-a dus să pregătească biserica pentru utrenie. A găsit, însă, ușile deschise, lumânările aprinse, analogul așezat în mijlocul bisericii și pe analog - o carte. “Și a văzut pe Stroici logofătul (căci acolo era corpul lui Stroici) stând și citind pe carte”. Eclesiarhul s-a speriat grozav și a încercat să fugă, dar Stroici (adică fantoma lui), “cum sta în mijlocul bisericii, s-a întors [...] oarecum cu supărare” și l-a mustrat pentru lenea călugărilor și pentru lipsa de interes față de slujba de dimineață. Măhnit că nu este lăsat să se odihnească în pace, logofătul i-a spus eclesiarhului că de multe ori el îi aduce lauda de dimineață lui Dumnezeu : “sunt obligat, de neglijența voastră, să mă scol și să-i fac lui Dumnezeu cântare”. Călugărul a fost împrumutit să comunice mesajul acesta fraților din mănăstire, egumenului și mitropolitului. Înspăimântat, eclesiarhul a transmis cele ce văzuse și auzise. Anastasie Crimca nu s-a încrezut, însă, în cuvântul lui și a intrat în biserică să se convingă : a văzut, însă, numai lumânările aprinse și cartea deschisă pe analog. Bănuind că la mijloc este o farsă, mitropolitul l-a pus pe eclesiarh să jure pe sfânta masă că ceea ce povestise era adevărat. Călugărul s-a supus “și așa înaintea tuturor, s-a jurat”. Din ziua aceea, obștea de la Dragomirna a început să-și îndeplinească, regulat și conștiincios, datoriile față de Dumnezeu²⁴.

¹⁹ *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p.103.

²⁰ Grigore Ureche, *op.cit.*, p.167.

²¹ *Călători străini*, VI, p.271.

²² *Ibidem*, p.32, 72-73, 90.

²³ *Ibidem*, vol. VII, îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1980, p.355.

²⁴ Ghenadie Enăceanu, *Petru Movilă*, în BOR, an. VII, 1883, nr.11, p.691-695.

*

Chipurile morților, ca și cele ale sfinților, apăreau nu numai sub forma unor fantome : uneori, ele se arătau în vis celor adormiți.

O întâmplare de acest fel se raportează la domnia lui Neagoe Basarab. Povestea începe, însă, în vremea lui Radu cel Mare. Pe atunci, fostul patriarh ecumenic Nifon, scos din scaun de turci, se găsea în Țara Românească. Radu vodă, încălcând regulile Bisericii privind căsătoria, l-a despărțit pe un boier al său, Bogdan, de jupâneasa lui și l-a căsătorit cu sora sa. Nifon l-a muștrat pe domn și, fiind izgonit de acesta din țară, l-a afurisit. Venind la domnie Neagoe Basarab și dorind să desfacă afurisenia lui Radu cel Mare, a adus de la Athos moaștele Sfântului Nifon și a așezat racla în biserica Dealu, peste mormântul lui Radu. “Și făceau rugăciuni de toată noaptea, față fiind și binecredinciosul domn Neagoe și, rugându-se cu lacrimi, ca să ierte fărădelegea vrednicului de milă Radu. Domnul, însă, care face voia celor ce se tem de dânsul, la miezul nopții, când privegheau, a ațipit domnitorul Neagoe aproape de racla sfântului și, în extaz ajungând, vede ca și cum că s-a deschis mormântul lui Radu și s-a arătat trupul lui negru de tot, care răspândea mult miros rău, și aproape din toate măduarele lui curgea puroi și putreziciune de neînchipuit. Și deodată vede ca o fântână sau cristelniță care ieșea din racla moaștelor sfântului. L-a văzut și pe sfântul care spăla întreg trupul lui Radu, rău mirositor și urât, și cu spălatul se făcea foarte frumos și foarte strălucit. Și iarăși i s-a părut că s-a închis mormântul și a văzut pe sfânt venind aproape de el și spunând : <<Iată, fiule, că am ascultat rugăciunea ta și-ți spun să aibi pace întotdeauna cu poporul tău și să trimiți în mănăstirea mea moaștele mele întru mângâierea fraților ce pustnicesc acolo>>. Acestea spunând, i s-a părut că a mers iarăși în coșciug. Deșteptându-se, deci, domnul Neagoe, a rămas mult timp gândindu-se la câte le-a văzut”²⁵.

Sfântul Nifon a prins contur și într-un alt vis al lui Neagoe Basarab și i-a atras domnului atenția că unul din boierii săi nu cinstește cum se cuvine moaștele. Deșteptându-se, Neagoe vodă i-a urmărit pe cei care se închinau în fața raclei și l-a văzut pe boierul cu pricina, ocolind locul cu meșteșug. L-a chemat la el și l-a muștrat. Vinovatul a fost cuprins de un soi de tremur de care nu a scăpat până nu a invocat numele Sfântului Nifon²⁶. Arătarea din vis adusesse la loc în turmă oia cea răătăcită.

Neagoe Basarab l-a visat și pe Radu cel Mare, după dezlegarea de afurisenie pe care i-o mijlocise : “Întru acea noapte, după ce au eșit toți de la bdenie și vrând să să odihnească puțin, zic să fie venit în vis Radul vodă la Neagoe vodă, de i-au mulțămît de binele ce i-au făcut, de au adus pă sfânt și au luat ertăciune”²⁷.

Se zice că Alexandru Lăpușneanu s-a pornit a zidi mănăstirile Slatina și

²⁵ *Viața Sfântului Nifon. O redacție grecească inedită*, editată, tradusă și însoțită cu o introducere de Vasile Grecu, București, 1944, p.151, 153. V. și Radu Popescu, *op.cit.*, p.34 (“...și, când au fost într-o noapte la bdenie (o, Doamne, cât sunt lucrurile tale de minunate !), s-au făcut un trăsnet și s-au spart piatra după mormântul Radului vodă, precum se veade până în zioa de astăzi și den trupul sfântului au început a cură un izvor dă apă, de au intrat în mormântul Radului vodă și i-au spălat tot trupul lui cel grozav și au rămas curat și ertat”).

²⁶ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, în *Cronicari munteni*, studiu introductiv de Dan Horia Mazilu, selecția textelor și glosar de Anatol Ghermanschi, București, 1988, p. 78-79.

²⁷ Radu Popescu, *op.cit.*, p.34.

Pângărați în urma unor vise. Odată, Maica Domnului i s-a arătat în vis unui sihastru care viețuia pe la Slatina și i-a cerut să meargă la domn și să-l îndemne a-i închina o mănăstire²⁸. Altă dată (mai precis, la un 22 octombrie, "la miezul nopții"), Alexandru Lăpușneanu însuși l-a visat pe Sfântul Mare Mucenic Dimitrie, în chipul unui "voinic cu veșminte albe îmbrăcat și foarte frumos, cu dumnezeiască slavă împodobit", care l-a chemat să-i facă o biserică la Pângărați. Sfătuindu-se cu boierii apropiați și apoi cu sihastrul Amfilohie, Lăpușneanu a înțeles că visul venea de la Dumnezeu și că trebuia să se supună poruncii, clădind așezământul de la Pângărați²⁹.

*

Ciclul vieții și activitățile oamenilor erau organizate în funcție de durata zilei-lumină. Munca începea în zori și se încheia la apusul soarelui. Din acest motiv, mijloacele de iluminat³⁰ se foloseau pentru scurt timp, seara, înainte de culcare. În casele oamenilor simpli, se întrebuițau **opaște** de diverse mărimi și forme (unele găsite prin săpături arheologice).

Mai existau, însă, și alte categorii de oameni pentru care activitatea continua și după lăsarea întunericului (domnul țării, dregătorii, clericii, negustorii, ostașii). Pentru aceștia, lumina naturală trebuia înlocuită, după lăsarea întunericului, cu una artificială, suficient de puternică. În casele boierilor sau orășenilor, în mănăstiri sau la curte erau folosite **lumânările de ceară**³¹, așezate în sfeșnice lucrate din felurite materiale (ceramică, lemn, lemn aurit, aramă, bronz, aur, argint, argint aurit), cu forme diverse (simple, cu două, trei sau chiar mai multe brațe) și înălțimi variabile³². Asemenea sfeșnice au ajuns până la noi, mai ales în tezaurele mănăstirilor. În biserici se montau **poliandre** în care se puneau zeci de lumânări. De pildă, cel aflat în biserica Sf. Sava din Iași era, după descrierea lui Paul de Alep, "foarte mare. Este atârnat de turla de deasupra choroșului. Este alcătuit din douăzeci și patru de bucăți aurite; în interiorul lui se află un altul, mai mic, în formă de sferă"³³. Din păcate, candelabrele similare care trebuie să fi existat și la curțile domnești s-au pierdut.

În fine, o altă sursă de lumină artificială, dar întrebuițată cu precădere în spații deschise (în tabere militare) sau cu deschidere amplă (în săli mari, în pivnițe, coridoare, mine), ori în călătorii erau **torțele**³⁴ și **felinarele**³⁵.

Casele se bucurau și de un alt mijloc de iluminare : focul. Focul din vatră dădea lumina, dar și căldura în serile lungi de iarnă. În jurul vetrei se adunau membrii familiei, să mănânce și să tăifăsuiască înainte de culcare. Splendidele sobe cu cahle³⁶ erau, din

²⁸ Ion Neculce, *Opere*, ediție critică de Gabriel Ștrempel, București, 1982, p.171-172.

²⁹ Petre Ș. Năsturel, *Le Dit du monastère de Pângărați (I). Premières recherches*, în BBRF, vol. X(XIV), 1983, p.393-395; Grigore Ureche, *op.cit.*, p.171.

³⁰ V., de exemplu, Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu, Stela Cheptea, *Contribuții la cunoașterea mijloacelor de iluminat în așezarea medievală de la Baia*, în "Suceava", V, 1978, p.205-223 (opaște : p.209-211; sfeșnice : p.211-216).

³¹ Ca materie primă, se folosea fie ceara de albine, fie așa-numita "ceară neagră" sau "ceară de pământ" (*Călători străini*, III, p.15. 673).

³² Pentru asemenea piese și descrierea lor, v. *ibidem*, p.353; *ibidem*, VI, p.33, 41, 50, 52, 119; Ilie Corfuz, *Odorele Movileștilor*, p.39, nr.25; DIR, A, XVI/3, p.403-404, nr.499.

³³ *Călători străini*, VI, p.34. Mai v. și *ibidem*, p.49, 50, 482 (poliandre de la Trei Ierarhi, Iași), 51 (Galata), 54 (mănăstirea Barnovschi, Iași), 119 (mitropolia din Târgoviște).

³⁴ *Ibidem*, III, p.42, 213; *ibidem*, VI, p.191, 201, 719, 731; *ibidem*, VII, p.263, 355.

³⁵ *Ibidem*, VI, p.731.

³⁶ Radu Popa, Monica Mărgineanu-Cârstoiu, *Mărturii de civilizație medievală*

păcate, numai o sursă de căldură. Lumina focului rămânea ascunsă în spatele plăcilor de teracotă.

Icoanele din biserici și locuințe, precum și moaștele sfinte erau luminate de flacăra mică a candelor.

*

Nevoia de apărare a teritoriului Țărilor Române în fața invaziilor impunea căutarea unor soluții strategice inteligente. Una dintre ele, aplicată cu succes în multe rânduri, a fost **hărțuirea și atacul prin surprindere** în timpul nopții. Lucrul acesta era cunoscut de contemporani. Descriind oastea și tactica militară a moldovenilor, Anton Verancsics scria, la mijloc de veac XVI, că aceștia “aleargă departe, în mare număr, prin acele păduri și munți și atacă peste tot locul deopotrivă rândurile dușmanilor, fie ele cele din față sau de la mijloc sau de la urmă, și chiar în toate nopțile îi hărțuiesc cu mai mari pierderi pentru aceia, prădându-i, ba încăierându-se cu ei în mici lupte și silindu-i să stea treji”³⁷. O formă de război psihologic, la urma urmei. Atacurile și bătăliile nocturne exploatau atât oboseala și lipsa de vigilență a adversarului, cât și spaima pe care o aducea noaptea, cu atât mai mult noaptea într-un loc necunoscut și nesigur.

A rămas celebru și este întotdeauna citat ca exemplu³⁸ atacul de noapte al lui Vlad Țepeș împotriva oștilor lui Mehmed II, la 1462. După hărțuiri, adesea nocturne³⁹, “ne-au lovit într-o noapte - povestește un martor ocular - încât au omorât oameni, cai, cămile, au omorât o sută de mii de turci”⁴⁰.

Din datele care mi-au stat până acum la dispoziție, am putut observa că atacurile de noapte au fost practicate cu deosebire de moldoveni. Poate de aceea Verancsics le înregistra printre tacticile militare specifice acestora. De pildă, pentru domnia lui Ștefan cel Mare, izvoarele narative înregistrează mai multe cazuri de lupte nocturne⁴¹. Dintre toate, însă, bătălia de la Baia din 14-15 decembrie 1467 reprezintă - ca

românească. *O casă a domniei și o sobă monumentală de la Suceava din vremea lui Ștefan cel Mare*, București, 1979; Paraschiva Victoria Batariuc, *Cahle din Moldova medievală. Secolele XIV-XVII*, Suceava, 1999, p.37-57.

³⁷ *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, îngrijit de Maria Holban, București, 1968, p.419.

³⁸ Generalul R. Rosetti, *Istoria artei militare a românilor până la mijlocul veacului al XVII-lea*, București, 1947, p.175-176; *Istoria militară a poporului român*, vol. II, București, 1986, p.277-278.

³⁹ *Călători străini*, I, p.176 (“pregătindu-și câțiva călăreți, noaptea, foarte adesea, sau ziua, de cele mai multe ori, ieșea din păduri pe drumuri ocolite și poteci cunoscute și nimicea pe neașteptate pe mulți turci, fie în căutarea hranei, fie depărtați mai mult de trupă”).

⁴⁰ *Ibidem*, p.127-128. Mai v. și *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, vol.I, întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet, București, 1966, p.42-43, 59-60, 71-72, 94, 126, 204-205, 244, 320, 407, 457.

⁴¹ La 23 ianuarie 1465, “joi, la miezul nopții, a intrat Ștefan vodă în Chilia și a împresurat cetatea” (*Croniclele slavo-române*, p.16; v. și p.70. De asemenea, Grigore Ureche, *op.cit.*, p.92). Tot într-o noapte și-a orânduit Ștefan oastea și înaintea bătăliei de la Vodna cu Radu cel Frumos, din 1473. Venindu-i în ajutor și Laiotă Basarab, “s-au unit toate cetele împreună, noaptea” (*Croniclele slavo-române*, p.30-31). Lupta însăși s-a dat “înainte de răsăritul soarelui” (*ibidem*, p.31). La 1484, “Ștefan vodă, într-o noapte, au prădatu și au arsu toată Țara Muntenească” (Grigore Ureche, *op.cit.*, p.106). Cu prilejul războiului cu polonii din 1497, după bătălia de la Codrii Cozminului, aflând Ștefan vodă că o oaste poloneză se pregătește să vină în ajutorul regelui, l-a trimis pe vornicul Boldur s-o întâmpine. “și apoi Boldur a luat oastea și a

și atacul lui Vlad Țepeș - modelul unei lupte de noapte, în care lipsa mulțimii oștenilor a fost suplinită de prezența întunericului⁴².

Tradiția atacurilor de noapte a continuat și după Ștefan cel Mare. La 1552, când Alexandru Lăpușeanu a intrat în Moldova cu gând de domnie, oștenii lui au năvălit peste Joldea și oamenii săi, "la Șipote, noaptea"⁴³.

Biruința de la Jiliște, din 1574, asupra lui Petru Șchiopul a obținut-o Ion vodă folosind aceeași tactică⁴⁴.

Se întâmpla, uneori, că o luptă începută ziua continua și în timpul nopții. De pildă, bătălia din 1330, dintre Basarab I al Țării Românești și regele Ungariei, Carol Robert, a durat patru zile și trei nopți⁴⁵.

Lupta de la Crasna, din 1450, când Bogdan II s-a opus polonilor, s-a purtat "mai înainte de apusul soarelui până ce au înoptat"⁴⁶.

Uneori, noaptea adăpostea, la întunericul ei, marșuri ale unor oști⁴⁷. Existau, însă, și comandanți care evitau întunericul : "ce n-au vrut să lovească noapte, témându-să să nu răpue oamenii"⁴⁸. Ceea ce pentru unii constituia un avantaj, datorită elementului-surpriză, era socotit de alții un dezavantaj, din cauza lipsei de lumină și, de aici, a necunoașterii directe a adversarului.

★

Noaptea era un adăpost sigur pentru trădători și pentru asasini.

Într-o noapte, aproape de mijirea zorilor, în toamna lui 1451, a fost tăiat Bogdan II de către Petru Aron, la Reuseni⁴⁹.

Ștefan Lăcustă și-a găsit sfârșitul chiar în iatac, pe când dormea, într-o noapte⁵⁰.

O moarte violentă, de asemenea la vreme de noapte, i-a fost hărăzită și lui Ștefan Rareș : pe când se odihnea fără grijă în cortul său, în tabăra de la Țuțora, boierii au tăiat sforile cortului și l-au înjunghiat pe domn⁵¹.

Nu e mai puțin adevărat că și domnii își puneau în aplicare planurile de asasinat politic tot în umbra nopții. Mihnea III a scăpat, la 1658, de boierii incomozi,

trecut râul Prutului și a întâmpinat acea oaste, sâmbătă seara" (*Cronicile slavo-române*, p.21; Grigore Ureche, *op.cit.*, p.113).

⁴² Grigore Ureche, *op.cit.*, p.93; v și *Cronicile slavo-române*, p.29, 49, 62, 71.

⁴³ *Cronicile slavo-române*, p.123.

⁴⁴ Grigore Ureche, *op.cit.*, p.199 ("și dacă s-au împreunat toți, împărțindu-să în trei polcuri, i-au lovit cându ei dormia fără grijă. Așa nimini de nimica nu să putea apuca, fiind dezbrăcați și fără cai, căci caii le era slobozi la păjune în nădejdea strejii. Așa împresurându-i fără veste și multă moarte făcând într-înșii, birui lon vodă").

⁴⁵ *Izvoarele istoriei românilor*, vol. XI, text, traducere și comentarii de G. Popa-Lisseanu. București, 1937, p.235 ("această tristă întâmplare a ținut mult, de la ziua a șasea a săptămânii până la ziua a doua a săptămânii viitoare").

⁴⁶ Grigore Ureche, *op.cit.*, p.88.

⁴⁷ Miron Costin, *op.cit.*, p.183; Ion Neculce, *op.cit.*, p.200.

⁴⁸ Ion Neculce, *op.cit.*, p.279.

⁴⁹ *Cronicile slavo-române*, p.15; Grigore Ureche, *op.cit.*, p.89.

⁵⁰ Grigore Ureche, *op.cit.*, p.160 ("și într-un foișor, sus în cetate, unde odihniia la așternutul lui, au răsipit ușa și neștiind Ștefan vodă nimica de aceasta, s-au sculat, fiind numai cu cămeașa, iară ei cu toții, ca niște lei sălbatici au năvălit asupra-i și multe rane făcându-i, l-au omorâtu și l-au scos afară).

⁵¹ *Ibidem*, p.169.

“strângându-i pă toți la curte într-o seară și, având pă ucigași gata, câte pă unul-unul îi lua de-i sugruma și-i arunca den case jos pă ferestri”⁵².

O noapte a anului 1663 a fost martora unui eveniment care i-a marcat profund pe contemporani: uciderea postelnicului Constantin Cantacuzino, din porunca lui Grigore vodă Ghica. Povestește cronicarul Radu Popescu: “... au trimis pă căpitanul de la Ungurei cu dorobanți, și l-au luat noaptea, și l-au dus la mănăstirea Sneagovului. Acolo nu l-au zăbovit, ci i-au poruncit de s-au cuminecat, și l-au dus în trapezare, și, de stâlpul cel mare legându-l, l-au sugrumat”⁵³.

O altă crimă comisă în puterea nopții se leagă de numele lui Gheorghe Duca. Fiind domn al Țării Românești, “într-o noapte au eșăt [...] la mănăstirea lui S-ti Ghiorghe, de s-au dus cu slujitori” și au scos din temniță trei boieri : Papa vistierul, Negoită vistierul și Voico postelnicul “și denaintea porții i-au sugrumat”⁵⁴.

La vreme de noapte, în decembrie 1691, a trimis Constantin vodă Cantemir “boiernași de ai lui și slujitori” să-i ridice pe boierii denunțați de Ilie Țifescu drept hieleni. Printre ei : Velicico Costin. Ajungând oamenii lui Cantemir cu Velicico vornicul la Iași, sfetnicii domnului l-au îndemnat să-l ucidă degrabă. “Și el încă îndată au ascultat și l-au scos noapte de i-au tăiat capul denainte porțai”⁵⁵.

*

Dar nu numai moartea violentă lovea noaptea. Erau oameni pe care sfârșitul natural îi ajungea după apusul soarelui. De pildă, domnul Moldovei Bogdan III a murit “în ceasul dintâi al nopții”⁵⁶, iar Petru Rareș - “la miază-noapte”⁵⁷.

*

Noaptea nu însemna numai întuneric, ci și liniște. Când toți cei din jur dorm, când zgomotul zilei se stinge, e vremea potrivită pentru **sfaturi și întruniri de taină**.

Vlad Vintilă de la Slatina a primit un sol polon în puterea nopții. “A trimis la mine - povestește solul în raportul său - dorind să se poată întâlni noaptea cu mine, sau la el sau la locul meu de găzduire. Eu m-am arătat gata să merg la el și am fost în taină în ora a treia a nopții. Îmi făcu cunoscut că avea să-mi spună un lucru tainic și de mare însemnătate pentru mine. Am venit în întuneric, fără lumânare, în cămăruța sa”⁵⁸.

În 1595, când solul polon Lubieniecki se afla la București, Mihai Viteazul a trimis pe un credincios al său să-l aducă la curte, “seara [...]. Când am sosit, m-a întrebat dacă am vreun tălmaci credincios, sau dacă aş putea vorbi singur cu dânsul pe turcește”⁵⁹. După bătălia de la Călugăreni, “când fu preste noapte”, același domn “făcu sfat cu boierii” dacă vor putea rezista în fața turcilor fără ajutorul promis al lui Sigismund Báthory⁶⁰.

⁵² Radu Popescu, *op.cit.*, p.123-124.

⁵³ *Ibidem*, p.131. V. și Radu Greceanu, *Poveste de jale și pre scurt asupra nedreptei morți a preacinstiului Costandin Cantacozino, marelui postialnic al Țării Românești*, în *Cronici și povestiri românești versificate (sec. XVII-XVIII)*, ediție critică de Dan Simonescu, București, 1967, p.38 (“și într-o noapte i-au omorât și casele li s-au stinsu”).

⁵⁴ Radu Popescu, *op.cit.*, p.162.

⁵⁵ Ion Neculce, *op.cit.*, p.334-335.

⁵⁶ Grigore Ureche, *op.cit.*, p.143.

⁵⁷ *Ibidem*, p.166.

⁵⁸ *Călători străini*, I, p.345.

⁵⁹ *Ibidem*, III, p.497.

⁶⁰ *Letopiseșul Cantucuzinesc*, p.97.

Sub domnia lui Antonie vodă din Popești, mai mulți boieri, dușmani ai lui Mareș Băjescul, Radu Crețulescu și Șerban Cantacuzino, “făcându-se ei o ceată spurcată, noaptea să strânga toți la casa lui Gheorghe dvornicul, de făcea sfat și să învăța cu ce fel de meșteșuguri vor uide pe acei 3 boiari”⁶¹.

Înainte de lupta de la Capul Stâncii (1659), cu Constantin Șerban, Gheorghe Ghica și oastea sa “au trecut Iașii noaptea, au mas în râpile Tăuteștilor și acolo au făcut sfat capetele, cum să dea război cu singuri călăreții, fără foc, fără pedestrime”⁶².

*

Lipsa de lumină în așezări și pe drumuri putea fi un avantaj pentru cei care doreau să-și șteargă urmele : fugarii. Istoria noastră cunoaște destule cazuri în care personaje silite să fugă din fața unui pericol au ales noaptea spre a-și duce la îndeplinire planul.

Când Ștefan cel Mare l-a învins, în 1473, pe Radu cel Frumos și a împresurat cetatea de scaun a Țării Românești, domnul muntean a fugit într-o noapte, lăsând tezaurul și familia în mâinile cuceritorului⁶³.

La 1510, boierii care ceruseră la Poartă scoaterea din domnie a lui Mihnea cel Rău l-au urmărit cu oaste pe fiul domnului, Mircea, refugiat la mănăstirea Cotmeana. Tânărul, “noaptea, au scăpat numai el cu o slugă la lui, Stoican, pă o fereastră”⁶⁴.

Mult mai spectaculoasă a fost fuga lui Petru Rareș, în 1538, la intrarea turcilor în țară. Ajungând în Secuime și fiind găsit de niște pescari, “daca au înserat, l-au îmbrăcat cu haine proaste de a lor și cu comănac în cap și decii l-au scos la Ardeal”⁶⁵.

O altă fugă la vreme de noapte, povestită de cronicari, este aceea a lui Alexandru Potcoavă, la venirea lui Petru Șchiopul în Iași, în 1578⁶⁶.

Dar cea mai zguduitoare descriere a unei asemenea fugi îmi pare că este aceea lăsată de Franco Sivori, avându-l ca personaj central pe Petru Cercel. Când turcii au intrat în Țara Românească, în primăvara anului 1585, spre a-l scoate din scaun pe Petru vodă, domnul a făcut un sfat prelungit cu boierii și cu toții au luat hotărârea de a fugi în Transilvania. “Cum se făcuse ora trei din noapte, toți boierii s-au dus acasă să se pregătească”⁶⁷. Începuseră pregătirile și la curte : “am petrecut toată noaptea strângând lucrurile cele mai de preț și punând să fie încărcate în căruțe”⁶⁸. Apoi, “către orele 24, adică la miezul nopții, ne-am pornit la drum [...]. Am călătorit toată noaptea, pe frigul cel mai cumplit și cu cea mai mare vitregie. Dar am avut parte, totuși, câteva ore, de lumina lunii”⁶⁹. În noaptea următoare, fugarii vor ajunge în munți. Și, răspândindu-se zvonul că turcii le-au luat urma, femeile și copiii au început să jipe, încât “nu s-au mai auzit niciodată asemenea gemete și vaiete și strigăte și larmă ca ale acestor femei și boieri care fugeau, care aici, care colea, pentru a se salva, în așa mare vuiet și

⁶¹ *Ibidem*, p.113.

⁶² Miron Costin, *op.cit.*, p.187.

⁶³ *Cronicile slavo-române*, p.17, 31, 50, 63, 71; Grigore Ureche, *op.cit.*, p.98.

⁶⁴ Radu Popescu, *op.cit.*, p.28.

⁶⁵ Grigore Ureche, *op.cit.*, p.155.

⁶⁶ *Ibidem*, p.211 (“Iară noaptea martie 12 zile, Alexandru și cu cazacii au ieșit din curte, că n-au mai putut suferi, că și iarba și bucatile li să împuținase, și gândindu că vor scăpa, au fugit spre codru).

⁶⁷ *Călători străini*, III, p.37.

⁶⁸ *Ibidem*, p.38.

⁶⁹ *Ibidem*, p.41.

învălmășeală că nu s-a văzut cândva un lucru mai nenorocit. A trebuit ca principele însuși să se ducă de colo până colo, la lumina nenumăratelor făclii, să-i îmbărbăteze și să spulbere zvonul răspândit că ar veni turcii, dar cu toate acestea nu s-a putut aduce nici o rânduială. Dar, în cele din urmă, s-a ajuns totuși ca să înceteze întrucâtva plânsetele femeilor și învălmășeala bărbaților și Alteța Sa, poruncind să se suie pe munte două sute de soldați, a pus să tragă sus cu frânghiile toate carele, trăsurile și caretele și, întorcându-se toată lumea la ordinea cuvenită, am pornit din nou la drum. La orele două înainte de ziuă, aflându-mă lângă niște trecători primejdioase, în desișul pădurii, Alteța Sa a poruncit să se oprească toți și să așteptăm acolo să se lumineze de ziuă”⁷⁰.

După mazierea sa din domnia Moldovei, dorind să fie repus pe tron, în condițiile unei nemulțumiri generale, Aron vodă, “noaptea, toată noaptea, au silit și nimica zăbavă n-au făcut la Iași, ci au silit spre Țarigrad”⁷¹. Primind reconfirmarea de la sultan, Aron vodă l-a vestit pe Nestor Ureche logofătul (pe care-l lăsase “păzitor al scaunului”) că se întoarce în Moldova și are de gând să-i pedepsească pe boierii care uneltiseră împotriva lui. Înțelegând Ureche logofătul ce pedeapsă mare avea să vină peste țară și nevoind să fie părtaș la prigoană, “învățat-au pre gazda sa, cine va întreba a dooa zi de dânsul, să spuie că s-au dus acasă la Cârligătură. și așa, noaptea, toată noaptea și zioa, toată zioa, fugându, au ieșit pre la Soroca în Țara Leșască”⁷².

Jeremia Movilă a fugit și el, în 1600, din cetatea Hotinului, asediată de Mihai Viteazul, pe “furiș într-o noapte cu toți boierii lui”⁷³.

Nemulțumiți de domnia lui Leon Tomșa, mai mulți boieri munteni, printre care și aga Matei din Brâncoveni, s-au refugiat la mănăstirea Tismana. Fiind urmăriți de cumnatul lui Leon vodă, “noaptea au eșit și s-au dus pe plaiul Izvarnii și au trecut în Țara Ungurească”⁷⁴.

După înfrângerea de la Ojogeni, din 1637, fiind încă în tabără, Vasile Lupu a aflat că agii de Brăila și Măcin vor să-l prindă. “Ce ședzându sara la masă - scrie Miron Costin -, i-au dat știre și de la bucate s-au sculat, pentr-o grădină, peste un gardu, suindu de pe spinarea unuia din slujitori și acolo i-au scos calul și au ieșitu cu fuga”⁷⁵.

Sub protecția nopții “au plecat fuga din scaun” și Gheorghe Ghica, domnul Țării Românești, în 1660⁷⁶.

În domnia a doua a lui Grigore Ghica în Țara Românească, o seamă de boieri și-au găsit scăparea fugind la poloni. Aflând de aceasta, domnul a poruncit să fie prinși și împușcați. “Dar n-au făcut nimic - avea să comenteze Radu Popescu -, că apucase de eșăse den tabără și, noapte fiind, au scăpat”⁷⁷.

De groaza lui Gheorghe vodă Duca, mai mulți boieri moldoveni s-au refugiat prin țări străine, la a treia lui venire la tron. În ceca ce-l privește pe spătarul Tudosie Dubău, el a luat drumul pribegiei, fugind într-o noapte din târgul Iașilor⁷⁸.

În 1671, la izbucnirea răscoalei orheiienilor și sorocenilor, Anastasia, doamna

⁷⁰ *Ibidem*, p. 42. V. și p.43-46, pentru întâmplările din Transilvania (găzduirea lui Petru Cercel, pe noapte, la Codlea și fuga de aici).

⁷¹ Grigore Ureche, *op.cit.*, p. 222.

⁷² *Ibidem*, p. 223.

⁷³ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 106.

⁷⁴ Radu Popescu, *op.cit.*, p. 94.

⁷⁵ Miron Costin, *op.cit.*, p. 117.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 194.

⁷⁷ Radu Popescu, *op.cit.*, p. 156.

⁷⁸ Ion Neculce, *op.cit.*, p. 266.

lui Duca vodă, “a fugit în Țara Românească, noaptea, cu multe jupâne și însoțitori și a luat cu ea un tezaur nesfârșit”⁷⁹.

După uciderea vistiernicului Hrizea de către Șerban Cantacuzino, jupâneasa și copiii lui, neaflându-și liniștea din partea domnului, “au încălecat de cu seară și pe la miezul nopții au trecut Dunărea pă ghiață, în Țara Turcească”⁸⁰.

La sfatul unor boieri uneltitori, Constantin Cantemir a tăiat mai mulți dregători, printre care și pe frații Costin. Pe Dediul spătarul l-a închis în clopotnița de la Trei Ierarhi. Într-o noapte, Dediul “au înbătut pe siimeni, pe străjerii ce-l păzie, și s-au slobodzit cu o frenghie pe o ferastră din turn pân gios ș-au apucat de-u încălecat cu doi ficiori ș-au fugit”⁸¹.

*

Drumurile și așezările în întuneric erau bătute de tâlhari. Atât documentele muntenești, cât și cele moldovenești atestă existența lor, dar arareori se precizează dacă acționaseră ziua sau noaptea. Un document din 1634 povestește cum pe un Trifan din Marcovicieni și pe soția lui, Sora, “i-au împresurat tâlharii noaptea și au aprinsu casa lor pre dânsii și multe odoară și avère a lor au arsu în casă, numai ce-au scăpat cu trupurile din casă”⁸². În zilele lui Matei Basarab, fiind Barbu Poenaru clucerul “trimis de domnu nostru la împărăție în slujba Măriei Sale și a țerâi, aici, în urma lui, mers-au nește hoți la casa lui, în Poiană, de i-au prinsu jupâneasa și pre oamenii lui de i-au muncit noaptea și i-au căznit și i-au arsu cu foc până i-au omorât jupâneasa și i-au luat tot de în casă ce au avut”⁸³.

Probabil că majoritatea celor care jefuiau casele boierilor, ale orășenilor, care furau vite sau cai făceau aceasta după apusul soarelui. Un misionar catolic ajuns în Moldova scria, în 1678, că “lipsurile și nenorocirea din aceste locuri sporesc neîncetat; din cauza mulțimii tâlharilor nu se mai poate circula și nici măcar nu suntem siguri în orașe; și aici, în Cotnari, este nevoie a sta mereu cu armele în mână, atât ziua, cât și noaptea”⁸⁴. O foarte plastică descriere a unui jaf în Moldova, la 1421, ne-a lăsat-o Guillebert de Lannoy : “când să intru noaptea în sus-zisul oraș Cetatea Albă, eu și cu un tâlmaci al meu am fost prinși, aruncați jos de pe cai și prădați de hoți; și chiar m-au bătut și rănit greu la braț, ba m-au și dezbrăcat, lăsându-mă gol, doar în cămașă, legat de un copac o noapte întreagă lângă malul unui mare râu numit Nistru, unde am petrecut noaptea în mare primejdie de a fi ucis sau înecat”⁸⁵. Ca și oștenii care atacau noaptea, tâlharii țineau seama de importanța întunericului, de oboseala victimei, de imposibilitatea ei de a se apăra, de lipsa unui sprijin din afară.

Tot la vreme de noapte prădau și oștile dușmane în timpul unor campanii militare. Paul de Alep povestește că, în timpul războiului dintre Vasile Lupu și Gheorghe Ștefan (1653), oștile ungurești jefuiau prin Iași, încât, de spaimă, “nu puteam dormi noaptea”⁸⁶.

Există mărturii despre unele măsuri luate pentru a păzi liniștea locuitorilor

⁷⁹ *Călători străini*, VII, p. 178.

⁸⁰ Radu Popescu, *op.cit.*, p. 175.

⁸¹ Ion Neculce, *op.cit.*, p. 339.

⁸² DRH, A, XXII, p. 50, nr. 46.

⁸³ *Ibidem*, B, XXIV, p. 471, nr. 351 (10 august 1634); v. și *ibidem*, p. 476, nr. 353.

⁸⁴ *Călători străini*, VII, p. 328.

⁸⁵ *Ibidem*, I, p. 51.

⁸⁶ *Ibidem*, VI, p. 95.

orașelor și a preveni tâlhăriile și omorurile pe timp de noapte. Paul de Alep povestește că, la Târgoviște, în turnul de piatră al curții domnești, “se află orologiul orașului și acolo stau de strajă mulți paznici. În timpul cinei, aceștia bat dintr-o tobă asemenea unei <<khalilie>> de la noi, pentru a opri circulația în timpul nopții; după aceea, aprind o lumină mare și, atâta timp cât rămâne aprinsă lumina, nimeni nu îndrăznește să umble pe ulițe. În zori de zi, bat iarăși din tobă, sting luminile și se trag lovituri de tun pentru a vesti pe toți locuitorii din oraș că pot să umble pe străzi”⁸⁷.

*

Focul nesupravegheat sau pus anume, mai ales pe vreme de noapte producea incendii devastatoare. Arderea multor case este menționată în documentele noastre medievale, dar, din păcate, fără indicarea momentului când va fi izbucnit pârjolul. Una din excepții este mărturia despre arderea casei lui Trifan din Marcovicieni, noaptea, din cauza focului pus de tâlhari⁸⁸.

Se știe sigur că mănăstirea Putna a ars “în miercurea mare, la miezul nopții”⁸⁹.

În timpul luptei de la Baia, spre a-i speria pe unguri și pentru a spori panica, Ștefan cel Mare “au aprins târgul asupra lor”⁹⁰, prilej cu care au ars și casele “pe străzile târgului”⁹¹.

Înainte de bătălia de la Finta (1653), aflându-se Timuș Hmelnițchi în Țara Românească, “au rămas cu masul” pe noapte la niște case boierești, la Cocorești. Și, “aflându casele pline de toate bucatele, singur au pus de au dat focu caselor, dacă s-au sculat de la masă amețit de vin”⁹².

Cum arăta un foc în bezna nopții ? Cum cum îl descrie Walerand de Wavrin pe cel care a cuprins un turn al cetății Turtucaia, în 1445 : “Focul care ardea atunci în turn și în afară, văzut noaptea prin ceața cea groasă, părea să fie un singur tăciune, atât erau de roșii zidurile”⁹³.

*

Cerul întunecat și spuzit de stele era câmp de cercetare pentru astronomii și astrologii de la curte. Mersul astrelor și zodiilor prevestea schimbările de vreme sau de vremi. Toate erau socotite semne, înregistrate și interpretate ca atare. Chiar și schimbările de vreme bruște, pe timp de noapte, erau privite ca semne.

Înainte confruntării dintre Vasile Lupu și Gheorghe Ștefan a fost o noapte cu “multe tunete, fulgere și trăznete, a căzut o ploaie torențială”, încât oamenii își spuneau “<<A venit ceasul>>. Trăznetul a căzut pe turla mare de lemn a bisericii mănăstirii Sf. Paraschiva, care este a călugărilor de la Muntele Sinai, și a înfipt adânc în pământ vârful și crucea. A căzut și pe grajdurile marelui palat domnesc și a ars multe case. Fulgerele străluceau ca săbiile și se vedeau pe cer întruchipări făcute din nori alburii, asemenea unor cetăți și unor lănci. Toate acestea vesteau, de asemenea, înfrângerea lui Vasile Lupu”⁹⁴.

*

⁸⁷ *Ibidem*, p. 110.

⁸⁸ DRH, A, XXII, p. 50, nr. 46.

⁸⁹ *Cronicile slavo-române*, p. 51, 64.

⁹⁰ Grigore Ureche, *op.cit.*, p. 93.

⁹¹ *Cronicile slavo-române*, p. 49.

⁹² Miron Costin, *op.cit.*, p. 151.

⁹³ *Călători străini*, I, p. 98.

⁹⁴ *Ibidem*, VI, p.92,

Erau, însă, și **evenimente astronomice** mai deosebite care puteau fi văzute noaptea pe cer și de neinițiați. Cronicarii ne-au lăsat mărturie mai ales despre comete sau “stele cu coadă” : una “s-a arătat în văzduh” la 1577⁹⁵, una - în domnia lui Vasile Lupu⁹⁶, alta - înainte de plecarea domnilor români la asediul Vienei, în 1683⁹⁷.

*

Noaptea clericilor se scurgea între cele două **slujbe** : vecernia și utrenia⁹⁸. Dar și laicii veneau la biserică noaptea. Când i s-au arătat în vis Radu cel Mare și Sfântul Nifon, Neagoe Basarab se afla la slujbă, în biserica mănăstirii Dealu. Înainte de sfințirea bisericii de la Curtea de Argeș, același Neagoe vodă a participat la slujba de noapte, împreună cu patriarhul, mitropoliții și arhieriei care veniseră în Țara Românească pentru târnosire⁹⁹.

Fugind din fața turcilor, la 1538, Petru Rareș a ajuns “către seară” la mănăstirea Bistrița¹⁰⁰. Și, intrând în biserică, a căzut “în fața chipurilor sfințelor icoane, și am plâns mult. Și cu mine, cu lacrimi fierbinți au plâns egumenul mănăstirii și tot soborul [...]. Iar călugării au înmulțit rugile către Domnul și l-au laudat pe Domnul și au făcut denii și rugăciuni pentru mine”¹⁰¹.

*

Noaptea nu era numai un timp al spaimelor sau al rugăciunilor. Adeseori, era și un timp al **petrecerilor**. În casele boierești sau la curte erau frecvente cinele prelungite până târziu. De pildă, atât în Moldova cât și în Țara Românească exista obiceiul ca, “în ajunul sărbătorii Anului Nou, toți boierii țării, ispravnicii, pârclăbii sau subașii și toți dregătorii divanului să petreacă noaptea la domn și să depună înaintea sa insignele dregătoriilor lor [...]. Atunci, chiar în noaptea aceea, domnul trimite numirile și face destituirile”¹⁰².

În noaptea de Bobotează, “cântăreții cu tobele, cu fluierale, cu trâmbițele mergeau cu făclii pentru a face urări boierilor țării”¹⁰³.

În noaptea Învierii, copiii băteau toaca de lemn și de aramă, “pentru că oamenii nu dorm deloc în timpul acestei nopți de Paște. Copiii din fiecare mahala și din fiecare uliță se adunau la mănăstirea sau la biserica din mahalaua lor, aprindeau focuri în curte, se veseleau zgomotos și trăgeau clopotele până la al șaselea ceas din noapte”¹⁰⁴.

La bălciul de la Focșani, “din cele patruzeci de zile - povestește Evlia Celebi -, trei zile și trei nopți se luminează târgul cu mii și mii de candelă, felinare, făclii, torțe și cu lumânări de ceară. În fiecare colț, cântăreții și muzicanții din diferite țări cântă din gură și din instrumente, iar lăutarii din trompete. Mai multe femei de moravuri ușoare cântă din gură și din instrumente, petrecând, astfel, în toate părțile, încât așa ceva nu e caracteristic nici unei alte țări”¹⁰⁵.

⁹⁵ Grigore Ureche, *op.cit.*, p.205.

⁹⁶ Miron Costin, *op.cit.*, p.165.

⁹⁷ Ion Neculce, *op.cit.*, p.284.

⁹⁸ Pentru acestea, v. și *Călători străini*, VI, p.128.

⁹⁹ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 85.

¹⁰⁰ *Cronicle slavo-române*, p.99.

¹⁰¹ *Moldova în epoca feudalismului*, vol. I, Chișinău, 1961, p.53, nr.20.

¹⁰² *Călători străini*, VI, p.114.

¹⁰³ *Ibidem*, p.115.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p.128-129.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p.731.

Nu trebuie uitate nici nunțile, unde invitații petreceau zile și nopți în șir. Înaintea nunții, “mirele cu prietenii săi străbat călare străzile orașului în tot timpul nopții, însoțiți de oameni care bat din toabă, cântă din fluier și duc lumânări”¹⁰⁶. După oficierea cununiei, “noaptea, mirele cu tovarășii lui și cu lăutarii urmează în trăsură mireasa, însoțită de alte femei măritate, și se plimbă cu veselie; și aceasta se prelungește, zi și noapte, două sau trei zile”¹⁰⁷. Petrecerea care a urmat căsătoriei lui Radu Mihnea cu fiica lui Scărlet de la Țarigrad a durat două săptămâni¹⁰⁸. Douăsprezece zile s-a chefuit și la Iași, la nunta domniței Maria, fiica lui Vasile Lupu, cu Janusz Radziwiłł¹⁰⁹. Ion Neculce descrie cu mult har cele două săptămâni de petreceri de la căsătoria Catrinei, fiica lui Gheorghe Duca : “cât nu era nuntă și era minună”¹¹⁰.

*

Jean Verdon scria că “omul medieval trebuia să integreze în existența sa această noapte inevitabilă, de care sunt legate Eros, Hypnos și Thanatos”¹¹¹. Observația este valabilă și pentru spațiul românesc, cu deosebirea că, aici, izvoarele fiind mai puține și informațiile lipsite, în general, de amănunte spectaculoase, reconstituirea este mai seacă. Din acest motiv, m-am străduit să aleg exemplele cele mai frumoase și mai grăitoare.

La fel ca în întreaga Europă, în Țările Române (Moldova și Țara Românească), oamenii integrau noaptea în ciclul vieții lor. Ea putea fi trăită pasiv (dormind) sau activ. Pentru trăirea activă, era nevoie, înainte de toate, ca noaptea să fie “îmblânzită” (Jean Verdon) prin folosirea mijloacelor de iluminat. Totuși, cum acestea dădeau o lumină destul de slabă, numărul de activități care se puteau desfășura în timpul nopții era foarte redus. Oamenii obișnuiau să se culce devreme și de aceea noaptea, mai ales în lunile de iarnă, părea nesfârșită. Adevărata biruință asupra nopții a adus-o abia inventarea electricității.

Noaptea medievală era ambivalentă¹¹². Întunericul servea, în egală măsură, și celor cu intenții rele și celor cu gânduri bune. Asasinii, trădătorii, tâlharii, dușmanii profitau de beznă pentru a-și ataca victimele ori adversarii. Fața aceasta a nopții era teritoriul Necuratului. Dar, în egală măsură, noaptea se făceau slujbe în biserici, chipurile sfinților se arătau în vise, stelele arătau mersul lumii, oamenii petreceau împreună. Această a doua față a nopții îi aparținea lui Dumnezeu. În general, însă, spaimele nopții erau preponderente. Oamenii nu se simțeau în largul lor după apusul soarelui. Sentimentul predominant era de repulsie. Noaptea era, prin excelență, un “domeniu al fricii”¹¹³.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p.122.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p.123.

¹⁰⁸ Miron Costin, *op.cit.*, p.91.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p.121; *Călători străini*, vol. V, îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1973, p.136-137, 647-648.

¹¹⁰ Ion Neculce, *op.cit.*, p.263.

¹¹¹ Jean Verdon, *op.cit.*, p.10.

¹¹² *Ibidem*, p.269.

¹¹³ *Ibidem*, p.21.

PRÉLIMINAIRES POUR UNE HISTOIRE DE LA NUIT DANS LES PAYS ROUMAINS

Résumé

Le livre de Jean Verdon, *La nuit au Moyen Âge*, a stimulé une recherche similaire, concernant la nuit au Moyen Âge roumain. L'homme médiéval vivait la nuit - intégrée dans son cycle de vie - de manière passive (en dormant) ou active.

Chez soi, l'homme dormait, généralement dans le lit. Il y a des informations sur l'utilisation de la literie et des vêtements de nuit. Les militaires en campagne, les ambassadeurs en mission et les commerçants dormaient dans leurs bivouac. Les sources de l'histoire médiévale roumaine mettent à la disposition de l'historien peu d'informations concernant la vie sexuelle, attachée depuis toujours à la nuit. Le sommeil pouvait être dérangé seulement par les divers bruits, par les rêves ou bien par les fantômes.

Vivre activement la nuit, c'est apprivoiser l'obscurité. Les moyens d'éclairage les plus utilisés étaient : le lumignon, la cierge, la torche, le feu. L'absence de la lumière favorisait, en temps de guerre, les attaques imprévues. Mais, la nuit était, également, le temps avantageux pour s'évader, pour se sauver, pour voler, pour assassiner, pour comploter. Il y en avait, aussi, des incendies, des changements brusques de temps et des phénomènes astronomiques. Enfin, l'homme prenait part à la messe de nuit et aux distractions nocturnes.

Dans les Pays Roumains, comme dans toute l'Europe de ce temps-là, "les ténèbres ne peuvent être que le domaine du Malin" (Jean Verdon). Le sentiment prédominant était l'aversion et l'appréhension.

ZESTREA ÎNTRE NORMĂ ȘI PRACTICĂ.

ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA (I)

CONSTANȚA GHIȚULESCU

1. Definiție. Până la 1652, când prin grija lui Matei Basarab este elaborat un cod de legi, o analiză asupra zestrei nu există. Dar și *Îndreptarea legii* este deficitară deoarece, ea, nu acordă prea mult spațiu problemelor pe care le ridică zestrea, nici măcar nu transformă în articole de lege practica acumulată în decursul anilor. Chiar dacă nu au existat legi scrise care să reglementeze diferitele aspecte legate de zestre, în practică, ele și-au găsit rezolvarea, fie făcându-se apel la “obiceiul pământului”, fie prin transformarea precedentelor în practică cu putere de lege.

Îndreptarea legii face o scurtă analiză asupra zestrei în capitolul referitor la moștenire. Reiese, astfel că zestrea este partea din averea părintească pe care o fată o primește în momentul căsătoriei. Același rol îl atribuie și Jack Goody în studiul său asupra societăților rurale din Europa Occidentală¹. Dar înzestrarea nu aduce cu sine și excluderea fetei de la împărțirea moștenirii paterne, bineînțeles cu un amendament: ea va trebui să pună în comun bunurile primite prin foaia de zestre². Totodată aflăm că fiecare obiect prins în foaie trebuia să aibă un preț pentru a ușura redobândirea acesteia atunci când cuplul eșuiază în încercarea sa de a constitui o familie sau atunci când unul din parteneri se stinge înaintea celuilalt³.

Antim Ivireanul preocupat de problemele societății în care trăia, încearcă să-și ajute semenii și îi învață cum trebuiesc elaborate “diețile” și foile de zestre. El creează, chiar, un formular pe care îl regăsim deja în redactarea foi la sfârșitul secolului, dar care se va impune mai ales în secolul următor. Majoritatea proceselor legate de zestre sau testamente încep să fie rezolvate de Biserică, odată cu mitropolitul Teodosie pe care îl vedem implicat mult mai mult în viața socială a enoriașilor săi. Deci, Antim care își începe păstoria la 1708, după ani buni petrecuți în preajma mitropolitului Teodosie, cunoștea destul de bine ceea ce se întâmpla în plan social. De aceea, el încearcă să transforme foaia de zestre într-un act irevocabil, cerând respectarea unor reguli minime: foaia de zestre să fie întotdeauna un act scris, să fie făcută în prezența martorilor, un preot să asiste întotdeauna la redactarea acestui act, fiecare obiect să-și aibă prețul, iar suma totală să fie trecută în josul foi, și toate acestea “pentru ca să nu să întâmple pre urmă gâlcevi și bănueli”⁴.

Înainte de a trece la analiza propriu zisă câteva precizări se impun. În primul rând trebuie menționat că istoricii români au fost foarte puțin interesați de zestre ca

¹ J. Goody, *Inheritance, Property and Women: Some Comparative Considerations*, în *Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe, 1200-1800*, volum publicat sub conducerea lui J. Goody, J. Thirsk și E. P. Thompson, Londra, 1976, p. 10-36.

² *Îndreptarea legii*, București, 1962, p. 271-273.

³ *Ibidem*, p. 266.

⁴ Antim Ivireanul, *Opere. Didahii*, ed. G. Ștrempel, București, 1996, p. 353 – 355.

subiect de analiză în sine. Istoricii dreptului au amintit de ea atunci când au analizat transmiterea moștenirii paterne, dar nu i-au acordat atenția cuvenită⁵. Nici genealogiștii n-au fost preocupați de foile de zestre, deși, ele oferă importante date referitoare la familiile din epocă⁶. Cea de a doua precizare se referă la semnificația acestui termen în analizele istoricilor străini. Folosind studiile făcute de istoricii occidentali în acest domeniu putem constata că există o oarecare diferență între termenul românesc zestre și cel occidental "dot". Am fi tentați la prima vedere să asimilăm cei doi termeni și să considerăm că au același conținut. În spațiul românească cuvântul zestre înglobează, în fapt, ambii termeni occidentali: "dot" care se referă numai la partea materială primită de fiică (bani, moșii, acțiuni, case, etc) și "trousseau" care se referă la lucrurile personale pe care fata le ia cu ea în noua sa casă⁷. C. Klapisch-Zuber înclină să creadă că zestrea românească este, mai degrabă, echivalentă cu trousseau occidental⁸.

Analiza unui număr important de documente ne va ajuta să înțelegem cum funcționează zestrea și mai ales care sunt problemele pe care le ridică. Documentele folosite (aproximativ 100 de documente acoperind perioada 1600 – 1716) reprezintă mai ales foi de zestre, testamente și procese de revendicare a zestreii. Ele sunt documente edite și inedite culese fie din fonduri de arhivă, fie din colecțiile de documente deja apărute și au fost alese tocmai pentru că veneu în sprijinul analizei noastre.

2. Redactarea foil de zestre. Documentul prin care o fată este pusă în posesie poartă diferite denumiri: "zapis", "zapis de zestre", "scrisoare", "foița zestrilor", etc. Foia de zestre este elaborată, după cum rezultă din analiza documentelor, în ziua logodnei: "cându ș-au logodet S<tanca> pre fie-sa după Stanu de Păcălești...ș-au dat ocena de la Zele<tin>estre fetii" sau "cum să știe că am făcut tocmeală de logodnă, de au luat pre fie-mea Sofiica, că i-am dat dumnealui zestre den moșie noastră"⁹ sau "să știe când am tocmi pre fie-mea Ancuța cu ginere mieu Iorga postelnic, după alalte graiuri carele ni s-au căzut a le grăi pre obicei, tocmi-am și am ales și partea dă zestre a fie-mea Ancuții"¹⁰, etc. De reținut, însă, că nu este o simplă consemnare a părții ce

⁵ Gh. Cronț, *Instituțiile medievale românești*, București, 1969; M. Emerit, *La femme en Roumanie pouvait-elle hériter?* în RHSEE, IV, 1927, 1-3, 4-6 și *A propos du droit des femmes à l'héritage en Valachie*, ibid, V, 1928, 1-3; A. Rădulescu, *Dreptul de moștenire al soțului supraviețuitor*, București, 1925; O. Sachelarie, *Privilegiul masculinității în Țara Românească până la jumătatea secolului al XVII lea*, în "Studii", XXIII, 1970, 3, p. 493-499.

⁶ Vezi studiul introductiv de la anexa de documente.

⁷ A. Bellavitis, *Dot et richesse des femmes à Venise au XVIe siècle*, p. 91-100; J. Hoock și N. Jullien, *Dots normandes (XVIe-XVIIe siècle)*, p. 117-138; A. Groppi, *Dots et institutions: la conquête d'un "patrimoine" (Rome, XVIIIe-XIXe siècle)*, p. 139-154, studii publicate în "Clio. Histoire, Femmes et Société", nr. 7, 1998; C. Klapisch-Zuber, *La maison et le nom. Stratégies et rituels dans l'Italie de la Renaissance*, Paris, 1991; F. Laroche-Gisserot, *Pratiques de la dot en France au XIXe siècle*, în "Annales ESC", nr. 6, 1988, p. 1433-1452; O. Redon, *Aspects économiques de la discrimination et de la «marginalisation» des femmes XIIIe-XVIIIe siècles*, în "La donna nell'economia XIII-XVIII"; ediție îngrijită de Simonetta Cavaciocchi, Le Monnier, 1990; P. Bourdieu, *Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction*, în Annales ESC, nr. 3-6, 1972, p. 1105-1125.

⁸ Discuțiile purtate cu M-me C. Klapisch-Zuber și M-me A. Farge pe marginea memoriului nostru de DEA *Construction et Deconstruction du couple. Valachie au XVIIIe siècle*, în iunie 1999.

⁹ DRH, B, XXII, p. 490-491, doc. din 27 aprilie 1627.

¹⁰ DANIC, M-reă Bistrița, XXXIV/6, doc. din 28 martie 1659.

revenea fetei, ci o negociere în toată regula, cuvintele de ordine fiind *tocmeală*, *învoiala*, *făgăduială*. Din actul scris reiese mult mai puțin verva acestor discuții aprinse din jurul zestre, dar știm cu siguranță că ele au existat, mai ales atunci când scribul pune în gura tatălui cuvinte care atestă duritatea și tenacitatea acestor negocieri. “Să să știe de rândul zêștrilor de în ce m-am îndurat, am făgăduit să dau coconii mele”, astfel își începea Radul din Sălătruc foaia de zestre, atunci când își logodea copilă cu Radu din Șuici în 8 iulie 1633. De altfel, el nici nu va putea pune în aplicare această foaie de zestre și într-un document redactat ulterior va reveni, probabil sub presiunea ginerelui, și va reaminti că i-a dat ocina promisă, iar pentru cele 5 oi scrise în foaie, dar de care nu dispunea la momentul respectiv ginerele va trebui să se mulțumească cu o altă ocină¹¹.

Capul familiei este cel care se ocupă de elaborarea și redactarea unei foi de zestre, fie că este tatăl, fratele sau unchiul fetei ce urma a fi înzestrată. Pe măsură ce se apropie vremea măritişului, tatăl, conștient de datoria care îi revine, caută partener pentru fiica sa și în același timp procură cele ce crede că poate da și cele ce crede că va conveni nu numai ginerelui, dar și fiicei sale. Actul scris, însă, nu va căpăta formă finală decât în ziua logodnei, când va avea loc “punerea de accord”; constatăm astfel că, majoritatea foilor de zestre analizate pun în comun cele două acțiuni: logodna și înzestrarea. De exemplu, Giurgea își înzestrează fiica atunci când o logodește cu Radul¹²; Negrita nu-și poate logodi fiica decât după ce promite ginerelui că-i va da ca zestre moșia de la Prisăceani, de altfel, singura avere de care dispunea¹³. Documentul de la 26 mai 1650 este și mai clar în această privință, Stanca, fiica lui Hamza ban din Pârâiani, dăruiește mînăstirii Polovragi zestrea primită la logodnă de la părinții ei¹⁴.

Dacă din varii motive tatăl nu reușește să-și mărite și să-și înzestreze fetele în timpul vieții, atunci cu “limbă de moarte” transmite această obligație fiilor săi, moștenitorii de drept ai întregii averi. Fratele poate să amâne, sine die, îndeplinirea acestei sarcini, dar sora are de partea ei instanța judecătorească, cu ajutorul căreia va reuși să intre în posesia părții cuvenite. La 8 octombrie 1644 Matei Basarab judecă pricina dintre Neaga din Suslănești și fratele ei Badea care refuza să împartă cu ea moșia rămasă de la tatăl lor, Voico Toacă. Domnul rezolvă pricina în favoarea Neagăi, argumentând că acea moșie i se cuvenea ca parte din zestrea pe care n-o primise cu ani în urmă atunci când se căsătorise. Ba mai mult, zapisul făcut de tată în favoarea fiului să fie “spart” pentru a nu mai putea fi folosit în viitor¹⁵.

În testament, tatăl nu își exprimă numai ultimile dorințe ci va încerca să pună în ordine “viitorul”. Fiecare membru al familiei va fi amintit în diata, precizându-se situația fiecăruia la momentul respectiv. Aflăm, astfel câte fete a reușit să înzestreze, uneori chiar cuantumul zestre, câte fete au rămas neînzestrate și ce parte din avere a hotărât să le revină. Testatorul ține să asigure posteritatea că și-a îndeplinit atribuțiile de tată atât în timpul vieții cât și dincolo de moarte, stabilind în testament zestrea mezinelor sau oferind modele.

Leca spătar, aflându-se în ceasul morții, alege ca continuator al familiei sale pe fiul cel mare, Fiera. Acesta primește odată cu averea familiei și sarcina de a-și înzestra sora mai mică așa cum tatăl său o înzestrase pe cealaltă fiică mai mare: “Iar fie-mea,

¹¹ DRH B, XXIV, p. 161-162, doc. din 8 iulie 1633 și <dupa 8 iulie> 1633

¹² DRH B, XXX, p. 206, doc. din 18 mai <circa 1645>.

¹³ DANIC, mss. 479, f. 123-123v, doc. din 18 ianuarie 1691.

¹⁴ DANIC, M-rea Plumbuita, XV/2.

¹⁵ DANIC, Ep. Arges, XVIII/1.

Varvarii am lăsat să-i de fiu-mieu, Fiera 1 sălaş de țigani și să-i de zestre curn am dat eu fie-mea, Despii”¹⁶. Ivașco Băleanul lasă cu limbă de moarte ca mezinele familiei să primească aceeași zestre ca fiică-sa Stana la a cărei nuntă a mai apucat să participe. Dar moartea tatălui aduce cu sine “scăderea” familiei, cel puțin până când fii cei mari încep să se ridice și să-și construiască propriile lor familii și propriile lor cariere-dătătoare de putere, prestigiu și bunăstare. Grigore Băleanu recunoaște neputința și sărăcia în care se afla familia sa după moartea tatălui său, dar în același timp știe că trebuie să a respecte dorințele tatălui. În această situație el este nevoit să vândă unul din satele moștenite - o decizie foarte grea pentru un boier din secolul al XVII-lea - , pentru că numai așa putea să-și înzestreze surorile. Pentru ca moșia să rămână totuși în familie, el o vinde cumnatului său Șerban Știrbei¹⁷.

Foi de zestre pot alcătui și unchii, dar ei fac acest lucru în situații speciale: fie atunci când nepoatele orfane de părinți sunt crescute în casa lor și devin, deci parte integrantă a familiei, fie atunci când din cauza sărăciei tatăl renunță la atribuțiile sale în favoarea fratelui. Acesta, mai înstărit, preia sarcina de a-și mărita și înzestra nepoatele. Cazurile întâlnite în documente sunt mult mai puține în comparație cu cele precedente.

De asemenea, știm că printre atribuțiile domnului se numără și aceea de a mărita și înzestra fetele sărace. Pentru secolul al XVII-lea nu am găsit decât un singur caz, cel al Margăi înzestrată de Radu Șerban cu 150 de ughi și măritată după Lazăr paharnic¹⁸. Cercetarea amănunțită a documentelor de arhivă va scoate, probabil, la iveală și alte cazuri de acest gen. Alta este situația din secolul al XVIII-lea, când domnul, pentru a se achita de această obligație va face apel la Cutia milelor.

3. Validitatea foilor de zestre. Pentru a fi valabil un act trebuie să se facă în prezența unui număr de martori. Antim Ivireanul consideră că 3 martori plus preotul satului sunt suficienți pentru a da credibilitate actului¹⁹. Cum până la Antim nu există nici o prevedere cu privire la elaborarea foilor de zestre nu ne rămâne decât să facem o analiză asupra practicii folosite în documente.

Până în anii '90 ai secolului al XVII-lea, foaia de zestre este un “zapis” în care apar cele două părți contractante: familia fetei care oferă, de o parte și familia băiatului care primește, de partea cealaltă. Acest zapis este, mai curând, o “foaie de zestre – contract” prin care se stabilesc obligațiile ambelor părți: ginerele, care acceptă căsătoria în schimbul zestrei promise, și tatăl care trebuie să ofere pentru a-și mărita fiica. Este un paradox ceea ce se întâmplă. Normal ar fi ca familia bărbatului să plătească deoarece ea este principala beneficiară a acestei căsătorii, fiul achiziționând odată cu femeia și dreptul asupra muncii și descendenței acesteia²⁰.

Spre sfârșitul secolului deja formularul impus de Antim Ivireanul este folosit. De acum, foaia de zestre va începe cu invocația simbolică, apoi vor fi enumerate bunurile dăruite și se va încheia cu o rugăciune de mulțumire către Dumnezeu și cu semnăturile martorilor. Cuvinte ca logodnă, *tocmeală*, *învoială*, *făgăduială*, des folosite

¹⁶ Violeta Barbu, *Câteva diate muntenesti din a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în RIS, nr. 1, 1996, p. 500, doc. din 17 iulie 1657.

¹⁷ DANIC, Mitrop. T. Rom., CLVII/99, doc. din 5 martie 1691.

¹⁸ DRH, B, XXIV, p. 345, doc. din 6 mai 1634.

¹⁹ Antim Ivireanul, *op. cit.*, p. 354

²⁰ C. Klapisch-Zuber, *Le complexe de Griselda. Dot et dons de mariage au quattrocento*, în *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen Age, Temps Moderne*, tom 94, nr. 1, 1982, p.7-43.

până atunci dispar treptat, treptat. Totodată, libertatea de exprimare a scribului va fi redusă la stereotipia formularului²¹.

Analiza asupra martorilor duce la concluzia că majoritatea actelor dotale se fac în prezența familiei lărgite. Pe lângă părinți și frați, regăsim printre martori mulți membri apropiați ai familiei: bunici, unchi, mătuși sau nași. Bineînțeles că lor li se alătură preoții satului, vecinii și de ce nu prietenii²².

O atenție deosebită merită documentul din 8 iulie 1633, care a mai fost adus în discuție. Radul din Sălătruc vine la "învoiala logodnei" însoțit de fiul său Șerbu paharnic (tot el scrie foaia de zestre a surorii sale) și de proprii săi martori. Dima este cu siguranță un cunoscut al familiei sau cel puțin al fratelui fetei care îl numește familiar "coconul jupânului Eftimie pitar". Ceilalți doi, frații Stroe și Hristodor, le sunt consăteni și poate chiar vecini. La rândul său Radul din Șuici aduce cu sine tot doi consăteni, Pârful și Dragomir, prieteni ai tânărului mire, altfel nu s-ar explica prezența lor acolo, într-un moment atât de important cum este logodna. În act este pomcnit, printre martori și popa Leontie, fără a se specifica, însă apartenența sa geografică. Pare a fi mai degrabă din Șuici pentru că scribul îl încadrează între cei doi martori din acest sat²³.

Dacă în foile de zestre provenind din mediile ordinare, martorii sunt numeroși, în cele redactate de marii boieri martorii lipsec aproape cu desăvârșire. Explicația este cât se poate de simplă, iscălitura marelui boier dublată de prestigiul funcției sunt suficiente pentru a da credibilitate unui act emis de el. Mihai Cantacuzino nu crede că este necesar ca pe foaia de zestre făcută de el pentru fiica sa Maria mai trebuie să fie și o altă semnătură; același lucru se întâmplă și în cazul lui Chircă Rudeanu care semnează tot singur foaia de zestre pentru fiica sa Ilinca, Ghinea Rustea Văleanu procedează la fel, chiar dacă foaia de zestre aparține nepoatei sale Ancuța Rudeanu²⁴. Toți trei sunt personaje importante în viața politică a țării, totodată ei se adresează unor oameni care fac parte din aceeași elită politică. Primul își căsătorește fiica cu Tudorache Guliano mare stolnic, cel de-al doilea cu marele vornic Ghinea Rustea Văleanu, iar cel de-al treilea își mărită nepoata cu Drăghici Alexeanu, fiul marelui vornic Alexandru Alexeanu²⁵.

De remarcat că semnătura unică apare odată cu formularul și este folosită îndeobște în formular.

4. Lada de zestre. O foaie de zestre cuprinde, de regulă, bunuri mișcătoare, dar excepțiile sunt numeroase. Datorită acestor excepții știm astăzi ce ar trebui, teoretic, să se afle într-o foaie de zestre. Jupâneasa Maria ar fi trebuit să primească la logodnă "multe scule, cercei și inele...căruța cu cai...cunună și brățări", dar pentru că părinții nu dispun de toate aceste lucruri la momentul respectiv, ginerele acceptă să primească satul Rucăr²⁶. Același lucru se întâmplă și în cazul Neacșei Borcioaia care recunoaște că

²¹ Vezi anexa de documente.

²² DRH, B, XXX, p. 208; DANIC, Ep. Buzău, XXVIII/26 și XCII/16, doc. din 3 octombrie 1696 și 17 februarie 1704; Mitrop. Ț. Rom., LVII/45 doc. din 20 februarie 1673; mss. 135, f. 89, doc. din 22 ianuarie 1678.

²³ DRH, B, XXIV, p. 161-162.

²⁴ DANIC, Achiziții Noi, LXXX/14, doc. din 10 aprilie 1691 și Achiziții Noi, CLXXVIII/1, doc. din 6 ianuarie 1692; Doc. Ist., CCCCLXXVII/147, doc. din 30 mai 1659.

²⁵ Pentru carierele lor ca mari dregători vezi N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, București, 1971.

²⁶ DRH, B, XXI, p. 335, doc. din 3 martie 1627.

“n-am avut să înzistriz pre fii-mia Ioana cu boi, nici cu vaci, nici cu cai, nici cu stupi, nici cu rămători” și din acest motiv îi dă ca zestre un pogon de vie la Chiciora²⁷. Deși cunosc regula, țăranii apelează atât de des la excepție încât o transformă treptat, treptat în practică.

Bijuterii, haine, ustensile și obiecte casnice, dobitoace, țișani, moșii, aceasta este ordinea ce trebuie respectată în alcătuirea unei foi de zestre, dar pentru a procura toate aceste obiecte, familia are nevoie de un “capital” disponibil în momentul căsătoriei uneia din fiice. Treptat, treptat, zestrea preocupă întreaga societate. Sărac sau bogat, un tată cu fete știe că nu se poate dispensa de această datorie care face parte integrantă din viața lui. Ea îi garantează onoarea, prestigiul și puterea de care dispune la momentul respectiv; tot ea este cea care stabilește “nivelul” viitoarelor relații, alegerea partenerului făcându-se și în funcție de puterea economică a tatălui. Cu alte cuvinte, zestrea funcționează ca un barometru social.

Femeia vine în noua casă însoțită de lada sa de zestre. Ea ar trebui să cuprindă, în mod normal, obiectele personale și intime, dar majoritatea fetelor pleacă din casa părintească numai cu hainele de pe ele, iar în ladă se va afla puținul pe care tatăl s-a îndurat să-l dea. De exemplu, Drăgan nu poate oferi decât: “stânjani 40, boi 2, iape 1, vaci 1”²⁸. Numărul dobitoacelor crește în funcție de bunăstarea familiei până la “6 boi mari, 2 boi tineri, 4 vaci mari, 1 cal de ginere”²⁹ pentru un țăran înstărit și ajunge până la “șizeci dă matce de <stup>i și optu boi și șase iape și șase cai și pătruzici dă oi și șase vace și zece rămătoare” pentru un mic boier³⁰. Pe măsură ce urcăm în ierarhia socială încep să apară hainele și bijuteriile care sunt buni indicatori sociali. Fetele țăranilor înstăriți și ale micilor boieri își confecționează hainele din materiale simple și ieftine ca tafta, pânză, postavul ordinar, iar bijuteriile din aur și argint sunt modeste și puține. Singura foaie de zestre care reușește să spargă tiparele sociale și care se apropie de cea a unei boieroaice este cea redactată de popa Fiera din Băjești pentru fiica sa Maria³¹.

La nivelul cel mai ridicat al ierarhiei sociale, rafinamentul și opulența își spun cuvântul. Rochile sunt confecționate numai din stofe scumpe aduse de la Constantinopol și Veneția, pentru broderii se folosește firul de aur și argint în timp ce nasturii sunt din diamante și mărgăritare. Albul, roșul, verdele și albastru revin de nenumărate ori, fiind culorile la modă pentru acest secol. Aceste rochii, bogat brodate și ornamentate cu blănuri și pietre prețioase, sunt mai degrabă haine de exterior, folosite pentru primiri la curte, pentru ceremoniile religioase, la sărbători și de ce nu pentru plimbări. Îmbrăcăminte de interior trebuie să fi fost mult mai simplă și să se fi apropiat de costumul tradițional țăranesc: ie, fotă (în epocă poartă denumirea de sucnă), iar pe cap basma sau maramă. Un alt motiv care ne face să credem că sunt folosite zi cu zi, îl constituie prezența lor în număr mare în foile de zestre. Astfel, Stanca Brâncoveanu primește de la tatăl ei nu mai puțin de 30 de ii și 10 fote³²; Maria Cantacuzino primește

²⁷ DANIC, M-rea Cozia, XLVIII/8, doc. din 8 iulie 1664.

²⁸ DANIC, M-rea Bistrita, LV/5, foaia de zestre făcută de Drăgan.

²⁹ DANIC, Ep. Buzău, XXVIII/26, doc. din 3 octombrie 1696., foaia de zestre a Ilincăi făcută de tatăl ei Vâlcul.

³⁰ DRH, B, XXIV, doc. din 15 noiembrie 1633, foaia de zestre a fiicei lui Ivasco vornic, Vlădaia.

³¹ DANIC, mss 128, f. 279-279v, doc. din 30 ianuarie 1711. Vezi anexa de documente.

³² Șt. Greceanu, *Viața lui Constantin vodă Brâncoveanu*, București, 1906, p.286-287; vezi și celelalte foi de zestre, făcute de Brâncoveanu pentru cele 7 fiice, p. 285-313.

20 de ii³³; Marga spătăreasa dă fiicei ei 12 ii și numai 2 fote, dar îi dă alte 2 rochii de purtare³⁴, iar Cornea Corcoveanu poate da sorei sale, Ilinca, numai 15 ii³⁵. Nu știm însă câte sau care din aceste obiecte de îmbrăcăminte se confecționau în casă. Femeile țeseau în casă pânza pentru iile tradiționale. Tot în casă se țeseau și se brodau fețele de mese, perinile, cearșafurile, scoarțele de pat și covoarele. De remarcat că din foaia de zestre a unei fete lipsesc obiectele de toaletă (săpunul, parfumul, pieptănul, "sulimanurile", etc.), lenjeria intimă, încălțăminte³⁶, mobilierul. În schimb, bijuteriile bătute cu diamante, smarande, safire (termenul folosit în epocă este de zamfir), rubine și mărgăritate se găsesc din abundență. De cele mai multe ori fetele primesc și moșii, vii, case, dar niciodată ele nu vor primi domeniile care constituiau patrimoniul familial sau casa în jurul căreia se reunește familia³⁷.

Raportul între valoarea economică a zestrei și valoarea economică a părții de moștenire masculină este greu de stabilit în absența unor studii care să calculeze cuantumul fiecărei părți. După o primă analiză se poate constata că fata înzestrată este exclusă de la moștenirea paternă atunci când există descendenți de sex masculin. Puține sunt cazurile în care fata dorește să participe la succesiune prin punerea în comun a zestrei sale după cum recomandă *Îndreptarea legii*. De cele mai multe ori, fetele se mulțumesc cu ceea ce au primit prin foaia de zestre și uneori, prin testament, tatăl sau fratele măresc această parte.

5. Zestrea între promisiune și realitate. Zestrea promisă este întotdeauna plătită până la un capăt de ață? Care este momentul transferării ei? O însoțește pe proaspăta soție chiar a doua zi după nuntă? Sau există termene limită dincolo de care nu se poate trece?

În lumea occidentală existau obiceiuri specifice acestui moment. Un cortegiu ritual transporta trusoul fetei de la o casă la alta; tineri și tinere însoțeau căruța care purta zestrea miresei; cântau și dansau pentru a atrage privirile celorlalți; totul trebuia să se facă în public pentru a arăta tuturor prosperitatea și prestigiul familiei³⁸. Din păcate pentru spațiul românesc nu dispunem de informații de acest gen.

Din analiza documentelor reiese că "livrarea" are loc în timp și pe măsură ce familia fetei reușește să procure obiectele promise. Transferul zestrei nu se face imediat după logodnă ci odată cu mutarea fetei în noua sa casă și acest lucru se întâmplă abia după nuntă³⁹. Nemulțumirile începe să apară pe măsură ce timpul se scurge și socrul sau

³³ DANIC, Achiziții Noi, LXXX/14, doc. din 10 aprilie 1691.

³⁴ DANIC, Mitrop. Ț. Rom., CXVI/68, doc. din <circa 1700>.

³⁵ DANIC, Doc. ist., MCMLXIII/62, doc. din 20 iulie 1705.

³⁶ O singură foaie de zestre amintește de o pereche de cizme, nu știm însă dacă erau bărbătești sau femeiești, doc. din 20 septembrie 1661 în N. Iorga, *Studii și documente*, București, 1904, vol. VI, p. 480.

³⁷ Nu este o situație specifică numai spațiului românesc, ea se regăsește și în spațiul florentin la sfârșitul evului mediu, C. Klapisch-Zuber, *op. cit.*, p. 185-186.

³⁸ N. Belmont, *La fonction symbolique du cortège dans les rituels populaires du mariage*, Annales ESC, nr. 3, 1978, p. 650-655; A. Burguère, *Le rituel du mariage en France: pratique ecclésiastiques et pratiques populaires, XVI-XVIIIe siècle*, idem, p. 637-649; J. Le Goff, J.-C. Schmitt, (coordonatori), *Le charivari*, Paris, 1981; M. Segalen, *Amours et mariages de l'Ancienne France*, Paris, 1981.

³⁹ Aflăm acest fapt dintr-un document de la 4 iunie 1677. Ilinca, fata lui Petru Băleanu se plânge că a fost numai logodită și înzestrată de fratele ei, Matei, nu și "căpătuită la casa ei". DANIC, M-rea Radu Vodă, XLII/47.

cumnatul nu dau nici un semn din care să reiasă că ar vrea să se achite de “datoria” făcută la logodnă. Pentru a se asigura că nu este păcălit și că a rămas cu fata fără să-și primească “plata”, ginerele se adresează domnului cu o jalbă în care cere să i se facă dreptate. La 1679, un cuscru grijuliu, chiar cere să se consemneze în document că, tatăl fetei este de acord cu executarea forțată a zăpădului de zestre dacă acesta din diferite motive amână punerea lui în aplicare⁴⁰. O altă soluție, de data aceasta pașnică, prin care se încearcă ieșirea din impas o constituie reluarea negocierilor. Socri, ginere și cumnați se rează la masa tratativelor; un negustor va fi chemat pentru a prețui fiecare obiect dat ca zestre, după care socrul va propune altceva în schimbul obiectelor cuprinse în foaie, iar ginerele va trebui să accepte, mulțumit că a reușit totuși să recupereze ceva. Astfel de negocieri au avut loc în 1642 între Preda spătar și cumnatul său, Mihai Filișanul. La nunta surorii sale a promis că-i va da următoarele “un rând de haine, drept 50 de ughi, o cunună de aur de 40 de ughi, brățări de aur de 20 de ughi, 3 inele, de 9 ughi, 2 perechi de cercei, de 6 ughi, 5 ȱgani, de 75 ughi și leagănul cu telegarii”. Cum nu are toate aceste obiecte, Preda îi oferă satul Floreștii din județul Dolj, dar cum satul valorează 420 de ughi, iar prețul zestrei este de numai 320 de ughi, Mihai Filișanul va trebui să-i restituie cei 100 de ughi care trec peste învoiala făcută⁴¹.

Zestrea poate veni și după căsătorie, când într-un moment favorabil, din punct de vedere economic, familia “dăruiește” fiicei o moșie sau o sumă de bani pe care o asimilează cu zestrea⁴². Chiar femeia cunoscând sărăcia părinților încearcă, singură, să-și alcătuiască o dotă atât de necesară într-un cuplu. Așa procedează Sora, fiica lui Stoica și soră cu Voica. Cu banii obținuți din vânzarea ocinii bunicului ei, Martin Macarie, ea își face “mintie dă postav și rochi și ce me-u trebuie și vâl pe cap”; ea apelează la acest “mic ajutor” de 21 de ughi deoarece “n-am avut nici unili dă la tatăl nostru, nici dă la mumă noastră”⁴³.

6. Conflicte familiale și foaia de zestre. Zestrea se bucură de un statut aparte, în epocă. Ea este apărută de creditorii tatălui sau ai soțului, nu poate fi vândută sau zălogită⁴⁴, iar soțul nu are decât drept de uzufruct. În cazul morții unuia dintre soți, ea

⁴⁰ DANIC, M-rea Bistrița, LV/5.

⁴¹ *Catalogul documentelor românești din Arhivele Statului, 1645-1649*, întocmit de M.Ciucă și S. Vătafu-Găitan, vol. V, București, 1985, doc. din 5 ianuarie, p.252-253; vezi și doc. din 5 martie 1647, 5 ianuarie 1648, 3 mai 1648, <d. mai 3> 1648, în ibidem, VI, 1993, p. 294, 377, 409.

⁴² Dobromir recunoaște în zăpădului său din 3 octombrie 1646 că nu a avut cu ce să-și înzestreze fiica, fiind sărac, dar acum la bătrânețe îi lasă via sa de la Crângureni, ca să-i fie de zestre, în *Catalogul documentelor românești*, VI, p. 246; Ioana primește zestre de la mama ei tot după căsătoria ei cu Stanciul, când mama convinsă de “buna lăcuire” a celor doi le dă ca zestre un pogon de vie la Chiciora. DANIC, M-rea Cozia, XLVIII/18, doc. 8 iulie 1664, vezi și anexa de documente.

⁴³ DRH, B, XXX, p. 191, doc. din 8 mai 1645

⁴⁴ *Îndreptarea legii*, p. 266; DANIC, M-rea Câmpulung, LXI/38. Doc. din 16 mai 1664 prin care Radu Leon o apără pe Ilinca de creditorii tatălui ei, Mușat vistier, și le recomandă acestora să-și ridice datoriile de la fiul și moștenitorul vistierului și nu de la fata care o dată cu căsătoria și înzestrarea nu mai are nici un amestec în afacerile familiei: “Pentru că această jupâneasă fiind fata lui Mușat vistier, o au înzestrat și o au măritat ca pe o fată și ia n-are treabă nimic cu datoriile lui Mușat vistier”. Vezi și doc. din 15 august 1632 prin care Staico paharnic dă soției sale, satele lui în schimbul satelor ei pe care le vânduse pentru a plăti datoriile tatălui său. În DRH, B, XXIII, p. 610. Vezi și doc. din 8 iulie 1696, jupâneasa Maria este apărută de datornicii

trebuie să se reîntoarcă la familia fetei. Rareori văduva părăsește casa răposatului soț în liniște și cu zestrea întreagă. Jălbi către domn, intervenții ale părinților, înjurături, violențe fizice, luni și ani pierduți pe la porțile curții domnești, iată cum se desfășura un proces în secolul al XVII-lea⁴⁵; și uneori toate acestea pentru câteva “zdrențe”. Perseverența și răbdarea trebuie să facă parte din calitățile celui care reclamă.

După moartea soției sale, Stanciul a fost urmărit ani la rândul de cei doi cumnați care revendicau cu insistență zestrea surorii lor. Domnul, nu-i poate ajuta prea mult pentru că Stanciul fuge la Brașov, apoi în Moldova și în cele din urmă se oprește la Brăila unde se căsătorește. De acolo revine în țară și intră, din nou în conflict cu foștii săi cumnați. De data aceasta se dă și o sentință. Megiașii (în număr de 4) însărcinați de Alexandru Iliș cu rezolvarea acestei pricini decid restituirea zestre. Între timp Stanciul moare, iar soția lui refuză să pună în aplicare sentința. Un nou proces începe sub Gavrilă Movilă, și din nou frații au câștig de cauză; de fapt, insistențele lor au exasperat-o pe văduva lui Stanciul care renunță și la partea ei de moștenire numai pentru a scăpa⁴⁶.

Femeia rămasă văduvă își recuperează la fel de greu zestrea din casa bărbatului, mai ales atunci când nu are copii. Dacă are copii, văduva este considerată moștenitoare soțului în numele copiilor ei. Ea poate rămâne în casă și se poate ocupa de administrarea averii comune. Lucrurile se complică în absența moștenitorilor, dar și în această situație, femeia, are dreptul la zestrea sa și la o treime din bunurile agonisite împreună⁴⁷. Unii soți își lasă soția ca unic moștenitor, argumentând că zestrea ei a fost cheltuită în casă pentru nevoile comune, de-a lungul anilor⁴⁸. Reîntoarsă în casa părinților, femeia are nevoie de ajutorul bărbatilor familiei. Deși revendicarea se face în numele femeii, de cele mai multe ori “lupta” pentru recuperarea zestre este purtată de băbați. Neînțelegerile dintre cele două familii aliate, ținute ascunse ani în sir, ies acum la iveală. Fiecare lucru mărunț capătă importanță și nici una din părți nu vrea să cedeze. Viața privată păstrată până atunci în interiorul familiei este transferată în prim planul vieții publice și folosită ca probă de o parte sau alta⁴⁹.

Discuțiile între cele două părți se fac pe baza foii de zestre. Ea trebuie păstrată cu grijă pentru că reprezintă proba cea mai importantă în astfel de procese. Cu ajutorul ei se face reconstituire zestre, se stabilește valoarea acesteia și se verifică câte lucruri au rămas intacte, câte “s-au ponosit” și câte “s-au răpus” de-a lungul anilor. Moștenitorii nu sunt obligați să restituie bunurile “perisabile” sau valoarea acestora, dacă ele n-au fost preluate odată cu moștenirea⁵⁰.

răposatului ei soț, nefiind ea moștenitoare a averii. Fratele acestuia, Badea Popescu, în calitate de moștenitor trebuie să plătească și datoriile făcute. DANIC, M-rea Câmpulung, LX/75. Sau Lazăr paharnic își desemnează soția ca unică moștenitoare și pentru că îi vânduse zestrea ei. DRH, B, XXIV, p. 344, doc. din 6 mai 1634, etc.

⁴⁵ V. Georgescu, O. Sachelarie, *Judecata domnească în Țara Românească și Moldova*, partea a II-a, vol. 1, 1611-1831, București, 1982.

⁴⁶ DIR, IV, p. 478, doc. din 25 ianuarie 1625.

⁴⁷ *Îndreptarea legii*, p. 269-270

⁴⁸ DRH, B, XXIV, p. 345; *Catalogul documentelor românești*, VII, p. 281-283, doc. din 10 octombrie 1652; Violeta Barbu, *op. cit.*, doc. din 5 iunie 1661;

⁴⁹ *Catalogul documentelor românești*, VI, doc. din 24 aprilie 1648 prin care Stanca își acuză fratele vitreg că este “copil de pripas”, făcut cu “o muiere curvă”. Procesul va lua o întorsătură neașteptată atunci când se va dovedi că jăluitoare era, de fapt, făcută “în afară de lege și de dreptate”.

⁵⁰ La 1696, Badea Popescul, refuză să-i dea cumnatei sale o țigancă și doi cai, care “au

La moartea soțului ei, Bălașa nu mai are nimic din ceea ce a primit de la tatăl ei, banul Neagoe Săcuianu, toată zestre "s-au petrecut în casa boiarinului ei". Văduvă și fără copii, ea este îndepărtată din casa și din averea soțului de către nepoții acestuia, frații Ienache și Ivan Văcărescu și Barbu Bucșanul⁵¹. Știind că nu au dreptate, Bălașa apelează la ajutorul domnitorului Costantin Brâncoveanu. Acesta însărcinează pe trei mari boieri din divan⁵² să rezolve pricina, iar mitropolitului Teodosie îi cere să-i asiste. Procesul se desfășoară în prezența ambelor părți implicate; tot acum se prezintă acte doveditoare pentru susținerea cauzei: "și-au scos jupâneasa Bălașa foaia ei de zestre ce au avut de la tată-său, Neagoe banul, întru care scria tot, anume: scule de aur și de argint, haine și dobitoace care fiindu-se petrecute toate, le-am prețuit fieștecarele cu prețul ei care s-au făcut preste tot talere 3000". Averea rămasă de la Badea este de numai 650 taleri, ceea ce înseamnă că "talere 2350 au rămas jos, neavându cu ce i să plini zestrele ei den ce s-au aflat pre urma Badii cliucer"⁵³. Bălașa este una din zecile de femei din epocă care luptă pentru "respectarea drepturilor ei". Ea știe că zestrea îi aparține și că numai cu acordul ei, zestrea, poate rămâne în familia soțului.

Zestrea este apărută nu numai de legea scrisă ci și de legea nescrisă, așa-numitul "obicei al pământului. Înainte de 1652 și după, majoritatea procesele care au ca obiect recuperarea zestre sunt rezolvate pozitiv. Dar femeia are nevoie de tot sprijinul moral și material pe care i-l poate oferi familia sa pentru a putea lupta împotriva fostei "familii adoptive".

Până la 1690, când este adoptat un alt mod de redactare, foile de zestre oferă numeroase informații nu numai de natură economică ci și de natură socială și genealogică. Fiecare zăpis aduce în prim planul scenei sociale noi personaje și ne prezintă universul în care se desfășoară negocierile. Cuprinsul foi de zestre poate spune foarte multe despre nivelul la care se poartă negocierile, chiar dacă în act nu apare și numele viitorului ginere. Un țăran va căuta partener pentru fiica sa în lumea în care trăiește și cu care se identifică. La rândul său, bărbatul poate încerca să-și depășească condiția socială, dar pentru a face acest pas are nevoie de "capital" sau de o dregătorie dăătoare de prestigiu. Dacă va reuși să urce o treaptă în ierarhia socială, bineînțeles că pretențiile lui vor crește în funcție de noua sa poziție, iar tatăl, pentru a-și face un astfel de ginere, mărește valoarea zestre, încercând "să răscumpere" prestigiul care îi lipsește.

Alcătuirea foi de zestre și logodna sunt două etape importante în constituirea unui cuplu. Multe dintre aceste documente ne dezvăluie numele celui ales să joace rolul de ginere, categoria socială din care face parte și uneori zona geografică din care provine. Observăm, astfel, că noi direcții de cercetare sunt posibile datorită acestor documente. Analiza foilor de zestre ne dă posibilitatea să aflăm multe lucruri despre universul familiei în secolul al XVII-lea. Ele nu pot suplini lipsa jurnalelor intime sau a corespondenței – izvoare importante pentru cercetătorii occidentali-, dar ne informează cu generozitate despre "mica lume a femeilor" și despre problemele pe care ele le au într-o lume a bărbaților. Majoritatea documentelor - care au ca obiect zestrea - sunt mărturii de neprețuit pentru o istorie a familiei și chiar pentru o istorie a femeii.

murit la dânsa", iar mitropolitul nu-l poate obliga să restituie ceea ce n-a primit. DANIC, M-reă Câmpulung, LX/75.

⁵¹ Bălașa fusese căsătorită cu Badea clucerul, fiul postelnicului Pătrașco Bucșanul.

⁵² Cei trei boieri sunt: Vintilă Corbeanu mare ban, Alexandru Alexeanu mare vornic și Diicul Rudeanu mare clucer.

⁵³ DANIC, Mitrop. Ț. Rom., CLXXIII/56, doc. din 28 iunie 1692.

IMAGINEA ROMÂNILOR ÎN SPANIA (SECOLELE XVI - XVIII).

NOI CONTRIBUȚII

EUGEN DENIZE

Cultura spaniolă, indiscutabil una dintre cele mai importante culturi ale lumii, a fost influențată, în mare măsură, în secolele XVI - XVIII de realitatea confruntării politice și militare cu Imperiul otoman. Tematica turcă poate fi întâlnită în această perioadă în numeroase opere de artă, piese de teatru, romane, lucrări geografice și istorice, jurnale de călătorie¹. Astfel, marea majoritate a lucrărilor spaniole care abordează o tematică turcă au în centrul lor trei personaje istorice celebre pentru înfrângerile pe care le-au provocat turcilor sau care le-au fost atribuite. Este vorba de Tamerlan, cel care i-a distrus pe turci la Ankara, în 1402, punând astfel sub semnul întrebării însăși existența Imperiului otoman, de Skandebeg, eroul luptei pentru libertate a poporului albanez, care a provocat numeroase și dureroase înfrângeri sultanilor otomani, și de Sigismund Báthory, principele Transilvaniei, cel care a luat pe nedrept, din motive politice și religioase, locul lui Mihai Viteazul în relatările cu privire la lupta antiotomană de la Dunărea de Jos în perioada 1594 - 1601.

Totuși, faptul că principele uneia dintre cele trei țări românești, chiar dacă luând pe nedrept locul lui Mihai Viteazul, a ajuns în atenția politicii, diplomației și culturii spaniole, a constituit o modalitate de a facilita pătrunderea cunoștințelor despre români și spațiul românesc în Spania, de formare a imaginii lor în cultura spaniolă². În acest sens pot fi amintiți Miguel de Cervantes³ și Lope de Vega⁴, unii dintre cei mai cunoscuți exponenți ai culturii spaniole, care în câteva din operele lor, vorbind despre Sigismund Báthory și lupta sa antiotomană, amintesc și despre români și Mihai Viteazul ca factori hotărâtori ai acestei lupte.

În rândurile ce urmează vom aduce în atenția cititorilor câteva lucrări spaniole, cunoscute foarte puțin sau deloc în istoriografia noastră, care vorbesc despre români, despre lupta lor antiotomană și despre spațiul locuit de ei, scrise atât înainte, cât și după epoca lui Mihai Viteazul și a lui Sigismund Báthory, lucrări ce dovedesc faptul că

¹ Despre imaginea turcilor în Spania a se vedea, printre altele, Dinu A. Dumitrescu, *Contribution a une bibliographie de Turcica espagnols (XVIe - XVIIIe siecles)*, în RESEE, tome II no. 1-2, 1964, pp. 232 - 236; Albert Mas, *Les Turcs dans la littérature espagnole du Siecle d'Or*, vol. I - II, Paris, 1967.

² Pentru imaginea românilor în Spania a se vedea Eugen Denize, *Românii în cultura medievală spaniolă*, în AIIAI, XXIII, 1, 1986, pp. 75 - 82.

³ Miguel de Cervantes, *Muncile lui Persiles și ale Sigismundei, istorie septentrională*, București, 1980, pp. 220, 448.

⁴ Lope de Vega, *El Prodigioso Principe Transilvano*, în idem, *Obras*, tomo I, Madrid, 1916, pp. 369 - 421.

românii au deținut un loc important în cultura spaniolă, mai ales după ce preocupările legate de tematica turcească au luat amploare.

Prima dintre aceste lucrări care ne va reține atenția aparține lui Pedro Mejia și se intitulează *Historia Imperial y Cesărea; en la qual en suma se contienen las vidas y hechos de todos los Césares emperadores de Roma: desde Julio César hasta el emperador Maximiliano; dirigida al muy alto y muy poderoso principe y señor nuestro don Philippe, principe de España y de las dos Sicilias*, apărută la Sevilla în 1545⁵. Este, prin urmare, o istorie a vieții și faptelor împăraților de la Iulius Caesar și până la Carol Quintul, a împăraților din antichitate și din evul mediu occidental între care autorul vede o continuitate firească. Spațiul românesc și eroii săi sunt amintiți în două rânduri. Cu prilejul descrierii expedițiilor dacice ale lui Traian și cu prilejul victoriilor antiotomane raportate de Iancu de Hunedoara.

Deosebit de semnificativ și de exact pentru epoca în care a fost scris este pasajul referitor la expedițiile lui Traian în Dacia, pasaj care stabilește, implicit, și legăturile de destin dintre spațiul românesc și cel iberic în cadrul marelui creuzet al istoriei care a fost Imperiul roman. Dar iată ce ne spune autorul despre Traian și despre daci:

“Prima sa expediție războinică a fost împotriva regelui și a locuitorilor provinciei Dacia, provincie foarte mare din care acum fac parte Valahia și Transilvania, precum și alte pământuri. Pretextul expediției a fost acela al pagubelor și războaielor pe care dacii le făcuseră romanilor în timpul domniei lui Domițian. A plecat Traian pentru acest război cu multă putere și cu o mare armată, iar regele Daciei, care se chema Decebal, a adunat pentru apărare toate forțele pe care le avea și care erau, de asemenea, foarte mari. Războiul a fost crâncen. A avut loc o mare bătălie în câmp deschis pe care Traian a câștigat-o provocând mari pierderi dușmanilor, dar suferind și el pierderi mari, deoarece lupta a fost foarte sângeroasă. Victoria fiind obținută de Traian și romanii înaintând cu repeziciune, Decebal, pierzându-și orice speranță, a trimis soli la Traian pentru a cere pace și a acceptat toate condițiile. Traian i-a cerut să predea toate instrumentele și mașinile de război pe care le avea, precum și pe cei care știau să le mânuiască, să predea pe toți dezertorii romani, să dărâme toate fortificațiile cetăților, să predea anumite pământuri ocupate deja de romani de-a lungul granițelor și să fie în viitor prietenul prietenilor și dușmanul dușmanilor Romei. Regele Daciei, mai mult obligat de împrejurări decât de bunăvoie, a acceptat toate aceste condiții. Datorită acestei victorii Traian a primit numele de Dacicus... Dar după câțiva ani petrecuți în liniște și odihnă, în pace generală, regele Daciei ne mai putând suporta supunerea și servitutea a început să se pregătească din nou de război. Traian văzând acest lucru, la fel ca și senatul, l-a considerat pentru a doua oară dușman al Imperiului și a pornit din nou la război împotriva sa. În foarte scurt timp a construit peste Dunăre unul din cele mai minunate poduri din lume. După aceasta, Traian, dând dovadă de foarte multă vitejie și iscusință în purtarea războiului, a cucerit întreaga Dacie, deși era foarte populată și întinsă. Decebal, regele dacilor, fiind în pericol de a cădea prizonier, și-a luat singur viața iar capul său a fost dus la Roma”⁶.

⁵ Lucrarea lui Pedro Mejia are la bază operele lui Aeneas Sylvius Piccolomini, *Historia Bohemica* și Antonio Bonfini, *Rerum Hungaricarum decades* (Andrei Pippidi, *Imagini spaniole ale Transilvaniei. Lope de Vega și Duque de Estrada*, în vol. *Stat, societate, națiune. Interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 1982, p. 174).

⁶ Pedro Mejia, *Historia Imperial y Cesărea; en la qual en suma se contienen las vidas y*

Despre Iancu de Hunedoara același Pedro Mejia ne spune că era "... un căpitan foarte viteaz și faimos datorită victoriilor pe care le obținuse împotriva turcilor"⁷. Deosebit de importantă a fost ultima sa victorie, aceea de la Belgrad din 1456. În condițiile în care toată creștinătatea era foarte speriată de turci după ce aceștia cuceriseră Constantinopolul "... victoria lui Iancu de Hunedoara i-a obligat pe turci să nu mai atace pentru un timp Ungaria și Italia și să-și îndrepte atenția asupra insulelor din Arhipieleag (Marea Egee - n.n.) și a teritoriilor mai apropiate"⁸.

O altă lucrare ce se oprește pe larg asupra faptelor lui Iancu de Hunedoara este aceea a lui Vasco Diaz Tanco, numită *Libro intitulado palinodia de la nephanda y fiera nación de los Turcos y de su engañoso arte y cruel modo de guerrear, y de los imperios, reynos y provincias que han subjectado y poseen con inquieta ferocidad*, apărută în 1547 într-un loc nespecificat⁹. Este un fel de istorie a Imperiului otoman, a tradițiilor, obiceiurilor și modului de viață al turcilor, dar mai ales a războaielor pe care ei le purtasera până în acel moment și a cuceririlor pe care le făcuseră. Evident, Iancu de Hunedoara ocupă un loc central în galeria personalităților care au luptat împotriva turcilor, încercând și reușind să le oprească înaintarea spre inima Europei. După ce descrie pe larg bătălia de la Varna din 1444¹⁰, arătând că înfrângerea nu s-a datorat voievodului Transilvaniei, ci regelui Ungariei, Vladislav I, care nu a respectat consemnele tactice ale celui dintâi, Diaz Tanco se oprește asupra mării victorii de la Belgrad. Dar iată ce ne spune: "După puține zile de odihnă, orgoliosul sultan Mehmet a hotărât să cucerească Belgradul și a plecat imediat în campanie cu o armată de două sute de mii de oameni. Dar aici, datorită bunei apărări organizată și condusă de Iancu de Hunedoara, tatăl regelui Matia, a fost înfrânt. Astfel încât mândrul și crudul Mehmet, rănit, a fost constrâns să-și părăsească artileria și o mare parte din armată și să se retragă cu multă rușine. Numai calul bun pe care-l avea a reușit să-l salveze"¹¹.

Deosebit de importante pentru subiectul abordat de noi sunt memoriile lui Bernardo de Aldana, cel care, începând cu anul 1548, a luptat împotriva turcilor pe fronturile din Ungaria, iar în 1551 a participat la cucerirea Transilvaniei de către armatele imperiale conduse de generalul napolitan Gian Batista Castaldo¹². El va rămâne

hechos de todos los Césares emperadores de Roma: desde Julio César hasta el emperador Maximiliano; dirigida al muy alto y muy poderoso principe y señor nuestro don Philippe, principe de España y de las dos Sicilias, Sevilla, 1545, f. 71 - 72.

⁷ *Ibidem*, f. 404.

⁸ *Ibidem*, f. 409.

⁹ Despre această lucrare a se vedea J. Ch. Brunet, *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*, vol. II, Paris, 1860, p. 679; Carol Gölner, *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, I Band, MDI-MDL, București, Berlin, MCMLXI (1961), p. 408, nr. 873.

¹⁰ Vasco Diaz Tanco, *Libro intitulado palinodia de la nephanda y fiera nación de los Turcos y de su engañoso arte y cruel modo de guerrear, y de los imperios, reynos y provincias que han subjectado y poseen con inquieta ferocidad*, f. 1, 1547, f. 11 - 12 v.

¹¹ *Ibidem*, f. 15 - 15 v.

¹² Jurnalul lui Bernardo de Aldana, redactat de fratele său Juan Villela de Aldana, călugăr la Alcántara, s-a pastrat într-un manuscris miscelaneu din Bibiloteca mănăstirii regale de la Escorial, datând din secolul XVI, între filele 177 și 234 și având cota V. II. 3 (P. Miguelez, *Catálogo de los Códices Españoles de la Biblioteca del Escorial*, I, *Relaciones históricas*, Madrid, 1917, pp. 55- 56, nr. XXIII). El a fost publicat, parțial, în 1878 de către Antonio Rodríguez Villa (*Expedición del maestro de campo Bernardo de Aldana a Hungría en 1548, escrita por frey Juan Villela de Aldana, su hermano, clérigo de la Orden de Alcántara*. Publicada ahora por prima vez,

în Transilvania până în august 1552, când va fi acuzat de trădare, arestat și trimis în lanțuri la Viena pentru a fi judecat. Informațiile pe care ni le furnizează Aldana sunt variate și complexe. Ele se referă la cucerirea Transilvaniei de către imperiali, la rolul jucat de Martinuzzi în viața politică a principatului și la asasinarea sa, la luptele cu turcii pentru stăpânirea Timișoarei și a Lipovei, precum și la multe alte aspecte deosebit de interesante. Dar despre o parte dintre acestea ne-am ocupat pe larg într-un alt studiu¹³, astfel încât nu mai socotim necesar să ne oprim atenția asupra lor și cu această ocazie.

Informații destul de numeroase și de variate despre istoria românilor se întâlnesc și în lucrarea lui Vicente Rocca, *Historia en la qual se trata de la origen y guerras que han tenido los Turcos, desde su comienço hasta nuestros tiempos; con muy notables successos que con diversas gentes y naciones les han acontecido; y de las costumbres y vida dellos*, apărută la Valencia în 1556¹⁴. Trei personalități ale istoriei românilor au reținut atenția lui Vicente Rocca și anume: Iancu de Hunedoara, Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare.

Despre primul cititorul spaniol putea afla că: "Acest cavaler s-a născut dintr-un nobil sărac valah, chemat Butho (Voicu - n.n.), mama sa era greacă (ortodoxă - n.n.). Datorită vitejiei și norocului care l-a însoțit permanent în luptele cu turcii regele Ungariei l-a făcut voievod al Transilvaniei care este o demnitate foarte importantă"¹⁵. Cu această ocazie este făcută și o sumară descriere a Transilvaniei, cu destul de multe inexactități, dar care are meritul de a o distinge net de Ungaria și de a o încorpora spațiului românesc: "Provincia Transilvaniei este foarte bogată și posedă din abundență toate cele necesare traiului. Are nouă orașe principale și pentru război poate să se strângă o armată de o sută de mii de oameni. Aproape întreaga țară este înconjurată de munți. Transilvania este formată din trei părți: Valahia, Seculia și a treia parte care se numește Moldova"¹⁶.

Vicente Rocca ne oferă cea mai întinsă și mai documentată prezentare a lui Vlad Țepeș din întreaga literatură istorică spaniolă pe care am putut-o consulta. Despre viteazul voievod al Țării Românești și despre lupta sa antiotomană el scrie următoarele: "În același an (1462 - n.n.) sultanul s-a hotărât să plece din Adrianopol spre Moreea și pentru a-și avea asigurat spatele l-a trimis pe Mehmet Pașa (de fapt Mahmud Pașa - n.n.) cu treizeci de mii de turci să facă toate cele necesare pentru a păzi un punct de trecere peste Dunăre. Acesta a ajuns la granița Valahiei și, la o anumită oră a serii, a atacat un castel, l-a cucerit și jefuit după bunul său plac și s-a întors la Dunăre în fruntea

abreviada y precedida de una Introducción por Antonio Rodriguez Villa, Madrid, Casa Editorial de Medina, 1878, 112 p.).

¹³ Eugen Denize, *Un călător spaniol în Transilvania: Bernardo de Aldana (mijlocul secolului al XVI-lea)*, în *Istoria României. Pagini transilvane*, coordonator acad. Dan Berindei, Cluj-Napoca, 1994, pp. 63 - 78.

¹⁴ Despre această lucrare a se vedea *Catalogue de la bibliotheque Riant, redigé par L. de Germont et L. Polain*, vol. II, Paris, 1899, p. 286, nr. 3512; H. Thomas, *Short-title Catalogue of books printed elsewhere in Europe before 1601. Now in the British Museum*, London, 1921, p. 127; J. S. Diaz, *Los Turcos (1498 - 1617)*, Madrid, 1959, p. 87; C. Gölner, *op. cit.*, II Band, MDLI-MDC, București, Baden-Baden, MCMLXVIII (1968), p. 53, nr. 956.

¹⁵ Vicente Rocca, *Historia en la qual se trata de la origen y guerras que han tenido los Turcos, desde su comienço hasta nuestros tiempos; con muy notables successos que con diversas gentes y naciones les han acontecido; y de las costumbres y vida dellos*, Valencia, 1556, f. 38.

¹⁶ *Ibidem*, f. 38 v.

avangardei. Restul armatei sale mergea foarte încet datorită cantității mari de pradă, și a vrut Dumnezeu ca Dracula să se afle în acel moment prin apropiere cu o armată de cinci mii de oameni. Aflând despre cele petrecute s-a luat după turci și i-a atacat cu atâta vitejie că din cincisprezece mii câți erau, au scăpat cu viață abia cinci mii. Mehmet Pașa, crezând că voievodul Valahiei are o armată cu mult mai mare, a început să fugă și a provocat o spaimă atât de mare printre turci încât ei se gândeau să treacă cu toții în Asia. Și aflând sultanul despre aceasta s-a întors din Moreea, unde făcuse mult rău creștinilor, însoțit de o mare armată. Imediat a declanșat atacul împotriva lui Dracula care, între timp, trimisese toate femeile, copiii și bătrânii în locuri bine ascunse din munți. După aceasta, împreună cu armata sa i-a atacat pe turci noaptea, cu multă vitejie, și le-a provocat multe pagube, iar apoi s-a retras. Acest război de hărțuială a durat aproape două luni, timp în care armata sultanului a început să fie afectată și de numeroase molime și să sufere de foame și de sete deoarece apa din fântâni era otrăvită. Din această cauză sultanul a fost nevoit să se întoarcă acasă înfrânt și cu multă rușine¹⁷. Se observă prin urmare că avem o relatare imparțială în care Vlad Țepeș nu este prezentat ca un tiran însetat de sânge, ci ca un demn apărător al țării și al poporului său, autorul spaniol reușind să evite capcanele propagandei lui Matia Corvin declanșată împotriva domnitorului român, ceea ce nu mulți alții au reușit să facă.

În fine, tot la Vicente Rocca apar și câteva informații, destul de sumare, referitoare la Ștefan cel Mare și anume cu privire la anul 1484, atunci când sultanul Baiazid II a reușit să cucerească cele două importante cetăți moldovene din sud, Chilia și Cetatea Albă¹⁸.

În opera lui Antonio de Herrera, *Historia general del mundo*, apărută în trei volume la Madrid între 1601 și 1612¹⁹, pe lângă numeroasele informații despre Mihai Viteazul și epoca sa, asupra cărora ne vom opri atenția puțin mai departe, atunci când ne vom referi la informațiile spaniole necunoscute până acum la noi despre marele nostru domnitor^{19 bis}, putem întâlni și alte pasaje importante referitoare la poziția geografică a Transilvaniei și la domnia lui Ion Vodă cel Cumplit.

În ce privește Transilvania, importantă este distincția netă pe care o face autorul între aceasta și Ungaria. Referindu-se la numele și la poziția geografică a Ungariei el spune: "Grecii au numit Ungaria, Peonia, iar latinii Panonia Inferior, în timp ce ungurii care au venit din zona Mării Scitice, i-au schimbat numele în Ungaria. Se învecinează la apus cu Austria, râul Leite o desparte de Germania, la răsărit se învecinează cu Transilvania, iar în partea de nord cu Polonia"²⁰. Deci pentru Herrera, Transilvania nu reprezintă nici o parte a Ungariei și nici o continuare a regatului maghiar, ea este o țară complet separată, la fel ca Austria, Germania sau Polonia.

Despre Ion Vodă cel Cumplit, *Historia general del mundo* oferă cititorilor, pe scurt, descrierea întregii sale epopei: "Turcul l-a trimis pe Petru (Petru Șchiopul - n.n.) cu o armată pentru a prelua tronul Moldovei și a-l alunga pe Ion Vodă. Dar acesta aflând

¹⁷ *Ibidem*, f. 55 - 55 v.

¹⁸ *Ibidem*, f. 71 - 71 v.

¹⁹ Pentru autor și opera sa a se vedea *Diccionario de historia de España*, dirigido por Germán Bleiberg, segunda edición, tomo II, Madrid, 1968, pp. 351 - 352.

^{19 bis} În istoriografia noastră singurul care a folosit lucrarea lui Antonio de Herrera, dar într-o măsură foarte mică, a fost Nicolae Bălcescu în lucrarea sa *România supt Mihai Voievod Viteazul*, ed. Andrei Rusu, București, 1977, pp. 485 - 486, n. 111 și 488, n. 185.

²⁰ Antonio de Herrera, *Historia general del mundo*, vol. I, Madrid, 1601, p. 217.

i-a chemat în ajutor pe cazaci și a strâns armata țării, după care i-a atacat pe turci a căror armată era condusă, din ordinul sultanului, de către voievodul Valahiei (Alexandru II Mircea - n.n.). Și găsindu-l nepregătit l-a înfrânt, iar apoi a atacat și cucerit Brăila, înfrângând și o altă armată de douăsprezece mii de turci. Dar nu a putut să cucerească cetatea deoarece nu avea artilerie. După ce a atacat mai multe orașe turcești de pe țărmurile Mării Negre și ale Dunării, voievodul a aflat că este atacat de o nouă armată turcă pe care însă a învins-o repede, l-a omorât pe comandant și, după atâtea victorii, s-a dus să se odihnească în orașul Huși. Dar comandanții pe care i-a lăsat să păzească Dunărea l-au trădat, lăsându-i pe turci să treacă fluviul și spunându-i că nu sunt mai mult de două mii. Dar când Ion Vodă s-a dus la luptă și-a dat seama că turcii erau prea numeroși și că era pierdut. Deși a luptat cu multă vitejie, din cauza lipsei artileriei, a fost obligat, în cele din urmă, să se predea turcilor care i-au promis că-i vor lăsa viața. Dar după ce s-a predat a fost decapitat împreună cu toți apropiații săi²¹.

După aproape un secol de la apariția acestei opere, la sfârșitul secolului XVII sau la începutul secolului XVIII, Antonio Fajardo y Acevedo a scris *Relación de todo el imperio otomano dividida en ocho libros*, lucrare care a rămas, din păcate, în manuscris. Cleric și autor dramatic²², Fajardo y Acevedo s-a folosit la alcătuirea cronicii sale de o serie de izvoare diplomatice care i-au stat la dispoziție, precum și de câteva cronici otomane și italienești, printre care putem aminti pe cele ale lui Sa'adeddin, Neșri, Lazaro Soranzo, Ludovico Dolce, Vicenza Brattuti, Antonio Calrosa, Leonardo Aretino, Ottavio Sapienzio și alții²³. Pe lângă informațiile istorice despre români, informații similare cu cele menționate anterior, aici întâlnim interesante descrieri geografice și economice ale celor trei țări românești.

Despre Transilvania aflăm că: "... numită la început Gepida, este o parte din antica Dacie. Se învecinează cu Polonia, de care o despart Munții Carpați, la răsărit cu Valahia, separată de râul Mureș, la sud cu Dunărea, iar la apus cu Ungaria, de care o desparte râul Tisa. Această provincie este foarte fertilă, are numeroase mine de sare și produce ceară și miere din abundență"²⁴.

Despre Țara Românească ni se spune că: "... a făcut și ea parte în antichitate din Dacia, fiind locuită de daci, un popor foarte războinic. Numele ei vine de la Flaccus, un proconsul roman trimis de Senat cu multă lume pentru a întemeia aici o colonie. Acest lucru pare adevărat datorită limbii pe care o vorbesc locuitorii ei, un fel de latină coruptă. Principalele orașe ale țării sunt București, Brăila, Târgoviște și Giurgiu. Turcii iau de aici mari cantități de grâu, iar capitala lor, Constantinopolul, se aprovizionează aproape în totalitate din această țară. Aici se produc unt, brânză, ceară, miere, orez, făină și un fel de carne sărată și afumată pe care turcii o numesc pastramă. Țara este toată o câmpie fertilă și plină de mine la fel ca și Transilvania. De aici turcii își procurau o parte din sclavii necesari pentru galerele lor. Dar acum țara a fost eliberată de sub dominația turcilor de către Mihai, principele sau voievodul ei, iar turcii au pierdut toate aceste beneficii"²⁵.

²¹ *Ibidem*, pp. 616 - 617.

²² *Enciclopedia universal ilustrada europeo-americana*, tomo XXIII, Espasa-Calpe, Madrid, 1985, p. 107.

²³ Antonio Fajardo y Acevedo, *Relación de todo el imperio otomano dividida en ocho libros* (Biblioteca Nacional din Madrid, ms. 2793, f. 6 v.).

²⁴ *Ibidem*, f. 14.

²⁵ *Ibidem*, f. 15 - 15 v.

Deși realitatea politică era alta în momentul redactării lucrării, nu este mai puțin adevărat că această eroare este compensată de importanța care se acordă epocii și faptelor lui Mihai Viteazul, considerate ca momente de răscruce în istoria Țării Românești, dar asupra acestui aspect vom reveni ceva mai departe.

În fine, despre Moldova ni se spune că: "Dacia Transalpină, astăzi Moldova, este a treia și ultima parte din antica Dacie. Deși dominată și ea de turci, a avut o situație mai ușoară decât a Valahiei, datorită protecției acordate de Polonia. Această parte este la fel de fertilă și de bogată ca Transilvania și Valahia și turcii luau din ea aceleași produse ca cele din Valahia, dar în cantități mai mici"²⁶.

Un moment culminant în ceea ce privește informațiile despre români ajunse în Spania îl reprezintă, fără nici un fel de îndoială, sfârșitul secolului XVI și începutul secolului XVII. Acest lucru s-a datorat, în primul rând, marii personalități a lui Mihai Viteazul, domnitorul care a dat puternice lovituri dominației otomane în Europa și a realizat prima unire a tuturor românilor, fapte cu un puternic ecou în întregul continent²⁷. Spania, interesată de orice acțiune menită să micșoreze puterea turcilor²⁸, a primit cu bucurie știrile transmise despre marile victorii ale lui Mihai²⁹, victorii care, prin amploarea lor fără precedent, au reușit să spargă ecranul propagandistic pe care principele Sigismund Báthory încercase să-l pună între domnitorul român și marile puteri creștine. Urmărind evoluția informațiilor despre spațiul românesc ajunse în Spania la cumpăna veacurilor XVI și XVII, dar și mai târziu, în cursul veacului XVII, se poate constata, cu destulă ușurință, felul în care a apărut și a evoluat recepționarea figurii marelui nostru domnitor nu numai în cercurile puterii de la Madrid, dar și în cadrul opiniei publice, al culturii spaniole a vremii.

Analiza atentă a acestor informații ne determină să ajungem la două concluzii foarte importante după părerea noastră: pe de o parte cercurile politice conducătoare de la Madrid, în frunte cu regii Filip II și Filip III, cunoșteau foarte bine calitățile și importanța luptei antiotomane condusă la Dunărea de Jos de Mihai Viteazul, dar, pe de altă parte, nu s-au îndepărtat niciodată de optica și poziția curții imperiale din Praga, imitând, am putea spune, permanent, atitudinea acesteia față de viteazul nostru domnitor.

²⁶ *Ibidem*, f. 16.

²⁷ Carol Göllner, *Faima lui Mihai Viteazul în Apus. Broșuri contemporane*, în AIINC, VIII, 1939 - 1942, Sibiu, 1942, pp. 193 - 296; idem, *Michael der Tapfere im lichte des Abenlandes. Berichte "Neuer Zeitungen"*, Hermanstadt, 1943, 243 p.; Emilia Poștărița, *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, în RA, an LVIII, vol. XLIII, nr. 3, 1981, pp. 337 - 350; *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. I - IV, coordonatori: Ion Ardeleanu, Vasile Arimia. Gheorghe Bondoc, Mircea Mușat, București, 1982 - 1986 și vol. V, coordonatori: Tudor Bucur, Eugenia Ciocan, Maria Dragomir, București, 1990.

²⁸ J. Sánchez Montes, *Franceses, protestantes, turcos. Los españoles ante la política internacional de Carlos V*, Pamplona, 1951, pp. 181 - 184; M. Fernández Alvarez, *Política mundial de Carlos V y Felipe II*, Madrid, 1966, pp. 226 - 227.

²⁹ Pentru relațiile româno-spaniole în epoca lui Mihai Viteazul a se vedea Al. Ciorănescu, *Michel le Brave et la politique espagnole*, în *Trois Mémoires sur Michel le Brave (Etudes Roumaines, I)*, Paris-București, 1938; idem, *Documente privitoare la istoria românilor culese din Arhivele din Simancas*, București, 1940, pp. 98 - 203; Eugen Denize, *Relațiile țărilor române cu Spania în epoca lui Mihai Viteazul*, în AIIAI, XXVIII, 1991, pp. 103 - 121. Pentru imaginea lui Mihai Viteazul în Spania a se vedea Eugen Denize, *Imagini spaniole ale domniei lui Mihai Viteazul*, în RI, s.n., tom 1, nr. 5, 1990, pp. 457 - 469.

Evident, alianța tradițională dintre cele două ramuri ale Casei de Austria, spaniolă și austriacă, avea prioritate în fața oricărui alt tip de alianță.

Încă de la sfârșitul anului 1594 și începutul lui 1595, la Madrid se știa despre ridicarea la luptă a lui Mihai Viteazul, dar marea majoritate a informațiilor plasau această luptă sub conducerea principelui catolic al Transilvaniei și viitorului cumnat al lui Filip III, Sigismund Báthory³⁰. Mihai apărea în aceste informații ca un simplu vasal al lui Sigismund, care a pornit la luptă numai din îndemnul acestuia. În acest context, apar și informații transmise din Constantinopol și Adrianopol, probabil de la agenți de spionaj ai Spaniei ale căror nume ne-au rămas complet necunoscute, care indică faptul că domnul Țării Românești, departe de a fi îndemnat sau obligat de Sigismund, a declanșat lupta antiotomană din propria sa dorință și cu scopul de a-și salva țara de la constrângerile tot mai împovărătoare ale dominației Porții.

Astfel, există câteva rapoarte confidențiale din aprilie și mai 1595 care arată foarte clar că Mihai a început lupta numai din propria sa dorință și că acest fapt a oferit principelui transilvan ocazia de a se erija în campion al creștinătății și în conducător al luptei antiotomane. Unul din aceste rapoarte spune că: "Mihai, voievodul Valahiei, după ce i-a ucis pe toți necredincioșii din țară, a distrus mai multe armate turcești și tătare la nordul și la sudul Dunării și acum se pregătește, cu toate puterile sale, să facă față unei foarte mari expediții de pedepsire pe care o pregătește cu înfrigurare sultanul. Poate că în aceste împrejurări principele Sigismund va întreprinde și el ceva împotriva turcilor pentru a-l ajuta pe viteazul Valah"³¹. În august 1595 un alt raport din Adrianopol arăta că turcii trebuiau să se afle deja în Țara Românească și că Mihai va trebui să le facă față singur, deoarece din Transilvania nu se întrevea nici o perspectivă de ajutor imediat³². Deși există și alte rapoarte, provenite tot din Imperiul otoman³³, care prezintă lucrurile din aceeași perspectivă, curtea de la Madrid a preferat să le treacă sub tăcere și să ia în considerare doar varianta propagandistică a principelui Sigismund, care-și atribuia toate meritele victoriilor antiotomane și-l trata pe Mihai ca pe un simplu executant al ordinelor sale. Nimic mai neadevărat, dar interesele politice ale Spaniei au făcut să prevaleze această atitudine.

Evoluția atitudinii Spaniei față de Mihai Viteazul rezultă foarte clar și din cronica contemporană a lui Antonio de Herrera, *Historia general del mundo*, pe care am amintit-o ceva mai sus³⁴ și care prezintă evenimentele istoriei universale între anii 1559 și 1598, adică în perioada preponderenței spaniole în Europa Occidentală. Ultimul volum al acestei lucrări, cel de-al treilea, apărut în 1612, se oprește pe larg asupra evenimentelor de la Dunărea de Jos dar, din păcate, evenimentele cuprinse în el merg, așa cum am arătat, numai până la anul 1598. Este totuși suficient pentru a constata schimbările de atitudine față de domnul Țării Românești.

Astfel, în dreptul anului 1594, după ce se arată că Sigismund Báthory a hotărât să se ridice la luptă contra turcilor și să se alieze cu împăratul Rudolf II, se spune că: "... deoarece i se părea că Valahul nu proceda cinstit, a trimis trupe împotriva lui, care l-au obligat să se declare, de bunăvoie sau constrâns, împotriva turcilor și să-i gonească din

³⁰ Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor*, pp. 98 - 110.

³¹ Biblioteca Nacional din Madrid, ms. 3832, f. 221.

³² Ibidem, f. 238.

³³ Ibidem, f. 240 - 246 v.

³⁴ A se vedea mai sus nota 19.

țară pe toți cei care se aflau acolo”³⁵. În ciuda acestei afirmații neadevărate, Antonio de Herrera nu poate să nu recunoască importanța pe care Țara Românească și Moldova o aveau în contextul general al războiului antiotoman, importanță strategică și economică³⁶. Cele două țări, odată trecute în tabăra creștină, reprezentau o permanentă amenințare pentru flancul drept al oricărei armate otomane ce s-ar fi îndreptat spre Ungaria și lipseau Constantinopolul de produse de primă necesitate cum ar fi carnea proaspătă și sărată, untura, ceara, mierea și grâul care erau transportate de obicei pe Dunăre. Din această cauză recăderea lor sub dominația otomană ar fi reprezentat o mare pierdere nu numai pentru Ungaria și Germania, ci pentru toată creștinătatea.

Toate victoriile obținute de Mihai Viteazul în 1595, inclusiv cea de la Călugăreni și cele din campania de toamnă care l-au scos pe Sinan Pașa din țară și s-au încheiat cu marele succes de la Giurgiu, sunt atribuite integral lui Sigismund, ajungând să se afirme că datorită acestor victorii multă lume îl sfătuiește pe papă să se bizuie în primul rând pe principele transilvan și apoi pe împărat în privința luptei antiotomane³⁷. Autorul nu uită să amintească nici de închinarea de la Alba Iulia din mai 1595: “... la șase mai au ajuns la Alba Iulia zece boieri și trei episcopi din Țara Românească, pentru a depune jurământul de fidelitate față de principele transilvan, deoarece erau hotărâți să iasă de sub stăpânirea turcească”³⁸.

În dreptul anului 1596 se face o largă expunere privitoare la motivele pentru care regele Spaniei ar trebui să sprijine lupta antiotomană a lui Sigismund Báthory, unul din cele mai importante fiind acela al unității de acțiune a celor trei țări românești, Transilvania, Țara Românească și Moldova, unitate realizată sub conducerea principelui transilvan și care a dus la obținerea unor numeroase victorii împotriva turcilor și a tătarilor³⁹. Afirmația neadevărată cu privire la meritele de conducător ale lui Sigismund este compensată de aceea, foarte adevărată, privitoare la victoriile antiotomane obținute de români ca urmare a unității lor de acțiune. Mihai Viteazul și românii pătrundeau astfel în conștiința spaniolilor ca un popor cu merite incontestabile în lupta contra pericolului otoman și pentru salvarea creștinătății.

Atunci când trece la descrierea evenimentelor din anul 1597, Antonio de Herrera începe treptat să-și schimbe atitudinea față de Mihai Viteazul. După ce expune evenimentele legate de vizita lui Mihai la Alba Iulia, când acesta a propus ca Țara Românească să devină principala bază de operațiuni militare împotriva turcilor⁴⁰, este descrisă o victorie împotriva tătarilor atribuită, de data aceasta integral, lui Mihai Viteazul: “... în acest timp a intrat în Valahia, venind prin Moldova, o armată de douăzeci de mii de cherchezi îndemnați de turci, care doreau să hărțuiască în permanență acele provincii și-și puneau speranța în mulțimea acelor barbari; voievodul Mihai le-a ieșit în întâmpinare cu zece mii de valahi și, luptând cu multă vitejie, au ucis mai mult de opt mii dintre ei, oameni ticăloși, prost înarmați și nedisciplinați, cei mai răi pe care-i putea trimite hanul tătar, care dorea să-și păstreze cele mai bune forțe și nu să le pună la dispoziția sultanului...”⁴¹.

³⁵ Antonio de Herrera, *op. cit.*, vol. III, Madrid, 1612, p. 471.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*, pp. 550 - 556.

³⁸ *Ibidem*, p. 532.

³⁹ *Ibidem*, p. 649.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 718.

⁴¹ *Ibidem*, p. 729.

Această evoluție a cronicarului devine și mai evidentă atunci când ajunge la anul 1598, ultimul an al întregii sale lucrări, și când evenimentele îi impun o completă schimbare de optică asupra meritelor lui Sigismund și ale lui Mihai Viteazul. Acum este pusă în adevărata ei lumină personalitatea lui Sigismund care, temându-se de turci și de propria sa nobilime, preferă să abdice și să părăsească Transilvania în favoarea Casei de Austria, abdicare apreciată ca un semn de slăbiciune și de lașitate⁴². În schimb despre Mihai Viteazul ni se spune că acesta "... a pornit din nou în campanie, a străbătut o mare parte a Imperiului otoman, a distrus orașul Nicopole și sultanul a trimis împotriva lui pe Daud Pașa, care și-a strâns armata la Adrianopol și, în cele din urmă, au ajuns să se lupte, iar voievodul i-a învins pe turci, le-a luat mulți prizonieri și alte capturi de război după care s-a întors în țara sa. Și pentru a nu pierde timpul fără folos, văzând dorința de luptă a oamenilor săi, întărită de ultimele victorii, a atacat din nou pământurile turcilor înspre Belgrad, a capturat multe vite, mulți prizonieri, și a ars multe locuri. Și cu toate că turcii obișnuiesc mereu să-și diminueze înfrângerile și să-și preamărească victoriile, i s-a ordonat lui Daud Pașa și Satârghi Pașa să adune un număr de ieniceri, spahii și alți soldați și să încerce să-l zdrobească pe acel rebel, așa cum îl numeau ei. Abia spre sfârșitul anului au reușit aceste pașale să se lupte cu valahii, dar aceștia i-au zdrobit cu desăvârșire, astfel încât numele lui Mihai Voievod a ajuns de spaimă pentru turci, acesta reușind ca, peste puțin timp, să zdrobească o altă trupă de cherchezi, care se întorceau din Ungaria"⁴³.

Pe acest ton elogios pentru Mihai Viteazul se încheie cronica lui Herrera în ceea ce privește lupta antiotomană de la Dunărea de Jos. Ceea ce ar fi putut el să scrie dacă și-ar fi continuat lucrarea putem afla din alte izvoare spaniole inedite. Astfel, important ni se par două rapoarte anonime, trimise la Madrid din Praga, la 15 și 20 noiembrie 1599. Era perioada în care împăratul Rudolf II, pierzând Transilvania, pe al cărui tron se urcase, după o scurtă revenire a lui Sigismund, vărul acestuia și omul polonilor, cardinalul Andrei Báthory, își puna toate speranțele de recucerire a ei în persoana lui Mihai Viteazul. Primul raport confirmă victoria lui Mihai Viteazul și arată că s-a confirmat, de asemenea, faptul potrivit căruia cardinalul Báthory avusese o înțelegere cu voievodul Ieremia Movila din Moldova, cu turcii și cu tătarii pentru a ataca simultan Țara Românească. De asemenea, se arată că a fost capturat un sol otoman împreună cu șaizeci de oameni și că Mihai are intenția de a intra și în Moldova⁴⁴.

Cel de al doilea raport, din 20 noiembrie 1599, după ce confirmă și el victoria lui Mihai Viteazul și faptul că acesta a cucerit întreaga Transilvanie, arată că împăratul i-a acordat titlul de guvernator și căpitan general al acestei provincii, i-a trimis 25.000 de taleri pentru a-și plăti trupele, dar i l-a trimis și pe Basta cu ceva trupe pentru a-l sprijini. Era, de fapt, manifestarea începutului neîncrederii curții imperiale din Praga în voievodul român, neîncredere ce se va accentua rapid în perioada imediat următoare. De asemenea raportul arată că, în urma victoriilor lui Mihai Viteazul, turcii cer cu insistență pacea, dar sunt refuzați cu fermitate⁴⁵.

Ultima parte a epopeii lui Mihai Viteazul, cea cuprinsă între anii 1599 și 1601, o întâlnim într-un alt izvor spaniol inedit. Este vorba de cronica lui Antonio Fajardo y

⁴² *Ibidem*, p. 740.

⁴³ *Ibidem*, p. 748.

⁴⁴ Biblioteca Nacional din Madrid, ms. 3832, f. 282 - 284; ms. 2396, f. 21 - 21 v.

⁴⁵ *Ibidem*, ms. 3832, f. 286 - 287; ms. 2396, f. v. - 22.

Acevedo, intitulată *Relación de todo el imperio otomano dividida en ocho libros*, pe care am amintit-o ceva mai sus⁴⁶.

În ciuda izvoarelor numeroase și variate ce i-au stat la dispoziție, descrierea pe care Fajardo y Acevedo o face ultimilor ani ai domniei lui Mihai Viteazul reflectă cu fidelitate nu atât adevărul istoric, cât mai ales punctul de vedere al curții imperiale din Praga, preluat ca atare și de curtea de la Madrid. Totuși, nu-l putem acuza pe autor de lipsă de sinceritate, mai ales atunci când vorbește despre luarea hotărârii cu privire la asasinarea viteazului domn român.

Dar iată ce spune Acevedo despre evenimentele din Transilvania dintre 1599 și 1601: "... Cardinalul Báthory, cu o armată de treizeci de mii de oameni, a intrat în provincia pe care i-a cedat-o însuși Sigismund și a fost acceptat ca principe de cea mai mare parte a nobilimii. Dar peste puțin timp a fost atacat de valahi, cu o armată mai puternică, în apropiere de orașul Sibiu și, începând lupta, cardinalul a fost înfrânt și ucis. și părându-i-se împăratului că valahul nu era sigur în această provincie, deoarece era grec (ortodox - n.n.) și trăise mult timp printre turci, reconsiderându-i acțiunile și sub pretextul de a-l ajuta l-a trimis în Transilvania pe Gheorghe Basta cu o puternică armată pentru a guverna provincia. Acest lucru l-a nemulțumit pe valah care spera ca, pentru serviciile sale, să obțină investitura ca principe al Transilvaniei și să o unească cu Valahia, vechiul sau principat și, de aceea, a schimbat tabăra și a început să caute din nou sprijinul turcilor și, pentru a nu da de bănuie împăratului, nici polonilor și nici principelui Moldovei se prefăcea prietenul tuturor. Dar între timp scria la Constantinopol cerând ajutor și promițând turcilor să le cedeze toate cele trei provincii, scrise împăratului că este gata să apere Transilvania pentru el, polonilor că o păstrează pentru ei, principelui Moldovei că dorea să încheie o alianță cu el împotriva oricui i-ar fi amenințat. Scrisorile trimise la turci au fost însă capturate de Basta, care le-a trimis împăratului. Din această cauză Consiliul imperial a hotărât să-l îndepărteze pe acel om (Mihai - n.n.), ceea ce s-a și făcut mai târziu prin executarea sa. El a fost ucis de un servitor fidel al lui Basta pe când stătea la masă și mânca"⁴⁷.

Din cele scrise de Acevedo se poate ușor observa faptul că exactitatea lipsește în mare măsură în privința expunerii faptelor dar, în același timp, nu lipsește sinceritatea asupra felului în care a fost văzut Mihai încă de la început de către curtea imperială și, prin intermediul acesteia, de curtea spaniolă de la Madrid. De asemenea, se afirmă cu toată certitudinea și claritatea că asasinarea lui Mihai Viteazul nu a fost o întâmplare sau rezultatul unei dispute cu Basta, ci a fost consecința unei hotărâri adoptate la cel mai înalt nivel de curtea imperială.

În legătură cu imaginea lui Mihai Viteazul în Spania considerăm că este necesar să clarificăm definitiv problematica ridicată de cronica lui Juan Lotichio, *Historia de Transilvania y de otras partes de Europa del año 1620*. Ea a fost adusă la cunoștința istoriografiei românești în secolul trecut de către V. A. Urechia. Acesta a susținut că ea se află curpînsă într-un manuscris miscelaneu din colecțiile Bibliotecii Naționale din Madrid, de la pagina 5 a volumului H 53 până la pagina 102 a volumului H 54, iar că autorul ei a fost caporal în armata lui Basta și martor ocular al evenimentelor⁴⁸. O copie

⁴⁶ A se vedea mai sus notele 22 și 23.

⁴⁷ Antonio Fajardo y Acevedo, *op. cit.*, f. 24 - 24 v.

⁴⁸ V.A. Urechia, *Manuscriptu despre Mihai Viteazul*, în "Informațiunile politice, literare și comerciale", București-Galați, III, nr. 281 din 18 noiembrie 1871, p. 2.

parțială după manuscrisul de la Madrid, foarte puțin cunoscută în istoriografia noastră⁴⁹, se află la secția de manuscrise a Bibliotecii Academiei Române, la cota *ms. spaniol 1*, fiind transcrisă de Ricardo Rodriguez pe spezele lui V. A. Urechia în timpul călătoriei de studii efectuată de acesta în Spania în anul 1862. Ea cuprinde evenimentele desfășurate în Transilvania între anii 1599 și 1601, până la asasinarea lui Mihai Viteazul.

Ne-am ocupat de această cronică în două studii separate, publicate în 1986⁵⁰ și în 1990⁵¹. În studiul din 1990 am arătat faptul că una din problemele pe care le ridică ea sunt numeroasele similitudini cu lucrarea lui Ciro Spontoni, *Historia della Transilvania*, apărută la Veneția în 1638. În 1993, având posibilitatea consultării directe a manuscrisului miscelaneu aflat în fondurile Bibliotecii Naționale din Madrid, am constatat că bănuielele noastre se confirmă. Este vorba, într-adevăr, de o traducere spaniolă integrală, dar cu multe intervenții în text, a lucrării amintite a lui Spontoni, urmată de traducerea, tot spaniolă, a unei lucrări a poetului latin modern, istoricului și medicului german Johannes Petrus Lotich (1598 - 1669). Este posibil ca această succesiune a celor două traduceri să se afle la originea erorii lui V. A. Urechia, dar noi credem că această eroare a fost mai mult deliberată decât neintenționată. În primul rând, separația dintre cele două texte în cadrul manuscrisului miscelaneu este foarte clară, ceea ce face imposibilă confundarea unuia cu celălalt, iar în al doilea rând V. A. Urechia cunoștea bine lucrarea lui Ciro Spontoni pe care, de altfel, o avea în propria bibliotecă⁵².

În încheiere la toate cele spuse mai sus despre imaginea lui Mihai Viteazul în Spania apare evident faptul că factorii de putere de la Madrid, la fel ca și opinia publică spaniolă a vremii, au putut cunoaște cu destulă exactitate personalitatea marelui voievod român și rolul pe care el l-a avut în luptele antiotomane desfășurate la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului XVI. Dar, la fel de evident este și faptul că Spania a acceptat să se alinieze cu multă strictețe la poziția pe care curtea imperială din Praga a adoptat-o față de Mihai Viteazul. Schimbările, de multe ori bruște și nejustificate pe deplin, ale atitudinii împăratului față de Mihai Viteazul s-au reflectat cu rapiditate mai ales în rapoartele diplomatice spaniole, dar au influențat la fel de mult și cronicile, care uneori ar fi putut beneficia de avantajul scurgerii timpului ce permite perceperea mai exactă a evenimentelor istorice. Cu toate acestea, Mihai Viteazul, prin faptul că a fost atât de bine cunoscut în Spania, a avut o contribuție majoră la mai buna cunoaștere aici atât a întregului spațiu românesc, cât și a poporului nostru, a contribuției sale la lupta antitotomană de apărare a întregii creștinătăți. Aceasta nu este decât o nouă dovadă a faptului că, în perioada pe care o avem în vedere, românii și spațiul locuit de ei constituiau o prezență constantă nu numai în cultura spaniolă, care ne-a reținut atenția în studiul de față, dar și în conștiința culturală general europeană.

⁴⁹ În afară de menționarea cronicii, însoțită de un mic fragment publicat de V.A. Urechia în "Informațiunile" din 18 noiembrie 1871, am întâlnit doar simple referiri la ea făcute de Ramiro Ortiz, *Per la storia dei contati Ispano-Rumeni (1710-1932)*, în "Archivum Romanicum", XVIII, 1934, nr. 4, p. 608; Claudio Isopescu, *Saggi romeno-italo-ispatici*, Roma, 1943, p. 139; *** *Din istoria relațiilor culturale hispano-române (1960-1980)*. Bibliografie selectivă, coordonator Domnița Dumitrescu Sîrbu, București, 1981, p. 7.

⁵⁰ E. Denize, *Românii în cultura medievală spaniolă*, pp. 81 - 82.

⁵¹ Idem, *Imagini spaniole ale domniei lui Mihai Viteazul*, pp. 463 - 464.

⁵² *** *Biblioteca "V. A. Urechia". Galați. Cartea străină veche 1472 - 1700. Catalog*. Întocmit de Ion Mărunțelu, Sorina Codreanu, Florica Carapcea, redactor coordonator: Nedelcu Oprea, Galați, 1975, pp. 102-103.

THE IMAGE OF THE ROMANIANS IN SPAIN (SIXTEENTH-EIGHTEENTH CENTURIES). NEW CONTRIBUTIONS

Abstract

In this present study, the author resumes his considerations on the issues concerning the image of the Romanians and of the space inhabited by them as perceived in Spain, issues approached in several previous studies, based on a number of Spanish documentary and narrative sources more or less known in Romanian historiography. Reference is made here to the chronicles of Pedro Majia, Vasco Diaz Tanco, Vicente Rocca, Antonio Herrera and Antonio Fajardo y Acevedo, as well as to several documents housed by the National Library of Madrid. The study follows two general directions: the first part presents historical, geographical, and economical information on the Romanians and the Romanian space, and the second part offers information on Michael the Brave and his time, the Wallachian prince with an overwhelming contribution to the image of the Romanians in Spain. In conclusion, the author demonstrates that the Romanians and the Romanian space were well known in Spain in the sixteenth-eighteenth centuries, the unavoidable errors of dates, facts and interpretation, as evidenced in the writings of the time, being compensated by a respect of the historical truth in all its basic aspects.

AȘEZĂRILE ÎN BRANUL DE SUS

BOGDAN-FLORIN POPOVICI

Din vasta problematică a așezărilor, ne propunem să identificăm diferiții factori geoistorici cu rol în structurarea și dezvoltarea așezărilor brănene. Practic, există diferențe între noțiunea de <<sat>> și cea de <<așezare>>¹. Pentru delimitarea conceptuală ne însușim definiția profesorului Ioan Praoveanu, conform căreia <<așezarea>> cuprinde o sferă mai largă decât <<sat>>, fiind “ansamblul construcțiilor gospodărești, fie grupate pe un teritoriu, fie izolate sau risipite”². În consecință, putem delimita cercetarea noastră ca referindu-se la evoluția de ansamblu, modul în care s-au adaptat la mediu și factorii ce au influențat structurarea așezărilor.

Toponimia așezărilor. Prima atestare a toponimului Bran în formă maghiară sau germană (*Terch*) apare într-un document din 1367, ca o posesiune a magistratului Iacob de Brașov³. Ulterior, în 1373, satul Turcz (Bran) apare din nou, pentru ultima dată înainte de 1377⁴. În privilegiul de ridicare a cetății de la Bran⁵, apare forma *Turchaw*, care a fost identificată cu Lunca Turcului⁶, adică a pârâului Turcu. În documentele muntenești, Branul apare mult timp sub forma *Turciu*⁷. Forma *Bran* apare în documentele muntenești abia în timpul lui Laiotă Basarab⁸. În documentele transilvănene, această formă se păstrează în toponimul *Baranmező* - șesul de lângă cetatea Bran⁹.

Semnificația toponimului a fost larg dezbătută în lucrările de specialitate. Astfel, Nicolae Iorga susținea că “*Bran* este o rădăcină slavonă, care se întâlnește și în cuvântul <<braniște>>, care semnifică teritoriul rezervat pentru români, pentru vânatoarea lor... dar înseamnă și oprire. Bran - trecătoarea și grupul de sate reprezintă și ele un fenomen particular românesc, din cele mai vechi așezări. A fost însă acolo și un sat românesc, al unui <<moș Terciu>>...”¹⁰ (sic!). Sextil Pușcariu remarcă semnificația

¹ Ioan Praoveanu, *Așezările brănene: sat, gospodărie, locuințe. Interdependențe și interacțiuni etno-ecologice* (în continuare *Așezările*), teză de doctorat, București, 1997, p. 89.

² *Ibidem*, p. 90.

³ Gernot Nussabächer, *Hotarul Bran*, ms., 1972, p. 1.

⁴ *Ibidem*.

⁵ DRH, D. I, doc. 67.

⁶ Paul Binder, *Toponimia istorică de pe hotarul cetății Bran* (în continuare *Toponimia*), în LR, an XX (1971), nr. 6, p. 551.

⁷ Ioan Bogdan, *Relațiile Țărilor Române cu Brașovul și Tara Ungurească*, București, 1905, doc. 1; cf. și Ioan Moșoiu, *Branul și cetatea Branului*, București, 1930, p. 14.

⁸ I. Bogdan, *op. cit.*, doc. 95.

⁹ G. Nussbächer, *op. cit.*, p. 1-2.

¹⁰ Nicolae Iorga, *Romanitatea din jurul Brașovului*, în RI, XXV (1939), nr. 10-12, p. 336 apud C.C. Mușlea, *Fondul Bran în Arhivele Statului. 125 de ani de activitate (1831-1956)*, București, 1957, p. 390.

cuvântului *bran* în slavona nordică (=poartă) și în cea sudică (=fortăreață)¹¹. Ioan Clinciu susținea că "Ungurii erau numiți turci; prin urmare și țara locuită de ei se numea Turcia. Trecătoarea Branului, fiind cea mai importantă... a putut să primească numele de *Turciu*, adică <<cetatea dinspre turci>>¹². Filologul Gustav Kisch credea că forma *Torz* ar fi o coruptelă de la numele de persoană Dietrich¹³. Ioan Podea considera că evoluția cuvântului a fost *baran* (slv.) = turmă, și *baranean* = oier; de aici, prin sincopare, *Bran*¹⁴. Emil Micu susținea evoluția toponimului din traducerea în germană și slavonă a cuvântului românesc <<poartă>>: *bran* (slv.) = *Tor* (germ.) = poartă¹⁵, și de aici *Bran*, respectiv *Törzburg*. Florin Salvan susține formarea cuvântului *Terch* din *ter-* (= sufix indo-european, însemnând tare, puternic) și *ch-* (sufix slav)¹⁶. În 1991, Dimitrie Oancea merge mai departe, lansând ideea că *bran* provine din fondul dacic¹⁷. În fine, Ioan Praoveanu consideră că de la antroponimul *Terci* derivă oiconimul *Terch*¹⁸.

Tot legat de toponim se duce disputa legată de poziția în teren a așezării *Terch* (*Bran*). Gernot Nussbächer afirma în 1972 că satul *Bran* "pare să fi fost distrus înainte de 1377"¹⁹. Ulterior, în 1987, arhivistul brașovean revine și precizează că "ultimul document în care se amintește acest sat datează din 1447, când așezarea fusese părăsită de locuitori și era pustie"²⁰, în urma ultimelor invazii²¹.

Ioan Praoveanu²² și Florin Salvan²³ nu sunt de acord cu afirmațiile lui Gernot Nussbächer, considerând că se poate vorbi cel mult "de o schimbare a vetrei satului, o retragere pe înălțimi a populației românești în noul context istoric determinat de înfeudarea teritoriului, până atunci liber"²⁴.

Memoria satului distrus sau dispărut s-a păstrat în toponimul *Dorf Statt*, adică <<locul satului, siliște>>²⁵. Toponimul a fost localizat de Gernot Nussbächer în apropiere de Tohanul Vechi, undeva pe valea pârâului *Turcu*²⁶, iar de Paul Binder pe locul actualei așezări *Bran Poarta*²⁷. Piesa de bază a argumentației lui Gernot Nussbächer

¹¹ Sextil Pușcariu, *Brașovul de altădată*, Cluj-Napoca, 1977, p. 51-52.

¹² Ioan Clinciu, *Din trecutul Branului*, în "Transilvania", Brașov, an 1910, nr. 6, p. 405.

¹³ George Giuglea, Nicolae Orghidan, *Branul în lumina toponimiei și onomasticii* în "Cercetări de lingvistică", Cluj, tom IV (1959), p. 137.

¹⁴ Apud Praoveanu, *Așezările*, p. 62.

¹⁵ *Ibidem*, p. 63.

¹⁶ Florin Salvan, *Branul în orizontul Evului Mediu*, ms., apud Praoveanu, *loc.cit.*.

¹⁷ Dimitrie Oancea, în "Academica", 1(13)/ 1991 apud Praoveanu, *loc.cit.*.

¹⁸ Praoveanu, *op. cit.*, p. 64. Personal, cele mai rezonabile explicații considerăm că sunt cele ale lui Sextil Pușcariu și Gustav Kisch.

¹⁹ G. Nussbächer, *op.cit.*, p. 1.

²⁰ Idem, *Din cronici și hrisoave. Contribuții la istoria Transilvaniei*, ed. II, București, 1987, p. 27.

²¹ Idem, *Contribuții la istoricul cetății Bran și a domeniului ei în secolele XIV-XV*, în "Cumidava", Brașov, t. IX (1976), p. 25.

²² I. Praoveanu, *Contribuții la studiul așezărilor brănele* (în continuare *Contribuții*) în "Revista de etnografie și folclor" (REF), XLI (1996), nr. 3-4, p. 259-260; Idem, *Așezările*, p. 13.

²³ Florin Salvan, *Viața satelor din Țara Bârsei în Evul Mediu (sec. XIII-XVII)* (în continuare *Viața satelor*), București, 1996, p. 39-40.

²⁴ Praoveanu, *Contribuții*, p. 259-260.

²⁵ G. Nussbächer, *Hoturul*, p. 2; cf. și Binder, *Toponimia*, p. 540.

²⁶ G. Nussbächer, *loc.cit.*.

²⁷ P. Binder, *Drumurile și plaiurile Țării Bârsei*, în SA1, XIV (1969), p. 213.

este un document din 1550, în care se spune că “domnul Paulus Rot de Nayerstadt cu fiul său au fost uciși mai jos de cetatea Bran, în locul numit popular Dorf Statt”²⁸. Acest loc de sat, consideră istoricul brașovean, se referă la fostul sat - părăsit - Turcz, care, evident, era situat pe valea pârâului Turcu, spre câmpia Tohanilor. De altfel, formularea “mai jos de cetate” ne pare a indica un loc mai depărtat de pas decât actualul sat Bran-Poarta. Iată de ce împărtășim opinia cunoscutului arhivist brașovean privind poziția satului părăsit - Turcz.

În egală măsură, însă, nu suntem de acord cu opinia profesorului Ioan Praoveanu. Dacă satul Turcz se putea găsi oriunde, pe valea pârâului Turcu - de la pas, lângă “lapis Tydrici” și până la confluența cu Bârsa -, așezarea Bran nu putea exista decât în imediata apropiere a pasului! Chiar admitând că locuitorii s-ar fi retras pe înălțimi, ei n-au păstrat numele satului inițial, deci pe baza toponimului nu s-ar putea demonstra, după opinia noastră, transferul de populație. De asemenea, este greu de crezut că niște <<câmpeni>> s-ar fi refugiat “la munte” (cu familii, avere etc.) și nu - așa cum de altfel sugerează și Paul Binder²⁹ - în Zărnești sau Tohan! Este însă la fel de adevărat că, în lipsa unor documente revelatoare, rămânem la nivelul supozițiilor.

Legat de Bran, mai apare o altă situație problematică: în ce constă *Branul*, atât de frecvent pomenit în documente. Ioan Praoveanu susține că “Branul... trebuie să-l interpretăm ca desemnând toate așezările brănene”³⁰. Cu toate acestea, în momentul actual al documentarii, considerăm că afirmația profesorului Praoveanu trebuie amendată. Înțelesul cel mai exact al toponimului în documentele medievale pare a fi acela de trecătoare/ vamă/ cetate; așezările brănene de azi formau așa-numitul <<hotar al cetății Bran>>³¹. Afirmația cunoscutului cercetător al satelor brănene este însă parțial valabilă, desemnând realitățile regiunii începând de la sfârșitul secolului XVIII, odată cu organizarea administrativă în zonă.

În ceea ce privește oiconimele brănene, situația lor este încă și mai neclară decât în cazul Branului. *Șimonul* apare în registrele de arendări din 1657³². S-a presupus că “e un nume de persoană, amintind ... pe acel Simon Aurifaber, fost, pe la 1550, castelan de Bran (*Capitaneus darabantorum pixidariorum*)”³³. Tot de la un antroponim consideră și Sextil Pușcariu că ar fi deviat numele așezării³⁴. *Moeciu* este și el atestat la 1657³⁵. S-a presupus că a derivat de la Moise³⁶ sau că ar fi o combinație de afixe³⁷. S-a mai vehiculat ipoteza că numele așezării ar deriva de la o presupusă activitate a

²⁸ *Quellen zur Geschichte der Stadt Cronstadt* (în continuare *Quellen*), vol. III, Brașov, 1896, p. 553.

²⁹ Binder, *Toponimia*, p. 540.

* Vezi cel mai clar exemplu în formarea satului Tohanul Nou, la 1764, când nici o familie nu s-a așezat în zona Branului (Florin Salvan, *Situația demografică pe domeniul Branului în perioada de trecere de la feudalism la capitalism*, ms., Brașov, 1974, p. 15).

³⁰ Praoveanu, *Contribuții*, p. 260.

³¹ G. Nussbächer, *Hotarul*, p. 1.

³² Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Brașov (DJAN Bv.), Socoteli alodiale. Acte, pach. 154, nr. 1.

³³ Giuglea, *Orghidan*, op. cit., p. 131.

³⁴ Pușcariu, op. cit., p. 48.

³⁵ DJAN Bv., loc. cit.

³⁶ Pușcariu, op. cit., p. 49.

³⁷ Giuglea, *Orghidan*, op. cit., p. 131.

locuitorilor - oieri, aceea de <<a muia>> blăniile în apa râului...³⁸. Trebuie precizat faptul că Moeciu de Jos se numea inițial Lungocești³⁹; este însă greu de delimitat regiunea exactă acoperită de acest oiconim... *Fundata* apare prima dată menționată la 1730 ca așezare⁴⁰. Ca toponim (muntele Fundatei) îl regăsim însă în documentele muntenești încă de la 1642⁴¹. Va oscila până la a deveni o așezare propriu-zisă, de multe ori locuitorii fiind asimilați așezărilor limitrofe (e de presupus - Moeciu de Sus). Peștera este denumirea ulterioară a așezării de sub Piatra Craiului, numele inițial al așezării fiind Coacăza. Rezultă (după opinia noastră) că vatra inițială a satului a fost pe valea Coacăzii, satul fiind orientat spre sud, nu spre nord-est ca astăzi. *Șirnea* s-a afirmat că înseamnă <<livadă>>, loc defrișat⁴². Ambele așezări apar menționate la 1729⁴³. De menționat că uneori, mai apar și alte nuclee de așezări (Valea Lungă, Sbârcioara), dar ele nu se vor individualiza ulterior, ci vor fi asimilate așezărilor menționate.

Vechile vetre de sat. Pentru a analiza influența factorilor asupra așezărilor se impune studiul vechilor nuclee de locuire; prin stabilirea direcțiilor de dezvoltare, se vor putea identifica ulterior și factorii ce au determinat aceste direcționări.

Unul dintre mijloacele de a identifica vechile vetre de sat și, în egala măsură (în limita posibilului) a perioadelor de locuire, îl constituie *analiza vechilor biserici*. Așa cum remarca și Ioan Praoveanu, biserica era așezată fie în vatra veche, inițială, a satului, fie la principala intersecție a drumurilor satului⁴⁴. Motivația vine din faptul că, o comunitate creștină (căci nu s-au remarcat, până în secolul XIX, alte confesiuni în zonă), *permanentă*, are nevoie de lăcaș spiritual, cu atât mai mult cu cât rolul important al religiei în perioada medie este de necontestat (Anexa).

Ceea ce se poate remarca din anexă este că cele mai vechi biserici sunt cele din Peștera (Coacăza), Cheia și Fundata. S-ar părea așadar, că acestea au fost primele concentrări demografice. De remarcat, în același timp, că, în general, lăcașurile de cult urmează evoluția : schit - biserică de lemn - biserică de zid. De asemenea, se observă că bisericile de lemn încep cam din secolul al XVIII-lea, fapt care, după opinia noastră, semnifică ridicarea acestora atunci când există o suficient de mare concentrare de populație stabilă.

După intense *anchete etnografice* și analize documentare, profesorul Ioan Praoveanu a realizat o foarte interesantă reconstituire a vetrelor inițiale ale așezărilor brăne. În urma acestor cercetări, a remarcat că "vechile vetre..., primele cătune au fost amplasate nu pe văi, ci risipite pe înălțimi, pe platforme, în <<dosuri>>, la adăpost, în apropierea plaiurilor de legătură cu muntele și cu așezările de peste munți"⁴⁵.

În zona *Fundatei*, o așezare inițială a existat, se pare, în zona Sântilie-Șleaul Mândrului, într-o poiană naturală. Profesorul Praoveanu își manifestă speranța ca

³⁸ Informație Ioan Praoveanu.

³⁹ *Catalogul documentelor românești din Arhiva orașului Stalin (Brașov)* (în cont. *Catalog*), vol. I, București, 1955, doc. 510; Mușlea, *op. cit.*, p. 387; Moșoiu, *op. cit.*, p. 70.

⁴⁰ DJAN Bv., Socoli alodiale-Acte, pach. 154, nr. 1, an 13.

⁴¹ Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale (în cont. DANIC), București, Doc. Ist., LXXV/ 121 a,b, apud Ioan Șucu, *Catalogul documentelor muscelene*, ms., vol. III, 1989, *Dragoslavele*, doc. 5, p. 73.

⁴² Cf. Praoveanu, *Așezările*, p. 65.

⁴³ DJAN Bv., Socoli alodiale. Acte, pach. 154, nr. 1, an 11.

⁴⁴ Praoveanu, *Așezările*, p. 99.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 94; vezi și anexe.

“viitoarele cercetări arheologice să confirme existența la Șleaul Mândrului, în vechea vatră de sat, a unei biserici, păstrată în memoria satului”⁴⁶. Alte surse vorbesc doar despre existența unui târg la Sântilie (1677)⁴⁷, dar confirmă sporul demografic migratoriu în așezările din această regiune a Fundatei⁴⁸.

În *Moeciu de Sus*, o vatră a satului se pare că a fost în punctul <<La Bisericuță>>, alta la Colțul Ziliștei⁴⁹. *Șimonul* a avut ca vatră inițială platforma netedă de pe Balabanu⁵⁰ și muchia Scorții⁵¹. În *Măgura, Peștera, Șirnea* primele vetre de sat au fost pe înălțimi, fiind denumite cu toponime ce descriu configurația terenului: Toancheș, Pridel, <<Sub munte>>, Dealul Bisericii, Podu Paltin⁵².

Din aceste vetre inițiale se produc diverse mișcări de populație, prin care se întemeiază sau se măresc zonele locuite. De obicei, cum remarcă și Ioan Praoveanu, cătunul ce ia naștere prin roire ia numele neamului: vârful Teleleu, Șerbești, Smădești, muchia Motocilor, muchia Duicilor, muchia Bordeienilor, muchia Albușoiului etc.⁵³. În Moeciu de Sus se produc unele roiri pe valea Bângăleasă; o așezare mai densă se înregistrează în punctul “La Didiță”, în locul cel mai larg al văii⁵⁴. Prin dezvoltarea acestor nuclee, se ajunge la confluența cu valea Popii, care va deveni nucleul satului (Între Văi)⁵⁵. În zona Moeciu de Jos-Cheia, profesorul Praoveanu consideră că vetrele de sat de pe Dealul Cremenii și de pe muchia Lungă se concentrează în agestrul Văii Lungi; din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, se înșiruie la drum, formând Lungoceștiul (viitorul sat Moeciu de Jos)⁵⁶, ajutat de sporul demografic din alte părți. Se remarcă așadar că, în acest caz, Moeciul *de Jos* este un sat format roire, iar Moeciul *de Sus* este sat de imigrare.

Analizând conștiința din 1761, constatăm însă că numărul de familii mai vechi de trei generații este mai mare în Moeciu de Jos (52 familii față de 43 în Moeciu de Sus)⁵⁷. În opinia noastră, această realitate nu contrazice cele afirmate mai sus: la 1761, cu mare probabilitate, au fost integrați în Moeciu de Jos și locuitorii din Cheia (= Valea Lungă), așa cum, de altfel, și azi există această tendință. Se poate astfel explica numărul mai mare de familii vechi în Moeciu de Jos, fără a nega existența roirilor de habitat în această regiune.

Ca o caracteristică generală însă, privind dispunerea așezărilor, ceea ce apare clar din toate documentele secolului XVIII - începutul secolului XIX, este marea răspândire a colibelor “pe văi și pe munți”⁵⁸. Evoluția ulterioară a satelor brănene va

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ Ioan Răuțescu, *Dragoslavele*, București, 1937, p. 211.

⁴⁸ Ion Ciurea, *File din istoria Branului de Sus (perioada dependenței feudale de orașul Brașov)*, în SAI, t. XIV, 1969, p. 121.

⁴⁹ Praoveanu, *loc. cit.*

⁵⁰ *Ibidem*, p. 94, 98.

⁵¹ *Ibidem*, p. 94.

⁵² *Ibidem*, p. 95-96.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ Informație Gheorghe Ciurea (Moeciu de Sus), obținută de Ioan Praoveanu.

⁵⁵ Praoveanu, *Așezările*, p. 98.

⁵⁶ *Ibidem*; cf. și Iorgu Iordan, *Toponimie românească*, București, 1968, p. 159.

⁵⁷ B. Popovici, *Colibașii*, (sub tipar).

⁵⁸ Direcția Județeană Brașov a Arhivelor Naționale, fond Primăria Brașov, colecția Urbariale (în cont. Urbariale), 115 B/ II 14, p. 6; Teodor Păcătean, *Colibașii din pasul Bran*, în “Transilvania”, Brașov, an LVI (1925), nr. 11-12, p. 584.

duce la <<coborârea pe vale>> a locuitorilor în unele așezări (Moeciu, Șimon) și, în fine, <<la drum>>⁵⁹.

Un alt câmp de analiză pentru reconstituirea evoluției vetrelor de sat îl reprezintă izvoarele cartografice. Astfel, la 1735⁶⁰, așezările brănene nu sunt menționate toponimic. Schematizarea locuințelor indică însă o dispunere având ca axă văile. Ținând cont de scara (presupusă) a hărților, considerăm că poziția exactă trebuie citită ca fiind pe versanți, și nu în imediata apropiere a văilor. Locuințele sunt în număr mic spre Peștera, ceea ce considerăm că este o eroare de cartografiere, ținând cont de numărul populației⁶¹. La 1762⁶², harta este mai exactă: se redau văile principale și secundare, precum și toponimele. Casele sunt mai numeroase spre Peștera-Șirnea-Măgura, dar gravitând spre, având ca axă, văile. În est, concentrări de locuințe apar pe Moeciu de Sus, Valea Lungă, Șimon. În 1772⁶³, pe harta militară, apar concentrări de locuințe pe văi (hartă foarte exactă): Șimon, Moeciu de Sus, Valea Lungă, Moeciu de Jos. La 1805⁶⁴, harta este mult mai sumară. Locuințele apar aici pe versanți și pe văi.

În concluzie, se poate remarca o predilecție a primilor locuitori pentru zonele înalte, capabile - de altfel - să asigure suportul pentru ocupația de bază - păstoritul. Există însă și nuclee pe văi sau în zonele mai accesibile, acolo unde, de regulă, se constituie <<centrul>> așezării, respectiv acolo unde se va ridica biserica.

Factori ce au influențat întemeierea și dezvoltarea așezărilor. Vetrelor de sat s-au constituit în anumite locuri. Așezările s-au dezvoltat în anumite direcții, geografice și istorice. Se pune așadar problema dacă aceste întemeieri și evoluții au fost aleatorii sau au fost <<orientate>>. A știut omul de ce își face casa într-un anumit loc, într-un anumit mod sau a fost o pură întâmplare; a fost o chestiune de <<simț estetic>> sau o înțelepciune pragmatică, empirică - iată tot atâtea întrebări care impun o analiză a factorilor ce ar fi putut influența, într-un fel sau altul, habitatul. Prin coroborarea factorilor, se vor putea determina locurile cele mai bune întemeierii de așezări; se vor putea schița căile posibile de evoluție, deci, în ultimă instanță, se va putea stabili dacă structura așezărilor brănene este aleatorie sau determinată.

Factorii geografici. Așa cum remarca și Ioan Praoveanu, "factorul geografic este determinant în faza de început a așezărilor rurale, de configurația terenului depinzând concentrarea demografică, structurarea terenului de folosință și apoi evoluția spre forme superioare"⁶⁵.

În cele prezentate la începutul acestei lucrări, am subliniat importanța semnificativă a stratului litic asupra activității antropice. Gheorghe Crăiniceanu remarca, în acest sens, că: "la alegerea locului de sat <omul> a căutat condițiile naturale cele mai prielnice, terenurile secundare și terțiare mai sănătoase, terasele, locurile înșorite, plat-

⁵⁹ Praoveanu, *Contribuții*, p. 267.

⁶⁰ Johann Conrad Wess, *Harta Transilvaniei*, 1735.

⁶¹ Vezi *Supra*.

⁶² Stephan Luchsenstein, *Principatus Transilvaniae*, 1762.

⁶³ DANIC, microfilme Austria, R. 198, c. 324-325.

⁶⁴ Harta specială a Țării Bârsei, 1805.

⁶⁵ Praoveanu, *Așezările*, p. 90.

formele; a evitat văile adânci și terenurile dolomitice, ca și apele văroase*, ce provoacă suferințe ale glandei tiroide”⁶⁶. Referindu-se concret la zona Branului, Nicolae Orghidan preciza: “alternanța zonelor de calcar și conglomerat a avut o mare influență asupra modului de răspândire a așezărilor omenești. Centrele cătunelor cu locuințe mai dese, cu biserica și școala, coincid cu zonele de conglomerat. Calcarul, prefăcut prin despădurire în karst, e locuit incidental și mai curând, prin revărsarea surplusului de populație. Cum însă zonele de conglomerat sunt destul de dese și de apropiate, ele au înlesnit luarea în stăpânire a întregii suprafețe nivelate dintre Piatra Craiului și Bucegi-Leaota”⁶⁷. La rândul său, Ion Conea arată că “așezările omenești caută apele... liniile de contact, pentru că liniile de contact sunt întotdeauna și linii de izvoare iar izvoarele nasc așezări omenești”⁶⁸. Aceste afirmații nu fac decât să dea expresie unor realități, ușor de confirmat printr-o simplă analiză a schiței geologice. Putem chiar considera un caz tipic de <<dictat geologic>> situația Fundatei. Baza litică este o alternanță de zone calcaroase și de conglomerat. Calcarul, cum am precizat anterior, implică lipsa apelor de suprafață; în zona Fundatei există doar două fântâni: una lângă drumul E 577 și alta în partea estică a satului. Așezarea s-a grupat, practic, în jurul acestor două surse de apă, vatra inițială fiind cea din est. Aceasta din urmă, ce cuprinde și biserica, este poziționată pe insula de conglomerat din platformă sau, cel mult, pe linia de contact cu calcarul!

Relieful are și el o importanță majoră în configurarea așezărilor brănene. Comentând importanța văilor, din perspectiva <<muntenilor>>, Em. de Martone preciza: “ceea ce îl interesează pe cioban nu sunt culmile pietroase și inaccesibile, ci văile, prin care pasc turmele... Principiul unității este vaea”⁶⁹. Această idee trebuie amendată cu precizarea lui Gheorghe Vâlsan, care arată: “chiar când vaea e îngustă și aproape inaccesibilă pe albia râului, ea este însoțită uneori, la înălțimi variabile, de <<șesuri>>, <<poduri>>, <<tăpșane>>, care nu sunt altceva decât fragmente de terase presărate cu șiraguri de sate sau cătune, care nu se mai orientează după cursurile râurilor, ci după extensiunea acestor poduri”⁷⁰.

Cercetătorii au subliniat în numeroase rânduri această locuire la înălțime a colibașilor. Nicolae Orghidan arată “strânsa adaptare a vieții umane la acest mediu caracteristic, manifestată în primul rând prin forma așezărilor omenești. Pe o suprafață nivelată, dar fragmentată de văi dese, sculptate adânc, nu s-au putut înjgheba decât așezări de tip risipit. Casa brănenilor, cu forma ei de mică cetățuie de lemn, o altă dovadă a acestei adaptări”⁷¹. Mihail Constantinescu remarcă și el că “așezările omenești sunt răspândite pe aproape întreaga suprafață a platformei... [și] aglomerari importante

* Nu întotdeauna! Claudiu Giurcăneanu, *Populația și așezările din Carpații românești*, București, 1988, p. 43, remarcă: “unii factori fizico-chimici și climatici au afectat negativ sănătatea populației din zonele montane, prin consumul apei lipsite de iod, ale cărei efecte au fost contactarea... gușei endemice”.

⁶⁶ Gheorghe Crăiniceanu, *Igiena țăranului român*, București, 1895, p. 14.

⁶⁷ Nicolae Orghidan, *Branul - considerații geomorfologice*, în BSRG, LIV (1936), p. 16.

⁶⁸ Apud Praoveanu, *Așezările*, p. 91.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 55.

⁷⁰ Apud Ion Conea, *Vrancea. Geografie istorică, toponimie și terminologie geografică*, București, 1993, p. 18.

⁷¹ Nicolae Orghidan, *op. cit.*, p. 21.

s-au produs în văile largi și pe podurile oarecum netede”. Abundența spațiului, dar al unui spațiu plin de vegetație și animale, pe care oamenii îl iau cu greu în stăpânire” este o caracteristică generală a Evului Mediu românesc⁷². Consecințele acestei realități a fost numeroase. În primul rând, locuitorii brăneni, în condițiile așezărilor răsirate și izolate, au ridicat case ce trebuiau să le satisfacă atât nevoile economice, cât și pe cele de securitate. De aici, celebra <<casă cu ocol întărit>>, “mică cetățuie în mijlocul moșiei”⁷³. Apoi, pentru dezvoltarea spațiului de locuit și de pășunat, se vor realiza masive despăduriri fapt cu adânci implicații economice și nu numai.

*

În concluzie, deși poate din punct de vedere geografic Branul de Sus nu este poate regiunea cea mai favorabilă locuirii, condiții specifice favorizează întemeierea și dezvoltarea unor așezări. În amplasarea vetrelor de sat au fost alese locurile adăpostite de inundații, de vânturi, plaiurile aproape netede și însoțite sau, dimpotrivă, văile largi, conurile aluvionare și versanții ușor înclinați, cu expunere favorabilă. Elementele ulterioare, factori cu acțiune permanentă sau temporară, vor determina modificări în structura așezărilor brănene.

Factorul economic constituie unul dintre elementele de bază ce influențează configurația satelor, care a determinat modificări ale geografiei așezărilor, acolo unde alți factori (de ex., administrativi) nu au izbutit să influențeze.

Așa cum ne-am expus și anterior opinia, este probabil ca primii locuitori ai platformei Bran să fi fost păstori (din Zărnești și Tohan, în special), care au rămas permanent în zonă. Ioan Moșoiu remarcă și “asemănarea caselor vechi cu forma stânii, adaptată ca locuință statornică”⁷⁴. Principala ocupație fiind creșterea animalelor, nevoia de pășune a constituit un motiv esențial pentru defrișările masive. Unele dintre aceste acțiuni <<au marcat>> și toponimia regiunii: Secătura, Ciungi⁷⁵. Defrișarea pădurilor platformei a dus la constituirea unor pășuni de altitudine și la instalarea în această zonă a locuitorilor. Chiar dacă <<centrul>> așezării se afla, în unele cazuri, în vale, <<centrul economic>> le-a impus locuitorilor așezarea pe înălțimi, favorabilă ocupației pastorale⁷⁶. Treptat, așa cum o demonstrează documentele⁷⁷, zona <<s-a umplut>>, randamentul economiei pastorale nemaifiind același. Un rol semnificativ l-a avut integrarea colibașilor în circuitul economic prin comerțul desfășurat în zona carantinei de la Bran sau prin relații comerciale cu Brașovul⁷⁸. Dacă, inițial, negustorii de pe drumul Branului nu aveau rațiuni de a opri, până la Brașov, creșterea nevoilor (determinată de creșterea demografică), creșterea ofertei, înființarea popasului obligatoriu în carantina de la Bran⁷⁹ vor fi elemente care vor impulsiona relațiile economice în care vor fi implicați colibași.

Dezvoltarea economică și securitatea generală înregistrată de Transilvania din secolul XIX conduce la o diversificare a ocupațiilor locuitorilor și, treptat, la o

⁷² Bogdan Murgescu, *Istorie românească - istorie universală (600-1800)*, București, 1994, p. 306.

⁷³ M. Constantinescu, *Ulucul Branului*, în BSRG, LX (1942), p. 306.

⁷⁴ Moșoiu, *op.cit.*, p. 34-35.

⁷⁵ Praoveanu, *Așezările*, p. 58.

⁷⁶ Urbariale, 115 B/ II 14, p. 7-9.

⁷⁷ Praoveanu, *Păstoritul la brăneni. Considerații istorico-etnografice*, în “Cumidava”. t. XIII 2, 1983, p. 263-276, 267.

⁷⁸ Urbariale, 115 B/ II 6, f. 1v.

⁷⁹ Ibidem, II 14, p. 7.

modificare a structurii statelor⁸⁰. Sensul principal al acestei modificări (în special din a doua jumătate a secolului XIX⁸¹) este coborârea la drum, adunarea caselor și concentrarea populației în văile mai largi, de-a lungul drumurilor principale de acces. Drumul Branului influențează mult în această perioadă de dezvoltare a așezărilor. Practic, interesele economice, care inițial i-au determinat pe colibași să ocupe înălțimile, zonele pastorale, vor fi cele care îl vor <<cobori>> în zona văilor. Factorul economic a influențat acolo unde acțiunile administrative eșuaseră.

Factorul demografic. Dacă “densitatea mică a populației a încurajat precumpănirea satelor de dimensiuni mici și mijlocii, risipite și răsfirate”⁸², odată cu creșterea populației situația se schimbă. Am analizat anterior mecanismele variației demografice în Bran, iar concluzia generală era că, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, se înregistrează o creștere constantă. În mod evident, micile cătune de pe culmi și versanți nu mai sunt suficiente nici activităților economice, nici habitatului. Așadar, se va trece, pe de o parte, la diversificarea ocupațiilor, iar pe de altă parte, au avut loc dezvoltări ale așezărilor. Locurile preferate pentru roiri de populație sunt, în principal, văile (acolo unde relieful permite), atât datorită faptului că zonele de înălțime mai favorabile păstoritului fuseseră ocupate în defavoarea văilor, cât și pentru că, defrișările continuând datorită nevoilor de material de construcții, se asigurau noile interese economice⁸³. De altfel, dezvoltarea administrației din a doua jumătate a secolului XVIII a favorizat impunerea unui climat de securitate sporit, astfel încât drumurile cu acces mai facil nu mai prezentau riscuri sporite. În regiunile cu inefluvii largi și văi înguste, se poate constata o roire pe islaz⁸⁴. Profesorul Praoveanu identifica direcțiile principale de roire, determinate de creșterea populației:

a) pe vale:

AȘEZARE	DIRECȚII SUCCESEIVE DE ROIRE
Moeciu de Sus	La Bisericuță-Valea Bângăleasă- de-a lungul văii- Între Văi
Moeciu de Jos	Drum. Cremenii și Muchia Lungă - Valea Lungă - ieșire la drum (în a doua jumătate a sec. XVIII) - Lungocești
Șimon	De pe Balabanu - Valea Tisei - Valea Șimonului

b) pe islaz: Peștera, Măgura, Fundata⁸⁵.

Prin elementele sale specifice, factorul demografic a acționat asupra geografiei așezărilor în două moduri. *Direct*, prin dezvoltarea unor regiuni de habitat. *Indirect*, prin acționarea pârghiilor economice, care, la rândul lor, influențează structura așezărilor.

Factorul administrativ a acționat de la început asupra întemeierii așezărilor. Prin existența unei <<granițe reduse>>, s-a creat Branul de Sus ca o regiune... liberă! De aici, “libera ocupare a terenului, însemnând îngrădirea unei bucăți de loc, <<oriunde>> și <<oricât>>, ca <<înjnere privată>>. Acest sistem a condus la apariția unor gospodării

⁸⁰ Praoveanu, *Așezările*, p. 92, 129; Idem, *Contribuții*, p. 266-267.

⁸¹ Praoveanu, *Așezările*, p. 106-109; Idem, *Contribuții*, p. 267.

⁸² Murgescu, *op. cit.*, p. 22.

⁸³ Cf. Praoveanu, *Contribuții*, p. 267.

⁸⁴ Praoveanu, *Așezările*, p. 96.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 98-99.

risipite, care, acolo unde configurația terenului a permis, au constituit mici nuclee - cătune”⁸⁶.

Prin creșterea populației “proprietarul de drept” al terenului - orașul Brașov -, începe să se preocupe de locuitori sau, mai exact de interesele sale afectate de interesele... particulare ale colibașilor de sus. Astfel se poate explica și dispoziția de a dărâma casele, dacă sunt prea aproape de graniță, cu scopul de a evita contrabanda⁸⁷.

Dacă la început nu existau reglementări privind amplasarea locuințelor, în a doua jumătate a secolului XVIII, autoritățile intervin pentru comasarea așezărilor, pentru alinierea lor la drum. În zona Branului de Sus, prin comasare, s-a urmărit în principal, un mai bun control în vreme de epidemie, și îngrădirea unor prea mari libertăți: “dacă se aduce la îndeplinire această propunere, atunci vom avea avantaje nu numai în timp de epidemie, ci și în orânduirea politică a colibașilor de sus”⁸⁸. Așa cum am mai arătat, se dorea o comasare *pe văi*, în patru sate: Șimon, Moeciu de Jos, Moeciu de Sus, Sbârcioara. În final, această comasare nu a fost pusă în aplicare, considerându-se că pagubele ar fi mai mari decât avantajele obținute⁸⁹.

La începutul acestui capitol, aminteam despre apariția, oarecum târzie, a funcționarilor locali. În mod evident, acești funcționari ai satelor au început să țină cont de <<centrul satului>>, care coincidea, de cele mai multe ori, cu locul bisericii. Dezvoltarea instituțiilor de conducere locală și poziționarea lor în cadrul așezării a fost un factor în plus, alături de cel economic, ce ar fi putut atrage, în anumite așezări, populația spre vale, spre aliniere la drum. Un exemplu elocvent, după opinia noastră, despre mecanismele unor modificări în geografia așezării, îl constituie zona Roia din satul Fundata, care este structurat exact pe modelul instituțiilor vamale ce au existat în această zonă⁹⁰!

Mutarea, la 1840, a graniței pe linia Carpaților a determinat o întărire a controlului administrației asupra așezărilor din Branul de Sus și integrarea lor în procesele specifice unor regiuni mai largi.

În concluzie, se poate spune că așezările brănele au fost întemeiate în funcție de interesele economice ale locuitorilor și de condițiile geografice existente. Factorul administrativ a influențat și el, într-o oarecare măsură, dezvoltarea așezărilor colibașilor de sus. Elementele cele mai importante, după opinia noastră, rămân factorii demografici și, implicit, cei economici. Creșterea populației a determinat o lărgire a primelor cătune, o “roire”, o creștere a arealului locuit. În egală măsură, are loc și o diversificare a ocupațiilor locuitorilor. Se produce și o creștere a cererii de consum, a necesităților colibașilor.

În aceste condiții, de potențare a elementului economic, se produce, <<coborârea la drum>> a locuitorilor. Treptat, sunt părăsite vechile cătune de pe culme, și, unde a fost posibil, se produce o coborâre pe văile mai largi⁹¹. În zonele unde acest lucru nu a fost posibil (Șirnea, Peștera, Măgura), s-au realizat drumuri de acces, acestea constituind axa de interes. Importanța factorului geografic în constituirea așezărilor va

⁸⁶ *Ibidem*, p. 93.

⁸⁷ DJAN Bv., *Protocole*, *loc.cit.*, f. 218.

⁸⁸ Direcția județeană Brașov a Arhivelor Naționale, fond Primăria Brașov, seria Magistratului orașului Brașov (AMB), 466/ 1771 apud Ciurea, *op.cit.*, p. 122.

⁸⁹ AMB, 653/ 171 apud Ciurea, *op. cit.*, p. 122.

⁹⁰ DJAN Bv., fond Primăria Brașov, col. Hărți, nr. 459.

⁹¹ Vezi mecanismul complet la Praoveanu, *Contribuții*, p. 266-267.

scădea, prevalând asupra mediului - interesele economice ale oamenilor.

AȘEZARE	TIP DE BISERICĂ	PERIOADA
Șimon	de lemn "biserică veche de zid" "biserică nouă"	înainte de 1790 din 1790 din 1849 ⁹²
Moeciu de Jos	"schitișor mic de lemn care s-a stricat" Biserică de zid	înainte de 1758 din 1758-1760 ⁹³
Cheia	Schit la gura Văii Lungi Biserică Biserică nouă	înainte de 1700 din 1700 din 1818 ⁹⁴
Moeciu de Sus	Biserică veche "La Didiță" ⁹⁵ Biserică din lemn Biserică nouă, de zid ⁹⁶	Înainte de 1771 1839-1843
Fundata	Se ridică o biserică după ce a ars cea de la Sântilie ⁹⁷ Biserică ⁹⁸	
Peștera	Cea mai veche biserică, la gura peșterii ⁹⁹ Biserică nouă, în mijlocul satului ¹⁰⁰ Biserică de zid ¹⁰¹	1796 1815
Șirnea	Biserică <<de lemn>> în sat ¹⁰² Biserică nouă, de zid ¹⁰³	1780
Măgura	Biserică de lemn Biserică de lemn Biserică de piatră	1700 1859 puțin înainte de primul primul război mondial ¹⁰⁴

⁹² Moșoiu, *op.cit.*, p. 72-73.

⁹³ *Catalog*, I, doc. 542; Moșoiu, *op. cit.*, p. 70.

⁹⁴ AMB, 1677/ 1809, ap. N. Grecu, *Actele magistratului Brașovului (1801-1878)*, ms., p. 42; Moșoiu, *loc.cit.*

⁹⁵ Informație Gheorghe Ciurea (Moeciu de Sus), obținută de prof. Ioan Praoveanu.

⁹⁶ Moșoiu, *op. cit.*, p. 70-71.

⁹⁷ Informație de la localnici.

⁹⁸ AAN 2, VII/ 138.

⁹⁹ Moșoiu, *op. cit.*, p. 69.

¹⁰⁰ 100 de familii vor lângă peșteră, 62 vor lângă ele; cf. *Catalog*, I, doc. 2747, 3241, 3253, 3267, 3268.

¹⁰¹ Moșoiu, *op.cit.*, p. 72.

¹⁰² *Catalog*, I, doc. 1277.

¹⁰³ Moșoiu, *op. cit.*, p. 71.

* E puțin probabil; Măgura apare în documente definită ca așezare mai târziu, și atunci cu un număr destul de mic de locuitori.

¹⁰⁴ Moșoiu, *op. cit.*

SETTLEMENTS IN NORTH - BRAN

Summary

The notion of "settlement", larger than that of "village", comprehends or "a pile of farms gathered in a territory "or on contrary isolated or spread small houses on it". The first attestation of the name of *Bran*, in German or Hungarian *Terch* in various forms, appears during the XIVth century, in several documents dated on 1367, 1373 and 1377. In the medieval sources *Bran* means "passage, custom, fortress" and its settlements formed the so called "boundary of the fortress of Bran". The North-Bran settlements as Peștera, Șirnea, Măgura, North-Moeciu, Valea Lungă, Șimon, could be located in the Austrian maps of 1763, 1772 or 1805. Many factors of geographic, economic, demographic and administrative nature caused the apparition and development of these settlements.

ADDENDA ET CORRIGENDA

1. Într-un foarte interesant studiu, intitulat *La province turque d'Aqkerman - nouveau facteur politique et économique sur les confins méridionaux de l'Etat polono-lituanien au XVIe siècle*, istoricul polon Andrzej Dziubiński folosește la un moment dat un pasaj dintr-un raport venețian din anul 1554. Izvorul cu pricina ar dezvălui, într-un chip cât se poate de explicit, principiile care au prezidat politica otomană de prietenie față de Polonia în secolul al XVI-lea¹.

Iată mai întâi crâmpeliul din raportul bailului Domenico Trevisano selectat și reprodus de A. Dziubiński: "All'amicizia con questa serenissima repubblica (c'est-à-dire la Pologne - A. D.), ed alla conservazione di quella, due rispetti muovono sua maestà (Suleyman Ier - A. D.), per quello che si può giudicare; l'uno è l'interesse particolare del suo *caznà*, il quale è congiunto con la comodità delli suoi sudditi, per le molte e diverse robe che sono condotte dalli sudditi di questo eccellentissimo dominio alli paesi di sua maestà, il che è ben conosciuto da molti, che lo dicono pubblicamente"². Iar în continuare A. Dziubiński scrie aceste fraze: "L'autre raison de cette attitude amicale, c'était d'après Trevisano, le refus permanent de la Pologne de participer aux ligues antiturques projetées par les Habsburg et la Papauté. Ce qui est révélateur dans l'opinion de l'ambassadeur vénitien, c'est la première place qu'il assigne au motif économique servant de base à l'amitié turco-polonaise. Et, en effet, à partir du deuxième quart du XVIe siècle nous assistons à un développement considérable du commerce entre la Pologne et l'Empire Ottoman".

Verificând contextul din care a fost extras și comentat pasajul de mai sus am observat, însă, cu ușurință că, în realitate, Domenico Trevisano vorbea despre relațiile între *Veneția* și Imperiul otoman. Veneția și nu Polonia este, de fapt, "questa serenissima repubblica"

2. Cuprinsul zbornicelor moldovenesti, care reproduc în secțiunea lor istorică texte de cronografe și cronici, a reținut atenția lui Dumitru Năstase, într-un studiu publicat în anul 1981³. Una din concluziile sale, pe care a expus-o anticipat, încă din 1972, este următoarea: "Mais la vérité est que ces zbornici - dans lesquels l'histoire des empereurs chrétiens (c'est-à-dire byzantins) est toujours suivie par celle de leurs successeurs moldaves - loin de constituer des amalgames de textes disparates, ont tout au contraire, leur «sommaire» soigneusement choisi et ordonné d'après la logique d'une conception historique et politique précise, qui n'est autre que la conception impériale moldave"⁴.

¹ RRH, t. XXXV, 1996, 3 - 4, p. 147.

² Vezi Eugenio Alberi, *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, Serie III, vol. I, Firenze, 1840, p. 160.

³ D. Năstase, *Unité et continuité dans le contenu de recueils manuscrits dits "miscellanées"*, în "Cyrillomethodianum", V, 1981, p. 22 - 48.

⁴ Idem, *Ideea imperială în Țările române. Geneza și evoluția ei în raport cu vechi artă*

Este adevărat că anterior P. P. Panaitescu și alți slaviști au răspândit opinia că aceste culegeri manuscrise au doar un conținut “amestecat” sau “foarte variat”⁵. Totuși, N. Iorga, în lucrarea sa *Chestiunea Dunării*, a cărei ediție *princeps* a apărut în 1913, deslușea în chipul următor semnificația politică a cronografelor din lumea post-bizantină: “Dar acum câteva zile a intrat în biblioteca Academiei Române un manuscris grecesc însemnat prin sensul lui politic, iar nu prin vechime. În Împărăția de Răsărit se scriau istorii universale, așa-numitele cronografe, care puneau în legătură Vechiul și Noul Testament cu tradiția imperială romană și cu cea bizantină; începeau deci cu Adam și Eva și isprăviau cu împăratul “grecesc” stăpânitor. După încetarea Împărăției bizantine se putea continua prin domnii noștri, intitulați de grecii din veacul al XVI-lea Βασιλεῖς (Meletie Pigas), rege (Iacob Paleologul), și nu o dată ele se și terminau așa. Dar niciodată nu se află un cronograf în care, în locul împăraților bizantini, să fie luați împărați din Apus și care să aibă prin urmare tendința de a manifesta că moștenirea împăraților de Răsărit revine cesarilor din Germania. Ei bine, cronograful acesta introduce pe apuseni de la Carol cel Mare înainte. Și el merge înainte până la Leopold I care a despresurat Viena. Desigur că aceasta are un sens, și era o carte menită să servească tendințele imperiale în Orient ale Casei de Austria”⁶.

3. Acum câțiva ani colegul Tudor Teoteoi a pus în lumină un izvor de mare preț pentru istoria vieții bisericești din Țara Românească în prima jumătate a veacului al XVI-lea. Este vorba de adnotarea, în limba greacă, pe o carte păstrată la mănăstirea Vatoped de la Muntele Athos, a lui Antonios Karmalikes, demnitar patriarhal, care a condus delegația “Marii Biserici” la curtea voievodului Vlad Vintilă de la Slatina, în pragul anului 1534⁷. Ce ne spune, în esență, acest text ?

După ce a trecut Dunărea pe la Rusciuc, această delegație a parcurs drumul până la București - unde se găseau atunci domnul și curtea - în numai o zi, spre a împiedica săvârșirea slujbei de Bobotează (6 ianuarie) de către mitropolitul în funcție, care nu fusese hirotonit de către patriarhul ecumenic. În cauză era, de fapt, chestiunea restabilirii autorității scaunului patriarhal din Constantinopol asupra eparhiei Ungrovlahiei. Cu greu, Antonios Karmalikes a izbutit, totuși, până la urmă să-l convingă pe Vlad vodă Vintilă să primească un “arhiereu legiuit”, “fapt care s-a și produs”. În acest chip patriarhul ecumenic Ieremia I a fost “întărit în calitatea sa de stăpân al bisericilor din Țara Românească”⁸.

Cu privire la înlocuirea mitropolitului la începutul anului 1534, T. Teoteoi s-a mulțumit să arate că “această schimbare pare să fi existat”, dar nu a insistat asupra acestui aspect⁹. Este ceea ce vom face în nota de față.

După părerea noastră sunt toate șansele ca mitropolitul instalat în urma intervenției patriarhiei ecumenice să fi fost Varlaam. Cea dintâi mențiune a lui în actele de cancelarie este din 10 aprilie 1535, când Vlad Vintilă încă se afla pe tron¹⁰. Pe de altă

românească (secolele XIV - XVI), Atena, 1972, p. 17.

⁵ Idem, *Unité et continuité ...*, p. 22 și 39, n. 5.

⁶ N. Iorga, *Chestiunea Dunării (Istorie a Europei răsăritene în legătură cu această chestie)*, ed. îngrijită de Victor Spinei, Iași, 1998, p. 272.

⁷ Tudor Teoteoi, *O misiune a Patriarhiei ecumenice la București în vremea domniei lui Vlad Vintilă de la Slatina*, în RI, s.n., t. V, 1994, 1 - 2, p. 27 - 44.

⁸ *Ibidem*, p. 30 - 32.

⁹ *Ibidem*, p. 42.

¹⁰ DRH, B, vol. III, nr. 195, p. 327; vezi și N. I. Șerbănescu, *Mitropoliții Ungrovlahiei*,

parte, de curând Petre Ș. Năsturel a discutat textul grecesc al unei inscripții de pe o icoană *tot de la mănăstirea Vatoped*, arătând cu drept cuvânt că mitropolitul Varlaam pomenit în ea trebuie să fie Varlaam I-ul. Și, în fine, cu același prilej Petre Ș. Năsturel a semnalat și existența la Vatoped a unei broderii, un pocrovăț, pe care stă scris, în slavonă, că a fost “făcut” de “arhiepiscopul Varlaam la anul 7043” (1 septembrie 1534 - 31 august 1535)¹¹. Așadar, păstoria mitropolitului Varlaam a început în primele luni ale anului 1534, căci nu poate fi o întâmplare ca atât cartea cu însemnarea lui Antonios Karmalikes, cât și daniile lui Varlaam (icoana Sfântului Ioan Prodromul de pe tâmpla bisericii mari și pocrovățul) să se găsească la aceeași mănăstire de la Sf. Munte.

Ștefan Andreescu

În articolul *Mitropolia de Halici și episcopia de Asprokastron*, publicat în volumul colectiv *Național și universal în istoria românilor*, București, Editura Enciclopedică, 1998, dl. Ștefan Andreescu discută, între altele, chestiunea întemeierii mitropoliei Moldovei pe care o rezolvă astfel în finalul articolului: “Este limpede după părerea noastră că domnul Moldovei, Petru I, a profitat la răndu-i de împrejurările abia evocate” - e vorba de numirea unui nou mitropolit al Haliciului de către regele Poloniei - “proclamându-l pe episcopul său Iosif, mitropolitul Moldovei în același an 1391” (p. 136).

În același an, în alt volum colectiv, intitulat *O istorie a românilor*, Cluj-Napoca, Fundația Culturală Română, 1998, dl. Ștefan Andreescu se declară partizan al altui punct de vedere în chestiunea datei și a împrejurărilor întemeierii mitropoliei Moldovei, optând pentru luna septembrie 1387 când a avut loc ceremonia depunerii omagiului vasalic de către Petru I regelui Vladislav Jagiello la Lvov, în prezența mitropolitului Ciprian al Kievului și al Rusiei: “Pentru Moldova este cât se poate de probabil că acum a fost obținut consimțământul pentru înființarea unei dioceze cu rangul de mitropolie”, afirmă autorul referitor la ceremonia amintită. Trecerea de la acceptarea de către Patriarhia ecumenică a înființării mitropoliei Moldovei, urmare a desprinderii din mitropolia de Halici, la numirea unui titular, a avut loc “după moartea mitropolitului de Halici în 1391” (p. 74).

Nu intenționăm să impietăm asupra dreptului autorului de rezolva el însuși această contradicție internă a cercetărilor sale - succesive sau concomitente -, consacrate unei chestiuni deosebit de însemnate a istoriei timpurii a Moldovei. Venind însă în întâmpinarea acestei necesare clarificări care privește nu numai data evenimentului, 1387 sau 1391, dar și cadrul istoric în care s-a petrecut, semnalăm atenției sale două date documentare.

Un act patriarhal din 1391 consemnează decesul mitropolitului de Halici, nenumit, și desemnarea unui locțiitor al acestuia, anume “ieromonahul Simeon” (FHDR,

în BOR, an. LXXVII, 1959, 7 - 10, p. 755, care crede că ridicarea la treapta de mitropolit a lui Varlaam s-ar fi petrecut, probabil, “în primele luni ale anului 1535”. În schimb, Mircea Păcurariu este de părere că el a fost ales spre sfârșitul anului 1534 (*Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. 1, București, 1991, p.447)

¹¹ Petre Ș. Năsturel, *Două danii la Muntele Athos ale Mitropolitului Ungrovlahiei Varlaam I-ul*, în “Dorul”, Aalborg (Danemarca), nr. 88, februarie 1997, p. 37 - 39.

IV, p. 233, n. 35). Întrucât Ciprian, mitropolitul Kievului, pe care autorul îl consideră a fi fost și titular al scaunului mitropolitan de Halici în 1387, a decedat mult mai târziu, se impune de la sine constatarea că ierarhul al cărui deces e consemnat de actul patriarhal din 1391 e un altul. Cum se împacă însă această constatare cu afirmația potrivit căreia Ciprian era în 1387 mitropolit efectiv, nu numai nominal, al Haliciului ? Problema nu poate fi ocolită prin ignorarea actului patriarhal din 1391. Sursele istorice sunt susceptibile de a fi supuse celei mai riguroase critici interne și externe, eventual pot fi contestate pe această bază, dar ignorarea lor e contrară și celor mai elementare reguli de metodă. Era și a rămas obligația autorului să rezolve nepotrivirea cronologică semnalată și complexul de probleme derivat din această constatare. Deplasarea unei date cronologice cheie impune reinterpretarea ansamblului de fapte care au gravitat în jurul ei.

La fel de însemnată e și informația desprinsă din același document potrivit căreia nobilii români maramureșeni Baliță și Dragoș au fost investiți cu o misiune patriarhală în problema ierarhiei bisericești superioare a Haliciului. Informația deschide larg perspectiva înțelegerii raportului dintre evoluția situației politice internaționale în regiune și cea a situației bisericești, indisolubil legate între ele. A ignora această interdependență și informațiile care o dezvăluie e a îngusta primejdios aria investigației și baza cercetării istorice.

Șerban Papacostea

RECENZII ȘI NOTIȚE BIBLIOGRAFICE

Historical Dictionary of the Republic of Moldova, by ANDREI BREZIANU, European Historical Dictionaries, nr. 37. The Scarecrow Press, Inc. Lanham, Maryland and London, 2000, 273 p. + LXI p.

Cel de-al 37-lea tom al colecției *European Historical Dictionaries*, inițiată și editată de Jon Woronoff, este dedicat republicii Moldova, după ce volumul al 15-lea, apărut în 1996 și semnat de Kurt Treptow și Marcel Popa avea ca temă România. Autorul, distins analist și cunoscut redactor al postului internațional Vocea Americii de la Washington, a convertit în acest instrument de lucru atât competența de cercetător, vasta experiență de ziarist cât și pe aceea didactică, de profesor la Catholic University of America (Washington D.C.) și, mai recent, de *visiting professor* la Universitatea Internațională de la Chișinău.

Dincolo de scopul general al colecției, cartea dorește să introducă cititorul într-o varietate de evenimente, fapte, locuri și oameni care alcătuiesc paradoxul unei țări vorbind o limbă latină, niciodată din voia ei devenită parte componentă a imperiului țarist și apoi a celui sovietic, dramatic sfâșiată din punct de vedere al identității între Orient și Occident.

Structura cărții corespunde exigențelor colecției: acelea de a fi un instrument de lucru comod, inteligent și bogat în informații. Dicționarul propriu-zis este precedat de o cronologie, o introducere sumară în istoria, geografia și antropologia țării; vocile sunt urmate de o utilă și bogată bibliografie (p. 230-273), structurată pe șapte mari domenii de activitate: instrumente de lucru (bibliografii, ghiduri, statistici, descrieri de călători), istorie, politică, economie, societate, cultură și știință.

Există o artă a instrumentelor de lucru, definită prin echilibrul dintre sinteză și detaliu, prin rigoare și consecvență a normelor. Impresia că este mai greu să înfățișezi nuanțat o problemă de istorie sau de politică caracteristică unui anumit spațiu geo-politic decât să surprinzi suficient de limpede liniile generale ale tuturor problemelor specifice aceluia spațiu și să operezi o selecție coerentă și ponderată între o multitudine de personalități, topice, instituții, partide și concepte politice, conform unor criterii pertinente, este total eronată. Oricine poate să-și dea seama că statutul fluctuant al acestei provincii, apoi țării era suficient să pună de la început probleme dificile și de aceea misiunea asumată de Andrei Brezianu n-a fost deloc una comodă. Lectura atentă a dicționarului arată că autorul s-a achitat cu competență și rigoare de această responsabilitate.

Se înțelege de la sine că perioada românească a Basarabiei, cea premergătoare anexării de către Rusia (ante 1812) nu putea fi divizată în două, iar realitățile ei diferențiate de Moldova de dincoace de Prut. Acest principiu nu s-a urmat în general niciodată în lucrările din istoriografia românească dedicate acestei perioade, cu excepția, poate a culegerilor de izvoare. În chip tot atât de evident, repertorierea pentru această perioadă integrată într-o singură unitate geo-politică (Moldova) nu putea fi decât mult mai selectivă față de epocile moderne și contemporane, circumscrise teritorial între Prut

și Nistru. Vocile dicționarului corespunzând următoarelor etape (țariste, românești, sovietice și, în sfârșit, independența) sunt mai numeroase și acoperă domenii mult mai variate. Privilegiată însă a fost mai cu seamă ultima decadă a acestui secol, prezentă prin personalități politice și culturale, ziare, partide, organizații neguvernamentale, tratate și convenții etc. În această privință, lucrarea de față sintetizează informații din surse prețioase și puțin accesibile chiar și specialiștilor, cum ar fi rapoarte și statistici ale organelor internaționale, dosare și buletine de presă, baze de date ale diverselor organizații moldovenești etc. Totodată, pentru publicul românesc, bibliografia reunește pentru prima oară, aproape exhaustiv, studii apărute în limbi de circulație ale unor cercetători străini despre Republica Moldova.

Unul din meritele incontestabile ale repertoriului alcătuit de Andrei Brezianu îl constituie modul de redactare și de documentare cu exemple din realitățile moldovenești al vocilor ce ilustrează concepte ca: *aculturation, communist atheism, language issue, pro-romanianism, russification etc.*

La bogăția de informații și surse pe care o pune în circulație acest dicționar, ne permitem să adăugăm câteva date modeste, convinși că ele nu sunt decât mărturia interesului pe care ni l-a stârnit această lucrare. Între vocile dicționarului poate că ar trebui să se regăsească *minoritatea germană*, colonizată mai cu seamă în zona Ismail, în zona Novo-Selovka (raionul Sărata), în satul Mariental, despre care posedăm și o recentă monografie: Ernst Kruger, *Heimat am Pruth. Erinnerungen an Mariental Bessarabien*, Wilfenbuttel, 1990, cu referințe la deportările din 1940. Aceiași minorități îi este dedicat un muzeu înființat la Stuttgart în 1993 și o revistă intitulată *Museum und Archiv des Heimatmuseums der Deutschen aus Bessarabien*, Verlag Stegmaier, Münlacker (apariție anuală începând din 1996). O parte din acești coloniști erau luterani, altă parte catolici. Iată câteva date despre această a doua confesiune, care posedă o structură ierarhică importantă, în ciuda numărului restrâns de credincioși. După reluarea Basarabiei de către statul român, la Chișinău s-a înființat pentru catolici un vicariat apostolic, în fruntea căruia a fost numit Marc Glaser, creat episcop de Cesaropolis în 1943 și vizitator apostolic al Transnistriei în 1942, având jurisdicție și asupra celor 8000 de catolici din orașul Odesa. Această episcopie a încetat să funcționeze la începutul anului 1944 și a fost reînființată în 1995, cu sediul la Chișinău (episcop Anton Coșa).

Recente investigații au adus lumină nu numai în fenomenul de represiune exercitat de autoritatea sovietică, sintetizat în dicționar sub vocile *deportation* și *russification*, ci și în fenomenul de *rezistență* față de instalarea regimului sovietic după 1946. Cel mai important grup, cu activitate în perioada 1946-1950, a fost cel al lui Filimon Bodiu, o mișcare țărănească antisovietică, alcătuită din circa 20 de persoane combative, al cărei cap a alcătuit o proclamație numită *Adresare către țărani*, a trecut la acțiuni de suprimare a informatorilor și de instigare a satelor împotriva colhozurilor (v. Ion Jurcanu, *Rezistența comunistă din Basarabia. Grupul lui Filimon Bodiu, 1946-1950*, în «Arhivele Totalitarismului», III, 1995, nr. 2, p. 61-77).

Un aspect al represiunii este cel al urmăririi de către puterea sovietică a militanților unioniști din 1918, refugiați în România. Cazul lui Pan Halippa nu este unic. Câteva figuri ale istoriei interbelice ale Republicii Moldova, dintre cei morți în închisorile comuniste, își meritau poate locul în acest dicționar: *Ion Pelivan* (1876-1954), membru în Sfatul țării, militant activ în 1918 pentru unirea acestei provincii, a fost arestat și închis la Sighet în 1950, murind în închisoare patru ani mai târziu. *Nicolae N. Moroșanu* (1901-1944), personalitate științifică, autorul unor remarcabile studii în

domeniul arheologiei preistorice, a rămas în Basarabia după ocupația sovietică din 1940, a fost deportat în 1942 și asasinat în februarie 1944 de către NKVD pentru că refuzase să participe la politica sovietică de denigrare a României.

Cu foarte rare excepții, femeile sunt aproape absente dintre personalitățile țării. O amintim aici pe *Maria Nagovskaia* (1853-1916), întemeietoarea învățământului gimnazial pentru fete la Chișinău.

La bogata bibliografie, ne îngăduim să adăugăm câteva titluri. Dintre cele mai noi, semnalăm lucrarea lui Jean-Jacques Marie, *Les peuples déportés d'Union soviétique*, Editions Complexe, Bruxelles, 1995, care consacră un capitol special și moldovenilor, Ion Șișcanu, *Deștărânirea bolșevică în Basarabia*, Chișinău, 1994, *Istoria Basarabiei de la origini până la 1994* (coord. Ioan Scurtu), București, 1994, Gheorghe Cojocaru, *Integrarea Basarabiei în cadrul României (1918-1923)*, București, 1997, Andrei Eșanu, *Chișinău. Cercetări, Documente, Materiale*, Chișinău, 1998, Dinu Poștarencu, *O istorie a Basarabiei în date și documente (1812-1940)*, Chișinău, 1998.

Apariția acestui instrument de lucru, de neînlocuit, cu o difuzare internațională, nu poate fi salutată decât cu gratitudine.

Violeta Barbu

Documenta Romaniae Historica, B. Țara Românească, vol. VIII (1576-1580), volum întocmit de DAMASCHIN MIOC și IOANA CONSTANTINESCU, Edit. Academiei Române, București, 1996, 631 p.

Cu volumul al VIII-lea, seria B a colecției de documente interne medievale își reia apariția, după o perioadă de aproape un deceniu de întrerupere, răstimp în care, deși munca de transcriere a continuat fără răgaz, alte cauze felurite au dus la această regretabilă stagnare. În condiții grafice mai bune, tomul acoperă domnia lui Alexandru Mircea și cea a lui Mihnea Turcitul, recolta de documente repertoriate și transcrise fiind de 334 acte autentice și trei false ori îndoielnice. Dintre acestea, raportat la vechea colecție DIR, 46 de documente sunt inedite. Din punctul de vedere al emitenților, se constată o copleșitoare proporție a cancelariei domnești, persoanele private sau instituții ca bănia, postelnicia, mănăstirile deținând un număr extrem de modest de acte, 16. Interesul istoric, social, cultural și lingvistic al documentelor publicate este destul de variat. Editorii Ioana Constantinescu și Damaschin Mioc au ținut să reliefeze în scurta prefață a volumului importanța a două documente, adevărate «pagini de cronică», avându-i ca protagoniști pe Radu vodă de la Afumați (doc. nr. 205, din 16 mai 1579) și pe cei doi frați Golești, Ivașco și Albu (doc. nr. 47 din 30 ianuarie 1577). Alte documente se referă la cazuri de hiclenie: doc. 158 și 160 (Vlad vornicul împotriva lui Vlad Călugărul), 205 (fiii lui Bilțu și cu alți șerbi împotriva lui Radu de la Afumați), 239 (boierii Pârvulești Craiovești împotriva lui Vintilă vodă) precum și doc. 173, neamintit în indicele de materii. Actul de întărire domnească în beneficiul lui Stanciul logofăt al doilea din Cepturile evocă uneltirile lui Petru Cercel, surprins de Mihnea vodă că trimite cărți prin «oameni răufăcători» unui anume Stoica din Ungurei. O seamă de întăriri domnești aduc contribuții substanțiale la progresul studiilor de genealogie a familiilor boierești din Țara Românească din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. De asemenea, o serie de nume legate de istoria culturii, cum ar fi cel de Coresi, apare în documente mai

puțin cunoscute cum ar fi seria de acte menționând cumpărăturile logofătului Coresi și provenind de la Muzeul de Istorie și Artă al municipiului București. Nici de data aceasta, între diaconul Coresi și logofătul al doilea omonim, activ în cancelaria domnească până în anul 1580 nu se pot face apropieri întemeiate pe probe.

În ansamblu ca și în detaliu, volumul păstrează structura și normele colecției, seria B, de a cărei soartă numele istoricului Damaschin Mioc s-a legat cu fidelitate, devotament și competență până la moarte. A reliefa aici incontestabilele merite ale muncii de editare a documentelor medievale românești emise în perioada vechiului regim ar însemna pentru noi, cei care continuăm truda acestor înaintași, o pledoarie pro domo. Ea nu este însă inutilă sau lipsită de onestitate atunci când voci care îi contestă însemnătatea se fac tot mai intense auzite. O reflecție inteligentă ar scuti însă lumea istorică de false competiții și de orgolioase ierarhii, în care partizanii sintezelor se opun în mod artificial editorilor de documente. Calea de mijloc este, firește, soluția optimă a statutului și identității istoricului: nu există sinteze inovatoare fără valorificarea surselor noi, nu există istorici care să aspire la mai mult decât rolul de editor, dacă nu-și asumă condiția de interpret al documentelor și de constructor al unui discurs istoric coerent. Autorii volumului recenzat s-au împărtășit din această condiție, pe care au slujit-o nu numai cu acribia și erudiția specifice editorului de documente.

Câteva mărunte observații privind mai ales corpul de documente depistat credem că nu fac decât să completeze acest volum și să scoată în evidență, dacă mai este nevoie, eforturile absolut meritorii ale autorilor. Mai întâi documentele originale românești, asupra cărora se cuvine să zăbovim mai întâi, dat fiind importanța lor în ordinea vechimii și a rarității lor în secolul al XVI-lea: ele sunt, după evaluările editorilor Ioana Constantinescu și Damaschin Mioc, în număr de trei: doc. nr. 36, un zăpis din 15 august 1576, doc. nr. 38, un zăpis din 25 august același an, și în sfârșit, un alt zăpis trecut în rândul celor îndoielnice, datat <1579 septembrie 1-1580 august 31> 7088. În catalogul de *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, alcătuit de un colectiv de filologi coordonați de Alexandru Mareș (București, 1979, citat în continuare cu sigla DI), lucrare ignorată de autorii volumului VIII al DRH, există câteva diferențe de rezolvare a problemelor de datare și autenticitate, ca și deosebiri de lecțiuni. Se cuvine precizat că lucrarea filologilor a presupus anterior un examen filigranologic al fiecărui document reținut.

Mai întâi, DRH publică în plus față de DI, documentul din 15 august 1576 (doc. nr. 36), considerat de editorii colecției DIR ca și de editorii DI a fi o traducere din secolul al XVII-lea. Actul din 25 august 1576 reprodus în transcriere în DRH la p. 59 iar în DI la p. 98-99, cu fotocopie la p. 314 prezintă câteva deosebit de lecțiuni: *matca Guruiei* (DRH) (cf. și topicul Guruiani, j. Telorman în *Marele dicționar geografic al României*, București, 1900, vol. III, p.675) /*Matca Gurei* (emendat, cf. alte patru grafii ale cuvântului în același document DI), *Bodesor* (DRH)/*Bădsor* (DI). Din DRH lipsește dintre martori Stoica, dar există, după părerea noastră, o lecțiune mai bună a finalului documentului: *și pă<n>tru mărturie, pusu-ne-am degetele* (DRH), cf. și *Pătru mărturie* [...] *Pusu-ne-am degetele* (DI). Grafia *варницѣ* a căpătat diverse lecțiuni: nume propriu: *Vargă Niță* în ediția lui Ion Bianu, *varniță* (emendare cu menționarea grafiei în aparat DI) și toponim *Vargheniță* (DRH). În ceea ce ne privește, propunem o a patra lecțiune: *vragniță* <sl. *vranica*, subst. comun având sensul de «poartă», v. H. Tiktin, *Rumänisch-Deutsch Wörterbuch*, București, s.v. În sfârșit, la rubrica edițiilor, titlul culegerii de documente a lui Ion Bianu este cel indicat în DI, *Documente românești*, București, 1907;

de altfel, deși citat la p. 59, numele lui Ion Bianu lipsește în DRH din lista prescurtărilor bibliografice.

Ultimul document 1579-1580 (DRH, doc. B din lista actelor îndoielnice și false, p. 547) a fost repertoriat în volumul DRH în grupul celor considerate îndoielnice sau false, «după conținut și după aspectul exterior». Filigranul hârtiei acestui zapis, reprodus în anexa DI (fig. 1), ce e drept nu prea concludent, nu a fost considerat de reputatul filolog și filigranolog, Alexandru Mareș, coordonatorul volumului, ca incompatibil cu data menționată pe document; aceeași observație se poate face și în privința semicursivei în care este scris documentul, a cărui fotocopie este publicată la p. 317 a aceleiași lucrări. Atipice rămân însă unele din formularele juridice ale zapisului, ca și subscrierile semicirculare în jurul amprentelor digitale.

Ne permitem de asemenea să adăugăm la documentele transcrise de cei doi cercetători câteva acte publicate sau semnalate în diverse lucrări: document slav din țara Românească datat filigranologic <1576> aflat la Arhivele Statului Sibiu sub cota Col. doc. slave 44, v. Alexandru Mareș, *Filigranele hârtiei întrebuințate în țările române în secolul al XVI-lea*, București, 1987, p. 372 și filigran reprodus la p. 11, filigran nr. 65; întărire domnească a lui Mihnea voievod pentru ocina din Sturzeni, j. Dâmbovița în beneficiul lui Manea, Miroslov și Stan, orig. slav pe pergament păstrat la Arhivele Statului București, Colecția Documente muntenesti CXIX/1 și publicat de Marcel Ciucă și Veronica Vasilescu în *Hrisoave muntenesti inedite (1561-1582)*, în Revista Arhivelor, LIX, 1982, nr. 2, p. 162-163; doc. nr. 198 din 28 aprilie 1579, redat în DRH după o traducere românească din secolul al XVIII-lea își are originalul slav la Arhivele Statului Dâmbovița, sub cota Documente XV/5, v. Pârvan Dobrin, Constantin Condrea și Nicolae Bungrezean, *Din tezaurul arhivistic dâmbovițean. Catalog de documente (1526-1848)*. București, 1993, p. 25-26. În privința bibliografiei, la cele semnalate mai sus în legătură cu editarea documentelor românești (v. supra), menționăm că documentul din 9 octombrie (DRH nr. 253) a fost editat deja de Ion Popescu-Cilienii și Ion Donat în revista «Arhivele Olteniei», XXI, 1942, p. 187-188.

Violeta Barbu

Poselstwo Rafala Leszczyńskiego do Turcji w 1.700 roku (Solia lui Rafał Leszczyński în Turcia din anul 1.700), pregătită de Ilona Czamańska, cu ajutorul Danutei Zydorek, introducere și comentariu Ilona Czamańska, Leszno, Urząd Miasta Leszna, 1998, 279 p.

Baza documentară deficitară de care dispunem în ceea ce privește Evul Mediu românesc impune cu necesitate exploatarea într-o măsură considerabilă a tuturor surselor externe ce pot oferi noi informații în acest sens. Printre acestea un loc important îl ocupă "Jurnalele" soliilor polono-lituaniene la Poarta otomană și documentele adiacente acestora, ceea ce explică valorificarea lor atât de istoriografia polonă cât și de cea românească încă de timpuriu¹.

În această direcție se înscrie și lucrarea realizată de Ilona Czamańska și apărută

¹ P. P. Panaitescu, *Călători poloni în țările române*, București, 1930, ed. Cultura Națională, N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, vol. I, București, 1895, A. Przyboś, *Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 r.*, Varșovia, 1985.

cu ocazia aniversării orașului Leszno, ce cuprinde o ediție critică a jurnalelor soliei lui Rafał Leszczyński la Poarta Otomană din anul 1700.

Textele jurnalelor sînt precedate de o scurtă introducere în relațiile polono-otomane în secolul al XVII-lea, pe fondul cărora este prezentat și tratatul de la Karlowitz. În subcapitolele următoare găsim scurte biografii ale celor mai importanți membrii ai soliei, prezentarea jurnalelor, a anexelor precum și regulile ediției.

Jurnalele (în număr de șase) se află în cea de-a doua parte a lucrării, ele fiind pregătite, așa cum menționează autoarea “în mod egal pentru cercetători, cât și pentru cititorul neprofesionist”. În consecință pentru a ușura lectura, expresiile latine au fost traduse în text. Notele de text se află la sfîrșitul fiecărui izvor, iar cele explicative în josul paginii.

Din cele șase jurnale publicate în trei se găsesc informații referitoare mai ales la spațiul moldovenesc: în cel pregătit de R. Leszczyński probabil în scopul prezentării lui la seim, în cel al cărui autor presupus este Michał Bułhak subtezaurierul soliei, acesta din urmă neavînd un caracter oficial, în al treilea al cărui autor este necunoscut și în cel de-al patrulea în care printre altele este descrisă și primirea soliei în Moldova. Jurnalul cu numărul 5 descrie desfășurarea ultimei etape a drumului către Istanbul iar ultimul prima audiență la sultan.

Unele jurnale au fost redactate cu scopuri propagandistice (3, 5, 6) sau publicate cu aceeași intenție (cazul jurnalului publicat în 1744 de către Francisczek Radzewski). Intenția autorilor (inclusiv a legatului polon) era de a prezenta într-o lumină favorabilă rezultatele soliei; această acțiune a fost intensificată după alegerea fiului lui R. Leszczyński ca rege al regatului polono-lituanian (p. 35).

În partea a treia a volumului se află anexele (scrisori ale oficialităților polono-lituaniene către cele otomane, instrucția soliei și fragmente din *senatus consulta*), iar în încheierea ei, un dicționar al numelor oficiilor și funcționarilor moldoveni și otomani.

Fără a scădea cu nimic din meritele lucrării, ne permitem să aducem câteva completări și corecturi unor afirmații făcute de autoare.

Astfel, la paginile 11-12, se face referire la “tristul final” al încercărilor polono-lituaniene de a recupera Podolia, făcînd trimitere la “expediția saxonă” din 1698 “înfrîntă nu de către turci, pentru că la aceștia nici măcar nu a ajuns, ci de către țărani rusini”. Menționăm că expediția din 1698 a fost comună, pe lângă armata saxonă participînd trupele Coroanei și cele ale Marelui Principat al Lituaniei. În același timp cauzele pentru care armata combinată nu a intrat în Moldova sînt complexe: anotimpul întîrziat, începutul ninsorilor, neplata trupelor polono-lituaniene, slaba aprovizionare, starea de tensiune dintre cele 2 armate, și nu în ultimul rînd, divergențele de opinii dintre August cel Puternic și hatmanii Coroanei și ai Lituaniei cu privire la scopul expediției².

Ilona Czamańska critică opinia lui J. Staszewski la pagina 23, în nota 30, care susține că începutul opoziției dietinei Poloniei Mari față de implicarea lui August în războiul cu Suedia, este rodul eforturilor lui Rafał Leszczyński, arătînd că, în momentul în care aceasta se pronunța împotriva războiului, el nu se afla în țară. Această argumentație nu ne convinge, fiind cunoscut faptul că magnații puteau influența

² B. Dybas, *Sejm pacyfikacyjny, 1699 r.*, Toruń, 1991, Roczniki TNT, p. 22-24, J. St. Jabłonowski, *Pamiętnik*, ed. A. Bielowski, Lwów, 1862, p. 60.

hotărârile dietinelor și prin intermediari³.

La aceeași pagină, referindu-se la negociațiile de la Varșovia dintre Carol al XII-lea, primat și Rafal Leszczyński, autoarea prezintă varianta lui Dworzaczek⁴ (împotrivirea acestuia față de proiectul detronării lui August) și face trimitere doar la versiunea lui Staszewski⁵ (care susține că acesta a început să discute condițiile detronării). Există și o a treia interpretare a acelor negociații, conform căreia, în momentul în care cardinalul-primat M. Radziejowski a intervenit împotriva proiectului detronării sugerând doar limitarea libertății de acțiune a regelui ca o garanție a viitoarelor relații pacifice cu Suedia, Rafal Leszczyński s-a retras de la discuții. Pe această bază autorul afirmă că acesta a fost principalul susținător al proiectului detronării lui August⁶.

De asemenea, informația (zvonul) privind moartea de durere a lui S. Malachowski la aflarea desemnării lui Rafal Leszczyński în funcția de mare sol la Poartă se găsește nu doar la A. Ch. Zaluski, ci și în memoriile lui J. St. Jabłonowski⁷.

Antim Cristian Bobicescu

Moskwa w rękach Polaków, Pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610-1612, (Moscova în mâinile polonezilor. Memoriile comandanților și ofiterilor garnizoanei poloneze în anii 1610- 1612), Wydawnictwo Platan, 1995, 518 p.

Lucrarea a fost anunțată de editori ca fiind “prima publicație referitoare la staționarea armatelor polone la Kremlin 1610-1612” și cuprinde memoriile și jurnalele a 4 ofițeri și comandanți polono-lituanieni ce au luat parte la războaiele “vremurilor tulburi”: Mikolaj Scibor Marchocki, Samuel Maskiewicz, J. Piotr Sapieha, Józef Budziło. Cele patru texte sunt precedate de scurte notițe biografice și aduc în prim plan punctul de vedere (mai bine spus punctele de vedere polono-lituaniene) asupra evenimentelor.

Volumul este completat de două hărți și de un calendar al evenimentelor descrise de către memorialiști.

Antim Cristian Bobicescu

³ H. Wisner, *Najjaśniejsza Rzeczpospolita*, PIW, Warszawa, 1978, p. 60.

⁴ W. Dworzaczek, *Rafał Leszczyński*, PSB, XVII, p. 141.

⁵ J. Staszewski, *August II Mocny*, Wrocław, 1998, p. 133.

⁶ J. Porażinski, *Sejm lubelski 1703 roku i jego miejsce w konfliktach wewnętrznych na początku XVIII-ego wieku*, Poznań, 1988, p. 24-25.

⁷ J. St. Jabłonowski, *op. cit.*, p. 75.

JÓZEF BUDZIŁO, *Wojna moskiewska wzniecona i prowadzona z okazji fałszywych Dymitrow od 1603 do 1612 r* (Războiul Moscovei început și purtat în timpul falșilor Dimitrie), operată de J. Byliński i J. Długosz, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersitetu Wrocławskiego, 1995, 181 p.

Un excelent volum ce cuprinde o ediție critică a memoriilor lui Józef Budziło, precedată de o introducere ce tratează mai mult fondul istoric al acestor memorii și mai puțin persoana autorului, ce este aproape necunoscută. Știm doar că a fost unul din sprijinitorii celui de-al doilea fals Dumitru; după moartea acestuia a trecut de partea lui Sapieha și a fost unul din cei doi comandanți ai garnizoanei din Kremlin.

Lucrarea este completată de bogate note de subsol ce ușurează și clarifică lectura.

Antim Cristian Bobicescu

VIOLETA BARBU, *Viața lui Esop. Studiu critic*, Edit. Minerva, București, 1999, 224 p.

Volumul îngrijit sub egida Institutului de lingvistică "Iorgu Iordan" al Academiei Române și apărut "În onoare Ioanni Gheție", este primul studiu monografic ce a văzut lumina tiparului la noi, asupra vieții lui Esop. Construcția sa recomandă o prestigioasă cercetătoare, ale cărei demersuri angajante poartă pecetea școlii filologice, ediția fiind marcată deopotrivă de investigații în plan larg și analize minuțioase.

Încă din capitolul I, cititorul este introdus într-o problemă ce reflectă căutările autoarei relativ la *Tradiția textului, ediții și traduceri, locul "Vieții lui Esop" în cultura occidentală* (p. 7 - 16). Scrutând orizontul de largi dimensiuni al temei, și având în vedere edițiile diferitelor versiuni, acumulate în timp, și mai ales stăruințele specialiștilor în descifrarea originilor scrierii, atribuite inițial lumii semite, studiul acordă ca atare, atenție opusurilor lui E. Khun, François Naum ș.a. printre care și bizantinistul K. Krumbacher. Observațiile altor cercetători, fie mai vechi, dar și mai noi, în special ale lui Ben Edwin Perry, au condus la o ipoteză fundată pe argumente ce fixează constituirea arhetipului Esopiei în Egipt, către anii 30 - 100 d.Chr.

Pornind de la elemente ce susțin aserțiunea lui Perry, Doamna Violeta Barbu urmărește etapele modelării textului esopic până în veac. al IV-lea și apoi calea parcursă spre arhetipul bizantin, stabilit în sec. al XI-lea. Acesta stă de fapt, la baza unor cunoscute redacții folosite în evul de mijloc, din care s-au format altele în veacurile al XV-lea - al XVI-lea. Printre cele mai importante manuscrise de influență bizantină, autoarea evidențiază codicele *Augustano Monacensis, Vaticanus, Mosquensis* (sec. XIV), sau codicele *Baroccianus, Vaticanus Palatinus* (sec. XVI) ș.a. ca cel al distinsului om de litere al epocii paleologice, Maxim Planudes, alcătuit către 1300. Redacția lui este dependentă de o alta, ce conduce prin copiiile mai vechi de care se leagă, până la arhetipul bizantin. Fără să fi fost autorul *Vieții lui Esop*, cum s-a presupus, Planudes a restructurat și a prefăcut textul, publicat în ediții, spre pildă a lui Bonus Accursius Pisanos (1479), Aldus Manutius (1505), până la aceea critică a lui A. Eberhard (1872).

Imprimate în latină și greacă, cum era și varianta apărută în proză, *Aesopi*

fabulae (1543), ca și *Mythologia aesopica* (1610) ș.a., ele au cunoscut traduceri în limbi europene: franceză, italiană, spaniolă, germană, ceho-boemă, engleză, maghiară și polonă, pornind din 1479-1585, apoi în rusă, odată cu imprimarea la Amsterdam a tălmăcirii ei în 1700.

Personaj mitic, cu capacități deosebite, Esop, prin *Viața* și *fabulele* sale moralizatoare a putut dobândi o largă audiență în lumea europeană, ele figurând în programele de învățământ, încă de timpuriu (sec. XII), chiar și în epoca Renașterii - referiri la Baltasar Gracián (1651).

Capitoului al II-lea, *Studiu filologic. Manuscrisul rom. 1436 al Bibliotecii Academiei Române*, reflectă cu prisosință stăruința Doamnei Violeta Barbu de a evalua datele pe care le oferă codicele în cauză, copie în cea mai mare parte a lui Costea Dascălul, de la Biserica Sf. Nicolae, din Șcheii Brașovului. *Viața lui Esop* este nu întâmplător înmănunchată alături de alte cărți populare, *Fiziologul*, *Sindipa*, precum și de fragmente dintr-o *Cosmografie* sau o *Prorocie a Sivilei* ș.a. texte preponderent laice, de interes sapiențial-moralizator, științific, ș.a. Datele sunt corelate diferitelor stadii ale cercetărilor precedente, ceea ce a condus la aprecierea vechimii codicelui în cauză. Traducerea Esopiei apare astfel ca derivând din edițiile grecești de la Veneția, altele în circulație la noi sunt redată după o versiune bizantină sau după un izvor rusesc, cum opinau cercetători ai vechii noastre literaturi.

Preocupată să recepteze orice detaliu ce-i putea aduce deslușiri în privința copistului manuscrisului, autoarea și-a îndreptat atenția și asupra mediului cultural în care acesta a viețuit și totodată spre aflarea originalului care a stat la baza traducerii utilizate în prezentul studiu. Ea este pusă în legătură cu diferitele copii din epoca brâncovenească sau post brâncovenească, și cu tipărituri străine ce au circulat aici, purtând lămuritoare însemnări de la Mihai Cantacuzino mare comis sau de la Hrisant Notara, cum este cazul *ediției venețiene din 1619*, pe care arhiereul din scaunul Ierusalimului o dăruia la 1715 "școlii elinești" de la Iași. În următorul segment al studiului este pus în evidență, pe baza metodei comparative a textelor, raportul tipăriturii venețiene de la 1619 cu traducerea Esopiei din manuscrisul 1436, existent la Biblioteca Academiei Române.

O problemă importantă ce se subsumează demersului autoarei a fost și aceea a localizării versiunii originale a traducerii folosite în prezentul studiu, pornind de la o metodologie elaborată de Ioan Gheție, marcantă personalitate a Școlii lingvistice românești. În acest sens a fost prospectat, pe baza unor mărturii ale vremii, orizontul literar al zonei în care s-a format și a scris Costea Dascălul. Și, pe lângă investigația pe amintita problematică, Doamna Violeta Barbu a socotiti necesară punerea în lumină și a unor elemente fonetico-morfologice și lexicale, specifice graiurilor muntenesti, dar și de tip nordic sau sud-est ardelenesc, pentru a cumula informațiile ce pot susține aserțiunea elaborării *Vieții lui Esop* în mediul brașovean al Șcheilor.

Toate aceste minuțioase căutări au condus la mai buna fixare a filiației manuscriselor ce au transmis Esopia, cu o evidentă circulație în țară, până la 1795, anul apariției la noi a primei ediții dedicate miticului personaj.

Printr-un grafic judicios întocmit este marcată și structura secvențială a tradiției manuscriselor, grupate sub 11 sigle din cuprinsul stemei acestora, pornind de la prima imagine asupra Originii lui Esop, până la ultima - a cincizecea - a Finalului scrierii. Apoi, cu discuțiile analitice vizând raportul *ms. 1436*, cu versiunea originală a traducerii

și cu celelalte copii, autoarea a putut stabili, pe ramuri, legăturile dintre variantele textului, înfățișând și stema celor 11 copii ale traducerii *Vieții lui Esop*, în raporturi certe au posibile de filiație (p. 103).

În Capitolul al III-lea intitulat *Studiu lingvistic* (p. 104-143), pornind de la *grafe* și problemele ei, atenția autoarei este îndreptată spre *fonetica și morfologia* textului, la *sintaxa și lexicul* lui, o nouă dovadă a analizei în planul global al Esopiei, pentru a-i da o mai clară identitate între scrierile populare larg răspândite în spațiul românesc.

Ultimul capitol, al IV-lea, deschide o interesantă perspectivă în privința *Circulației motivului Esopiei în cultura românească veche* (p. 145-168), fiind analizate modele de studiu necesare decupării clișeele de "semiotică narativă", cum amintește autoarea existente în text și ale căror structuri implică abordări secvențiale. Preferința manifestă pentru o analiză cronologică, nu inductivă sau deductivă, potrivită operelor deschise, ce suportă contaminări pe duratele timpului, bornează un traseu urmat cu perspicacitate de Doamna Violeta Barbu, în căutarea sensurilor scrierii esopice. Este o cale, în care întrebările și răspunsurile sunt formulate de autoare, pe baza asimilării unei bogate literaturi de specialitate, dar față de care și-a păstrat propria linie diriguitoare.

Eiortul de care este marcată lucrarea, nu numai sub aspectul investigării structurilor și înțelesului ei, a fost extins și asupra toposurilor sale - limba - retorica - elocința și atâtea alte imagini, până la cele regăsite în motivele decorative cu semnificații simbolice, din vechea artă a bisericilor noastre. Ele păstrează efigia lui Esop și diferite scene alegorice din ansamblul scrierii, prezente în pictura exterioară a multor lăcașuri.

La capătul "sufocantei" analize (în sensul cel mai bun al termenului), Doamna Violeta Barbu redă în *Addenda* (p. 169-222), textul: "*Începui a scrie istoria lui Isop*", ce vede pentru prima oară lumina tiparului, după *ms. rom. 1436*, dar și acesta amendat pe baza unor copii, ce au permis îndreptări ale formelor corupte. Lista cu siglele manuscriselor străine, a celor românești, ca și a izvoarelor și lucrărilor de referință utilizate, așezate după un *glosar*, pun capăt meritoriului studiu al autoarei, un adevărat îndrumar în publicarea acestui gen de scrieri.

Constantin Bălan

MIRON COSTIN, *Latopis Ziemi Mołdawskiej i iune utwory historyczne (Letopisețul țării Moldovei și alte opere istorice)*, introducere, comentariu și traducere Ilona Czamańska, Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, 1998, 357 p.

Importanța operei lui Miron Costin ca sursă pentru istoria sud-estului european a fost remarcată și de către istoriografia din spațiul germanic, grație căreia a apărut o traducere parțială a acestuia¹.

Nu face o deosebită plăcere să anunțăm și apariția unei traduceri polone datorată profesoarei Ilona Czamańska.

Volumul cuprinde o ediție critică a celor mai importante texte cu caracter istoric ale lui Miron Costin (*Letopisețul țării Moldovei, Chronika Ziem Mołdawskich i*

¹ Grausame Zeiten in der Moldau. Die Moldavische Chronik de Miron Costin (1595-1661), ed. A. Ambruster, Gratz-Wien-Koln 1980 (Rumanische Geschichtsschreiber, Bd 1).

Multańskich, *Historja polskimi rytami o Wołoskiej ziemi i ziemi i Moltańskej, De neamul moldovenilor. Din ce țară au ieșit strămoșii lor*), precum și un bogat comentariu al acestora.

Primul capitol (Miron Costin. Viața și opera), așa cum arată și titlul, se concentrează asupra persoanei cronicarului (subcapitolul "Viața și activitatea politică"), asupra condițiilor în care au apărut lucrările acestuia (izvoarele folosite) dar în egală măsură asupra "ideologiei operei istorice" ("concepția națiunii și a statului", "concepția statului și a puterii", "concepțiile politice").

Dimensiunea acestui capitol constituie o dovadă a complexității operei cronicarului, care a fost produsul contactelor politico-culturale polono-moldovenești, datorită cărora ea este influențată și de cultura antică (cu care Miron Costin a luat contact în urma prezenței sale la Colegiul iezuit de la Bar).

Cel de-al doilea capitol (Miron Costin. Opere) cuprinde textele propriu-zise însoțite de note explicative foarte minuțioase.

Lucrarea, bogat ilustrată se încheie printr-un index al persoanelor și un altul al denumirilor geografice și al naționalităților.

În încheiere, trebuie să subliniem meritele deosebite atât ale comentariului cât și ale traducerii, aceasta din urmă ieșind în evidență prin limpezimea ei

Antim Cristian Bobicescu

Histoire secrète des Mongols (Mongghol-un ni'uca tobciyan). Chronique mongole du XIIIe siècle, traduit du mongol, présenté et annoté par Marie-Dominique EVEN et Rodica POP, préface Roberte N. Hamayon, Série mongole publiée sous les auspices de l'Unesco, Paris, Gallimard, NRF, 1994, 350 p.

Ediția *Istoriei secrete a mongolilor* (HSM), preparată de Marie-Dominique Even (CNRS) și Rodica Pop (Société Asiatique), cuprinde prima traducere franceză integrală și ea a acoperit, la momentul apariției, una dintre puținele lacune majore ale orientalisticii franceze actuale. Această situație, menținută în pofida unor opere de orientalistică datorate unor uriași savanți francezi, provine din faptul că moartea la reținut pe Paul Pelliot să continue traducerea proprie, după ce a restituit textul integral și, în ediția publicată de discipolul și continuatorul său, Louis Hambis, a tradus primele șase capitole (P. Pelliot - L. Hambis, *Histoire secrète des mongols*, Paris, Adrien Maisonneuve, 1949, ediție completată cu P. Pelliot - L. Hambis, *Histoires d s campagnes des Cinggis-Qahan (Cheng-wou ts'in-tcheng lou)*, Leiden, E. J. Brill, 1951).

Cele 282 de paragrafe grupate în 12 capitole mai largi sunt unul dintre textele esențiale ale istoriei mongolilor din prima jumătate a secolului al XIII-lea, al cărei caracter e vertebralizat de expansiunea clanului Borjigin, genealogia și evenimentele sale, prin organizarea socială, credințele și mitologia stepei.

HSM a intrat în climatul studiilor de istorie asiatică începând cu eruditul arhimandrit Palladius, cel care a pregătit o ediție rusă încă din 1866, și a început astfel o carieră treptat mai largă, sprijinită tocmai de necesitatea traducerii lui. Dacă însă în edițiile Pelliot-Hambis, adnotările, comentariul și referințele sunt extrem de abundente, această ediție are funcția de a oferi un text mai larg apelabil, eforturile redării fiind multiplu distilate. *HSM* devine mai dificil controlabilă în capitolele finale datorită

extensiei relatării la mediul chinez și persan, rezultată din expansiunea cuceririi mongole. Deși în ambele spații există texte complementare prin a căror comparare este lărgită acuratețea comprehensiunii, impactul de multe ori devastator al civilizației mongole nomade asupra populațiilor anexate se regăsește în dificultățile receptării alterne a imploziei cuceritorului. În notele care însoțesc textul traducerii (p. 251-313) sunt discutate comparat pasajele dificile, fiind surmontate astfel câteva erori anterioare și limpezite câteva ligamente ale compunerii și fiziologiei textului, utilizat la început precum un "text confidențial", receptacol al prestigiului clanului și efigie perpetuată a identității sale, multiplu apelată în traiectoria vertiginoasă a conducătorilor mongoli.

Adoptarea unor traduceri mai fluente pentru numele proprii mongole (Ogödei, bunăoară, fiind redat prin *Généreux*, iar Börte, Möngke și Qubilai prin *Bleutée*, *Éternel*, respectiv *Fortuné*) a intervenit ca opțiune pentru o lizibilitate suplimentară, știut fiind că traducerea lor - de cele mai multe ori literală - suplinește rezonanța originală a redării filiației și istoriei protagoniștilor mongoli. Cele câteva mii de toponime și nume ale protagoniștilor au fost transliterate după forma mongolă urmându-se în general romanizarea lor conform criteriilor stabilite de Pelliot. De altfel, aceasta pare a fi acceptarea unei opțiuni mai generale, de vreme ce traducerea unei lucrări cu un similar caracter instaurator, *Popol Vuh. Cartea Maya a zorilor vieții*, a optat pentru redarea literală a nomenclaturii divinităților și mitologiei quiché (cf. Dennis Tedlock, *The Mayan Book of the Dawn of Life*, 1985, ediție ameliorată și îmbogățită din 1996, acum în traducerea română a Lidiei Ionescu, Humanitas, 2000).

Constituind textul cel mai vechi și mai complet păstrat al civilizației mongole, *HSM* este și un document inestimabil pentru cercetarea tuturor trăsăturilor populațiilor nomade central-asiatice, relevanța sa depășind cu mult probleme stricte de istorie cronologică și genealogie. Compoziția sa, de la stratul lingvistic ce cuprinde numeroase atestări de cuvinte ce nu s-au păstrat în alte surse și până la stratul etnologic ce oferă una dintre cele mai vechi probe ale șamanismului central-asiatic, este redată fidel și comprehensiv, beneficiind de o riguroasă cunoaștere a celorlalte izvoare, ediții și comentarii. Deși textul conduce către un ritm propriu al constituirii și funcționării societății mongole nelipsit de contradicții și lacune, legitimarea sa ca martor al istoriei acestei identități a permis receptarea coeziunii organice care a favorizat expansiunea în Europa și Asia (cf. Larry Moses, „Motifs of Class, Status and Unity in the Secret History of the Mongols”, *Eurasian Studies Yearbook* 68 (1996), p. 98-118).

Putând compara în câteva locuri ediția de față cu ediția engleză a lui Igor von Rachewiltz (în foileton în *Papers on Far Eastern History*, n°. 4, 1971 - 31, 1985), am putut sesiza efortul comprehensiv al traducătorilor englezi și francezi pentru redarea unui text cât mai apropiat de un prototip care să fie utilizabil în studiile de istorie medievală și orientalistă central-asiatică. Deși anumite paragrafe oferă traducerii numai interpretări mai fragile, ediția este, în întreg, o traducere fermă și acurată, rod al îndelungatei comuniuni a autoarelor cu spațiul central-asiatic și cu textul de proveniență mongolă. Prestigiul colecției franceze, inițiate și patronate de UNESCO, ne îndeamnă să credem că și în mediul studiilor de medievistică românești această ediție va fi una de referință. Așa cum D-na Rodica Pop a avut amabilitatea să ne confirme, acestei ediții i se va putea înșă substitui o traducere în limba română din original, cu concursul istoricului Victor Spinei, fapt ce se anunță ca un eveniment dificil de comparat în climatul sărac al traducerilor autohtone din operele medievale fundamentale, occidentale sau asiatice. Or, credem că

această inițiativă trebuie pregătită și așteptată, și acest fapt a constituit rațiunea rândurilor de față.

Eugen Ciurtin

ANTAL LUKÁCS, *Țara Făgărașului în evul mediu (secolele XIII-XVI)*, București, Edit. Enciclopedică, 1999, 220 p. + hărți + il.

În anul 1970, lucrarea regretatului Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, inaugura seria monografiilor dedicate "țărilor" medievale, entități politico-sociale, anterioare formării statelor românești. Lucrările realizate de atunci în acest domeniu s-au constituit în puncte de reper utile și instrumente de lucru pentru cercetările ulterioare. În ciuda rolului jucat de Țara Făgărașului în constituirea statului muntean, asemănător cu cel al țării Maramureșului în cazul Moldovei, formațiunea cuprinsă între Olt și Carpații Meridionali nu a constituit până acum obiectul unei investigații complexe. Dată fiind importanța jucată de Țara Făgărașului în procesul de închegare a statului de la Sud de Carpați, cunoașterea evoluției sale s-a conturat ca o condiție necesară pentru înțelegerea genezei statului medieval românesc.

Sfidând precara documentare privitoare la evoluția acestei formațiuni până în secolul al XVII-lea, temerara lucrare a lui Antal Lukács *Țara Făgărașului în evul mediu (secolele XIII-XVI)* își propune să umple golul istoriografic amintit.

Datorită penuriei izvoarelor pentru perioada studiată, autorul recurge la unele documente posterioare secolului XVI, privind însă informația cu unele rezerve și încercând să evite anacronismele. În anumite cazuri cercetările întreprinse în arhivele din țară și străinătate au avut ca rezultat și identificarea unor documente contemporane. Pentru a întregi imaginea Făgărașului în acest interval, autorul întrebuințează și izvoare de natură arheologică, cartografică și sigilografică.

Studierea "țărilor" medievale românești a înregistrat pași importanți în anul 1970 prin introducerea reconstituirilor regresive. Această metodă complexă, folosită pentru prima dată de Radu Popa în monografia menționată mai sus, îmbină rezultatele arheologice cu informația scrisă. Deși Antal Lukács și-a propus să urmeze tot această metodă, investigația urmând să se desfășoare pe aceleași două nivele, mersul lent al săpăturilor, pe de-o parte, și cercetările de mică importanță și de suprafață, realizate în perioadele anterioare, pe de alta, au redus în mod considerabil locul pe care informația arheologică ar fi trebuit să-l ocupe. Din acest motiv, autorul atrage atenția asupra faptului că lucrarea sa constituie o fază intermediară a cercetării.

Volumul se structurează pe mai multe capitole: Cap. I *Izvoarele și istoriografia țării Făgărașului*, Cap. II *Cadrul natural și evoluția habitatului până la apariția izvoarelor scrise*, Cap. III *Habitatul țării Făgărașului în secolele XIII-XVI*, Cap. IV *Societatea făgărășeană în secolele XIII-XVI*, Cap. V *Civilizație și spiritualitate medievală în Țara Făgărașului*, Cap. VI *Structura teritorial politică și statutul juridic al țării Făgărașului în secolele XIII-XVI*.

Datorită caracterului rural al Țării Făgărașului "reconstituirea habitatului medieval rural din secolele XIII-XVI echivalează [...] practic cu recompunerea imaginii întregii societăți făgărășene" (p. 50). Precaritatea izvoarelor precum și numărul redus al obiectivelor arheologice studiate au îngreunat cercetarea, autorul fiind obligat să

abordeze problema habitatului acestei perioade din perspectiva interdisciplinarității, prin valorificarea izvoarelor toponimice și cartografice.

Modificările antropice limitate de “necesitatea armonizării cerințelor unei economii complexe agro-pastorale, cu elementele cadrului natural” (p. 92) sunt reflectate de numele unor sate cum ar fi: Braniștea, Copăcel, Breaza, Pojota. Cadrul geografic a determinat o repartizare inegală a satelor din punct de vedere teritorial, așezările concentrându-se mai ales în zona centrală precum și în estul și vestul depresiunii. Noile sate, dezvoltate în zona de confluență a pâriurilor, s-au creat prin “transformarea unor locuri sezoniere sau temporare în sate de sine stătătoare, cu vetre stabile, structurate în jurul bisericilor și al necropolei” (p. 94).

În ceea ce privește vechimea satelor, autorul conchide că existența acestora este anterioară primei lor atestări documentare “contextul realităților sociale, patrimoniale și chiar politice prezente de multe ori în documentul respectiv, implicând evoluții care preced data primei lor pomeniri scrise” (p. 97). Pentru delimitarea cronologică a așezărilor, autorul recurge la diferite modalități printre care: constatarea prezenței unor familii vechi care au îndeplinit un rol important în viața social-politică a țării, existența monumentelor vechi, precum și situarea lor geografică (din punct de vedere al altitudinii). Astfel luând în considerare relieful Făgărașului, Antal Lukács adoptă teza formulată de Radu Popa în monografia consacrată Țării Hațegului, conform căreia roirea satelor s-a realizat din zonele mai joase către cele mai înalte.

Refacerea evoluției politice a Făgărașului în secolele XIII-XVI (de la “țară” la cel mai important domeniu al principilor Transilvaniei), prin definirea poziției sale în raporturile cu regalitatea maghiară, pe de o parte și cu principii țării Românești pe de alta, reprezintă un alt obiectiv important al lucrării de față.

După definirea termenului de “țară”, prin prisma celei mai recente analize referitoare la această instituție, autorul observă declanșarea unei noi ofensive inițiate de către suveranii maghiari în zona de sud-est a Transilvaniei, în contextul creat de cruciada a patra. Această ofensivă avea să aducă o serie de amputări teritoriale în zona centrală, estică și vestică a Făgărașului, urmate de știrbirea autonomiei țării. Anul 1291 când familia Csák revine la Făgăraș – invazia mongolă din 1241 afectase poziția autorității maghiare din această regiune, fapt reflectat de izvoarele documentare – are drept consecință, în opinia lui Antal Lukács, sfârșitul reprezentării românilor în congregații, “dispariția autonomiei acestei “țări” echivalând cu eliminarea temeiului teritorial care justifica reprezentarea lor” (p. 167).

Referitor la problema descălecatului petrecut în această perioadă autorul se situează pe o poziție opusă față de adepții unei migrări în masă a populației făgărașene la sud de Carpați ca rezultat al represaliilor ce au urmat reînstăpânirii maghiarilor în acest spațiu, arătând că “descălecatul făgărașean [...] a fost înainte de toate un fenomen politico-militar, de strămutare a unei forțe numeric reduse și nu o mișcare de populație care să angreneze comunități numeroase” (p. 167).

Controversata problemă a originii ducatelui de Făgăraș și a stabilirii raporturilor vasalice între Ungaria și Țara Românească, este pusă în legătură cu participarea celor două state la frontul de luptă antitătăresc. Înglobarea Făgărașului în țara Românească, realizată prin preluarea atribuțiilor voievodului făgărașean de către domnul muntean și numirea unui castelan, nu a avut drept consecință lichidarea instituțiilor sale. Supraviețuirea structurilor prestatale făgărașene este confirmată de documentele contemporane, cel mai bine ilustrat fiind cazul adunării țării care, sub influența

procesului de feudalizare se va transforma într-o adunare a boierilor “în care reprezentanții celorlalte categorii sociale inferioare participau rar și ocazional”, dar conservând în bună măsură “autoritatea decizională și deliberativă moștenite de la adunările cneziale de tip prestatal” (p. 177).

Documentele descoperite în arhivele din Brașov, Sibiu și Budapesta, datând din secolul al XVI-lea, precum și reinterpretarea unor documente edite au permis autorului să aducă precizări în legătură cu funcționarea adunărilor în acest secol. Prezența aceluiași grup de boieri la toate adunările pentru cele două intervale de timp studiate (1507-1534 și 1578-1584) conferind “stabilitate structurii scaunului de judecată ar putea sugera ideea că membrii adunării nu erau aleși pe o perioadă limitată, ci prezența lor depindea de poziția pe care o aveau în cadrul comunității boierilor din Țara Făgărașului” (p. 182).

După pierderea posesiunii de peste munți de către domnii munteni în 1462, stăpânirea Făgărașului a fost atribuită pe rând când sașilor, când familiei Gereb, înrudită cu regele Matia Corvin, sau unor mari demnitari de la curte, pentru ca în primele decenii ale veacului al XVI-lea să revină lui Ștefan Mailat, viitorul principe al Transilvaniei.

La sfârșitul volumului, în afară de lista izvoarelor folosite (edite și inedite), a prescurtărilor bibliografice și a indexului, se află anexate o serie de hărți militare austriece, ridicate într-o perioadă posterioară celei cercetate dar introduse de autor în lipsa altor surse cartografice anterioare acestora. Folosirea lor se datorează însă și furnizării unor date referitoare la configurația morfologică a satelor și a poziției acestora față de cursurile de apă și de drumuri. În plus aceste hărți permit reconstituirea, în linii mari, a peisajului făgărașan din perioada studiată.

Țara Făgărașului în evul mediu (în secolele XIII-XVI), este rodul unei cercetări complexe și bine documentate, care vine să umple un mare gol istoriografic, răspunzând cerințelor medievisticii românești, și constituindu-se într-un punct de plecare pentru cercetările ulterioare.

Ecaterina C. Petrescu

MARIANA ȘLAPAC, *Cetatea Albă. Studiu de arhitectură medievală*, Edit. ARC, Chișinău, 1998, 212 p.+ il.

Cartea Mariane Șlapac reprezintă versiunea tipărită a tezei sale de doctorat și are în centrul atenției ansamblul defensiv de la Cetatea Albă - realizare de vârf a arhitecturii militare moldovenești în perioada de proliferare maximă a amenajărilor de apărare medievale din acest spațiu.

Metodologia de abordare a subiectului a presupus cercetări pe teren, inclusiv măsurări și lucrări de fixare documentară (grafică și fotografică) a monumentului, precum și realizarea unei permanente coroborări a diferitelor surse și materiale, printre care sunt și cele găsite în fondurile arhivelor, muzeelor, bibliotecilor și instituțiilor de restaurare din Republica Moldova, România, Ucraina, Rusia, Austria și Turcia.

Primul din cele două capitole, *Cetatea Albă în lumina izvoarelor*, este dedicat istoriei fortificației și analizei tuturor surselor utile (cartografice, toponimice, narative, arheologice, memuaristice, iconografice etc.). Se constată că cetatea este rezultatul suprapunerii a mai multor faze de construcție, dintre care cele mai importante au fost

realizate sub domnii Alexandru cel Bun, Ștefan II, Alexandru II (Alexăndrel) și Ștefan cel Mare și sub sultanii Bayazid II, Ahmed III, Mustafa III, Osman III, Abdul-Hamid I, Selim III. Tot aici se discută atribuirea și datarea fortificației (pe componente) și a contextului urbanistic, cu analiza diverselor ipoteze lansate de predecesori.

Cel de-al doilea capitol "*Caracteristici arhitectonice, tipologice și constructive ale fortificației de piatră*" ia în discuție problemele de arhitectură. Se constată că citadela interioară se înscrie în grupul cetăților romano-bizantine de plan rectangular, iar centura exterioară în grupul cetăților de tip constantinopolitan. Plastica fortificației confirmă sursa ei bizantină, dar sunt nelipsite și unele influențe gotice, renașcentiste și musulmane. În general, execuția și tehnicile de construcție pledează pentru includerea Cetății Albe în rândurile realizărilor de marcă ale arhitecturii militare europene. Același capitol oferă informații inedite cu privire la materialele de construcție utilizate, meșteri de lucrări, inscripții și semne lapidare ș.a. Cartea este ilustrată copios, are câteva anexe și rezumate dezvoltate în engleză, ucraineană și rusă.

La un secol de la apariția *Studiilor istorice asupra Chiliei și Cetății Albe* ale lui Nicolae Iorga, prin această contribuție esențială, dedicată aniversării a două milenii și jumătate de la întemeierea orașului Tyras, Mariana Șlapac face bilanșurile cercetărilor întreprinse pe parcursul veacului XX asupra acestui monument de importanță majoră pentru istoria, cultura și spiritualitatea românească cum este Cetatea Albă.

Silviu Andrieș-Tabac

CONSTANTIN CIOBANU, *Biserica "Adormirea Maicii Domnului" din Căușeni, Chișinău, 1997, 164 p.+ il.*

Noua carte a istoricului de artă basarabean Constantin Ciobanu este o lucrare sintetică ce îmbină în sine prezentarea istoriografică a surselor și a studiilor dedicate monumentului invocat în titlu, cu analiza formal-stilistică și iconografică a picturilor murale și cu studiul genezei programului iconografic, toate constituindu-se într-un dosar exhaustiv și pertinent asupra problemei.

Aupra identificării ctitorilor boieri zugrăviți pe perețele nordic din pronaosul bisericii se lansează două ipoteze. Conform uneia, aceștia ar fi boierii arestați de tătari la Căușeni în 1759 ca urmare a intrigilor grecului Stavrachi, care i-a trimis la Căușeni sub pretextul urgentării întoarcerii de către tătari a compensației pentru prejudiciile aduse Moldovei în atacul din toamna anului 1758. Conform celeilalte, aceștia ar fi reprezentanții familiei Ruset (Cupărescu).

Relevând coincidențele de nume, dar și de manieră picturală, a zugravilor Radu și Stanciul de la Căușeni, cu omonimii lor de la ctitoriile boierilor Brădești de la Crețești și de la celebra ctitorie a paharnicului Stan Jianu din Preajba de lângă Craiova, autorul atribuie frescele unui atelier de zugravi originari probabil din Oltenia.

Cercetare pluridisciplinară și cap de serie a monografiilor de rezistență ce apar de sub penna noii generații de istorici din stânga Prutului, lucrarea lui C. Ciobanu, prin apariția sa, marchează o nouă etapă calitativă a istoriografiei basarabene.

Silviu Andrieș-Tabac

BOGDAN MURGESCU, *Istorie românească - istorie universală (600-1800)*. Ediția a II-a, revăzută și adăugită, colecția Annales, Edit. Teora, București, 1999, 214 p.

Într-o carte adresată cu precădere marelui public, Bogdan Murgescu introduce metode și fapte mai puțin familiare acestui gen de scriere a istoriei. Eroii și evenimentele lasă aici locul principal structurilor demografice, economice și sociale. Ceea ce își propune B. Murgescu este să fixeze într-un mod cât mai exact și mai onest "locul românilor în istoria universală" - un titlu al unei opere de Iorga, pe care autorul îl reia ca deziderat propriu în Introducere. Dacă Iorga a urmărit să arate "momentul și felul în care au înrăurit" românii istoria universală, în schimb B. Murgescu atinge o chestiune care adesea este considerată tabù: permanentul decalaj între spațiul românesc și Europa (vezi Încheierea). Reperele cronologice din titlu sunt, desigur, convenționale. Cartea tratează, de fapt, un ev mediu prelungit, care se întinde de la etnogeneză până la începuturile modernizării societății românești - două "falii importante în istoria românească" (p. 10).

Soarta a făcut ca această carte să apară atunci când opinia publică era preocupată de modul în care noile manuale prezintă istoria națională (este drept, prima ediție a fost publicată în 1995, în condiții mai modeste și cu un conținut mai restrâns). B. Murgescu nu a scris un soi de "manual alternativ", dar *divulgă* fapte și interpretări care contrazic locurile comune ale discursului istoriografic oferit de obicei publicului larg. Nu este vorba de o demitizare, ci de o serie de puneri la punct, cu unele analogii în istoriografia românească. Păstrând proporțiile, am compara demersul lui B. Murgescu cu cel din culegerea de studii publicată de P. P. Panaitescu în 1947 (*Interpretări românești*). În cazul de față, se procedează însă la o analiză sistematică a societății românești medievale, care surprinde asemănările și mai ales diferențele dintre aceasta și restul spațiului european.

Prima parte a volumului este dedicată "structurilor comparate", iar a doua se ocupă de ceea ce B. Murgescu numește "articulații funcționale" (implicarea spațiului românesc în evenimentele istoriei europene).

Unul dintre meritele cărții ține de locul acordat demografiei și alimentației în explicarea decalajelor dintre societatea românească medievală și Europa centrală și occidentală. Chiar dacă valorile sunt aproximative, se constată mari deosebiri în privința densității populației, nu doar în comparație cu Occidentul, ci și în interiorul spațiului românesc (Transilvania a avut totdeauna o situație demografică mai apropiată de cea a Europei centrale). Tabelul de la p. 22 cuprinde estimarea densității în momentele convenționale 1000, 1340, 1600, 1800 pentru mai multe țări europene. Sunt contrazise astfel unele opinii entuziaste care, interpretând forțat densitatea așezărilor depistate arheologic, ajung la concluzia unei mari densități de populație în evul mediu timpuriu. Numărul comunităților era mult mai mic decât vetrele de sat identificate prin săpături sau cercetări de teren, fiindcă aceste comunități se mutau periodic, la intervale scurte, într-o anumită arie. Explicația propusă de B. Murgescu pentru slaba densitate demografică este legată în primul rând de alimentația precară a populației, consecință a primitivismului tehnicii agricole. Acest punct de vedere funcționează foarte bine pentru zonele de câmpie, unde precumpănea cultura cerealelor. Pentru regiunile de deal, creșterea animalelor a avut, probabil, alt impact asupra regimului alimentar și asupra demografiei. Geograful I. Donat a demonstrat că în zonele mai înalte din Țara Românească a existat o densitate superioară, care a permis repopularea câmpiilor în

anumite perioade¹. Considerăm că B. Murgescu ar fi putut acorda un spațiu oarecare discutării problemei “retragerii la munte” sau “retragerii la pădure” (în capitolul următor, care tratează habitatul rural, se observă că pădurile rămân predominante în spațiul românesc medieval - p. 30).

Cele mai semnificative decalaje față de Apus privesc meșteșugurile și viața urbană, tratate în capitolele 3 și 4 (p. 33-41). Este subliniată dezurbanizarea totală a spațiului nord-dunărean în epoca migrațiilor. O observație de detaliu: credem că lipsa orașelor a împiedicat existența unei ierarhii ecleziastice, și nu invers (cum afirmă autorul la p. 36). Fără o infrastructură dată de orașe și de drumurile care unificau Creștinătatea, Biserica nu-și putea menține organizarea superioară. Episcopii nu puteau avea sediul decât în așezări urbane. Mai mult, ne putem gândi dacă nu cumva tot orașele sunt cele care au permis și formarea unor “structuri politice bine definite”, pe care B. Murgescu le vede ca pe o condiție a dezvoltării urbane (ceea ce este adevărat, dar într-o relație de tip *feed-back*). Regatele barbare occidentale (și chiar Bulgaria) s-au cristalizat ca state fiindcă au beneficiat de existența unor orașe pe teritoriul lor. Contraexemplul este khaganatul avar. În spațiul carpato-dunărean au lipsit acele nuclee în jurul cărora să se fi putut agrega alcătuii politice durabile. Trebuie evidențiată și aprecierea (corectă din punct de vedere arheologic) că nici fortificațiile din secolele IX-X de genul celei de la Dăbâca nu au avut caracter urban (p. 36). Pe de altă parte, remarcăm analiza motivelor pentru care nici în secolele mai târzii nu s-a ajuns la o dezvoltare urbană apreciabilă. Responsabilă ar fi tot slaba producție agricolă, care nu putea asigura subzistența unei populații urbane numeroase. Alte clarificări sunt aduse în capitolul 5 (p. 42-49), în privința categoriilor pe care le-a cunoscut schimbul de mărfuri (în funcție de distanță și de gradul de utilizare a monedei ca instrument de schimb).

Una dintre problemele cele mai controversate pe care le discută această carte este cea a existenței feudalismului în societatea românească medievală și a rolului obștilor în geneza structurilor statale. Pe urmele lui H.H. Stahl, autorul operează o distincție între feudalism și modul de exploatare tributar, atrăgând însă atenția că nu este suficient să căutăm un cadru conceptual pentru o realitate care se dovedește foarte complexă (p. 49-53). Rolul obștilor sătești în geneza raporturilor de tip tributar a fost adesea subliniat de istoriografia mai nouă. B. Murgescu atinge însă un aspect oarecum eludat: mobilitatea spațială accentuată a acestor comunități (determinată de agricultura extensivă și de nesiguranța creată de invazii). Rezultatul a fost o întârziere a teritorializării comunităților. Autorul apreciază că este greu de spus în ce măsură inegalitățile economico-sociale create în obști au condus la constituirea boierimii.

Ar fi fost poate de dorit să fie expusă pe scurt vechea dispută asupra originii clasei boierești, mai ales că în capitolul următor se discută apariția statului în spațiul românesc și raporturile dintre instituția domniei și boierime (p. 68-69). Este de remarcat, pe de altă parte, relația stabilită între instaurarea dominației otomane și “revoluția fiscală” produsă prin creșterea ponderei impozitelor directe. Această revoluție fiscală ar fi permis “edificarea unui aparat de stat modern, salariat”, încă din secolul al XVI-lea, dacă aceste venituri nu s-ar fi scurs spre Imperiul Otoman (p. 70).

În capitolul despre biserică și viața religioasă (p. 71-79) sunt respinse, pe bună

¹ I. Donat, *The Romanians South of the Carpathians and the Migratory Peoples in the Tenth-Thirteenth Centuries*, în *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, București, 1975, p. 277-298.

dreptate, opiniile exagerate care susțin creștinarea rapidă a întregii populații daco-romane. B. Murgescu este de acord că în epoca migrațiilor nu a existat la nord de Dunăre o ierarhie bisericească și că prin creștinarea de jos în sus s-a favorizat persistența elementelor păgâne. Există totuși mai multe vestigii creștine, neamintite de autor, care demonstrează că deja în secolul al VI-lea exista o populație creștină numeroasă chiar și în Moldova, inclusiv în nord. Generalizarea creștinismului (exclusiv ca religie populară) a fost posibilă chiar în lipsa unei ierarhii sprijinite de o putere seculară². Atunci când în fine s-a creat o organizare bisericească superioară, aceasta a avut și rolul de a sprijini rezistența tinerelor state în fața expansiunii Ungariei catolice. Același rol l-au avut și mănăstirile ctitorite în Oltenia în ultima treime a secolului al XIV-lea, cu sprijinul monahilor sud-dunăreni (p. 73-75).

Cu totul inovator este mai amplul capitol despre “niveluri culturale și orizont mental” (p. 79-92). De obicei despre cultura medievală românească se scrie la modul pur factologic. B. Murgescu propune o abordare sociologică și cantitativă, în care se insistă pe extinderea foarte lentă a folosirii scrierii, chiar la nivelul elitelor și la cel al autorității de stat. Este interesantă comparația făcută între numărul de documente păstrate din țările române și cel din statele occidentale (pentru secolele XIV-XVI). Disproporția este uriașă, dacă ținem seama și de faptul că doar o foarte mică parte din aceste acte au fost emise în afara cancelariei domnești (p. 81-83). Pe de altă parte, introducerea tiparului nu a diminuat în mod semnificativ ponderea oralității. Se observă o serie de discontinuități în activitatea tipografică și mai ales o orientare aproape exclusivă spre producerea cărților de cult, chiar până spre sfârșitul secolului al XVIII-lea (p. 84-86). Rolul marginal al scrisului în cultura românească medievală împiedică reconstituirea unei istorii a mentalităților. Totuși, B. Murgescu încearcă o sumară privire asupra orizontului mental (concepțiile despre timp și spațiu, dar și despre originea etnică). Desigur că pe parcursul evului mediu, solidaritatea pe criterii etnice era mai puțin importantă decât cele determinate de relațiile de rudenie și de religie. Se impunea totuși o discuție pe marginea conștiinței originii romane (sumara apreciere de la p. 91 nu ține seama de toate informațiile studiate de A. Armbruster în *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*).

Partea a doua a cărții încadrează evenimentele istoriei românești medievale într-un context mai larg. Autorul a reușit să prezinte foarte clar și concis 12 secole de istorie, pe care le periodizează în funcție de evoluția raporturilor cu ceilalți (migratorii, statele creștine vecine, Imperiul Otoman). În fiecare capitol există câteva probleme controversate pe marginea cărora B. Murgescu își exprimă punctele de vedere (uneori în contradicție cu locurile comune de care vorbeam la început). Bunăoară, despre atribuirea etnică a culturii Dridu se apreciază că “este puțin probabil că va putea fi dat vreodată un răspuns tranșant în această privință” (p. 98). De fapt, problema se pune în alți termeni. Cultura Dridu a avut un caracter supraetnic, fiind purtată atât de români, cât și de bulgari. Ea a fost expresia unui anumit nivel de civilizație, iar aria sa de răspândire reflectă iradierea unor ateliere de ceramică.

Nu ne putem opri asupra tuturor faptelor pe care le tratează autorul în această parte narativă a cărții. Remarcăm doar câteva dintre ideile care vor stârni interesul specialiștilor. Mai întâi, legătura pe care o face B. Murgescu între dispariția centrului de putere al lui Nohai (1299) și formarea statelor românești din Muntenia și Moldova,

² Vezi pe larg în N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, Bibliotheca Thracologica, XVIII, București, 1997.

create de conducători care inițial au putut fi intermediari ai dominației Hoardei de Aur în aceste zone periferice (p. 111). Desprinderea lui Basarab I de sub hegemonia tătară s-a făcut după 1340 printr-o reorientare spre Ungaria (p. 111-114). Autorul arată ceva mai departe cum faptul că drumurile comerciale care străbăteau Muntenia și Moldova erau concurente explică rivalitatea dintre cele două state, deja la câteva decenii după constituirea lor (p. 118-119).

Capitolele cele mai consistente sunt dedicate rezistenței anti-otomane și dominației otomane (p. 121-186). Este firesc, fiindcă B. Murgescu a publicat numeroase studii despre relațiile româno-otomane, privite mai ales din perspectiva istoriei economice. Semnalăm aici, de exemplu, reluarea pe scurt a rezultatelor la care B. Murgescu a ajuns în teza sa de doctorat în studierea presiunii fiscale din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Creșterea obligațiilor bănești față de Imperiul Otoman a condus la ceea ce autorul numește “fiscalizarea întregii societăți românești extracarpătice” și la o intensificare rapidă a exporturilor. Creșterea fiscalității nu a fost însă suficientă pentru acoperirea obligațiilor și a provocat un dezechilibru prin reducerea bazei de impozitare (p. 150-154). În această conjunctură economică disperată s-a desfășurat acțiunea lui Mihai Viteazul. B. Murgescu demonstrează în mod convingător că aceasta a avut motivații precumpănitor politice, nu etnice.

Definirea și încadrarea cronologică a epocii fanariote a provocat multe discuții în ultimele trei decenii. B. Murgescu se alătură celor care admit o perioadă protofanariotă în secolul al XVII-lea. Există, desigur, o serie de elemente de continuitate între secolele XVII și XVIII, relevate de autor la p. 179-180. Optând pentru inserarea secolului al XVIII-lea într-o perioadă mai amplă de exercitare a influenței levantine în țările Române, B. Murgescu ajunge la concluzia că “nu a existat niciodată un regim fanariot distinct și omogen în cadrul perioadei dominației otomane asupra țărilor Române” (p. 185-186). Fără îndoială că regimul politic specific pentru secolul al XVIII-lea a fost un apogeu al unei tendințe mai vechi de orientalizare a societății românești. Cu toate acestea, demarcația dintre el și perioada anterioară nu poate avea doar rațiuni didactice. A existat o schimbare majoră, care nu a privit doar instituția domniei și compoziția clasei boierești. Avem în vedere venalitatea generalizată a funcțiilor, care rămâne totuși definitorie pentru regimul fanariot. În acest caz, opinia exprimată de B. Murgescu este dificil de acceptat.

Ultimul capitol (p. 187-198) se ocupă de începuturile problemei orientale și de rolul jucat de țările Române în această confruntare politico-militară. Reținem ideea că slăbiciunea structurilor statale românești a făcut ca acestea să aibă o pondere redusă în raportul general de forțe (p. 198).

B. Murgescu conchide că bilanțul acestor 12 secole nu este deloc strălucit. Tendința generală a fost menținerea și chiar accentuarea decalajelor dintre societatea românească și lumea europeană (p. 199-200).

Cartea cuprinde și o “Îndrumare bibliografică”, în care sunt selectate cele mai importante studii referitoare la materia fiecărui capitol, multe dintre ele de dată recentă.

B. Murgescu a reușit să prezinte într-o formă accesibilă unui public mai larg și într-un stil ales o lucrare ce este înainte de toate o contribuție la înțelegerea evului mediu românesc.

Alexandru Madgearu

DORU BĂDĂRĂ, *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Muzeul Brăilei, Edit. Istros, Brăila, 1998, cu 17 grafice, trei hărți și 83 figuri, 340 p.

Studiul monografic este consacrat uneia din cele mai fecunde activități în planul culturii veacului al XVII-lea, cuprinsă în anii 1678 - 1716. În cadrul epocii tiparul a jucat un rol deosebit nu numai la multiplicarea și răspândirea cărților de slujbă în limba română, dar și a celor cu conținut patristic, de polemică teologică, de apărare a preceptelor ortodoxiei Lumii Răsăritene, aducând la lumină atâtea alte valoroase lucrări în limba greacă și slavonă, dovezi ale dimensiunilor și rosturilor imprimeriilor și a cărților pentru societatea vremii. Elaboratul se impune prin metodologia folosită de autor în prospectarea temei, prin analiza atentă a surselor utilizate, prin raportarea informațiilor și a datelor comunicate la întregul areal românesc, ținându-se seama de contextul socio-politic și cultural al epocii.

Realizat pentru obținerea titlului de Doctor, opusul distinsului specialist pe tărâmul biblioteconomiei și al culturii, a atras atenția îndrumătorului lucrării, Prof. Univ. Șt. Ștefănescu, care-l atribuia progresului "noii școli istorice", a celor ce vin, pentru a duce mai departe eforturile din etapele precedente.

Așezată sub incidența învățăturii a doi dintre înaintea mergătorii creștinătății, lucrarea apare și ca o ofrandă adusă memoriei părinților autorului, soției sale și prietenului - sprijinitor al procesului editorial.

Încă din *Cuprinsul* studiului, cititorului i se deschide o amplă perspectivă asupra problematicei complexe, de la care a pornit Doru Bădără, în izbutita încercare de a așeza efortul tipografic, desfășurat în Țara Românească, Moldova și Transilvania, pe făgașurile pe care le dezvăluie - sub diferite laturi - sursele timpului. După un *Cuvânt înainte* al lui Șt. Ștefănescu (p. XIII - XIV) și cele comunicate de editor, *Către cititor* (p. XV - XVI), unde este evidențiată trebuința de a prospecta mai adânc structurile socio-culturale ce au favorizat avântul tiparnițelor, dar și aspectele tehnice, organizatorice, fără de care munca tipografilor nu ar putea fi cunoscută îndeajuns, autorul nu omite să-și îndrepte încă recunoștința către cei ce l-au sprijinit în realizarea graficelor, a ilustrațiilor ș.a. Urmează *Lista abrevierilor* unor publicații și periodice (p. XVII - XIX), iar apoi o *Introducere* (p. 3 - 7), cu referire la apariția și rosturile tiparului în perioada cercetată de Doru Bădără, din care se deslușesc direcțiile investigațiilor sale, ce pornesc nu numai de la bogăția informațională oferită de cărțile imprimate în epocă, dar și din parcurgerea celorlalte categorii de surse istorice adiacente sau studii și lucrări speciale.

Începând cu Capitolul I, *Context și influențe*, cu paragrafele: 1. *Cadrul politic* (p. 11 - 14); 2. *Mutații culturale* (p. 14 - 17); 3. *Ortodoxia și românii* (p. 18 - 23); 4. *Rolul bisericii* (p. 23 - 32), mai amplă și justificată privire, ca și în segmentul următor: 5. *Carte și societate* (p. 32 - 46), autorul restituie cadrul necesar demersului său. Astfel sunt urmărite aspecte însemnate din viața politică a țărilor române, din preocupările intelectualilor prestigioși ai vremii, Doru Bădără căutând chiar și o cale de a aprecia numărul știutorilor de carte de atunci în arealul românesc, totalizând de la 33000 - 42000 de locuitori ! (p. 16), estimare nu ușor de făcut, pentru Moldova și Țara Românească, la care s-ar adăuga un număr asemănător în ce-i privește pe românii din Transilvania. Calculele amintite sunt semnificative - după remarca autorului - în abordarea problematicei tiparului. Aceasta poate fi însă mai bine ancorată în contextul Ortodoxiei,

cum se desprinde din studiul în cauză, care vedește procesul introducerii limbii române în Biserică, a începuturilor literaturii în graiul populației în a doua jumătate a sec. al XVII-lea.

Cercetarea statistică operată pe cele 136 de lucrări apărute în anii 1678 - 1716, dovedește că peste 89% din acestea cuprind literatură liturgică, dogmatică, patristică, manuale de teologie, doar 10% au caracter laic sau și teologal. Tot pe calea investigației cantitative se constată că acum, din centrele de la București, Iași, Snagov, Râmnic și Târgoviște au fost date la iveală 45 de titluri, cele mai multe în text grecesc (peste 30%, 0,75 % în slavonă, 1,47% în greacă și arabă și 0,73% în greacă și turcă). Studiul reflectă sub acest aspect pe lângă pătrunderea tot mai vizibilă a limbii grecești în mediul socio-cultural românesc, în contextul renașterii ortodoxiei prin cultură, dezvăluie și un anume grad de "specializare" în cadrul centrelor tipografice din Țara Românească. La București 90% din cele 34 de cărți editate sunt în limba greacă, în timp ce la Snagov din 15 tipărituri, 77,7% sunt de asemenea grecești, cele românești reprezentând doar 33,3%. Cu toate acestea, autorul remarcă faptul că prin răspândirea, cu ajutorul tiparului, a scrierilor în limba română s-a putut consolida treptat, unitatea spirituală a poporului nostru.

Bisericii avea să-i revină un rol deosebit în răspândirea textelor liturgice în graiul străbun, clerul parohial renunțând la desfășurarea slujbelor în limba slavonă, preoții de la sate fiind lipsiți de cunoștințele necesare, așa cum remarcă chiar arhieriei ce-i păstoreau. Însă, observațiile prelaților, distinși teologi și învederați cărturari, cum era Matei al Mirelor, care apreciască că în Țara Românească nu se află om învățat, nici preot, nici călugăr, nici arhieriu, nici laici, neavând unde să fie școliți, faptele arătate de Doru Bădără pentru a releva efortul depus ulterior în Principate, ca o cale de îndreptare a acestor stări de lucruri, dezvăluie, în parte, exigențe formulate de la nivelul elitelor Bisericii, uneori chiar din partea învățaților laici. Aprecierile reflectau de asemenea vremurile care, după domnia lui Mihai Viteazul și până la înscăunarea lui Matei Basarab, aduseseră schimbarea a 17 domni în numai 30 de ani, marcați și de incursiunea devastatoare a lui Gabriel Báthory din iarna lui 1610 și de alte grele evenimente. Este totuși vremea când călugărul Mihail Moxa alcătuiește - la 1620 - primul *Cronograf* în limba română, pornind de la facerea lumii și până la 1489, când în fruntea eparhiilor, mitropoliei și episcopioilor, ca și la cârma unor obștii mănăstirești s-au aflat cunoscuți clerici.

Apariția cărților necesare mai bunei îndrumări a preoțimii au constituit un important sprijin în consolidarea structurilor Bisericii, în susținerea practicilor liturgice în limba română spre folosul comunității ortodoxe. Acestora li s-au adăugat, cum remarcă autorul, alte cărți de slujbă, și anume *Liturghierul* mitropolitului Dosoftei, apărut la Iași, în 1679, cel de la București, din 1680, purtând prefața arhierelui Teodosie Veștemeanu, sau *Biblia de la București* a anului 1688, lucrări ce "ne lipsii în limba noastră", dacă avem în vedere cele arătate de hatmanul Lupu Bogdan la ediția *Tâlcuirea Evangheliei*, imprimată la Iași în 1697. Efortul de traducere în românește a lucrărilor trebuitoare cultului erau privite și ca un act de cutezanță, având în vedere "neobiciatul bisericii noastre", cum amintea înaltul ierarh Teodosie în prefața *Liturghierului* menționat deja. Aprobările obținute de fruntașii clerului din Principate de la patriarhii Bisericii de Răsărit, pentru realizarea edițiilor de cult în graiul poporului erau totuși formale, având în vedere sporirea numărului ctitoriilor atât în orașe și târguri cât și în lumea satelor, realități ce nu puteau fi ignorate, în această vreme în care utilizarea limbii slavone în viața românilor devenise anacronică.

Parcurgând cu atenție drumul străbătut de tiparul românesc în epocă, Doru Bădără conchide, cu justificat temei, că până la sfârșitul domniei lui Constantin Brâncoveanu principalele cărți de slujbă erau traduse în graiul poporului, iar în privința învățământului muzical, psaltul Mitropoliei, Filotei sâh Agăi Jipa întocmise o *Psaltichie* românească în manuscris.

Strădaniile depuse pe calea tiparului în țările române cu sprijinul domniei și sub auspiciile Bisericii însemnau mai mult decât împlinirea unor cereri culturale, servind apărării identității și unității spirituale din arealul românesc și prin aceasta edificării unității de neam și de limbă a românilor. Sunt realități care aveau să-i îndrepte demersul autorului și spre ceea ce se aduce în continuare în atenția cititorului în paragraful *Carte și societate*. Este o discuție care pornește de la problematica comenzilor, a tirajelor ce se imprimau chiar pe baza unui program susținut de autoritatea centrală, fiind urmărit totodată modul de desfășurare a lucrărilor, a daniilor cu știute motivații, dacă sunt raportate în special la așezările românești din Transilvania.

Utilizând însemnările de pe cărțile tipărite în epocă, Doru Bădără subliniază nu numai interesul cu care acestea erau receptate în medii largi, dar și stăruința celor specializați în răspândirea lor dintr-o provincie istorică în alta. Se aveau în vedere și prețurile de cost, raportate atât la numărul de coli cât și la venitul editorului, imprimatele apărând însă ca produse scumpe, față de alte bunuri din circuitul pieței timpului.

Capitolul II. *Tipografiile* (p. 47 - 98), înfățișează în succinte dar valoroase imagini o problematică amplă despre: 1. *Utilaje*; 2. *Prețuri*; 3. *Inițiatorii*; 4. *Tipografii* - paragraf ce înglobează discuțiile despre 11 centre editoriale, de la București, Buzău, Snagov, Râmnic, Târgoviște, Iași, Roman, Blaj (?), Sas-Sebeș, Bălgrad și Sibiu. Autorul a parcurs cu atenție producția de carte din fiecare centru în parte, la București evidențiind *atelierul de la Mitropolie* înființat de mitropolitul Varlaam la 1678, devenit din 1687 *tipografie domnească*, iar apoi reutilat de arhiepiscopul Antim Ivireanu la 1715, ca *tiparniță a Mitropoliei*, cu piese aduse de la imprimeria din Târgoviște. Nu sunt omise nici atelierul de la *Mănăstirea Tuturor Sfinților* și de la *Sf. Sava*. Discuții elevate sunt purtate în continuare în legătură cu *Tipografia domnească de la Snagov* (pornind din 1694 - 1696) și aceea a *ierarhului Antim* (1701), care a refăcut literele grecești ale atelierului, aici remarcându-se și ajutoarele sale, Mihai Iștvanovici și Gheorghe Radovici. Pentru *imprimeria de la Râmnic*, ca și pentru celelalte, cititorul studiului lui Doru Bădără receptează mesaje ale unei investigații desfășurate cu discernământ, pentru fixarea coordonatelor ființării lor, ca și a rostului îndeplinit în ceea ce privește trebuințele cultului ortodox, dacă avem mai ales în vedere românii din Transilvania. Lucrările imprimate aici reprezintă - cum relevă autorul - 10,45% din totalul tipăriturilor țărilor române.

În cel de-al III-lea capitol, *Tipografi* (p. 99 - 135) abordarea pornește de la *Meșteșugul* de tipograf, care deși reprezentat de un număr restrâns de cunoscători, a avut un impresionant ecou în spațiul ortodoxiei, cu puternice reverberări în plan social. Fără a ne mai opri și asupra aspectelor legate de specializarea profesională a lucrătorilor, vom releva că autorul a acordat atenția cuvenită celor 21 de tipografi angrenați atunci în importanta operă de editare, amintiți în ordine alfabetică, începând cu Antim Ivireanul, Athanasie ieromonahul de la Iași, Chiriac și el ieromonah din Moldova, călugărit la mănăstirea Agapia și până la Vasile Stavnițki, rutean ce a lucrat la Uniev, adus de mitropolitul Dosoftei la tiparnița arhiepiscopiei din Iași. Este o încercare, meritorie, de a restitui imagini din viața și profesionalitatea acestora, ceea ce sporește valoarea studiului

de față. Autorul nu pierde din vedere nici pe ucenicii meșterilor amintiți mai înainte, nouă în total, începând cu Andrei, Mihai Banci, Mihai Iștvanovici și sfârșind cu acel Ursu, ajutorul ieromonahului Mitrofan de la Bisericiani, viitorul episcop din Buzău.

Capitolul IV. *Alți truditori ai tiparului* (p. 137 - 189), conferă noi valențe opusului de față printr-o amplă evaluare a participanților la procesul editorial priviți ca cei ce sunt: 1. *Editorii*, între aceștia: Domnitorii, Clerul, Tipografia, Boierii, Alți editori. Autorul s-a oprit apoi la: 2. *Diortositorii*, în total 16 cărturari, începând cu Inochentie ieromonahul și până la Ioan postelnicul, printre ei fiind menționați și episcopul Mitrofan, Hrisant Notara, Dositei al Ierusalimului, Athanasie al IV-lea Dabbas al Antiohiei ș.a. Urmează: 3. *Ispravnicii de carte*. 4. *Ilustratorii*, paragraf consacrat numelor lui Ivan Bakov, Damaschin Gherbest, Antim Ivireanul, Dimitrios și Ursul zugrav. Cercetarea din acest capitol se încheie cu: *Purtători de grijă ai tipografiei*, sub aspectul păstrării teascurilor, al angajării tipografilor.

Concluziile (p. 193 - 196), scot în evidență progresul tiparului în epocă și ca rezultat al atașamentului poporului român la valorile ortodoxiei, ca o cale de rezistență și de replică față de prozelitismul altor culte, dar mai ales ca o trebuință de introducere - în tot mai mare măsură - a limbii române în practica liturgică, pentru întregul areal românesc. Faptul este vădit și de numărul mare al lucrărilor de teologie, 89,70%, din imprimările vremii, ca să nu stăruim și asupra împrejurării că 13, din cele 16 tipografii cunoscute acum, funcționau în sediile eparhiale sau ale unor mănăstiri. Doru Bădără își arată și aici îndoiala privitor la funcționarea unei tipografii românești la Blaj, ținând seama de reacția Bisericii reformate. Autorul subliniază și aportul domniei la procesul editorial, Constantin Brâncoveanu susținând imprimarea a 26 de cărți, iar mitropolii 15.

Volumul cuprinde apoi *Indici de nume și locuri* (p. 197 - 206), precum și un rezumat în limba franceză (p. 207 - 212), iar apoi o *Bibliografie* (p. 213 - 224), de asemenea *Lista graficelor* (p. 225), acestea dând o adevărată perspectivă în ce privește dinamica producției de carte sub diferite aspecte, privind și centrele editoriale mai importante (p. 224 - 244). *Lista figurilor* (p. 245 - 247), deschide seria celor 83 de imagini din existența tiparului și a cărții, precedate însă de trei hărți, cu centrele și drumurile tipăriturilor (p. 248 - 340). O *erată*, îndreaptă apoi lapsusurile din text.

La capătul lecturii studiului lui Doru Bădără, cititorul exigent constată că prestigiosul cercetător, prin ceea ce a înfăptuit, a dat noi perspective posibilităților de cunoaștere a activității tiparului, a producției de carte, a strădaniilor celor angrenați în realizarea acesteia, în răspândirea tipăriturilor în limba română, factori de propulsare a ideilor unității de limbă și de neam, idei forță pe calea parcursă de societatea românească spre modernitate.

Constantin Bălan

CRISTIAN LUCA, *Petru Cercel un domn umanist în Țara Românească*, București, Edit. Militară, 158 pp. + anexe

În 1944 apărea la Cluj lucrarea monografică a lui Ștefan Pascu *Petru Cercel și țara Românească la sfârșitul sec. XVI*. La peste o jumătate de veac de la acest eveniment editorial, tânărul istoric Cristian Luca redeschide cu temeritate și seriozitate dosarul "Petru Cercel". El își propune să valorifice prin acest volum bogatul material

documentar referitor la acest subiect pus în circuitul istoriografic în ultimele decenii. Însuși Cristian Luca a adus unele contribuții importante în acest domeniu printr-o serie de studii și comunicări susținute în anii precedenți. Astfel, prezenta investigație a autorului, fundamentată într-o bună măsură și pe câteva surse inedite nu poate fi decât una justificată și benefică.

În acest volum, Cristian Luca își propune realizarea unei analize aprofundate a câtorva aspecte vizând personalitatea lui Petru Cercel în contextul politic și cultural al secolului al XVI-lea. În egală măsură autorul își concentrează atenția asupra mecanismelor politicii prin care Franța încerca în acea perioadă să se impună în estul Europei. De asemenea, influența ideilor renaștentiste asupra domnitorului Petru Cercel și modul în care el a reușit să le materializeze în scurtă sa domnie, constituie o preocupare fundamentală a tânărului cercetător, consecvent urmărită pe parcursul întregii lucrări. Fără a avea pretenția exhaustivității, această carte, după cum mărturisește însuși autorul dorește să rectifice și să completeze în măsura posibilităților concluziile istoricilor ce l-au precedat în studierea acestui subiect. Volumul reprezintă încununarea unor constante preocupări ale autorului, valorificând un bogat material documentar atât din bibliotecile din România cât și din cele italiene. Rigiditatea analizei istorice sau canoanele științifice ale demersului redacțional nu alterează în nici un fel calitatea literară a lucrării. Acest volum, după cum remarca editorul, deși se adresează în primul rând specialiștilor constituie o lectură plăcută și pentru alte categorii de cititori.

Petru Cercel un domn umanist în Țara Românească, fără a se pretinde o nouă monografie aduce istoriografiei românești o încercare temerară din partea unui tânăr istoric de-a propune o altă abordare. Cele patru capitole ale lucrării conțin principalele direcții de cercetare urmărite de autor în studierea acestui subiect. Primele două capitole analizează complexitatea raporturilor politice internaționale și modul în care Franța dinastiei de Valois încearcă să se impună în Europa de Est. Pe acest fond, Cristian Luca, urmărește demersurile lui Petru Rareș pentru obținerea tronului țării Românești, atât în Occident cât și în Istanbul. Cel de-al III-lea capitol se concentrează asupra personalității acestui domn insistând asupra unor informații biografice în măsură să confirme concluziile conturate în însuși titlul lucrării. Pentru Cristian Luca domnia lui Petru Cercel reprezintă un episod pasager al Renașterii în istoria țării Românești. El poate fi comparat din acest punct de vedere cu scurtă domnie a lui Ioan Despot în Moldova. Este vorba despre o perioadă în care s-a încercat introducerea în civilizația medievală românească a unor valori specifice culturii apusene. Conservatorismul autohton invocat în virtutea unei viziuni tradiționaliste conform căreia "orice schimbare este susceptibilă de malefic" a dus la eșuarea parțială a unei asemenea tentative. Autorul consideră că Petru Cercel "a pendulat fizic și mental între cele două mari arii ale civilizației europene". El reprezintă astfel într-un oarecare mod "compromisul". Cultura sa umanistă și calitățile sale politice au fost somate în numele utilității politice să facă permanent concesii. Din aceste compromisuri au luat naștere forme hibride, atipice și contestabile. Materializarea lor este atent urmărită de autor în cel de-al patrulea capitol al lucrării intitulat "Cultura în țara Românească în timpul domniei lui Petru Cercel". Arhitectura, arta plastică și cultura scrisă sunt câteva domenii în care s-au păstrat amprente ale umanismului creștin renașcentist pe care Petru Cercel a încercat să-l însuflească și să-l promoveze. Autorul subliniază în acest context rolul Curții Domnești ca focar de iradiere culturală prin impunerea unor modele comportamentale, relevând în acest sens contribuția occidentalilor din anturajul domnului. Pe de altă parte este remarcată

superficialitatea multora din aceste inovații condamnate la efemeritate prin însuși statutul lor de “forme fără fond”.

Pentru o cât mai bună informare lucrarea conține în anexă planurile principalelor edificii edilitare și de cult construite sub domnia lui Petru Cercel precum și câteva fotocopii după documente de epocă. Un rezumat în limba franceză oferă cititorilor străini posibilitatea cunoașterii problematicii dezbătută în paginile acestei cărți. Dincolo de deficiențele inerente unui asemenea demers științific, Cristina Luca prin acest volum, de debut, demonstrează utilitatea unor astfel de studii în istoriografia română contemporană destul de săracă în asemenea abordări monografice.

Constantin Dobrilă

OVIDIU PECICAN, *Lumea lui Simion Dascălul*, Edit. Fundației pentru Studii Europene,, Cluj-Napoca, 1998, 296 p.

“Cazul” lui Simion Dascălul, controversatul interpolator al *Letopiseșului Țării Moldovei* atribuit lui Grigore Ureche, constituie pentru Ovidiu Pecican o preocupare constantă de mai bine de un deceniu. Rezultatul este o lucrare voluminoasă de aproape 300 de pagini dedicată unei figuri mai puțin cunoscute în literatura istoriografică din secolul al XVII-lea. Cartea se dovedește o tentativă de istorie culturală a Moldovei în timpul domniei lui Vasile Lupu.

Scopul declarat încă din prefață este demontarea “mitului istoriografic al <<trădătorului națiunii române>> care ar fi fost Simion Dascălul” (p. 14), dorința de a “submina - fie cât de puțin - presiunea extraordinară a unui verdict istoric aparent irevocabil și greu” (p. 12). Considerând prematură încă o monografie dedicată lui Simion Dascălul, date fiind puținele informații cunoscute despre acesta, Ovidiu Pecican și-a propus în acest text să reformuleze doar, să nunațeze și să completeze rezultatele științifice de până astăzi (p. 13).

Efortul de a contura personalitatea cărturarului și de a o integra în contextul cultural al vremii este completat de “investigarea mentalității științifice autohtone” care formează un alt nivel al demersului, cum susține însuși autorul.

Structurarea cărții în cinci mari părți - I. *Lumea*, II. *Omul*, III. *Epoca*, IV. *Opera*, V. *Moștenirea* - subîmpărțite la rândul lor în 16 capitole (cu subtitluri acolo unde acestea sunt considerate necesare), face lectura accesibilă chiar și unui public mai larg. Calitățile literare incontestabile ale lui Ovidiu Pecican, veleitățile acestuia de psiholog demonstrate mai ales atunci când nu este cazul și o logică destul de complicată pentru gustul nostru sunt folosite din plin în argumentarea barocă a unor ipoteze. Conștient și fascinat în același timp de riscurile, dar și de farmecul pe care imaginația îl poate exercita asupra istoricului, autorul își declară slăbiciunea în fața unor asemenea tentații: “Pentru specialiștii prea atenți să nu greșescă pentru a mai și forța, din când în când, limitele general admise, o singură mărturie - și aceea vagă, <<dubioasă>> - e prea puțin. Nu ea îi va face să pună în chestiune concluzii vechi de unul sau două secole. Și, firește, vor avea dreptate să procedeze astfel. Mai fermecat de o <<nebunie perseverentă>> a unui Schliemann ori de <<metodologia detectivă>> a lui Sherlock Holmes, decât de spectrul glorios și respectabil ce poate fi întâlnit la capătul drumurilor consolidate, al

teritoriilor ferme, vom continua perplul hermenentic din jurul lui Simion Dascălul” (p.74).

În textul conceput probabil ca un eseu, notelor bibliografice nu li se acordă o atenție specială. Bibliografia folosită de autor ni se pare insuficientă, chiar dacă acest fapt ar putea fi motivat de lipsa unei bogate literaturi de specialitate autohtonă. Nu același lucru poate fi spus în schimb despre lucrările generale din spațiul occidental, care-și puteau găsi cu ușurință locul într-un studiu atât de amplu.

Prima parte - *Lumea* - debutează cu o incursiune în universul micilor cărturari (pisari, grămăticii, dieci) menită să delimiteze locul acestora în societatea timpului. Folosind *Documenta Romaniae Historica*, Seria A: Moldova, XVII, Buc., 1974, Ovidiu Pecican inventariază diecii domnești la începutul domniei lui Vasile Lupu (1634); pe baza unor acte de proprietate, zapise de vânzare-cumpărare etc., el identifică și alți dieci, urmărind îndeaproape sistemul de înrudiri.

În al doilea capitol sunt surprinse ideile care circulau în epocă referitoare la originea limbii, a poporului român și la decăderea țării, resimțită acut de cărturari, toate acestea încadrate în perioada domniei lui Vasile Lupu, caracterizată prin: “ordine socială, reacție ortodoxă contra Reformei și inițiativă culturală și instituțională” (38).

La acest capitol, cititorul neinițiat în istoria dreptului (atât cel consuetudinar, cât și cel scris receptat) poate avea unele dificultăți în înțelegerea inițiativelor legislative ale domnului Moldovei așa cum sunt prezentate de Ovidiu Pecican: “Interesul expres al puterii pentru *ameliorarea dreptului românesc* (s.n.) a generat o vastă acțiune de selectare, traducere și adunare a celor mai importante contribuții legislative, urmată în final de editarea unei culegeri” (p. 39).

Prima parte a cărții se încheie cu o încercare de a surprinde evoluția terminologiei istorice utilizată de cronicari (*povești/ povestiri*, în opoziție cu *basnele; însemnări, cursul anilor/ letopiseț*): cap. 3 -*De la povestire la istorie. Stadiul conceptualizării istoriografice la mijlocul secolului al XVII-lea în Moldova*.

Simion Dascălul - *Omul* - formează subiectul celei de-a doua părți a stufoasei lucrări, care exploatează cu o perseverență demnă de remarcat informațiile directe (“provenind de sub pana compilatorului însuși”) și indirecte (mărturii ale contemporanilor: Iordache Toderașcu Cantacuzino, Miron Costin, Nicolai Buhuș).

Centrul de interes al demersului este așezat pe controversa care vizează rolul de interpolator sau compilator al lui Simion Dascălul, pledându-se pentru cea de-a doua variantă. Astfel, acesta ar fi mai mult decât un simplu copist, având meritul de a structura cronica și de a îmbogăți (folosind și alte izvoare decât Grigore Ureche) documentația pe baza căreia a alcătuit compilația (ex. *Letopisețul unguresc*). Alte aspecte atinse în cele 13 subcapitole (sic!) din partea a 2-a sunt: *Letopisețul Țării Moldovei* al lui Grigore Ureche ca principal izvor al compilatorului; atitudinea ostilă a unor mari boieri față de cărturarul care încearcă să-și depășească modesta condiție socială prin calități intelectuale remarcabile; înrudirea ideatică a *basnelor* lui Simion Dascălul, Eustratie Logofătul și Mihail Călugărul; Simion Dascălul - cunoscător a mai multor limbi străine; data alcătuirii compilației; data morții cărturarului; Simion Dascălul - cărturar de sorginte modestă; contestarea originii transilvane a interpolatorului (susținută de N. Iorga, I. Minea, N. Cartoian), fiind susținută cea autohtonă etc.

În afară de prezentarea izvoarelor folosite de Simion Dascălul (*Letopisețul Moldovei* al lui Grigore Ureche, *Letopisețul unguresc*, un letopiseț moldovenesc până la Petru Șchiopul etc.), cu accent pe ultimele două, penultima și cea mai consistentă parte a

cărții - *IV. Opera* - intenționează să depășească marea dificultate de a distinge contribuțiile lui Simion Dascălul de cele aparținându-i lui Grigore Ureche din *Letopiseșul Țării Moldovei* în forma în care el ne-a parvenit (interpolat de Simion Dascălul și Mihail Călugăru). Mărturisim că modalitatea în care Ovidiu Pecican pune în practică această intenție nu ni se pare cea mai convingătoare. Una dintre concluziile la care domnia sa ajunge e cel puțin surprinzătoare: "chemat să elucideze începuturile țării și ale poporului", Simion Dascălul elaborează, prin expunerea mai multor versiuni referitoare la originea Moldovei, "primul eseu erudit din istoria istoriografiei românești" (p. 169). Mai mult, contestatul cârturar ar fi el însuși autorul unei adevărate teorii a originilor (p. 174).

De altfel, elementul surpriză nu este o prezență stingheră în *Lumea lui Simion Dascălul*, iar capitolul 12 - *Ecouri contractualiste în Letopiseșul Țării Moldovei* - este una dintre expresiile acestuia; supralicitarea rezonanțelor contractualiste din opera cronicarului moldovean nu face notă discordantă cu interpretările adeseori forțate ale autorului. Dintre ideile prezente în text se identifică "aceea a existenței, în prima perioadă de după întemeierea statală, a unei Moldove ca o <<slobozie>> [...] Există o putere centrală care oferă scutiri de dări și slujbe viitorilor supuși, în schimbul colonizării teritoriului stăpânit de ea. Așadar, există două părți contractante" (p. 243). După opinia autorului, în imaginea lui Simion Dascălul și a lui Grigore Ureche despre Moldova contemporană pot fi găsite incontestabile similitudini cu cea a lui Marsilio da Padova în *De translatione imperii: defensor pacis de re imperatoria e pontificia* (1324) și Jean Bodin în *Six livres sur la république* (1577; ediția latină în 1584).

Moștenirea - ultima parte a cărții - sintetizează în fapt reacția posterității la introducerea fragmentului din *Letopiseșul unguresc* în care românii sunt identificați cu tâlharii scoși din temnițele "împăratului Romei". Atitudinea cârturarilor indignați de o asemenea inserție (Miron Costin, Constantin Cantacuzino și Dimitrie Cantemir) nu lipsește de-a lungul întregului text, doar că de data aceasta sunt prezentate și argumentele acestora. După opinia lui Ovidiu Pecican, respingerea are și o latură socială: de proveniență modestă, Simion Dascălul năzuia prin opera lui la un statut intelectual care în ochii marilor boieri și cârturari era în vădită neconcordanță cu poziția lui socială. În consecință, actul său este considerat ca o expresie a unui orgoliu nesăbuit. Deși această teză - foarte dragă autorului după frecvența cu care apare în carte - este susținută cu argumente mai mult sau mai puțin viabile, poate fi suspectată de simplism.

În ce privește "impopularitatea" (mai degrabă, ignorarea) cârturarului, nu credem că ea este o urmare "a discursului identitar etnocentric" (p. 286), cât un rezultat al obscurității *acesteia*, datorată exclusiv lipsei documentelor.

Este de admirat perseverența lui Ovidiu Pecican de a continua un proiect atât de dificil. Iar dacă o carte de 300 de pagini e considerată doar o încercare de reformulare și nuanțare a unor ipoteze mai vechi, atunci viitoarele contribuții anunțate deja vor depăși probabil orice așteptare și, mai ales, vor pune la încercare răbdarea celor care se încumetă să le parcurgă.

În loc de concluzie, cea mai potrivită caracterizare a cărții de față ni se pare a fi sintetizată în titlul savuroasei piese shakeaspearene "*Mult zgomet pentru nimic*".

Andreea Iancu

HENRYK WISNER, *Król i car Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku* (Rege și țar. Republica și Moscova în sec. XVI și XVII), Książka i Wiedza, Warszawa, 1995, 143 p.

O nouă publicație a distinsului profesor al Universității din Varșovia, care tratează de această dată raporturile polono-lituaniano-ruse din secolul al XVI-lea până în 1686.

Numeroasele capitole ale lucrării pun în evidență, cu o claritate desăvârșită, etapele de apropiere și momentele de criză decise prin forța armelor dintre cele două state în perioada amintită.

Lucrarea este îmbogățită de numeroase citate din izvoarele epocii, fapt care apropie și mai mult cititorul nespecialist, caracterul de popularizare al acestuia nu scade cu nimic exactitatea unor observații.

Antim Cristian Bobicescu

WOJCIECH POLAK, *O Kreml i Smolenszczynę Polityka Rzeczpospolitej wobec Moskwy w latach 1607-1612*, (Pentru Kremlin și teritoriile Smolenskului. Politica Republicii față de Moscova în anii 1607- 1612), Roczniki TNT, Toruń, 1995, 371 p.

Într-o serie prestigioasă, a apărut o lucrare consacrată politicii Republicii față de Moscova în anii 1607-1612. Cele patru capitole tratează problema având la bază criteriul cronologic. Contribuția istoricului polon este remarcabilă prin documentarea lucrării (în afară de arhivele polone au mai fost folosite cele din Viena și Stockholm) și prin efortul de a depăși explicațiile simplificatoare ce puneau accentul pe motivațiile exclusiv dinastice și confesional-misionariste ale implicării lui Zygmunt III Waza în conflictul estic și evidențiază obstacolele puse în calea acțiunii externe eficiente a monarhilor polono-lituanieni. Pentru aceste motive anunțăm o prezentare lărgită în viitorul apropiat.

Antim Cristian Bobicescu

ȘAROLTA SOLCAN, *Familia în secolul al XVII-lea în Țările Române*, Edit. Universității din București, 1999, 252 p.

O istorie a familiei în Țările Române nu s-a scris încă. Deși, cel puțin de la Marc Bloch încoace, a fost evident că istorie socială fără cercetarea relațiilor de înrudire nu se poate face, din mai multe motive (obiective și subiective) istoricii români nu s-au încumetat la o asemenea abordare. Am fost, prin urmare, fericită să aflu că, sub auspiciile Universității din București și avându-i ca referenți științifici pe prof. dr. Ștefan Ștefănescu și conf. dr. Tudor Teoteoi, a apărut o lucrare închinată familiei din spațiul românesc, în secolul XVII. Din păcate, fericirea a durat puțin.

La p. 7, autoarea, d-na Șarolta Solcan, scrie că, "pentru Țara Românească și Moldova, s-a păstrat un bogat material genealogic care în parte a fost publicat și prelucrat" și face trimitere, în notă, la lucrarea lui Ștefan Grecianu, *Genealogiile*

documentate ale familiilor boierești și la *Dicționarul marilor dregători din Țara Românească și Moldova* întocmit de Nicolae Stoicescu. Lăsând la o parte faptul că *Dicționarul* citat nu este o lucrare de genealogie, iar cartea lui Ștefan D. Grecianu este mai ales o culegere de material documentar, este de observat că d-na Șarolta Solcan nu știe că la Iași apare, de ani buni, o publicație intitulată "Arhiva Genealogică" (în perioada 1989-1993, ca rubrică în "Anuarul Institutului de Istorie <<A. D. Xenopol>>" și apoi, din 1994, ca revistă de sine-stătătoare), în care și-au găsit locul zeci de studii genealogice, de dată recentă și de bună calitate științifică. Mă întreb : cum s-a putut scrie o carte de istorie a familiei în Țările Române fără ca autorul să fi văzut măcar un articol din această revistă ?

Informația bibliografică deficitară nu este singurul lucru care se poate reproșa cărții d-nei Șarolta Solcan. Mai grave sunt erorile de metodă. Prima dintre ele este compararea unor mărimi necomparabile. Ca de exemplu, a scrie o lucrare despre familia din "Țările Române" (adică din Transilvania, Țara Românească și Moldova - la p. 7, cititorul este prevenit că "familia din secolul al XVII-lea descrișă aici are în vedere toate țările române"), luând ca reper familia din Transilvania, nu pentru că aceasta ar reprezenta, dintr-un motiv oarecare, un etalon, ci pentru că există mai multe și mai bogate izvoare pentru spațiul ardelean ("pentru analizarea familiei din țările române din secolul al XVII-lea s-a avut în vedere cu prioritate principatul Transilvaniei, deoarece aici au fost întocmite conșcrieri urbariale, militare, religioase și altele", p.15). Realitățile vieții sociale din Transilvania nu sunt, însă, identice cu cele din Muntenia și Moldova, după cum, chiar și între Țara Românească și Moldova sunt diferențe considerabile. S-ar fi cuvenit, deci, să se cerceteze, mai întâi, în amănunțime, familia din fiecare țară în parte și abia după clarificarea trăsăturilor generale și identificarea particularităților locale să se procedeze la sinteză. Lucrând pe o arie geografică prea largă, d-na Șarolta Solcan a izbutit să se ocupe cu mai multă atenție doar de familia din Transilvania. A făcut, uneori, și observații cu privire la familia din Țara Românească. În ceea ce privește familia din Moldova, fie că a ignorat-o cu totul, fie că a ilustrat anumite considerații ale d-sale cu exemple ne semnificative ori de-a dreptul nepotrivite. Capitolul *Familia și mișcarea migratorie a populației* (p.177-189) și subcapitole precum *Vârsta membrilor de familie* (p.103-114) sau *Familia și situația economică a gospodăriei* (p.115-139) nu conțin nici o referire la Țara Românească și Moldova; în altele, precum *Structura familiei* (p.15-32) sau *Familiiile din târguri* (p. 91-102) se vorbește despre familiile din aceste țări în treacăt, fără analize amănunțite. În schimb, în concluzii, suntem asigurați că "pretutindeni în Țările Române, în tot cursul secolului a dominat familia nucleară, a cărei pondere, în general, nu a scăzut sub 80 la sută din totalul familiilor" (p.32), că "atât în spațiul intracarpatic, cât și în cel extracarpatic, puteau fi întâlnite familii asemănătoare ca dimensiune și structură" (p.102), că "în ansamblul lor, condițiile economice deosebit de grele din secolul al XVII-lea au fost responsabile pentru diminuarea numărului și dimensiunilor familiei locuitorilor din satele, târgurile și orașele Țărilor Române" (p.139). Autoarea observă corect că, pentru Țara Românească și Moldova, documentele folosite "aveau caracter juridic" și că ele "reflectă mai degrabă raporturile juridice decât pe cele naturale dintre oameni" (p.52). Cu toate acestea, d-sa analizează, în același cadru, structura familiei de stăpâni și structura familiei de oameni dependenți, face comparații între ele și, pe baza acestor comparații, trage unele concluzii generale. Compoziția unor familii de rumâni din satele menționate într-un testament poate, eventual, să fie corect consemnată, pentru că pe testatar îl interesa numărul brațelor de muncă. Dar ce se poate

spune despre alcătuirea familiilor de stăpâni? "Pentru schițarea caracteristicilor familiilor marilor boieri - scrie d-na Solcan (p.51) -, punctul de pornire au fost cercetările genealogice". Dar oricine a făcut, măcar o dată, o cercetare genealogică știe că nu întotdeauna informațiile din documente corespund realității. De pildă, când cineva spune că "n-a avut copii din trupul lui" poate să însemne fie că n-a avut copii deloc, fie că toți copiii i-au murit de mici (v. cazul vistiernicului moldovean Simion Stroici - "Arhiva Genealogică", I (VI), 1994, 1-2, p.249-252; II (VII), 1995, 1-2, p.71-72; 153-155).

A doua greșeală de metodă este aprecierea aceleiași realități prin măsurarea cu unități diferite, altfel spus, utilizarea, pentru cercetarea aspectelor comune, a unor izvoare diferite de la un spațiu la altul. Nu se pot face investigații demografice lucrând, pentru Ardeal, cu urbarii (p. 6) și pentru Țara Românească și Moldova cu acte de proprietate : "acte de vânzare-cumpărare, donație, testamentele" (p.7). Sunt izvoare deosebite, atât ca structură, cât și ca destinație. Informațiile pe care ele le cuprind nu numai că nu sunt asemănătoare, dar nici măcar complementare nu sunt.

Fie pentru că nu cunoaște realitățile sociale din Țara Românească și Moldova, fie pentru că nu este familiarizată cu documentele noastre vechi, autoarea se încumetă a face analize statistice, deși constată că, spre deosebire de Transilvania, unde informațiile documentare sunt destul de bogate, "este aproape imposibilă reconstituirea" structurii familiei din Țara Românească și Moldova (p.29). Pe baza unui număr de documente muntenești, d-sa ajunge la concluzia că, în localitățile avute în vedere, "ponderea familiilor extinse era mai mare decât în Transilvania, fără a depăși 25 % dintre familii" (p.31). Din întâmplare, concluzia este corectă : mai mult ca sigur, Țara Românească și Moldova, predominante erau familiile nucleare și aceasta pentru că modelul nuclear este cel care "domină incontestabil în comunitățile țărănești din zonele de *openfield*, în care se combină agricultura de subzistență și deschiderea spre economia de piață, întreținând relații intense și vechi cu mediul urban" (André Burguière, *Pour une typologie des formes d'organisation domestique de l'Europe moderne (XVe - XIXe siècles)*, în "Annales E.S.C.", 41, 1986, 3, p. 651; idem, *Les "liens du sang"*. Marc Bloch, *historien de la parenté*, în vol. *Marc Bloch aujourd'hui. Histoire comparée et sciences sociales*, Paris, 1990, p.389-400; v. și Alain Collomp, *Ménage et famille. Études comparatives sur la dimension et la structure du groupe domestique*, în "Annales E.S.C.", 29, 1974, 3, p.777-786). Chipul în care d-na Solcan a ajuns la această concluzie trebuie, însă, amendat. A face analize statistice pe izvoarele noastre medievale este a treia eroare de metodă. Aceste izvoare nu se pretează la investigații de tip statistic. Cea mai mare parte a documentelor de altădată s-a pierdut iar ceea ce a rămas nu avem siguranța că formează un "eșantion reprezentativ". Apoi, nu toate informațiile din aceste izvoare trebuie luate *ad-litteram*. Dacă, într-un act de vânzare-cumpărare, apar frații sau ginerii unui personaj oarecare, nu înseamnă că aceștia toți locuiau împreună, sub același acoperiș, ci că stăpâneau laolaltă o anumită proprietate. Dacă într-un act care privește împărțirea unui sat apar, să zicem, doi frați, nu înseamnă că părinții lor au avut numai acești doi copii : alți frați puteau să-și împartă alte proprietăți, care formau obiectul altor acte, de cele mai multe ori, dispărute.

Autoarea vorbește, la p.51, despre "cele 244 de familii din Țara Românească și 178 din Moldova" pe care le-a luat ca exemplu spre a cerceta alcătuirea familiilor de mari boieri. Mai departe, la p.167, apar 266 de familii de mari dregători din Muntenia și 211 din Moldova. Nicăieri, însă, nu se explică ce familii erau acestea, care au fost criteriile pe baza cărora d-na Solcan le-a selectat din rândul celorlalte familii și cum a

ajuns la cifre așa de mari și așa de diferite, de la un capitol la altul. De altfel, d-sa a folosit aceleași cifre și într-un studiu apărut anterior volumului, în RI, IX, 1998, 3-4, p.169-170. Acolo, autoarea a dat următoarea explicație cu privire la metoda de lucru folosită : “pe lângă dregătorii propriu-ziși din secolul al XVII-lea, sau care și-au început cariera politică în acest veac, au fost cuprinse și rudele lor apropiate, pentru care s-a reușit reconstituirea familiei prin coroborarea unei palete largi de surse” (p.169). Și, în notă, citează “paleta largă de surse” : *Dicționarul marilor dregători* alcătuit de Nicolae Stoicescu. Subliniind, încă o dată, că dicționarul acesta nu este o lucrare de genealogie, adaug acum că nu este nici cea mai bună sursă de informare, din cauza numeroaselor confuzii pe care autorul le-a făcut între persoane și neamuri, adică tocmai în domeniul genealogiei. Dar, mai gravă este greșeala de metodă a d-nei Solcan : d-sa nu se încumetă a face nici o investigație genealogică, jură în numele unui magistru și folosește în chip de sursă documentară nu izvorul, ci rezultatele (mai mult sau mai puțin corecte) la care a ajuns un alt cercetător, studiind documentele.

Erorile de metodă semnalate până aici arată că datele cuprinse în tabelele III.2.7 (p.44), III.2.8 (p.45), III.2.9 (p.46), III. 2.10 (p.46-47), III.2.11 (p.47), III.2.14 (p.52), III.2.15 (p.53-54), III.2.16 (p.54), III.4.8 (p.73), III.4.9 (p.74), IV.2.4 (p.163), IV.2.5 (p.164), IV.3.1 (p.167) trebuie privite cu rezerve și în nici un caz nu pot constitui temeiul unor concluzii generale.

Luând în discuție situația văduvelor, d-na Șarolta Solcan scrie că o femeie rămasă singură, cu “copii mici sau incapabili să se îngrijească, căuta protecția unor persoane influente, așa cum a procedat Sinclitichia Bilăiasa” (p.61). Exemplul este prost ales : Sinclitichia Bilăiasa nu s-a pus sub protecția unor “persoane influente”, ci s-a lăsat în grija nepotului său care, cu totul întâmplător, era vornicul Dumitrașco Ștefan. Pentru statutul văduvelor, autoarea putea găsi, în “Arhiva Genealogică”, IV (IX), 1997, 1-2, p.84-85, unele observații care i-ar fi fost, eventual, folositoare.

La p.143-144, autoarea vorbește despre robiri și eliberări din robie, dar, ca de obicei, omite exemplele referitoare la Moldova. Îi sugerez să vadă câteva documente : DRH, A, XXIII, p.617, nr.568; CDM, II, p.417, nr.2151; *ibidem*, III, p.121, nr. 485-486. Din ele se constată că eliberarea din robie nu era, cum crede d-na Solcan, “aproape imposibilă” (p.144). Este adevărat că mulți robi mureau, dar din cei care supraviețuiau unii erau eliberați, chiar și după mai mulți ani, pentru că turcii sau tătarii câștigau mai bine eliberându-i în schimbul unor sume mari de bani, decât ducându-i cu ei la distanțe mari și expunându-i, astfel, greutăților drumului și pericolului îmbolnăvirilor.

“Învoirea” domnului despre care Dimitrie Cantemir scrie că trebuiau s-o obțină fiii de boieri, la căsătoria lor (p.150, 170) nu este atestată în chip direct de alte izvoare din Moldova, dar ea pare să fi existat cu adevărat (v. “Arhiva Genealogică”, IV (IX), 1997, 1-2, p.72).

Despre solidaritățile născute pe temeiul înrudirilor, d-na Solcan ar fi putut folosi (la p.151-152) exemplele și concluziile unui articol consacrat structurilor de familie din Moldova (“Arhiva Genealogică”, IV (IX), 1997, 1-2, p.108-111). În același articol, la p.95-102, autoarea ar fi găsit informații și despre alianțele matrimoniale, asupra cărora d-sa se oprește la p.153.

D-na Șarolta Solcan crede că boierii din Țara Românească și Moldova “respectau cu strictețe legile” și că “aceasta explică și raritatea căsătoriilor de rangul trei precum și a despărțirilor” (p.168). De altfel, asupra rarității divorțului, d-sa a revenit în mai multe rânduri (p.191, 192, 196, 197), odată afirmând chiar, în chip cu totul

surprinzător, că “informațiile foarte rare despre divorț se referă aproape exclusiv la situații în care bărbatul a solicitat despărțirea” (p.169). Despre recăsătoririle și divorțurile din Moldova s-a mai scris (“Arhiva Genealogică”, IV(IX), 1997, 1-2, p.74-77). Din izvoare reiese tocmai contrariul, anume că boierii nu erau chiar așa de atenți la litera legii, că divorțul și recăsătorirea erau practici obișnuite și că sunt suficiente mărturii despre divorțuri solicitate de femei (v., de pildă, pentru toate acestea, *Călători străini despre Țările Române*, vol. V, București, 1973, p.24, 79; DIR, A, XVI/4, p.298, nr.363; *ibidem*, XVII/1, p.61, nr.93).

Mă miră că d-na Șarolta Solcan a găsit puține date “despre imoralitatea masculină” (p.169). În afara exemplelor citate în articolul din “Arhiva Genealogică”, IV (IX), 1997, 1-2, p.82-84, îi sugerez să revadă și : DRH, A, XXI, p.131, nr.103; L. T. Boga, *Documente basarabene*, III, Chișinău, 1928, p.11, nr.I; DIR, A, XVII/2, p.178, nr.232.

Ultimul capitol al cărții, *Relațiile dintre membrii familiei* (p.191-221), se caracterizează prin aceeași lipsă de informații cu privire la viața de familie în Moldova secolului XVII. Făcând precizarea că, în articolul apărut în revista “Arhiva Genealogică”, deja citat în mai multe rânduri, este vorba și despre vârsta minimă la căsătorie, și despre logodnă, și despre zestre, și despre condiția femeii, și despre situația văduvelor, și despre sentimentele dintre soți, și despre conflictele în interiorul mariajului, și despre situația copilului și aceea a orfanului, și despre înfiere (înrudire artificială), și despre relațiile dintre părinți și copii, și despre acelea dintre frați sau alte rude, cu indicarea multor surse documentare, mă limitez la a-i semnala aici d-nei Șarolta Solcan alte izvoare pentru a completa tabloul vieții de familie de care d-sa se ocupă. Pentru grija față de partenerul de viață : DRH, A, XXIII, p.195, nr.159; Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, VI/2, Iași, 1933, p.162-163. Pentru uciderea sofului : DIR, A, XVII/2, p.224, nr.297. Pentru dragostea dintre părinți și copii : Miron Costin, *Opere*, ediție critică de P. P. Panaitescu, București, 1958, p.99; *Călători străini despre Țările Române*, V, p.477-478; DRH, A, XXI, p.425-426, nr.333; CDM.S1, p.118, nr.289; DRH, A, XXIII, p.56, nr.54; p.180, nr.143; p.588, nr.538; CDM, II, p.302, nr.1467-1468; p.321, nr.1585. Pentru sentimentele dintre frați : CDM.S1, p.225, nr.683; DRH, A, XXIII, p.377, nr.332. Pentru relațiile dintre diferite rude : DRH, A, XXIII, p. 559, nr.503; p.588, nr.537; p.617, nr.568; CDM, II, p.394, nr.2018; *ibidem*, III, p.187, nr.820; CDM.S1, p.276, nr.863.

Cartea d-nei Șarolta Solcan nu este criticabilă doar în privința conținutului. Și forma în care acest volum se prezintă cititorului lasă de dorit. Textul a fost cules neglijent și neatent. Se pare că autoarea nu s-a ostenit a face indispensabile corecturi, doar așa putându-se, eventual, explica lipsa, din subsolul paginilor, a textului notelor 287, 289, 291, 293, 295, 297, 299, 301, 303, 305, 307, 309, 311, 313, 315, 317, 319, 321, 323, 325, 327, 329, 331, 333, 335, 337, 339, 341, 343, 345, 347, 349, 351, 353, 355, 357, 359, 361, 363, 365, 367, 369, 371, 373, 375, 377, 379, 381, 383, 385, 387, 389, 391, 393, 397, 399, 401, 403, 405, 407, 409, 411, 413, 415, 417, a indicațiilor privind locul și anul de apariție a unor lucrări (nota 1, p.5; nota 8, p.9), ca și mulțimea greșelilor de tipar (“trebuie făcută reconstituirea cantitativă, ceea care are în vedere”, p.5; “care se oferă date detaliate”, p.7; nota 1616, în loc de 16, p.11; “într-un număr redus cazuri”, p.29; “dacă aveau frați adesea era înfrățite cu.”, p.52; “familia țărănească din Transilvania era în scăderea”, p.55; “datorită decesului unuia dintre, soți în multe dintre familiile...”, p.56; “după reglementarea succesiunii asemeni, Cătălinei, văduva lui Preda Buzescu, trebuia întărite proprietățile”, p.61; “cu această ocazia”, p.61; “obligățiile

acestora de plăți”, p.63; “revin pentru a-și lua soțiile și copii”, p.159; “cetățile nu puteau oferi siguranță”, p.160; “fetele se puteau logodi și chiar căsătorii”, p.191; “după moartea părinților copii făceau danii”, p.206; “dacă se stingeau copii înaintea părinților”, p.206; “nu numai copii proprii se bucurau”, p.206 și așa mai departe). Prefer să cred că, în cele câteva exemple citate este vorba, într-adevăr, de greșeli de culegere și nu de greșeli de ortografie sau de exprimare!

Publicarea unei cărți la Editura Universității din București impune, aș crede, datorii morale autorului. Mai întâi, pentru că pe copertă apare, ca un soi de garanție pentru calitatea lucrării, numele celei mai mari și mai prestigioase universități din țară. Apoi, pentru că volumele apărute sub această egidă se difuzează prin librăriile Universității, în chiar clădirea Universității. și, în fine, pentru că de ele beneficiază, în primul rând studenții, adică cercetătorii în formare, cărora trebuie să li se pună la dispoziție numai lucrări valoroase, pentru a deveni, la rândul lor, specialiști valoroși. Din păcate, d-na Șarolta Solcan n-a ținut cont de datoriile morale pe care le are, față de Universitate și față de studenți, încumetându-se să dea tiparului o carte încropită la repezeală, consacrată unui subiect pe care nu-l stăpânește decât în mică parte, o carte apărută într-o formă grafică urâtă, cu un text plin de greșeli, semn că autoarea nu manifestă nici un strop de respect pentru meseria sa și pentru cititorii săi. *Familia în secolul al XVII-lea în Țările Române* este un model. Un model de cum nu trebuie scrisă o lucrare de istorie.

Maria Magdalena Székely

DR. IOLANDA ȚIGHILIU, *Societate și mentalitate în Țara Românească și Moldova. Secolele XV-XVII*, București, Edit. Paideia, 1998, 372 p.

Parcurgerea sumarului acestei cărți îți dă speranțe. Răsfoirea volumului îți creează o stare de nerăbdare. Citirea lui din scoarță în scoarță îți lasă un gust amar. Senzația generală : suficiență și superficialitate. Sau, cum spune chiar autoarea, dar cu referire la lucrările altor istorici, “senzație de disconfort intelectual” (p.101).

Un subiect ca acela ales de d-na dr. Iolanda Țighiliu pentru o teză de doctorat (transformată, apoi, în carte) este unul periculos : el nu îngăduie autorului să se ascundă în spatele lui. Pur și simplu, îl trădează. În fața unui asemenea subiect, autorul își dă măsura întreagă a competenței sale. Tratându-l, d-na dr. Iolanda Țighiliu a spus totul despre sine ca istoric. Dovezile urmează.

Suficiența d-nei dr. Țighiliu este o trăsătură pe care cartea d-sale o vădește cu prisosință. Autoarea își însoțește ostentativ numele cu titlul de “dr.”, deși acesta nu este, în nici un caz, o garanție pentru calitatea profesională a purtătorului său. Este, apoi, o lipsă de smerenie în scrisul d-nei dr. Iolanda Țighiliu. M-a surprins, pentru că una din primele lecții pe care am primit-o la începutul muncii mele de cercetare, la Iași, a fost tocmai lecția smereniei. În fața mesei sale de lucru, istoricul trebuie să se comporte asemenea unui preot în fața altarului. Nu contează numele său, nici cât de însemnată este descoperirea sa ori cât de nouă imaginea asupra trecutului pe care o propune. Important este ca ceea ce a obținut, prin munca lui, să fie dat celorlalți, nu spre propria laudă, ci doar pentru a sluji adevărului. Numele autorului pus pe coperta unei lucrări de istorie nu înseamnă vanitate, ci doar asumarea, în întregime, a unei responsabilități. Or, în mai

multe rânduri, d-na dr. Iolanda Țighiliu insistă (subliniind, chiar, anumite cuvinte) asupra contribuțiilor pe care istoriografia românească i le datorează. De exemplu : “*noi am adus*, în studiul menționat mai sus, *pentru întâia oară*, pe cât ne-a stat în putință, *întreaga argumentație filologică*” (p.141, subl. a.); “putem afirma aici pentru întâia oară în istoriografia noastră” (p.171); “aș dori să subliniez un fapt din câte știm mai puțin relevant până acum” (p.265); “ceea ce eu am numit” (p.341); “am încercat să demonstrăm, folosind, în acest sens, pentru întâia oară, argumentele filologice” (p.343) și așa mai departe. Elementele de noutate - pe care autoarea crede că le-a descoperit - ar fi putut fi puse în evidență cu mai puțină ostentație și cu mijloace mai delicate.

Deși d-na dr. Iolanda Țighiliu vrea să lase impresia unei cunoașteri profunde a materialului documentar și a realităților asupra cărora se oprește, lucrurile nu stau deloc așa. Titlul ne avertizează că cercetarea va avea în vedere atât Țara Românească, cât și Moldova, dar, încă din primele pagini, se constată o preferință a d-nei dr. Țighiliu pentru Muntenia, în timp ce lumea Moldovei medievale îi rămâne total străină. și aceasta, pentru că nu cunoaște izvoarele. Din colecția “Documente privind istoria României”, seria A, a folosit doar două din cele patru volume consacrate veacului XVI, iar pe cele privind veacul XVII le-a ignorat complet (p.346). Din cele patru volume, la care se adaugă un volum-supliment, cu rezumate de documente aparținând epocii de care se ocupă d-na dr. Iolanda Țighiliu și care au format materia *Cataloagelor documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului* (apoi, *Direcția Arhivelor Centrale*), d-sa a consultat un singur volum (p.346). Cataloagele de documente din arhivele de la Iași, Suceava, Vaslui, Bacău, ca și catalogul colecției Istrati de la Turnu-Severin îi sunt necunoscute. Din seria *Moldova în epoca feudalismului*, pare că a utilizat doar primul volum, deși au mai apărut încă cinci după el. La p.346, d-na dr. Iolanda Țighiliu citează colecția *Documenta Romaniae Historica*, seria A, volumele I-XXII, deși, până în momentul în care d-sa și-a încheiat documentarea, nu apăruseră decât volumele I, II, III, XIX, XXI și XXII. Nici din seria B a aceleiași colecții nu apăruseră toate volumele de la I la XXV, cum sunt indicate. Volumele de documente ale lui Mihai Costăchescu și Ion Bogdan, *Suretele și izvoadele ori Ispisoacele și zapisele* publicate de Gh. Ghibănescu nu există. Nici *Uricariul* lui Theodor Codrescu, nici *Documentele bucovinene* ale lui Teodor Bălan, nici *Documentele basarabene* ale lui L. T. Boga, nici *Documentele bârlădene* ale preotului Antonovici, nici *Documentele tecucene* ale lui Const. Solomon și C. A. Stoide, nici *Documentele putnene*, *Documentele privitoare la târgul și ținutul Lăpușnei* sau *Documentele privitoare la târgul și ținutul Orheiului* publicate de Aurel V. Sava, ca să nu mai vorbim de zecile de documente apărute în publicațiile de specialitate (AIIAI, AR, BCIR, CI, IN, RA, RdI, RI, RIAF, RSL, “Studii”) sau de documentele așa-zis externe. Cu o documentare mai mult decât deficitară, rezultatul nu era greu de prevăzut.

D-na dr. Iolanda Țighiliu afirmă, la p. 50, că ceasul a fost introdus în Moldova pe vremea lui Alexandru Lăpușneanu. Sunt, însă, informații că, încă mai înainte, Petru vodă Rareș avea două orologii primite din Transilvania : Radu Constantinescu, *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș. Relații politice și militare*, București, 1978, p.224; *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, III, Brașov, 1896, p.167; Gernot Nussbächer, *Din cronici și hrisoave. Contribuții la istoria Transilvaniei*, București, 1987, p.87; v. și Maria Magdalena Székely, *La curte, la Petru vodă*, în RI, tom.VIII, 1997, 7-8, p.489. Dacă autoarea ar fi citit studiul semnat de Maria Magdalena Székely și Ștefan S. Gorovei, *Contribuții la istoria Trei-Ierarhilor*, în AIIIX, XXX, 1993, p.435-

448, ar fi avut mai multe cunoștințe despre ceasul montat, în domnia lui Vasile Lupu, în clopotnița Trei-Ierarhilor, ca și despre ceasornicarii aduși de departe pentru a-l întreține, asupra cărora domnia sa se oprește la p.51. Același studiu i-ar fi adus d-nei dr. Iolanda Țighiliu mai multe informații și despre baia turcească de la Iași, pe care o amintește doar în treacăt, la p. 76.

La p. 67 aflăm că, “din secolul XVII și începutul celui următor, avem câteva știri privind trăsurile și caretele care circulau atunci”. Mai vechi cu o sută de ani sunt, însă, mențiunile despre trăsurile lui Petru Rareș, despre care se știe și cum arătau : Radu Constantinescu, *op.cit.*, p.233, 241-242, 249, 250, 251; *Quellen*, III, p.118, 151, 253, 257, 258, 260; Gernot Nussbächer, *op.cit.*, p.88; v. și Maria Magdalena Székely, *op.cit.*, p.493.

Prima mențiune despre băutul berii în Țările Române nu este aceea din însemnările lui Francesco della Valle, cum crede d-na dr. Țighiliu (p.82). Este o atestare mai veche, indirectă. La 31 octombrie 1402, Alexandru cel Bun întârea mănăstirii Moldovița moara de sladniță : DRH, A, I, p.23, nr.16.

“Portretul celebru” al lui Ștefan cel Mare pe care d-na dr. Iolanda Țighiliu îl reproduce “pentru frumusețea lui” (p.103) nu-i aparține - cum crede d-sa - lui Nicolae Costin. Acest autor nu a făcut altceva decât să preia, aproape cuvânt cu cuvânt, portretul din letopiseșul lui Grigore Ureche : Grigore Ureche, *Letopiseșul țării Moldovei*, ediția a II-a, îngrijită de P. P. Panaitescu, București, 1959, p.120.

Primii ochelari din Țările Române nu sunt aceia din 1697, ai stolnicului Cantacuzino (p.120, nota 188), ci ochelarii auriți pe care (același) Petru Rareș îi primea de la Brașov, în 1546 : *Quellen*, III, p.343, 344; Gernot Nussbächer, *op.cit.*, p.88; A. Hutmann, *Ochelarii lui Petru Rareș*, în “Astra”, an.VI, 1971, nr.5(60), p.15; v. și Maria Magdalena Székely, *op.cit.*, p.494.

Referindu-se la adultere, d-na dr. Iolanda Țighiliu scrie că, “din întregul material investigat, noi nu am găsit decât un singur caz de acest fel” și citează un exemplu din Țara Românească, din 1612 (p.227). Îi sugerez să vadă și atestările mai vechi, din Moldova : DIR, A, XVI/2, p.224, nr.236; *ibidem*, XVII/2, p.80, nr.92. În plus, existența iubirii adultere este probată, indirect, de bastarzi, ale căror mențiuni nu sunt puține în documentele noastre : *ibidem*, XVII/2, p.178, nr.232; *ibidem*, XVII/5, p.64, nr.80; DRH, B, IV, p.133, nr.103; p.193, nr.157; v. și Maria Magdalena Székely, *Structuri de familie în societatea medievală moldovenească*, în “Arhiva Genealogică”, IV(IX), 1997, 1-2, p.82-84.

Nu este nevoie să se “aprecieze” vârsta medie la căsătorie ca fiind de 13-14 ani (p.230), pentru că este cunoscută vârsta minimă : 12 ani pentru fete și 15 ani pentru băieți : *Pravila ritorului Lucaci*, text stabilit, studiu introductiv și indice de I. Rizescu, București, 1971, p.166; v. și Maria Magdalena Székely, *op.cit.*, p.64-65.

Situația și drepturile femeii erau diferite în Țara Românească față de Moldova. De aceea, considerațiile d-nei dr. Iolanda Țighiliu de la p.232-234 sunt valabile doar pentru Muntenia. În ceea ce privește condiția femeii în Moldova, d-sa ar fi putut consulta: Alexandru I. Gonța, *Femeia și drepturile ei la moștenire în Moldova, după “obiceiul pământului”*, în AIIAI, XVII, 1980, p.597-602, reluat în vol. *Studii de istorie medievală*, Iași, 1998, p.269-274; v. și Maria Magdalena Székely, *op.cit.*, *passim*.

Ceea ce, la p.254, ni se prezintă drept “prima informație asupra stării de autoscopie” de la noi este cu totul altceva. Cronicarul povestește cum muribundul, “când muriia, văzându-și trupul negru, au fost zicând că-și vede păcatele cu ochii”. A înțelege

din aceasta că sufletul se ridicase deasupra trupului și îl vedea de acolo înseamnă că d-na dr. Țighiliu nu este foarte obișnuită cu limbajul letopisețelor și al documentelor vechi. Sensul frazei citate este acesta : aflat pe patul morții, înainte de a-și da obștescul sfârșit, muribundul și-a văzut trupul și și-a imaginat ce avea să-l aștepte la Judecata de Apoi. Prin “când muriia”, Radu Popescu înțelegea “când muribundul se afla pe patul morții”, nu “după ce acesta își dăduse sufletul” !

Teritoriul Moldovei medievale nu era împărțit, precum cel al Țării Românești, în județe, ci în ținuturi. Prin urmare, satul Calafindești - proprietate a familiei Ciogolea - se afla, nu în “jud. Suceava”, cum crede d-na dr. Iolanda Țighiliu (p.261), ci în ținutul Suceava.

Când vorbim despre *istorie a mentalităților*, ne gândim imediat la istoriografia franceză, pentru că aici s-a născut și a fost teoretizat acest mod de abordare a trecutului. Sute de pagini s-au scris de către istoricii francezi. În mod surprinzător, d-na dr. Iolanda Țighiliu pare să nu fi avut acces la ele. Dintre teoreticienii istoriei mentalităților, d-sa cunoaște un singur nume : Lucien Febvre. Dar și pe acesta îl citează (p.7) cu studiul *La sensibilité dans l'histoire* după volumul lui Al. Duju, *Dimensiunea umană a istoriei*. Pentru cunoștința d-nei dr. Țighiliu, textul lui Lucien Febvre îl putea găsi în “Annales d'Histoire Sociale”, III, 1941, sau, mai ușor, în volumul *Combats pour l'histoire*, Armand Colin, Paris, 1992. De mirare este și faptul că d-na dr. Țighiliu n-a avut curiozitatea să citească două studii fundamentale privind metodologia cercetărilor de istorie a mentalităților, anume cele semnate de Philippe Ariès și Jacques Le Goff, amintite și de Al. Duju în cartea sa, la p.118. Ar fi fost util dacă, pornind măcar de la aceste texte, autoarea ar fi stabilit un cadru metodologic pentru cercetările de istorie a mentalităților în spațiul românesc. Era persoana cea mai îndreptățită s-o facă, de vreme ce a scris o carte întreagă pe acest subiect.

La p.17, d-na dr. Iolanda Țighiliu vorbește despre vânătoarea rituală și legendele privind întemeierea Moldovei și Țării Românești, fără să citeze lucrarea lui Mircea Eliade, *De la Zalmoxis la Genghis-Han. Studii comparative despre religiile și folclorul Daciei și Europei Orientale*, traducere de Maria Ivănescu și Cezar Ivănescu, București, 1995, capitolul IV, *Voievodul Dragoș și “vânătoarea rituală”*, p.139-170.

O altă carte de referință a lui Mircea Eliade, *Sacral și profanul*, traducere de Brândușa Prelipceanu, București, 1995, s-ar fi cuvenit citată în contextul discuției despre spațiul sacru și profan (p.39), despre timpul sacru și profan (p.41).

Pentru reconstituirea unor interioare (p.73-74) ar fi fost utile informațiile din studiul lui Ilie Corfus, *Odoarele Movileștilor rămase în Polonia. Contribuții la istoria artei și a prefurilor*, în “Studii”, tom. 25, 1972, nr.1, p.29-59, dar în special p.39 (“Argintărie de masă”), 50-51, 55, 58-59.

Deși, la p.99, autoarea vorbește despre bolnițe, nu folosește două articole consacrate acestor așezăminte în Moldova : Alexandru I. Gonța, V. Gonța, *Un spital de mănăstire la Putna în veacul al XV-lea*, în MMS, XXXIX, 1963, nr.9-10, p.592-601; iidem, *Mitropolitul Anastasie Crimca, fondatorul celui dintâi spital din Moldova*, în MMS, XXXVIII, 1962, nr.1-2, p. 33-39, ambele reluate în volumul citat, p. 249-262.

D-na dr. Iolanda Țighiliu scrie, la p. 314-315 despre “romanul” popular *Varlaam și Ioasaf*, ignorând studiul fundamental al lui Emil Turdeanu, *Le roman de Barlaam et Ioasaph en roumain : les versions d'Udriște Năsturel, de Vlad Boșulescu et des Vies des Saints*, în idem, *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs*

des Principautés Roumaines, Brill, Leiden, 1985, p. 329-380 și notele complementare de la p. 450.

În același volum, profesorul Turdeanu a republicat studiul *Les premiers écrivains religieux en Valachie : l'hégoumène Nicodème de Tismana et de le moine Philothée*, p.15-49 și notele complementare de la p. 432-433, de care d-na dr. Țighiliu ar fi avut nevoie pentru ceea ce a scris la p. 174-175 și 240.

În nota 131 de la p. 337, d-na dr. Iolanda Țighiliu citează după N. Cartoian legenda apocrifă a Sfântului Sisin și a Sfintei Vineri din *Codex Sturdzanus*, deși există ediția critică a acestui manuscris, întocmită de Gheorghe Chivu (București, 1993).

Tot la fel, la nota 178, p. 339, îl citează pe Mario Ruffini după Radu Ștefan Ciobanu, *Pe urmele stolnicului Constantin Cantacuzino*. Întrucât autoarea se oprește destul de mult asupra cărților stolnicului (p.320-322), ar fi putut să citească lucrarea lui Mario Ruffini (*Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*, traducere din limba italiană de D. D. Panaitescu și Titus Părvulescu, prefată de Virgil Cândea, București, 1973).

Deși, după cum am arătat, d-na dr. Iolanda Țighiliu are deficiențe grave în privința cunoașterii izvoarelor și a lucrărilor de strictă specialitate, d-sa încarcă notele și bibliografia de la sfârșitul volumului (p.345-370), cu titluri care nu au nici o legătură cu subiectul acestei cărți. Citez, ca exemple, câteva nume de autori : Camille Flammarion, Sigmund Freud, C. G. Jung, Raymond Moody, Alina Mungiu, N. Steinhardt, Anthony Stevens, Brain L. Weiss etc.

Sunt observații de făcut și cu privire la organizarea materialului în cuprinsul cărții. Bunăoară, n-am înțeles ce caută, într-un capitol despre "spațiu", piscicultura și tehnicile de prindere sau de conservare a peștilor (p. 14-15). Iar dacă pescuitul ar avea un rost în acel capitol, de ce lipsește vânătoarea și tehnicile de conservare a vânatului ? Subcapitolul "Habitatul" (p.62-76), încadrat în capitolul "Omul fizic și omul psihic", s-ar fi potrivit mai bine capitolului "Spațiu și timp". Astfel, s-ar fi evitat ca date despre locuințe și despre folosirea lemnului ca material de construcție de la p.32-33 să fie reluate la p.68-69.

Ar mai fi de semnalat și unele "scăpări", de neacceptat, totuși. La p.33, ni se spune că bordeiele erau acoperite cu stuf. Și în zonele (destul de întinse, de altfel) unde nu creștea stuful ?! La p.146, d-na dr. Iolanda Țighiliu scrie : "Dacă boierimea dispunea de sate, ocine sau vite, <<ceilalți oameni de jos, adică siraci>>, oameni neprivilegiați deci, nu aveau în proprietatea lor decât ogoare, vii, mori, case, vite". Dacă și boierii și săracii aveau pământ și vite, iar săracii, în plus față de boieri, vii, mori și case, înseamnă că ei erau chiar mai bogați decât boierii !

O carte despre simțăminte și trăirile omului medieval ar trebui scrisă frumos, într-un limbaj simplu, clar și elegant, fără neologisme inutile, fără termeni tehnici, fără barbarismele lingvistice care ne asaltează, astăzi, ochii și urechile. Cuvinte și expresii de tipul : "binom" (p.41, 164), "a ecrana" (p.109), "melanj" (p.106), "radiografie" (p.202), "triadă" (p.150), "a agresa fondul demografic" (p.248); "anatomie socială" (p.101), "anatomopatologie socială" (p.101), "anxietate liber flotantă" (p.106, 342), "componentă intrinsecă" (p.156), "a i se developa mentalitatea" (p.248), "a se developa psihic" (p.202, 260), "dispoziție mentală" (p.133), "a evolua concertant" (p.153); "a fi de natură compensatorie" (p.169); "a fi ierarhizat bivalent" (p.225), "fond bazal social" (p.106, 342), "impact penetrant" (p.171); "palier domnesc" (p.134); "palier social" (p.343), "panoramare" (p.254), "relație biunivocă" (p.41, 167), "relație bivalentă" (p.161), chiar

dacă unele sunt împrumutate din alte științe, nu se potrivesc cătuși de puțin cu subiectul investigației.

D-na dr. Iolanda Țighiliu poartă, se pare, un fel de război cu limba română : folosește cuvinte al căror înțeles nu-l cunoaște (de pildă, “fortuit” pentru “forțat”, p.19 sau verbul “a se deroba” utilizat în contextul “s-au derobat de această virtute”, p.157), inventează cuvinte (“lostriște” în loc de “lostriță”, p.14), construiește forme de plural inexistente (“colibi”, în loc de “colibe”, p.35; “locașe”, în loc de “locașuri”, p.170, 180) și se exprimă neglijent, încălcând reguli elementare de gramatică (“dacă în secolul XV, la Vădastra, s-a descoperit o groapă <<de bucate>>...”, p.33; “se pot detașa două paliere: cel domnesc și cel al mării boierimi”, p.134; “exponent al statului și a lumii”, p.147; “actul dat de Mihail voievod în (1417-1418)”, p.147; “legarea de glie a lui Mihai Viteazul”, p.148; “nu aveau acces decât boieri și boiernași”, p.152; “cunoscători a felurite meșteșuguri”, p.150; “material puțin numeros”, p.157; “privit sub aportul pe care diferite trepte ale ierarhiei bisericești l-au avut...”, p.178; “din veacul al XVII-lea transpar, din ce în ce mai mult, în toată diversitatea lor, meșteșugarii”, p.201; “totul nu este altceva decât o continuă pregătire”, p.260; “actul ctitoricesc - fie el voievodal sau bisericesc”, p.343 etc). Decalcul “dependența personală [...] constituia cheia de boltă a întregului edificiu social” (p.148) mi s-a părut amuzant.

De altfel, neglijent este aspectul cărții, în general. La aceasta contribuie numele de persoane și titlurile unor lucrări sau publicații citate eronat, ca și sumedenia greșelilor de tipar, “scăpate” la corectură (“Al. Goreța”, în loc de Gonța, p.55, nota 40; “Jean Delumeaux”, în loc de Delumeau, p.62; “M. GușoÈlu”, în loc de Gubogiu, p.118, nota 146; “Sfântul Grigore Bogoslavul”, în loc de Bogoslovul, p.195; “ieromonahul Athanasiei Zinguropulos”, în loc de Athanasie, p.312; “Petru ș. Năsturel”, în loc de Petre, p.333, nota 58; “Revista de istorie”, p.336, nota 121; “disper-/area”, p.169; “Alex-/andru”, p.175; “faptu că...”, p.258; “tran-/sfigurate”, p.282; “trător”, în loc de “trăitor”, p.313; “spiritu-/alități”, p.341 etc), dintre care unele de-a dreptul inadmisibile prin repetiție (P. B. Bakëi°, în loc de Bakšič, p.118, nota 136 și p.199; Dan Simionescu, în loc de Simonescu, la p.54, nota 28; p.119; nota 167; p.334, nota 64; p.338, nota 177; p.339, nota 182; “*Exercices philosophique...*”, în loc de “*philosophiques*”, p.276, nota 185 și p.362 “*Revue des études roumaine*”, în loc de “*roumaines*”, p.276, nota 185 și p.368; “*dominum eminens*”, în loc de “*dominium*”, p.149, 150). Și ce se mai poate spune despre rândurile întregi formate din cuvinte nedespărțite între ele (“structuriiteocraticeșiharismaticeaputeriijudecătoreștiadomnului”, p.151; “aceastăstrălucireartisticășiambientalăedenaturăcompensatorie,menită”, p.169; “deschisătotmaimultschimburilorșischimbărilor”, p.199; “ctitoriinmahalaleletărgurilor”, p.199; “reverberainstarturilemailargialesocietății,devenindrepercomportamental”, p.245; “întotdeaunaînpozițiecentrală,eaesteunintens”memento”adresatcredinciosului”, p.257) ? În fine, este obositoare repetiția sintagmei (pe care o credeam ieșită din uz) “spațiul (arealul) carpato-danubiano-pontic”.

În locul referirilor la mecanica cuantică și la fizica teoretică, la Einstein și Kant (p.11), la Jung și Rădulescu-Motru (p.102), la Traian Herseni și Al. Tănase (p.127), la Aristotel și Montesquieu (p.131), în locul considerațiilor de psihologie și psihanaliză (p.109), în locul explicațiilor filologice (p.140-145), aș fi preferat o revărsare de informație documentară și analize judicioase. Aș fi vrut să văd puse la lucru documentele. Aș fi vrut să văd cum se leagă, între ele, măruntele și firavele scene de viață pentru a reconstitui întregul : imaginea unei lumi și a unor oameni, a chipului în

care aceștia trăiau și gândeau. Aș fi vrut mai multă originalitate și prospețime în gândire, mai cu seamă în paginile consacrate categoriilor sociale (p.139-202). Nu se mai poate vorbi astăzi cu aceeași ușurință ca acum 50 de ani despre “țărâtimea liberă”, despre lupta acesteia pentru “salvarea independenței statale” și împotriva “procesului de acaparare” a pământului de către domni și marii boieri (p.147-149). Nu se mai poate vorbi cu aceeași ușurință nici despre frecvențele tensiuni și relații divergente dintre domni și boieri (p.153-155). O nouă analiză se cuvine făcută tuturor acestor realități. Cartea d-nei dr. Țighiliu ar fi trebuit să fie semnalul că istoria noastră socială a început să fie rescrisă.

D-na dr. Iolanda Țighiliu crede că “am reușit să oferim celor interesați o imagine cu totul nouă a acestei societăți, spre bucuria noastră, a tuturor” (p.10). Este adevărat, d-sa a reușit să ofere o imagine cu totul nouă. Din păcate, nu una reală a societății românești din secolele XV-XVII ! Cât despre bucurie...

Maria Magdalena Székely

ERIK FÜGEDI, *Az Elefánthyak. A középkori nemes és klánja* (Familia Elefánthy: nobilul medieval și clanul său), ed.a 2-a, Budapesta, 1999, Edit. Osiris, 250 p., note și bibliografie îngrijite de Péter Banyó.

Cartea a apărut și în traducere engleză: *The Elefánthy: The Hungarian Nobleman and His Kindred*, ed. Damir Karbić, Budapesta, CEU Press, 1998, 174 pag.

O carte exemplară, bazată pe cercetarea riguroasă a documentelor medievale și pe interpretarea lor în care autorul urmărește destinul unei familii de mici nobili din comitatul Nyitra, Elefánthy, și ale cărei rezultate sunt extrem de relevante pentru definirea unei categorii sociale care nu a jucat un rol în marea istorie, dar care este cu atât mai tipică pentru societatea medievală a regatului maghiar.

În introducere, Fügedi își delimitează obiectivele și abordează problema sociologiei familiei din Ungaria medievală, introducând astfel concepte noi, sociologice și antropologice, în interpretare. Deși de la începutul secolului XX istoricii maghiari au început să se debaraseze de miturile unei nobilimi eroice, descendente din mari conducători maghiari, care a păstrat limba și tradițiile în fața germanizării, multe aspecte legate de pildă de viața cotidiană au rămas neclarificate. În 1963, istoricul István Szabó a stabilit că la sfârșitul Evului Mediu nobilimea reprezenta 1%, adică 40 000 de indivizi, din populația regatului, un indice foarte ridicat, întâlnit doar în Polonia și Ungaria. Totodată, terminologia referitoare la familiile nobiliare se bazează pe latinescul *genus*, care însă acoperă multe sensuri în diferite perioade istorice. Fügedi preferă să utilizeze sensul noțiunii de *casa*, pe care o folosește un ambasador italian la curtea lui Matei Corvin la 1475, și care reprezintă întreaga rețea familială legată prin rudenie patrilineară, orizontal și vertical. Fügedi își propune să descopere mecanismele instituționale ale funcționării relațiilor de familie, folosind metode și concepte sociologice. Proiectul inițial era mult mai amplu, însă în cele din urmă autorul s-a decis să publice rezultatele cercetării ce cuprinde descrierea sistemului familiei și prezentarea istoriei unei unități familiale.

Alegerea conceptelor și a terminologiei aplicate în cercetare s-a lovit de multe impedimente. Conceptele *genus/generatio* (care este tradus în ungurește prin *nemzetség* -

neam), deși sunt deja “termeni tehnici” în istoriografia maghiară, acoperă mai multe sensuri: 1. “neamurile străvechi”, subunitățile triburilor descălecătoare; 2. “neamurile aristocratice” din secolele 13-14, care se numesc ele însele *de genere* (deși în această perioadă și populația de rând trăia grupată în neamuri); 3. sensul folosit de Werbőczy, deși în secolul 14 marile neamuri nobiliare s-a destrămat, iar diferitele ramuri au devenit independente (în terminologia documentelor *frater generationalis* devine *frater condivisionalis*). Drept urmare, Fügedi optează pentru termenul de clan, deși nu acoperă sensul termenului din antropologie sau sociologie, adăugând că deși nobilimea medievală era numeroasă, puține familii erau nobile în adevăratul sens al cuvântului, astfel încât să corespundă noțiunilor de “nobility” sau “Adel”. Din punct de vedere cronologic, studiul cuprinde intervalul de la mijlocul secolului 13 până la moartea lui Matei Corvin (1490), când se manifestă noi tendințe sociale. Dată fiind imposibilitatea parcurgerii exhaustive a documentelor și diplomelor păstrate (peste 180 000), care oricum nu oferă informații explicite, ci implicite despre principiile juridice, autorul a ales *Tripartitul* lui Ștefan Werbőczy ca punct de plecare, deoarece însumează sistemul juridic medieval și a fost redactat în epocă, deși principiile juridice și concepția lui Werbőczy oglindesc orientarea lui pro-Jagelloniană și deformează în mai multe locuri dreptul cutumiar al vremii. Aceste deformări au fost corectate de autor comparând textul cu rezultatele cercetărilor de până acum și cu datele culese de el însuși.

Capitolul al doilea, “Tripartitul și realitatea” este poate cea mai interesantă contribuție a lui Fügedi. Construind un model sociologic al clanului medieval pe baza principiilor dreptului cutumiar maghiar compilate de Werbőczy în 1514, autorul reconstituie norma pe care o aplică practicii reflectate în diplome. Am optat pentru o prezentare foarte detaliată a “sistemului lui Werbőczy”, după cum îl numește autorul, deoarece poate reprezenta o referință și pentru studiile aplicate pentru țările române în domeniu.

Clanul, ca unitate de bază a nobilimii medievale maghiare, reprezintă totalitatea descendenților dintr-un strămoș comun/nobil. Werbőczy folosește patru termeni pentru definirea descendenților : *posteritas*, copiii de ambele sexe ai unui bărbat; *proles*, copiii de ambele sexe născuți în timpul vieții tatălui; *liberi*, copiii (*posteritas*) împreună cu nepoții; *heredes*, băieții legitimi care au dreptul la moștenire. *Frater* desemnează toți urmașii masculini, iar legăturile de rudenie dintre membrii clanului sunt după cum urmează: *frater carnalis* (frate numai după tată), *frater uterinus* (frate și după mamă), *frater patruelis* (văr sau rudă într-un sens foarte larg). Apartenența la clan este desemnată și de expresiile *frater generationalis* și *frater condivisionalis*. Clanul cuprinde și descendenții de sex feminin, dar există inegalități între cele două sexe, mai ales în privința desherenței. *Semen* (sămânța) se referă doar la băieți; proprietățile moștenite ale tatălui revin doar descendenților masculini sau altei ramuri a clanului care are moștenitori masculini. În concluzie, “clanul este totalitatea descendenților de sânge ai unui strămoș, dar în cazul proprietății, este doar totalitatea descendenților masculini”.

Tatăl deține puterea în familia sa: își poate pedepsi fiii, indiferent de vârstă (îi poate arunca și la închisoare), poate înstrăina proprietatea și în numele fiului, își poate da fiul ca ostatic în locul lui. În cazul unui fiu cu probleme mintale puterea tatălui asupra acestuia nu încetează niciodată, puterea tatălui asupra fiului sănătos încetează dacă își împart proprietatea sau dacă fiul cade prizonier sau trădează. Tatăl nu își poate renega fiul, nu îi poate nega apartenența la clan. Obligațiile părintelui sunt minimale: trebuie să își crească fiii și fiicele, să le asigure independența, fiilor prin divizarea proprietății, iar

fetelor prin căsnicie. Tatăl are obligația de a păstra și transmite proprietatea străbună. Fiul poate pretinde împărțirea proprietății în condiții bine definite: dacă tatăl are intenția să înstrăineze pământul "nu de nevoie și nu din motive corecte", dacă lasă proprietatea să se piardă, dacă își pedepsește fiul fără vină, dacă împiedică mariajul fiului major, dacă își determină fiul la fapte necinstite. Căsătoria fetelor este valabilă doar dacă e stabilită de către tată sau rudele masculine și după plata pătrimii cuvenite (*quarta filialis*). Dacă fata nu se căsătorește, are dreptul să ceară întreținere din partea tatălui. Tutorele este numit pe trei căi: există tutorele legitim - mama -, este desemnat prin testamentul părintelui sau este ales de rege. Tutorele trebuie în primul rând "să nu aspire la proprietatea pupilului său". Alegerea tutorelui legitim în cazul morții ambilor părinți nu e o misiune ușoară. Dacă băiatul are rude masculine care au dreptul la moștenirea proprietății părintești, atunci tutorele este ales dintre acestea. Rudele masculine din partea mamei intră în calcul doar dacă au drept de moștenire. Problema dreptului de moștenire a rudelor cognatice îi dă bătăi de cap lui Werbőczy, de aceea revine și precizează: dacă printre rudele paterne nu există nici un bărbat adult, iar printre rudele materne da, atunci acestea din urmă vor furniza tutorele legal. Dacă mama se mărită din nou, atunci chiar și o rudă agnatică de vârstă majoră (15-24 de ani) devine tutore. În fine, Werbőczy adaugă că tutorele trebuie ales în funcție de gradul de rudenie: rudele cele mai apropiate din ambele ramuri vor furniza tutorele legal. În cazul în care tutorele desemnat prin testament este nedemn, rudele pot împiedica numirea lui drept tutore. Dacă tatăl are doar fiice și cere tutore din ramura cognatică, acesta nu poate fi acceptat deoarece pune în pericol moștenirea rudelor masculine. Tatăl are dreptul să numească tutore și un străin, ne-membru al clanului, dacă știe că rudele sale "poftesc" la proprietatea lui. Tutoratul membrilor clanului încetează doar în cazul pierderii capului și a proprietății sau dacă la rândul lor se află sub tutelă. Tutoratul nu este doar o onoare, ci și o obligație pentru un membru al clanului; poate fi scutit de ea doar dacă locuiește departe, dacă proprietățile îi sunt dispersate, dacă se află permanent la distanță în slujba regelui, dacă e bolnav, prea bătrân sau a fost dușman de moarte al tatălui. Dintre toate regulile acestea mult prea complicate, Fügedi consideră că totuși clanul patern iese învingător.

În concepția lui Werbőczy, femeia este complet împinsă în planul secund. Rolul ei este definit de trei principii: statutul social al femeii/mamei nu joacă nici un rol în ereditate, deoarece sângele nobil provine doar de la tată; femeia nu devine niciodată o persoană în deplinătatea drepturilor sale ca și bărbații (atunci când se eliberează de sub autoritatea paternă intră în puterea soțului); femeia are un rol secundar și în reproducere, ea este doar suportul ei fizic. Interdicția de căsătorie e valabilă până la al patrulea grad de rudenie de sânge (*affinitas*) sau rudenie spirituală (*cognatio spiritualis*). Fata primește din partea tatălui sau a fraților o zestre (*res paraphernales*), care rămâne în proprietatea ei, și constă numai în bunuri mobile. Zestrea se întoarce în familie dacă femeia moare fără copii. Totodată femeia primește la căsătorie din partea soțului o dotă (*dos, dotalicium*). Werbőczy dă mai multe definiții dotei: a) este suma oferită în schimbul pierderii virginității; b) este răsplata/plata (*merces*) dată femeii măritate legitim pentru îndeplinirea îndatoririlor conjugale și reprezintă o parte din proprietatea funciară și din dreptul de proprietate ale soțului, evaluate în funcție de poziția socială a acestuia. Mai grosier, dota este plata oferită soției pentru fidelitate, pentru nașterea copiilor și pentru conducerea gospodăriei. La prima căsătorie femeia primește dotă întreagă, la a doua căsătorie jumătate din dotă, la a treia o pătrime, iar la a patra o optime din dotă. Logica acestui principiu este că femeia își asumă cel mai mare risc la nașterea primului copil, iar

în modul cel mai probabil va petrece cel mai mult timp în prima căsătorie, odată cu diminuarea riscurilor și a duratei căsniciei, scade și plata cuvenită. După moartea soțului și dacă nu are copii, soția moștenește toate bunurile mobile ale soțului, pe când pământul nici nu intră în discuție. În cazul existenței copilor, soția împarte în mod egal bunurile mobile cu aceștia, primind însă cei mai buni cai și cele mai bune haine. În afara bunurilor mobile, dota rămâne posesia viageră a soției, ea poate fi pierdută doar în cazul infidelității sau a rușii căsniciei, inițiată de femeie. Soția poate avea pretenții la proprietățile dobândite în timpul căsniciei doar dacă numele ei este pomenit în document. După căsătorie, femeia intră în clanul soțului; după moartea lui ea rămâne în casa acestuia și nu poate fi evacuată atâta timp cât manifestă solidaritate față de clan, adică își păstrează văduvia și nu schimbă numele soțului. Dacă femeia e căsătorită a doua oară, își primește zestrea și dota. Termenul de *maritata* folosit de Werbőczy presupune că nici în a doua căsătorie femeia nu își alege singură partenerul.

Urmașii de sex masculin ating vârsta adultă (*perfecta aetas*) la 24 de ani, când pot decide în privința proprietății; majoratul (*legitima aetas*) este împlinit la 14 ani, când băieții pot apărea în procese; la 16 ani băieții își pot zălogi bunurile din aur și argint, iar la 18 ani dispune liber de acestea. Fetele ating majoratul la 12 ani, iar la 14 ani pot beneficia de bunurile lor.

Divizarea proprietății clanului nu are loc în mod necesar, iar una din condițiile de bază este ca proprietatea să fie destul de mare. Proprietatea nedivizată aparține întregului clan, iar în caz de înstrăinare temporară sau definitivă a pământului, el trebuie oferit mai întâi membrilor clanului care au drept de moștenire imediat după urmașii direcți.

Solidaritatea dintre membri clanului este foarte mare, după principiile lui Werbőczy. Tatăl nu își poate renega fiul pentru că nu îl poate exclude din clan. Beneficiarul unui act de donație din partea regelui primește moșia și în numele rudelor sale masculine. Proprietatea străbună poate fi înstrăinată doar dacă ceilalți membri ai clanului nu ridică pretenții asupra ei. Tăgăduirea rudeniei, *proditio fraterni sanguinis*, este un delict grav, pedepsit cu pierderea proprietății.

În lipsa urmașilor masculini, Werbőczy enunță două modalități de păstrare a proprietății în mâinile clanului. Prima dintre ele este virilizarea, când regele numește fata drept moștenitoare de drept a drepturilor tatălui (*verum heredem et succorem masculinum*). Werbőczy nu consideră virilizarea drept o continuare a clanului, ci afirmă că are "aceeași putere ca și o donație". Virilizarea face posibilă moștenirea proprietății paterne doar pentru o singură fată; în cazul morții ei, pământul nu este moștenit de surorile ei, ci intră în proprietatea Coroanei prin devoluțiune. Totuși, fata transmite statutul de nobil urmașilor ei, chiar dacă soțul ei nu este nobil. De fapt, pământul este purtătorul de nobilitate. Virilizarea nu se poate face în dauna rudelor masculine, ea este posibilă doar dacă nu există alți moștenitori legali (fiu, nepot minor, etc.). A doua cale de perpetuare a proprietății în mâinile clanului fără moștenitor este adopția, care în accepțiunea lui Werbőczy e valabilă atunci când un nobil adoptă fiul altui bărbat, sau atunci când doi nobili adulți se înfrățesc (deși această procedură presupune punerea în posesie din partea regelui).

Obligația fiecărui membru de sex masculin al clanului era menținerea și perpetuarea clanului. Clanul își obligă membrii să fie solidari, face imposibilă orice acțiune care ar îndepărta definitiv vreun membru al acestuia și care ar pune în pericol

supraviețuirea lui. Clanul este unitatea de bază a nobilimii maghiare, chiar dacă trăiește divizat în familii.

Baza materială de supraviețuire a clanului e dată de proprietatea strămoșească; tatăl este dator să o păstreze așa cum e dator să procreeze urmași de sex masculin. Proprietatea dobândită poate fi moștenită și de fete, iar alte ramuri ale clanului nu pot ridica pretenții asupra ei. Fetele și femeile sunt excluse de la moștenirea proprietății străbune. Bărbații au obligația de a căsători fetele sau de a le întreține pe viață; la căsătorie fetele primesc valoarea în bani a unei părți din proprietatea paternă (*quarta filialis*) care se oferă în bunuri imobile doar în cazuri excepționale, atunci când fetele se mărită cu nenobili și doar dacă au acceptul tatălui sau al celorlalți membri ai clanului. În cazul în care femeia rămâne văduvă fără urmași, dota îi este plătită tot în bani. Practic, cu o gospodărire judicioasă, cu o atitudine politică bine orientată și cu existența unui număr corespunzător de urmași masculini, nu există nici un obstacol în calea supraviețuirii clanului timp de secole. Proprietatea străbună are drept caracteristici un hotar bine stabilit, punerea în posesie (*statutio*) făcută în prezența vecinilor și o reședință nobiliară (*locus residentiae*). Pe lângă clanul său, nobilul este membru și al altor grupuri de solidaritate mai mici: hotarnicii (*commetanei*), vecinii (*vicini*) și nobilii din același comitat (*comprovinciales*).

Werböczy afirmă că nobil este cel care primește o donație din partea regelui sau este înnobilitat din grația regelui, chiar și fără donație. Nobilul poate fi arestat doar prin hotărâre judecătorească, este supus doar regelui, nu plătește impozit, are drept de veto față de un rege care nu respectă legile țării. Toți nobilii dispun de aceeași libertate și de aceleași privilegii, există "una eademque nobilitas". Werböczy încearcă să rezolve contradicțiile dintre propriile enunțuri și diferențele în realitate dintre nobili în privința zestrei, dotei sau a răscumpărării.

Al doilea subcapitol, "În lumina izvoarelor", al primul capitol confruntă norma enunțată de Werböczy cu realitatea oglindită în diplomele medievale. Fugedi nu reia fiecare punct al sistemului prezentat mai sus, ci mai degrabă își propune să răspundă la două probleme care relevă diferențe evidente între normă și practică: dobândirea statutului de nobil nu se obținea doar prin înnobilări și donații regale; Werböczy a exagerat solidaritatea clanului.

Preocupările recente ale istoriografiei maghiare se îndreaptă către depistarea originilor micii nobilimi, care s-a ridicat din elita militarilor aflați în slujba regelui sau dintre proprietarii liberi și care trăia structurată conform marilor neamuri nobiliare. În afară de cele trei modalități prescrise de Werböczy de obținere a nobilității (înobilarea, donația regală și adopția), aceasta poate fi dobândită și prin căsătorie și prin achiziția de pământ (în acest caz e nevoie și de acceptul nobilimii din comitat). În opoziție cu afirmațiile lui Werböczy, și mama transmite nobilitatea dacă se mărită cu un ignobil; primește zestrea în bunuri imobiliare, copiii ei sunt nobili prin *acea propagatio nobilitas*, iar cu acordul nobililor comitali și soțul devine nobil (*nobilis quartaneus*). Totuși această situație se întâlnește doar în cazul familiilor mărunte. Altă posibilitate de obținere de pământ sunt donațiile pe care marii nobili le fac familiilor lor.

În ceea ce privește solidaritatea clanului, practica demonstrează că un clan fără urmași masculini direcți avea mai multe posibilități de a exclude de la moștenire un alt membru al clanului în favoarea unui străin, adică a fetei împreună cu soțul acesteia. Adopția se făcea conform principiilor lui Werböczy. Cele trei căi de încălcare a solidarității clanului erau: 1. dreptul de liberă dispoziție (un nobil reușea să obțină

permisiunea din partea regelui de a lăsa moștenirea fiicei sau ginerelui său); 2. donația limitată, prin care documentul făcea referire strictă la urmașii direcți; 3. virilizarea. Primul document referitor la virilizare este din 1332, dar abia după 1360 este utilizată mai des, deoarece este procedeul care a stârnit cele mai aprige opoziții. Fügeđi tratează și aspectul administrației comitale, deoarece comitatele sunt conduse de adunările nobililor, care au și atribuții juridice. Pentru nobilimea mijlocie și mică, administrația locală reprezintă cercul în care indivizii se pot afirma și în cadrul căruia manifestă solidaritate de grup.

Capitolul al treilea este dedicat istoriei familiei Elefánthy din comitatul Nyitra. Familia a fost aleasă pentru acest studiu de caz deoarece activitatea și comportamentul membrilor ei se apropie cel mai mult de comportamentul și cariera familiilor din nobilimea mică înstărită. Fügeđi încearcă să prezinte pe exemplul familiei Elefánthy funcționarea în practică a sistemului lui Werbőczy. În secolul 13 existau deja cinci ramuri separate care însă se trag în mod sigur dintr-un strămoș comun, deși nu este foarte cert dacă numele acestuia era într-adevăr Elefánt. Fügeđi urmărește istoria clanului până în secolul 15, prezentând diferitele ramuri ale acestuia, proprietățile moștenite sau dobândite de fiecare, raporturile dintre ramuri și relația lor cu satul Elefánt, proprietatea străbună. Ițele evenimentelor și a relațiilor de clan sunt complicate și uneori greu de urmărit, deși Fügeđi furnizează cititorilor în mod consecvent tabele genealogice ale ramurilor mai importante. Una din cele mai interesante concluzii este că toate ramurile clanului păstrează amintirea strămoșului comun și revendică în mod constant părțile cuvenite din proprietatea Elefánt. În funcție de personalitatea indivizilor, ramurile reușesc să achiziționeze proprietăți noi și să sporească șansele de perpetuare a clanului și a moștenirii, în timp ce alte ramuri sărăcesc. Solidaritatea de clan nu era un mecanism care funcționa fără greșală. În secolul 14 o parte din satul Elefánt revine Coroanei prin devoluțiune pe motiv de desherență, deși proprietarul avea rude masculine de gradul al treilea. Procesul pentru redobândirea pământului s-a întins pe mai multe generații.

Proprietatea Elefánt a cunoscut divizări succesive, care au dus la ruperea clanului în ramuri distincte. În secolul 15, clanul este prosper și se bucură de prestigiu în comitatul Nyitra, jucând un rol important în administrarea justiției la nivel local. Violențele dintre membrii clanului nu sunt neobișnuite, la fel ca și procesele de familie.

Fügeđi apelează din nou la sociologie atunci când discută reproducerea, strategiile matrimoniale sau onomastice. Concluziile sale arată că de fapt primii născuți erau cei care asigurau perpetuarea clanului, în timp ce de multe ori fiii mai mici nici nu se căsătoreau, deși trebuie subliniat că în Ungaria medievală nu funcționa principiul primogeniturii ca în Occident. În cele opt generații analizate, Fügeđi a numărat 110 membri cunoscuți, dintre care 81 bărbați, deși admite că numărul de 30 de fete este mult prea mic. Clanul Elefánthy își căuta parteneri de căsătorie tot în familiile din comitat care aparțineau micii nobilimi. Fügeđi atrage atenția asupra fenomenului, din păcate puțin relevat de documente, potrivit căruia șansele de căsătorie ale fetelor creșteau odată cu șansele de stingere a clanului sau a ramurii. Reproducerea se baza pe factori demografici foarte fragili. Supraviețuirea fizică a clanului era asigurată de proprietatea nobiliară, dar și aceasta era supusă permanent fluctuațiilor, pe măsură ce unele ramuri dispăreau și diferențele de avere dintre familii creșteau. Sărăcirea era o amenințare permanentă; mai ales la cumpăna veacurilor 14-15 se observă o diminuare a veniturilor clanului, deși numărul proprietăților nu s-a micșorat. Un alt fenomen caracteristic perioadei constă în numeroasele zalogiri ale pământului.

Nu sunt multe date despre activitatea militară a clanului. Unii membri intră în slujba marilor nobili ca familiari ai acestora mai ales în situațiile de criză financiară. Se cunoaște un singur prelat provenit din familia Elefánthy, în schimb clanul face fundații pioase în satul Elefánt, ridicând două biserici și o mănăstire paulină. Contactele directe cu curtea regală au fost puține și nesemnificative; comitatul rămâne mediul de afirmare politică și juridică a membrilor clanului.

În capitolul conclusiv, Fügedi schițează o imagine de ansamblu a micii nobilimi din regatul medieval al Ungariei, utilizând și concluziile altor cercetări în domeniu, în special pe cele ale lui Pál Engel, ale cărui rezultate privind nobilimea din Ung erau la data scrierii acestei cărți în stadiul de teză de doctorat. Deși recunoaște că au concepții diferite (Engel nu aplică termenul de "clan", în timp ce Fügedi îl folosește în mod consecvent și atunci când discută despre familiile nobiliare din Ung), Fügedi acceptă categoriile identificate de Engel. Întrebarea dacă grupurile ierarhizate în funcție de avere reprezintă și grupuri sociale este examinată de Fügedi și pe exemplul familiei Elefánthy. Răspunsul este în mare măsură afirmativ, cu câteva precizări: criteriile folosite de Engel în departajarea categoriilor de nobili nu sunt univoce; limitele dintre ele erau destul de penetrabile.

Nobilimea mică s-a cristalizat până în prima treime a veacului 14, moment după care nu mai apar schimbări majore în numărul sau componența clanurilor. În urma deselor divizări ale pământului, multe familii nobile - mai ales dintre cele mai puțin înstărite - sărăcesc. Conjunctura favorabilă de până la începutul secolului 14, caracterizată de donații regale generoase, ia brusc o turnură contrară, tendință sesizată și de Engel în cazul nobililor din Ung. În aceste condiții, soarta proprietăților din posesia clanurilor a depins de evoluția demografică a acestora. Fügedi consideră că, ținând cont de comportamentul clanului Elefánthy și de practica maghiară care nu a cunoscut primogenitura, nobilimea mică prefera perpetuarea clanului și traiul mai modest stingerii stirpei. Nu existau prea multe căi de ieșire: întemeierea de sate noi prin defrișări a fost posibilă doar în regiunile din nord al regatului. Eficientizarea exploatarea pământului nu era posibilă în condițiile unei crize a forței de muncă, și aceasta neproductivă. Remediu împotriva sărăcirii era intrarea în rețeaua de familiari ai marilor familii aristocratice, micii nobili sperând astfel să sporească veniturile clanului sau chiar să dobândească noi proprietăți.

Mária Pakucs

PÁL ENGEL, *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében* (Societatea nobiliară din comitatul Ung în Evul Mediu), Budapesta, 1998, MTA Történettudományi Intézet, seria *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok* (Studii de istorie socială și a artei), nr. 25, 180 p. + tabele și hărți.

Cartea are la bază teza de doctorat a lui Pál Engel, unul dintre cei mai bine cotați medievaliști maghiari la ora actuală, bine cunoscut pentru studiile sale ample privind nobilimea medievală din regatul maghiar.

În **introducere**, autorul prezintă izvoarele și metoda de lucru și își definește foarte precis conceptele cu care operează. Ideea acestei cercetări a pornit de la un caiet de hârtie de șapte pagini fără titlu sau dată, aflat în arhivele naționale maghiare, care s-a dovedit a fi un recensământ pe sate al proprietarilor și iobagilor din comitatul Ung,

databil în prima parte a anului 1398 și care ar fi permis elaborarea unei radiografii a nobilimii din această regiune (familii și indivizi) într-o abordare microistorică. Planul inițial de a reconstrui profilul nobilimii din Ung în jurul anului 1400 s-a dovedit însă a necesita o cercetare mult mai extinsă în timp, pe de o parte datorită faptului că indivizii - și în consecință familiile din care proveneau - din acel recensământ trebuiau identificați, iar pe de altă parte conceptul medieval de *nobil* este foarte vag. Metoda de identificare a diversilor indivizi a fost depistarea genealogiilor și a istoriei fiecărei proprietăți în parte, prin regresie în timp. Engel își exemplifică metoda "detectivistică" pe familiile Kéri și Mátyóci: datele oferite de registrul de recensământ le-a colaționat cu informații din diplome și documente. Familiile au fost reconstruite prin identificarea topografică a proprietăților pe care acestea le-au deținut, deși demersul a fost îngreunat de faptul că în practica medievală maghiară unele sate aveau mai multe nume. În accepțiunea lui Engel familia este definită prin unitatea persoanelor înrudite prin sânge și prin proprietate. Astfel, Engel a reușit să construiască o largă bază de date pentru nobilimea din Ung în perioada 1360-1430.

Geneza nobilimii din Ung este abordată în al doilea capitol al lucrării. În secolul al XIV-lea, popularea regiunii era în plină desfășurare, iar pe la 1400, densitatea populației era de 18-19 loc/km². Proprietatea ecleziastică era redusă ca dimensiuni, la fel ca și mare proprietate laică în secolele de început. Există puține familii nobiliare originare din Ung; spre exemplu, familia Nagymihályi, una din marile familii aristocratice ale comitatului, își avea grosul proprietăților în alte comitate. Averea originară a familiei a fost sporită prin căsătorii și donații regale, dar diviziunile succesive între fii au dus la fărâmițarea averii și ruperea familiei în ramuri bogate și ramuri sărace. Cariera strălucită a unuia dintre membrii familiei la curtea regelui Sigismund de Luxemburg a propulsat foarte mult ascensiunea întregii familii. Engel subliniază faptul că în cazul familiilor medievale, succesul unui individ în cariera politică sau ecleziastică putea asigura viitorul neamului său și sporea șansele de supraviețuire a familiei timp de mai multe generații. Engel prezintă în detaliu și istoria și averea familiilor aristocratice Druget și Aba, din rândul cărora sunt aleși *comites (ispán)* ai comitatului și ai căror membri dețin funcții și la curtea regală. Pe modelul familiei Csicseri, Engel surprinde momentul în care se schimbă modul de divizare a proprietății în cadrul neamurilor nobiliare. Până în jurul anului 1340, ramurile care își separă averea nu mai au nimic în comun, fiecare ramură primește sate întregi sau terenuri bine delimitate, punând capăt devălmășiei, deși memoria legăturii de rudenie se păstrează (*fratres generationales*). Din 1340, moștenitorii primesc părți din sate sau terenuri, care nu mai sunt separate și hotărnicite (*fratres condivisionales*). Schițarea originilor nobilimii din Ung continuă cu prezentarea în detaliu (în măsura în care sursele o permit) a tuturor familiilor din nobilimea mică înstărită, a familiilor provenite din *iobagiones castri* și a micilor proprietari locali.

Prezentarea descriptivă a istoriei și genealogiei neamurilor nobiliare din Ung a avut scopul de prezenta nu numai originea sau proprietățile anumitor familii, ci și principalele evenimente și conjuncturi care au reprezentat reflectarea pe plan local a istoriei politice a regatului. Prin metoda definită mai sus, Engel a reușit să alcătuiască o imagine a structurii nobilimii din Ung la începutul secolului al XIV-lea, când comitatul era stăpânit practic de palatinul Aba Amadé, care face donații în locul regelui și în jurul familiei căruia gravitează toate celelalte familii nobile. Tot palatinul este cel care

donează masiv acelor *servienses regi* 1-2 sate, din rândul cărora se va cristaliza mica nobilime comitală.

Al treilea capitol al cărții se concentrează asupra structurii nobilimii din Ung în jurul anului 1400. Conform registrului din 1398, în afara regelui și a conventului din Lelesz, în comitat existau 152 de proprietari, dintre care 39 erau nobili cu o singură sesie. Apartenența indivizilor la familii și deslușirea legăturilor sociale dintre ei pe baza registrului nu duce la rezultate concludente, deoarece proprietatea individuală este foarte schimbătoare, depinzând de demografia de moment a familiei sale. În privința pământului, posesia individuală nu este permanentă, ci proprietatea comună a familiei. Engel definește în acest punct conceptul de familie pe care îl aplică de-a lungul demonstrației sale. *Familia reprezintă totalitatea persoanelor care sunt moștenitorii de drept ai aceleiași proprietăți în baza ascendenței comune și al căror nume derivă din numele proprietății familiale.* (Spre exemplu, în cadrul neamului Nagymihályi, Engel distinge 7 familii rezultate în urma divizării averii din 1336.) Astfel, în sensul dat conceptului de către Engel, pământul și cei 3800 de iobagi ai comitatului Ung la sfârșitul secolului al XIV-lea aparțineau unui număr de 60 de familii. Ținând cont de faptul că unele familii aveau proprietăți și în alte comitate, iar altele își aveau reședința în comitate îndepărtate, numărul familiilor care stăpâneau domenii în Ung se reduce astfel la 55. Aceste 55 de familii manifestă solidaritate între ele și numele lor se regăsesc pe listele adunărilor comitale și printre martorii de la procese.

Din a doua jumătate a secolului al XIV-lea și până la sfârșitul secolului al XV-lea, nobilimea reprezintă 3% din populația comitatului și este constituită într-o castă închisă. Pătrunderea în rândurile nobilimii se face prin căsătoria cu o fată nobilă, care în acest caz își primește zestrea în pământ, iar copiii ei moștenesc la rândul lor nobilitatea și pământul mamei. Asemenea situații sunt însă foarte rare și au loc doar în cazul nobilimii mici. Stabilitatea relativă a nobilimii în secolele XIV-XV se datorează și noilor reglementări introduse de Carol Robert privind tranzacțiile cu pământ (ultima vânzare de pământ e întâlnită în 1325). Intră în vigoare dreptul de moștenire al rudelor pe linie masculină, iar în caz de desherență, pământul revine Coroanei. Excepție fac terenurile cumpărate sau primite în schimbul datoriilor bănești; în cazul lor, fetele au dreptul la moștenire în lipsa moștenitorilor masculini direcți sau colaterali.

Structura socială a nobilimii din Ung la 1400 este analizată pe baza unor criterii care să delimiteze diferitele straturi ale acesteia: rolul politic al familiei, dimensiunile proprietății într-un teritoriu dat, comportamentul social, aspirațiile și cariera indivizilor, acțiuni tipice recurente care pot fi corelate cu dimensiunea averii. Pentru stratul superior al nobilimii din Ung, Engel identifică trei asemenea factori esențiali: funcția la curte, cariera ecleziastică și titlul de *magister*, la care se adaugă și titlul de *miles* și fundațiile pioase. Pe baza acestor criterii, Engel distinge patru mari categorii:

- aristocrația, care cuprindea familiile cu peste 3000 de iobagi și care aspirau la funcția de baron,
- marea nobilime, care era reprezentată de familiile cu 200-300 de iobagi și ale căror singure posibilități de afirmare le ofereau slujbele și carierele la curtea regală,
- nobilimea mijlocie, cu 20-100 de iobagi, care intra în serviciul aristocrațiilor prin sistemul familiarității.
- mica nobilime, cu până la 15 iobagi, care intra în slujba mării nobilimi sau accepta poziția/slujba de jude regal în comitat.

Principiul care stă la baza acestei ierarhii este calitatea funcției pe care membrii

familiilor o îndeplinesc în cadrul societății. Acest model este strict condiționat temporal, este caracteristic doar pentru secolul al XIV-lea și prima jumătate a secolului al XV-lea.

Anexele cuprind listele cu familiile nobiliare și demnitarii din Ung, comiții și vicecomiții din Ung (1318-1437), juzii regali (1313-1437), jurații (1363, 1370), slujbașii familiei Druget (1360-1437), tabele genealogice pentru 33 de familii și hărți.

Mária Pakucs

TÜDÖS S. KINGA, *Főnemesi életmód a XVII. századi alkonyán* (Viața cotidiană nobiliară în Secuime la sfârșitul secolului XVII.), București, 1998, Edit. Kriterion, 294 p. + ill.

O carte unică în istoriografia maghiară din România, prin obiectivele și mai ales sursele primare prelucrate de autoare. După cum ea însăși declară în introducere, scopul principal al cercetării este schițarea situației socio-economice și a contribuției la istoria artei a unui nobil secu de credință catolică: Sámuel Kálnoki (1640-1706). Totodată, trasarea influențelor și limitelor care au direcționat și îngrădit cariera și viața unui nobil secu din secolul al XVII-lea reprezintă un alt obiectiv al acestei lucrări. Ilustrațiile diverse (castele și conace nobiliare din Transilvania, costume nobiliare din secolul al XVII-lea, scuturile celor mai însemnate familii nobiliare secuiești, portrete, hărți), planurile tipurilor de castele și conace din TreiScaune și fotografiile de foarte bună calitate ale castelelor din Valea Crișului și Micloșoara îmbogățesc contribuția documentară a cărții. Volumul este întregit de rezumate extinse în limbile română și engleză. Cartea este structurată pe cinci mari capitole: 1. Mari nobili și nobili din TreiScaune; 2. Arhitectură renașcentistă târzie pe domeniul lui Sámuel Kálnoki; 3. Cultura căminului în reședința contelui; 4. Sámuel Kálnoki, proprietarul de pământ; 5. Izvoare. Indicii de nume, de localități și de materii sunt extrem de detaliați și se constituie într-un util instrument de lucru pentru cercetătorul istoriei secuilor în general.

Prezentarea istoriei familiei Kálnoki (cu contribuții importante la reconstruirea arborelui genealogic) este punctul de plecare pentru descrierea vieții și carierei lui Sámuel Kálnoki. Familia face parte din puținele familii de nobili din Trei Scaune, ale căror averi și proprietăți imobiliare erau însă mult mai modeste în comparație cu marile familii aristocratice și nobiliare din Transilvania. În fapt, Sámuel Kálnoki este singurul nobil din Trei Scaune care reușește să construiască două castele și mai multe conace drept reședințe nobiliare. Ascensiunea lui Sámuel Kálnoki are loc în contextul politic agitat al ultimelor decenii ale secolului al XVII-lea. Poziția sa prohabsburgică îi asigură o carieră de anvergură la curtea Vienei, Kálnoki fiind numit în 1694 vicecancelarul Transilvaniei în capitala imperiului. „Cunoscând astfel factorii care au motivat și direcționat comportamentul acestui om ambițios: fundalul familial, educația, capacitatea de a exploata posibilitățile unei situații date, putem afirma că Sámuel Kálnoki nu putea alege altminteri”, concluzionează autoarea. Căsătoria fericit aleasă cu Erzsébet Lázár îi sporește averea personală și prestigiul. Eforturile îi sunt răsplătite în 1697 când Sámuel Kálnoki primește titlul de conte.

Capitolul al doilea tratează aspecte legate de istoria arhitecturii renașcentiste târzii în Transilvania și pe domeniul lui Sámuel Kálnoki. Introducerea stilului

renascentist italian în Transilvania în secolele XVI-XVII este tratată în detaliu, cu privire specială la construcția de cetăți și reședințe nobiliare. Construirea castelelor de la Valea Crișului și Micloșoara de către Sámuel Kálnoki este contemporană cu eforturile arhitectonice ale lui Mihály Teleki de la Brâncovenști și Miklós Bethlen de la Sânmiclăuș. Influențele artistice ale castelelor familiilor înrudite (Lázár, Mikó), dar și a bisericilor fortificate din zonă și-au pus amprenta asupra celor două castele construite de Sámuel Kálnoki, care de fapt la origine sunt conace ale familiei, fiind reconstruite de Kálnoki conform gustului epocii. Istoria construcției (reconstrucției) acestor reședințe de către Sámuel Kálnoki este abordată cu minuțiozitate, accentul căzând pe descrierea detaliată a clădirilor, încăperilor și a anexelor gospodărești. Aceste descrieri au la bază și documente arhivistice inedite: inventarele celor două castele, testamente, scrisori. Aceeași tratare detaliată o regăsim în prezentarea conacelor familiei Kálnoki (dar și a altor conace nobiliare din Trei Scaune), a capelelor, a anexelor gospodărești, a pridvoarelor și balcoanelor, a grădinilor și heleșteelor, a meșterilor constructori și a materialelor de construcții.

Viața cotidiană din castelele nobiliare secuiești de la sfârșitul secolului al XVII-lea este adusă la lumină în cel de al treilea capitol al cărții, care prezintă interiorul castelului de la Valea Crișului așa cum este reflectat în inventarul din 1698: piese de mobilier, sobe, obiecte de sticlă, vase și ustensile casnice, arme. De remarcat este faptul că reședința contelui conținea și o bibliotecă în Odaia Stăpânei. Un inventar detaliat al cărților familiei Kálnoki provine doar din 1761, dar este cert faptul că biblioteca privată a contelui Sámuel Kálnoki de la sfârșitul secolului al XVII-lea era comparabilă cu alte biblioteci ale nobilimii ardeleni din epocă.

O parte importantă în economia lucrării o ocupă analiza vieții economice de pe domeniul lui Sámuel Kálnoki. Pe baza inventarelor de la sfârșitul secolului al XVII-lea moșia lui Kálnoki cuprindea pământuri arabile, fânețe, animale, mori și gospodării iobăgești. Având ca termen de comparație moșia familiei Apor, proprietatea lui Sámuel Kálnoki pare modestă: 830 iugăre de pământ, 18 sate și părți de sate centrate în jurul a 7 puncte economice mai importante cu aproximativ 150 de iobagi și jeleri, care dispuneau mai degrabă de gospodării mici.

Izvoarele inedite publicate ca anexe provin din arhivele din Sfântu Gheorghe și cuprind: 1. testamentul lui Bálint Kálnoki (1599, întărit în 1602); 2. înțelegere privind moștenirea averii între István Kálnoki și Zsófia Károlyi (1643 septembrie 23, Valea Crișului); 3. diviziunea averii între Anna Béldi și fiul ei Sámuel Kálnoki (1699 iunie 2); 4. inventarul conacului din Band (1682 aprilie 4); 5. scrisoarea lui Tamás Basa și István Kálnoki privind casa familiei din Alba-Iulia (după 1690); 6. inventarul iobagilor și ȝiganilor, precum și a gospodăriilor acestora aparținând moșiilor lui Sámuel Kálnoki din Micloșoara, Belin, Căpeni, Baraolt, Aita Medie, Aita Seacă și Zălan (1691); 7. inventarul privind a) iobagii și pământurile din Ciuc: Șumuleu, Delnița, Sîngeorgiu-Ciuc, Ciceu, Misentea, Cozmeni, Tușnad, Lăzăreni, Ciucani, Sânmartin, Casinul Nou; b) castelele din Micloșoara și Valea Crișului, conacele din Ghidfalău, Sânzieni, Șumuleu-Ciuc și Cozmeni împreună cu pământurile aferente (1698); 8. inventarul bunurilor lui Sámuel Kálnoki din Brașov (1698).

Măria Pakucs

ILEANA CĂZAN, *Imaginar și simbol în heraldica medievală*, București, 1996, Casa de Editură, Presă și Impresariat Silex, 142 p. cu 18 fig. și 8 pl. în culori.

Lucrarea D-nei Ileana Căzan reprezintă o plăcută surpriză și o interesantă lectură pentru cel îndrăgostit de simboluri și semnificații. Operă profund intelectuală, într-un spirit propriu cercetărilor științifice contemporane, cartea *Imaginar și simbol în heraldica medievală* propune o abordare din perspectiva mentalității heraldice, așa cum s-a dezvoltat aceasta ca fenomen uman în mai toate țăările europene. De asemenea, este cea dintâi lucrare de proporții mai mari, în care materialul insignologic românesc este înjumătățit de cel european. Apariția, dezvoltarea și – dacă ne este îngăduit – supraviețuirea heraldicii, au fost posibile datorită reglementărilor care (impuse mai degrabă de bunul-simț) au știut să o facă adoptată de către o largă categorie de “consumatori de steme”.

Capitolele lucrării: “*Heraldica medievală – izvor istoric*”, “*Heraldica medievală – reflectare a fenomenelor socio-culturale și ideologice, abordări caracteristice spațiului românesc*”, “*Realități politice și legitimarea lor prin simbol heraldic*”, “*Suveranitate și independență în heraldica românească*”, sunt tot atâtea jaloane ale concepției despre stemă, psihologia și rostul acesteia. La început, a existat doar blazonul, adică un bun pe care posesorul putea sau nu să-l încarce cu o anumită semnificație: toate piesele onorabile și o bună parte dintre mobile stau mărturie principiului primar al uniformizării, icoană fidelă a tăvălugului de adoptatori de stemă de până în secolul al XIV-lea inclusiv. Ulterior – datorită continuei dezvoltări a societății – mai toate însemnele s-au văzut încărcate cu o semnificație, atât la nivel de tratat tehnic (capitolul I) cât și în speță, pentru fiecare animal heraldic, pentru construcții, arme sau culori. Exemplele sunt variate și paralelele câteodată surprinzătoare: “În plan heraldic, familia Lacinski, orașul Posnan și provincia Kalisz, din Polonia, au un asemenea simbol (capul de bour!). La fel familia Brancovici, din Serbia sau primii conducători ai Mecklenburgului, proveniți din vechii șefi obodriți, de origine slavă”.

Dacă următoarea parte este dedicată tipurilor de blazoane, în funcție de categoriile sociale îndrituite să le poarte, ultimul capitol al cărții este atribuit *heraldicii românești*, prilej cu care D-na Ileana Căzan enumeră principalele teme și curente ale studierii heraldicii, dintre care amintim: primele însemne, emisiunile monetare, steagurile domnești, caracterele suveranității exprimate în elementele blazoanelor de stat. O privire particulară este aruncată asupra *heraldicii transilvănene*, cu observarea anumitor similitudini între blazoanele acordate românilor, proaspăt eliberați din iobăgie după ce s-au făcut remarcați în mai multe fapte de arme ale veacului.

Tratarea simbolisticii românești se oprește la finele acestei epoci clasice a dezvoltării științei, în țara noastră.

Planșele oferă variate exemple în culori, atingând principalele chestiuni ale cărții: peceți, medalii, armoriale, steme de stat sau particulare, realizări ale diferitelor stiluri (notăm mai ales frumoasa emblemă a regelui Bohemiei, înfățișată de către mâna marelui Otto Hupp).

Lucrare necesară și suficientă, pentru studiul formelor de manifestare ale psihologiei singulare sau colective, într-un Ev Mediu care, iată, nu este chiar atât de inaccesibil precum ar putea părea la prima abordare, operei Dnei Ileana Căzan trebuie să i se recunoască un loc de seamă în bibliografia heraldicii românești.

Tudor-Radu Tiron

SILVIU ANDRIEȘ-TABAC, *Heraldica teritorială a Basarabiei și Transnistriei*, Chișinău, 1998, Edit. Museum, 163 p., 355 fig. incluse în text, VIII pl. color și 2 hărți.

Lucrarea este, în felul ei, o concepere totală, reflectând, atât prin îndrăzneala punctului de plecare (*teza de doctorat "Basarabia în secolele XIX-XX și heraldica ei*), susținută cu brio în 1996 la Universitatea București) cât și prin bogăția de materiale care ne sunt înfățișate, strădania de a epuiza subiectul; în ordine cronologică, cu galante întorsături descriptive, faptele interesante ale heraldicii de peste Prut ni se înfățișează în justa lor evoluție istorică.

Blazonul orășenesc și districtual cunoaște, între Prut și Nistru, o evoluție identică cu sinuasa istorie atât de nedreaptă: de la primele monede bătute în regiune, în anticul Tyras, continuând cu frumoasele peceti medievale (calul sărind al Orheiului, ciudatul străjer al Hotinului), heraldica basarabeană a fost adusă "la zi" prin neîntârziata și necondiționată asimilare *post 1812* de către arta practică în birourile Gheroldiei de la Sankt-Petersburg, care, mai riguroasă și mai metodică, a marcat și în planul simbolului confruntarea între centralism și autonomie, între tradiție și înnoire, între heraldic și neheraldic. Excluzând o scurtă perioadă în care cele trei județe din sudul Basarabiei (Ismail, Cahul și Bolgrad), au fost alipite la Moldova (prilej de dezvoltare a unui inedit *armorial sătesc!*), heraldica imperială avea să marcheze evoluția guberniei, până la formarea generației de luptători naționaliști cărora li se datorează unirea; între aceștia, un rol important îi revine nobilului heraldist *Paul Gore*, realizator al unui controversat proiect pentru stema României Mari și autor al mai multor schițe de heraldică teritorială, paginile care-i sunt consacrate rămânând între cele mai frumoase bucăți ale istoriografiei românești (sunt amintite și celelalte proiecte semnate de N. Iorga, D. Onciul sau N. Docan). Dacă blazonul interbelic a însemnat uniformizarea tuturor însemnelor după șablonul Comisiei Consultative Heraldice, instituție care și-a asumat activitatea de "monitor oficial" al heraldicii României renăscute, totuși războiul și ocupația sovietică au stagnat atât alcătuirea de noi însemne cât și portul celor vechi. Târziu însă, când conducătorii au realizat că blazonul poate constitui un abil mijloc de propagandă, au sprijinit organizarea de concursuri cu premii prin care numeroșii artiști și alți oameni de bine au încercat să-și aducă contribuția pentru crearea unor steme; foarte savuroase (deși nu lipsite de bun-simț și de un oarecare caracter heraldic), compozițiile acestea și întreaga stare de spirit dezvoltată în jurul lor (căreia îi datorăm pe deasupra și stema de stat, realizată cu concursul unor anume heraldiști români) au încetat să mai existe o dată cu constituirea în 1995 a Comisiei Naționale de Heraldică a "Republicii Moldova", organism care încearcă îndreptarea greșelilor din trecut și alinierea blazonului basarabean la practicile internaționale.

O privire specială se cuvine a fi aruncată asupra materialului ilustrativ. Este vorba despre multe *reproduceri de sigilii, pentru epoca veche, apoi despre anteturi, stampile uzuale, precum și multe reproduceri din cataloage oficiale aflate în arhivele, muzeele și bibliotecile din Moscova și București*, pentru heraldica epocii moderne și contemporane. Veritabil Sherlock Holmes al acestor categorii de izvoare istorice, Silviu Andrieș Tabac a reunit laolaltă mărturiile pe care timpul, interesul și râul Prut le-au ținut atâta timp despărțite! La urmă, cele opt planșe color adaugă și unele interesante desene reflectând activitatea Comisiei Naționale de Heraldică a Moldovei și câteva din cele mai recente realizări.

reflectând activitatea Comisiei Naționale de Heraldică a Moldovei și câteva din cele mai recente realizări.

Scrisă cu har și metodă, pe o foaie de dimensiuni ministeriale, lucrarea *Heraldica teritorială a Basarabiei și Transnistriei*, în mod egal manual și album al acestei vechi discipline umaniste, nu promite, ci confirmă valoarea unui heraldist de mare viitor!

Tudor-Radu Tiron

ENTZ GÉZA, KOVÁCS ANDRÁS, *A Koloszvári Farkas utcai templom címerei* (Stemele bisericii din strada Farkas din Cluj), Budapesta, 1995, Edit. Balassi din Budapesta și Edit. Polis din Cluj, 94 p., 32 pl. alb-negru și 16 pl. color.

Interesantul monument din strada Farkas (Kogălniceanu), situat într-un cartier vechi și neschimbat al Clujului de azi, oferă cercetătorului de embleme, ori simplului vizitator, prilejul unei plăcute incursiuni în armorialul mării nobilimi maghiare din Transilvania. Atârinate deasupra stranelor din lemn de nuc se află numeroase desene cu o sută, două, sau chiar trei sute de ani vechime, alcătuind valoroasa *colecție heraldică a parohiei reformate*. Adevărat ghid, cartea *A Koloszvári Farkas utcai templom címerei* reprezintă sistematizarea izvoarelor existente printr-o muncă laborioasă și folositoare, utilă nu numai heraldistului, bucuros de a vedea reprezentate 113 blazoane dar și arhivistului și muzeografului, îndatorați de calitatea explicațiilor, înfăptuite cu vocație de restaurator sau de scrib antic.

Trecând peste foarte completa istorie a bisericii, zidită între 1489 și 1510 din îndemnul regelui Matia Corvinul, părăsită, apoi cedată iezuiților de către Ștefan Bathory pentru ca în 1622, prin decizia Dietei întrunite la Cluj, să revină reformatilor, observăm că, scurt timp după refacerea ei datorată lui Gheorghe Rakoczi, a devenit în spațiul ardelenesc ceea ce era St. George Chapel în cel anglo-saxon: un armorial spectacular al morților mării nobilimi. Cele mai vechi steme pictate care ni s-au păstrat datează de la principele Mihai Apaffi, așezate în semn de pietate pentru cei doi copii dispăruți, Gheorghe (+1664) și Grigore (+1666); acestea, ca mai toate celelalte, sunt compoziții de dimensiuni mari (cca. 70 x 50 cm), pictate pe materiale precum hârtie, pergament, pânză, în culori vii (dar și săpate în lemn sau ciocănite în metal), cu epitafuri cel mai adesea în limba latină, întovărășite și de compoziții macabre. Stilul reprezentărilor, care se va păstra, în linii mari, același, până în perioada „Mileniului”, este distinct de foarte riguroasa artă de cancelarie, dovedind formarea unei *adevărate școli de pictori de steme*, trăind din decesele celor avuți și destul de rezervați față de orice înnoire a științei sau a practicii. Se explică, într-un fel, adaptarea greoaie la normele heraldice străine Transilvaniei din vremea principilor, în stare să determine, în cazul familiei Kendeffy de Malomviz, desenarea unei coroane de conte cu perlele colorate alternativ aur și argint! Ori amplasarea unor figuri cu excluderea *ab initio* a oricărei reguli de curtoazie, în stemele de alianță, unde adesea animalele se pot întâlni și spate în spate... Îngăduindu-ne un zâmbet, putem mai departe urmări în detaliu evoluția blazoanelor unor familii mari precum Banffi, Bethlen (de Bethlen), Kemény, Gyulai, Teleki, Ugron, Pataki, ai căror membri, adesea îngropați în cripta bisericii sau în cimitirul mare al orașului, au sprijinit biserica sau doar au frecventat-o. Sunt steme foarte frumoase, cu inscripții în litere mari

și negre, așa cum se cuvine pentru niște grofi și baroni proprietari a mii de hectare, ale căror titluri sunt redată în deplinătatea formalismului aulic vienez și cu o tendință de exteriorizare care parcă ar contrazice zicala „*post mortem nulla voluptas*”. Bineînțeles, paginile cu ilustrații ne înfățișează și emblemele unor persoane integrate mai târziu nobilimii rezidente la Cluj: contele Otto v. Degenfeld-Schomberg sau baronul orădean Ioszeff Inczédi. Din nefericire, autorii nu au reprezentat și cele 22 de steme mai noi, de secol XX, dintre care trei pictate de *Ioszeff Sebéstyen de Köpec*, cunoscutul heraldist secui, autor al stemei României de la 1921. Cele 41 de pagini de descrieri ale izvoarelor și date biografice, alăturate comentariilor sigure ale prof. Kovács András și fotografiilor cu expunere îndelungată, fac din cartea *A Kolosvári Farkas utcai templom cimerei* o lectură utilă și un exemplar bun în orice bibliotecă.

Tudor-Radu Tiron

SILVIU DRAGOMIR, *Studii de istorie medievală românească*, ed. îngrijită, studiu introductiv și note de Sorin Șipoș, Cluj-Napoca, 1999, Centrul de studii transilvane, Fundația Culturală Română, 247 p.

O inițiativă inspirată a pus la îndemâna istoricilor români câteva din contribuțiile științifice cele mai însemnate în domeniul medievisticii ale istoricului de înaltă valoare care a fost Silviu Dragomir. Devin astfel lesne accesibile lucrări risipite în diverse publicații de specialitate. Deși s-au așternut decenii peste aceste studii ele și-au păstrat actualitatea prin însemnătatea temelor abordate și prin temeinicia tratării lor. Semnalăm în chip deosebit medievistilor români articolele: “Câteva urme ale organizației de stat slavo-române”, “Vechile biserici din Zarand și ctitorii lor în secolele XIV și XV”, “Studii din istoria mai veche a românilor de pe teritoriul diocesei arădene” și “Relațiile între românii sud-dunăreni și daco-români în evul mediu”.

Inițiativa ar merita continuată în ritm susținut și extinsă la operele celor mai de seamă medievști români care nu au beneficiat încă de astfel de culegeri.

Șerban Papacostea

VICTOR SPINEI, *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX-XIII*, Iași, 1999, Institutul European, 513 p.

Probabil obsedați de faptul că “de la Râm ne tragem”, cuvânt de ordine care a îndreptat în mod covârșitor interesul istoricilor și al filologilor noștri spre examinarea și evidențierea originilor occidentale ale poporului român, privirile aruncate spre răsărit au fost prin comparație extrem de intermitente și de fugare. Bibliografia sărăcăcioasă consacrată acestui mare domeniu este concludentă - fapt cu atât mai curios, cu cât majoritatea specialiștilor au fost, desigur, conștienți că măcar o parte din ținuturile pe care le locuim au constituit vreme îndelungată “o anexă a stepei”. Acest diagnostic pus de Nicolae Iorga - o invitație implicită la examinarea stăruitoare a relațiilor strămoșilor noștri cu vecinii răsăriteni - nu a avut darul de a stimula dezvoltarea unei direcții de cercetare, deoarece și oamenii de știință se pare că au împărtășit oroarea adânc

înrădăcinată în mintea și în sufletul popular față de tot ceea ce se află dincolo de Nistru, de unde - este adevărat - s-au revărsat în decursul timpului atâtea și atâtea nenorociri.

Cartea domnului Victor Spinei contribuie în măsură considerabilă la diminuarea acestui imens gol istoriografic. Ea este cea dintâi sinteză scrisă în limba română referitoare la "ultimii migratori" (unguri, pecenegi, uzi, cumani, mongoli), cărora le examinează pe rând, în capitole distincte, numele și structura etnică, modul de trai și viața economică, organizarea social-politică, credințele și practicile religioase, evoluția politică. După aceste reconstituiri minuțioase, istoricul ieșean insistă cu aceeași temeinicie asupra legăturilor întreținute de aceste populații nomade cu autohtonii din spațiul carpato-balcanic.

Opera D-lui Spinei nu are numai meritul de a acoperi tematic o lacună. Ea este exemplară și prin profesionalismul dovedit - încă o dată! - de autor, care controlează o bibliografie deosebit de vastă și de poliglotă. Indispensabilă specialistului, lucrarea este accesibilă datorită expunerii clare și publicului larg.

Virgil Ciociltan

SERGEI P. KARPOV, *La navigazione veneziana nel Mar Nero XIII-XV sec.*, Ravenna, 2000, Edizioni del Girasole, 207 p.

Lucrarea se înscrie în seria remarcabilă a contribuțiilor istoriografiei ruse vechi și actuale la cunoașterea trecutului Mării Negre. Cele șase capitole ale lucrării dezbat problema tipurilor de ambarcațiuni, condițiilor navigației, galerelor venețiene în Marea Neagră, galerelor zise "de linie", comandanților și echipajelor lor, reglementării transporturilor și navlului și navigației vaselor neînarmate.

Cercetări mai vechi au stabilit că segmentul pontic românesc a fost mai degrabă un domeniu al comerțului genovez decât al celui venețian după 1261, anul tratatului încheiat la Nymphaion de bizantini și genovezi. Tabelele alcătuite de autor cu privire la "vizitele" efectuate în porturile Mării Negre de vasele venețiene confirmă această constatare. În întreg intervalul 1320-1452 nu au avut loc la Moncastro (Cetatea Albă) decât trei "vizite" venețiene, anume între 1400-1452. Nici o semnalare similară pentru Chilia-Licostomo.

Șerban Papacostea

KONRAD GÜNDISCH, *Siebenbürgen und die Siebenbürgen Sachsen*, (Studienreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat, Bd. 8), München, 1998, Langen Müller, 304 p.

Într-o serie destinată reconstituirii trecutului germanilor în zone ale Europei răsăritene din care germanitatea a dispărut sau e pe cale de dispariție ca urmare a celui de-al doilea război mondial, a apărut și o sinteză consacrată istoriei sașilor din Transilvania. Autorul ei, Konrad Gündisch, descendent al unui distins reprezentant al istoriografiei săsești, Gustav Gündisch, a contribuit cu valoroase ediții de documente și studii la cunoașterea trecutului sașilor în cadrul general al istoriei Transilvaniei.

Lucrarea sintetizează stadiul actual al cunoștințelor istorice prezentate pe

înțelesul unui cerc larg de cititori. Capitolele consacrate istoriei medievale se disting prin claritate și esențialitate. În problema îndelung controversată a continuității sau discontinuității romanității nord-dunărene, autorul pledează pentru o dezbatere științifică astăzi când argumentul istoric și-a pierdut semnificația care îi fusese atribuită în trecut în disputele teritoriale.

În conformitate cu caracterul său de scriere destinată cititorilor nespecialiști, lucrarea cuprinde o selecție de izvoare în traducere germană, încadrate în text. Volumul cuprinde o bogată ilustrație și o excelentă bibliografie.

Șerban Papacostea

CESARE ALZATI, *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc*. Ediție îngrijită, traducere și bibliografie de Șerbăn Turcuș, postfață de Ioan-Aurel Pop, Cluj-Napoca, 1998, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, 237 p. (Bibliotheca rerum Transilvaniae XX).

Articolele cuprinse în volum sunt tot atâtea contribuții ale cunoscutului istoric italian la cunoașterea unor aspecte esențiale ale vieții spiritual-culturale românești în Evul Mediu și în vremea de mari înnoiri a Umanismului, Reformei și Contrareformei. Tema centrală a cărții este identitatea românească definită în raport cu marile realități geopolitice și cultural-spirituale în care s-a desfășurat existența romanității răsăritene: *Etnie și universalism. Note pe marginea continuității termenului "romanus" între populațiile românești; Conștiința etnico-religioasă a românilor în epoca umanistă între ecourile romanității și modelele ecleziastice româno-slave; Matricele religioase și culturale ale identității naționale românești între istorie și ideologie*. E așadar dezbătută problema capitală a specificului românesc în cadrul bipolarității spirituale europene, dezvoltată în jurul celor două centre ale spiritualității medievale: Roma și Bizanț. Lucrarea e un îndrumar indiscutabil pentru toți cei care încearcă să înțeleagă destinul romanității răsăritene.

Șerban Papacostea

ABREVIERI

AARMSI	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice
AARMSL	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare
AB	= Arhivele Basarabiei
AG	= Arhiva Genealogică
AGR	= Arhiva Genealogică Română
AH	= Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae , Budapest
AIAC	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj
AIAI	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol", Iași
AIINC	= Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj
AIIX	= Anuarul Institutului de Istorie "A. D. Xenopol", Iași
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice
ALIL	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
AM	= Arheologia Moldovei
AMM	= Acta Moldaviae Meridionalis (Vaslui)
AMN	= Acta Musei Napocensis
AnB	= Analele Brăilei
AnD	= Analele Dobrogei
AnM	= Analele Moldovei
AO	= Arhivele Olteniei
APH	= Acta Poloniae Historica
AR	= Arhiva Românească
ARBSH	= Académie Roumain. Bulletin de la Section Historique
ASUI	= Analele Științifice ale Universității "Al. I. Cuza", Iași
AUBI	= Analele Universității București. Seria Istorie
AUI	= Analele Universității Iași. Seria Istorică
BAIESEE	= Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen
BAR	= Biblioteca Academiei Române
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCI	= BCIR
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BF	= Byzantinische Forschungen
BG	= Boabe de Grâu
BIFR	= Buletinul Institutului de Filologie Română "Al. Philippide"
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BOR	= Biserica Ortodoxă Română
BRV	= Bibliografia Română Veche
BS	= Byzantinoslavica
BSt	= Balkan Studies (Thesaloniki)
BSH. BSHAR	= ARBSH
BSGR	= Buletinul Societății Geografice Române

BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române
BZ	= Byzantinische Zeitschrift
CC	= Codrul Cosminului
CI	= Cercetări Istorice
CL	= Cercetări Literare
Cv. L	= Convorbiri Literare
CMRS	= Cahiers du Monde Russe et Soviétique
CN	= Cercetări Numismatice
CNA	= Cronica Numismatică și Arheologică
CT	= Columna lui Traian
DIR	= Documente privind Istoria României (seria A: Moldova; seria B: Țara Românească; seria C: Transilvania)
DR	= Dacoromania
DRH	= Documenta Romaniae Historica (seria A: Moldova; seria B: Țara Românească; seria C: Transilvania; seria D: Relații între țările române)
EB	= Etudes Balcaniques, Paris
EDr	= Ephemeris Daco-romana
FHDR	= Fontes Historiae Dacoromanae
GB	= Glasul Bisericii
GG	= Geopolitica și Geoistoria
Hurmuzaki (și colab.)	= Hurmuzaki, Eudoxiu de (și colaboratorii), <i>Documente privind istoria românilor</i>
IN	= "Ion Neculce". Buletinul Muzeului Municipal din Iași
JÖB	= Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik", Wien
LAR	= Literatura și Arta Română
LL	= Limbă și Literatură
LR	= Limba Română
MA	= Mitropolia Ardealului
MB	= Mitropolia Banatului
MC	= "Miron Costin". Revistă de mărturii istorice
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice
MI	= Magazin Istoric
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei
MO	= Mitropolia Olteniei
NEH	= Nouvelles Études d'Histoire
OCP	= Orientalia Christiana Periodica
RA	= Revista Arhivelor
RC	= Revista Catolică
RCr.	= Revista Critică
RDP	= Revista de Drept Public
REB	= Revue des Études Byzantines
REG	= Revue des Études Grecques
REI	= Revue des Études Islamiques
RER	= Revue des Études Roumaines
RES	= Revue des Études Slaves
RESEE	= Revue des Études Sud-Est Européennes

RFR	= Revista Fundațiilor Regale
RH	= Revue Historique
RHSEE	= Revue Historique du Sud-Est Européen
RdI	= Revista de Istorie
RI	= Revista Istorică (ambele serii)
RIAF	= Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie
RIB	= Revista de Istorie Bisericească
RIM	= Revista de Istorie Militară
RIR	= Revista Istorică Română
RIS	= Revista de Istorie Socială
RITL	= Revista de Istorie și Teorie Literară
RM	= Revista Muzeelor
RMM	= Revista Muzeelor și Monumentelor
RPH	= Roumaine. Pages d'Histoire
RR	= Revue Roumaine
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire
RSL	= Romanoslavica
RT	= Revista Teologică
SAI	= Studii și Articole de Istorie
SAO	= Studia et Acta Orientalia
SB	= Studia Balcanica
SC	= Studii Clasice
SCB	= Studii și Cercetări de Bibliologie
SCI	= Studii și Cercetări Istorice
SCIA	= Studii și Cercetări de Istoria Artei
SCIM	= Studii și Cercetări de Istorie Medie
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche
SCIVA	= Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie
SCN	= Studii și Cercetări de Numismatică
SCȘI	= Studii și Cercetări Științifice. Iași
SEER	= The Slavonic and East European Review
SMIM	= Studii și Materiale de Istorie Medie
SOF	= Süd Ost Forschungen, München
ST	= Studii Teologice
Studii	= Studii. Revistă de Istorie
SUBB	= Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia
ȚB	= Țara Bârsei
TC	= "Theodor Codrescu" (revistă editată de Gh. Ghibănescu)
UKB	= Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen
VR	= Viața Românească
ZOIOD	= Zapiski Odesskogo Obsčestva Istorii i Drevnostei, Odessa
ZRVI	= Zbornik Radova Vizantološkog Instituta", Belgrad

Autorii sunt rugați să folosească aceste abrevieri în materialele trimise pentru publicare, semnalând titlurile necuprinse în această listă.

Tipărit la PAPER PRINT INVEST S.A. Brăila
Comanda nr. 2055/2000
Hârtie gramaj 60 Coli tipo: 9,75
Format X5
TIPĂRIT ÎN ROMÂNIA

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Pentru o mai bună colaborare în viitor, Redacția face următoarele precizări:

- materialele și studiile vor fi culese pe computer în programul WORD for WINDOWS sau într-unul compatibil, Redacției urmând a-i fi reinise discheta și două exemplare complete ale materialului (nu vor fi admise materiale fragmentare). În cazul în care nu există această posibilitate, autorii sunt rugați să se adreseze Redacției din timp în vederea efectuării acestei operații în cadrul Institutului.
- autorii sunt rugați insistent să folosească în redactarea notelor ce vor fi culese în subsolul paginii și numerotate în continuare sistemul de abrevieri folosit de revistă și publicat în paginile acestora începând cu vol. XVII (1999);
- materialele și studiile vor fi însoțite obligatoriu de un rezumat într-o limbă de circulație (engleză, franceză, germană) de max. 2 pag. și care să cuprindă și titlul acestora;
- începând cu acest volum, pentru a încuraja dezbaterile pe marginea unor noi lucrări privind Evul Mediu, Redacția a reintrodus rubrica **Addenda et corrigenda**;
- rubrica **Recenzii și Note Bibliografice**, care va cuprinde prezentări de cărți, studii, reviste cu strictă referire la Evul Mediu, va ocupa un spațiu mult mai amplu în economia revistei decât până acum, orice contribuție sau sugestie în acest sens fiind binevenite; materialele pot fi simple prezentări (1-2 pag.) până la recenzii de mai mare amploare (max. 7 pag.);
- în scopul largirii informației bibliografice a cititorilor, vor apărea două noi rubrici: **Cărți sosite la Redacție** (unde vor fi incluse titlurile noilor apariții editoriale privind Evul Mediu, autorii fiind rugați să trimită pe adresa Redacției câte un exemplar din publicațiile lor) și **Buletin Bibliografic** (ce va cuprinde informații din materiale străine ce conțin referințe asupra Evului Mediu românesc);
- pentru o bună desfășurare a procesului tipografic termenul limită de predare a studiilor și a celorlalte materiale este ***luna decembrie a anului în curs***; materialele sosite după această dată, în funcție de rubricile stabilite de Redacție, vor fi incluse într-un număr viitor al revistei;

LUCRĂRI ALE MEMBRILOR INSTITUTULUI DE ISTORIE "N.IORGA"

- Eugen DENIZE, *Țările române în relațiile internaționale. Secolele XV-XVI*, Aalborg-Danemarca, 1999.
- Florin CONSTANTINIU, *O istorie sinceră a poporului român*, ediția a II-a, București, 1999.
- Ștefan ANDREESCU, *Vlad Țepeș (Dracula)*, ediția a II-a revăzută, București, 1998 (cu o ediție în engleză, 1999).
- Șerban PAPACOSTEA, *Between the Crusade and the Mongol Empire. The Romanians in the 13th Century*, Cluj-Napoca, 1998.
- Constantin REZACHEVICI, *Istoria popoarelor vecine și neamul românesc în Evul Mediu*, București, 1998.
- TÜDÖS S. Kinga, *Székely fönemesi életmód a XVII. század alkonyán* (Viața cotidiană nobiliară în Secuime la sfârșitul secolului XVII), Bukarest-Kolozsvár, 1998.
- Documenta Romaniae Historica*, seria B, *Țara Românească*, vol.XXX, (1645), volum întocmit de Violeta BARBU, Marieta CHIPER, Gheorghe LAZĂR, București, 1998.
- ISTORIA ROMÂNIEI*, vol. întocmit de Mihai BĂRBULESCU, Dennis DELETANT, Keith HITCHINS, Șerban PAPACOSTEA, Pompiliu TEODOR, București, 1998.
- CRONOGRAF. Tradus din grecește de Pătrașco Danovici*, vol. 1, ediție îngrijită de Gabriel ȘTREMPEL, studiu introductiv de Paul CERNOVODEANU, București 1998.
- N.IORGA, *Istoria Românilor*, vol. V, *Vitejii*, ediție îngrijită de Constantin REZACHEVICI, București, 1998.
- Național și universal în istoria românilor. Studii oferite Prof. Dr. ȘERBAN PAPACOSTEA cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, București, 1998.
- In honorem PAUL CERNOVODEANU*, edita Violeta BARBU, București, 1998.

APARIȚII ÎN EDITURA ISTROS A MUZEULUI BRĂILEI

- I. CÂNDEA, *Brăila. Origini și evoluție până la jumătatea secolului al XVI-lea*, Brăila, 1995.
- V. SPINEI, *Reprezentanți de seamă ai istoriografiei și filologiei românești și mondiale*, Brăila, 1996.
- I. CÂNDEA, *Mănăstirea Măxineni*, Brăila, 1996.
- FLAVIUS EUTROPIUS, *Breviar de la întemeierea Romei*, ediție critică bilingvă de Gh. I. ȘERBAN, Brăila, 1997.
- V. SÎRBU, G. FLOREA, *Imaginar și imagine în Dacia preromană*, Brăila, 1997.
- D. BĂDĂRĂ, *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Brăila, 1998.
- M.S. RĂDULESCU, *Genealogia românească. Istoric și bibliografie*, Brăila, 2000.